

ENGELSC MOEST HET ZIJN

Een cultuurhistorische analyse van
de introductie van cricket, voetbal en
lawntennis in Nederland en de rol daarbij
van jongenskostschool Noorthey
en haar alumni, 1820-1886

JAN (LUITZEN) DE VRIES

Dit onderzoek is mogelijk gemaakt door de Radboud Universiteit in Nijmegen, Departement Geschiedenis, Kunstgeschiedenis en Oudheid, door de Promotiebeurs voor Leraren van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), projectnummer 023.006.001, en door de Hogeschool van Amsterdam, faculteit Bewegen, Sport en Voeding, opleiding Sport, Management en Ondernemen/ International Sport, Management and Business.

Radboud Universiteit Nijmegen

J.E. Jurriaanse[®]

Deze dissertatie is mede gerealiseerd dankzij financiële steun van het Genootschap Noorthey (zie: www.noorthey.com) en J.E. Jurriaanse Stichting.

Afbeeldingen op het omslag, voor- en achterkant: speelplaats van Noorthey. Fragmenten uit steendrukken, vervaardigd door Petrus Josephus Lutgens (1808-1874) uit circa 1830-1846. Bron: Erfgoed Leiden en omstreken, met dank aan Piet Schreuders.

Omslagontwerp: Jan (Luitzen) de Vries & Joke Slootheer.

Vormgeving & typografie: Joke Slootheer.

Druk van deze dissertatie in een oplage van 40 exemplaren: november 2020.

Uitgever:

Nederlandse Sportliteratuur Uitgeverij

Woesterweg 50, 8166 HB EMST

Postbus 152, 8160 AD EPE

Tel: 0578-616585

E-mail: sportmedia@hetnet.nl

© Jan (Luitzen) de Vries. Auteursrecht voorbehouden. Overname uit deze uitgave is alleen toegestaan met toestemming van de auteur. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the author and publisher.

De auteur heeft zijn best gedaan om alle rechthebbenden met betrekking tot (foto) materiaal in deze uitgave te achterhalen. Eenieder die meent dat zijn/haar materiaal zonder voorafgaande toestemming hier is gebruikt, verzoeken wij om zich tot ons te wenden.

ENGELSC MOEST HET ZIJN

Een cultuurhistorische analyse van de introductie
van cricket, voetbal en lawntennis in Nederland,
en de rol daarbij van jongenskostschool
Noorthey en haar alumni, 1820-1886

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen
op gezag van de rector magnificus prof. dr. J.H.J.M. van Krieken,
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op maandag 23 november 2020,
om 14.30 uur precies

door

Jan de Vries
geboren op 23 november 1960
te Amsterdam

Promotoren

Prof. dr. M.E.B. Derks

Prof. dr. N. van der Sijs

Manuscriptcommissie

Prof. dr. W.J.H. Furnée

Dr. A.M.G. Arnout

Prof. dr. M. van Bottenburg (Universiteit Utrecht)

Prof. dr. Y.B. Kuiper (Rijksuniversiteit Groningen)

Prof. dr. F. Steurs (KU Leuven, België)

INHOUDSOPGAVE

LIJST MET ILLUSTRATIES	10
INTRODUCTIE	15
Een Franse school met Engelse sport	15
Noorthey in de geschiedschrijving	20
Een cultuurhistorisch perspectief	29
Methode en bronnen	39
Opbouw	46
DEEL I NOORTHEY SITUATED	
Drie artikelen over sport, cricket en lawntennis, gepubliceerd in <i>The International Journal of the History of Sport</i>	49
1 THE WORD <i>SPORT</i>	
The Introduction and Meaning of the Word <i>Sport</i> in the Netherlands, 1647-1910	51
<i>Jan Luitzen, Thijs Kemmeren and Pascal Delheye</i>	
1.1 Abstract	51
1.2 Introduction	51
1.3 Bilingual Dictionaries, Translated Literature and (Translated) Ego Documents	54
1.4 Recreational Education Books and Sports Manuals	60
1.5 References in Sports Magazines and Newspapers	64
1.6 Conclusion	70
2 WICKET GAME	
The (Re-)Introduction of Cricket in the Netherlands, 1724-1883	73
<i>Jan Luitzen and Pascal Delheye</i>	
2.1 Abstract	73
2.2 Introduction	73
2.3 The Linguistic Import of Cricket	74
2.4 For the Lower Classes or for the Elite?	77
2.5 Noorthey and the Foundation of Cricket Clubs in the Netherlands	81
2.6 Epilogue	85

3 PLAYING ON THE FIELD OF INNOVATION

The Impact of the Sale of Lawn Tennis Sets in the Netherlands, 1874-1887 89

Jan Luitzen, Theo Bollerman and Pascal Delheye

3.1 Abstract	89
3.2 Introduction	89
3.3 A Long History of Tennis	91
3.4 Major Wingfield's Lawn-Tennis Boxes	93
3.5 Lawn Tennis on the Lawns of Dutch Noble Estates, Hotels and Farms	98
3.6 The Foundation of Lawn-Tennis Clubs	103
3.7 A First National Tennis Tournament in 1887	111
3.8 Conclusion	114

DEEL II NOORTHEY RULES!

Twee hoofdstukken over de introductie en verspreiding van cricket en voetbal (en lawntennis) in Nederland en de rol daarbij van de jongenskostschool Noorthey en haar alumni 117

4 THE HEALTHY ENGLISH GAME

De kostschool van Petrus de Raadt en Jan Henk Kramers 1820-1882: bakermat van de cricket- en voetbalsport in Nederland 119

4.1 Introductie	119
4.2 Petrus de Raadt	121
4.3 De Franse school	126
4.4 Buiten- en binnenspelen 1820-1845	132
4.5 Moderne Engelse sporten 1845-1853	145
4.6 Moderne Engelse sporten 1853-1865	168
4.7 Moderne Engelse sporten 1865-1877	180
4.8 Moderne Engelse sporten 1877-1882	197
4.9 Slot	214

5 VIVAT! VIVAT NOORTHEY!

De oprichting van cricket- en voetbalclubs (en een lawntennis-vereniging) in Nederland met inbreng van alumni van de jongenskostschool Noorthey 1871-1886 219

5.1 Introductie	219
5.2 Noorthey-alumni in Amsterdam 1871-1876	224
5.3 Noorthey-alumni in Leiden 1875-1882	236

5.4 Noorthey-alumni in Haarlem en Den Haag 1880-1882	256
5.5 Noorthey-alumni in Amsterdam 1882-1886	273
5.6 Noorthey-alumni in Goes, Noordwijk en Arnhem 1882-1885	286
5.7 Noorthey-alumni in Leeuwarden 1883	296
5.8 Noorthey-alumni in Amsterdam 1885-1886	303
5.9 Slot	318

DEEL III NOORTHEY REVISITED

De analyse van een voetbalactiefoto op Noorthey, de kostschool van Adam Hendrik Raabe en Johannes Wilhelmus Lely 1888-1907. Artikel, gepubliceerd in <i>De Moderne Tijd</i>	321
--	-----

6 ACTIE OP HET VELD

Een visuele benadering van negentiende-eeuwse voetbalgeschiedenis in Nederland	323
<i>Jan Luitzen en Wim Zonneveld</i>	
6.1 Abstract	323
6.2 Introductie	323
6.3 Onderzoeksmethode	326
6.4 Sportfotografie voor 1895	328
6.5 De eerste Nederlandse voetbalactiefoto's 1890-1898	330
6.6 Noorthey: een voetbalactiefoto	333
6.7 Noorthey: de onderwijsmethode	335
6.8 Noorthey: het voetbal	337
6.9 Noorthey: fotoanalyse	338
6.10 Camille Vinet (1866-1956)	339
6.11 Fotografische techniek, de vastgelegde bal en de bronnen	341
6.12 Conclusies	343

CONCLUSIE	345
Noorthey onder het vergrootglas	345
Cultuurmakelaars en mannelijkheid	349
Referentiecultuur en (sport)netwerken	357
Tot slot: sporttaal	361

SUMMARY	365
GERAADPLEEGD MATERIAAL	372
DANKWOORD	404
REGISTER VAN PERSOONSNAMEN	408
CURRICULUM VITAE	425

LIJST MET ILLUSTRATIES

FIGUREN

Introductie

Fig. 1 Overzicht: mogelijke spellingsmanieren van ‘voetbalvereniging’

Hoofdstuk 1

Fig. 1 Overzicht: vertalingen van *sport* en *spel* in zes vertaalwoordenboeken Engels-Nederlands

Hoofdstuk 4

Fig. 1 Schema: opstelling spelers bij ‘rounders’ in *The Boy’s Own Book* (1828)

Fig. 2 Schema: opstelling spelers bij ‘Engelsch balspel’ in *Jongens! Wat zal er gespeeld worden?* (1845)

Fig. 3 Schema: ‘The Evolution of Football (1804-1904)’ (2019)

AFBEELDINGEN

Introductie

Afb. 1 Tekening: Noorthey-speelplaats in *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs* (1838)

Afb. 2 Kaart: Noorthey en omgeving (1839)

Afb. 3 Tekening: Noorthey, voorzijde (1855)

Afb. 4 Boekcover: *Voetbal in Nederland* (1955)

Afb. 5 Boekcover: *Strijd over sport* (1979)

Afb. 6 Boekcover: *Verborgene competitie* (1994)

Afb. 7 Tekening: ‘De Bowler’ in *Routledge’s Handbook of Cricket* (1862) en *Handleiding tot het cricketspel* (1881)

Afb. 8 Tekening: ‘De Cut’ in *Routledge’s Handbook of Cricket* (1862) en *Handleiding tot het cricketspel* (1881)

Hoofdstuk 1

Afb. 1 Boekpagina: lemma ‘sport’ in *A Copious English and Netherduytch Dictionarie* (1647)

Afb. 2 Foto: voetbalmatch bij Noorthey (1895-1897) = afbeelding 2 in Hoofdstuk 6

Afb. 3 Boekcover: *Athletiek en Voetbal* (1894)

Afb. 4 Boekpagina ‘schijfschieten’ in *Sportalbum* (1898)

Hoofdstuk 2

- Afb. 1 Tekening: cricket in *De Spring in 't Veld* (1869)
- Afb. 2 Tekening: speelplaats van Noorthey (± 1838) = afbeelding 1 in Introductie
- Afb. 3 Foto: Cricket-Club R.U.N. (± 1886)
- Afb. 4 Omslag: *Cricket* (1897)

Hoofdstuk 3

- Afb. 1 Tekening: overdekte Leidse tennisbaan in *Academia, sive Specvlvm vitae scolasticae* (1612)
- Afb. 2 Tekening: match op Engelse lawntennisbaan (1874)
- Afb. 3 Tekening: match op Engelse Lawntennisbaan (1874)
- Afb. 4 Foto: lawntennisbaan in Domburg (± 1879-1880)
- Afb. 5 Foto: lawntennisbaan bij Huis Amerongen (± 1881)
- Afb. 6 Tekening: lawntennisbox in *Rules of Lawn Tennis and Badminton* (1880)
- Afb. 7 Foto: tennisveld in het Amsterdamse Vondelpark (± 1886)
- Afb. 8 Foto: tennistoernooi in Haarlem (± 1885-1886)
- Afb. 9 Boekpagina 'De Lawn Tennis Clubs' in *Sportalbum* (1898)

Hoofdstuk 4

- Afb. 1 Tekening: kostschool Hofwyl in Zwitserland (1835)
- Afb. 2 Foto: John Sillem, Noorthey-alumnus (± 1877)
- Afb. 3 Foto: Alex Sillem, Noorthey-alumnus (± 1877)
- Afb. 4 Tekening: steltgevecht bij Noorthey in *Een Engelsche jongen op een Hollandsche school* (1880)
- Afb. 5 Tekening: Noorthey-speelplaats (± 1830-1845)
- Afb. 6 Tekening: polsstokverspringwedstrijd bij Noorthey in *Een Engelsche jongen op een Hollandsche school* (1880)
- Afb. 7 Tekening: 'De Wicket-Keeper' in *Routledge's Handbook of Cricket* (1862) en *Handleiding tot het cricketspel* (1881)
- Afb. 8 Foto: Richard Smith, Noorthey-alumnus (± 1854)
- Afb. 9 Foto: James McLaren Smith, Noorthey-alumnus (± 1854)
- Afb. 10 Tekening: 'Duitschspel' bij Noorthey (1881)
- Afb. 11 Schilderij: 'A Game of Hockey' in Engeland (1892)
- Afb. 12 Foto: George William Atkinson, oud-leraar Engels op Noorthey, in Barnley, Yorkshire (± 1871)
- Afb. 13 Foto: Petrus de Raadt, oud-directeur Noorthey (± 1851)
- Afb. 14 Foto: Jan Henk Kramers, Noorthey-directeur (1873)
- Afb. 15 Foto: Henry Attwell, oud-leraar Engels op Noorthey (± 1860)

- Afb. 16 Foto: Philip John de Fraine, Engelse leraar op Noorthey (± 1858)
- Afb. 17 Foto: William Sadler, Engelse leraar op Noorthey (± 1865)
- Afb. 18 Foto: Samuel Bull, Engelse leraar op Noorthey (± 1870-1871)
- Afb. 19 Brief: passage over football, geschreven door Cornelis Gülcher, Noorthey-leerling (1864)
- Afb. 20 Foto: Cornelis Gülcher, Noorthey-alumnus (± 1868)
- Afb. 21 Foto: Jan Henk Kramers, Noorthey-directeur, samen met groep Noorthey-leerlingen (1866)
- Afb. 22 Foto: Margaretha Anna Kramers, de vrouw van Jan Henk Kramers, op bezoek bij de familie Henry en Sarah Attwell in Barnes, Surrey (1870)
- Afb. 23 Foto: schermles op de speelplaats bij Noorthey, met leerlingen Otto de Kat en Charles Enschedé (1872)
- Afb. 24 Foto: Julius Petersen, Noorthey-leerling (1871)
- Afb. 25 Foto: groepsportret van Noorthey-leerlingen en -docenten (± 1871-1872)
- Afb. 26 Krant: advertentie voor Eau d'Anvers (1873)
- Afb. 27 Foto: Thomas Plummer, Engelse leraar op Noorthey (± 1874)
- Afb. 28 Foto: Philip Vegelin van Claerbergen, Noorthey-leerling (± 1871-1872)
- Afb. 29 Foto: Piet Loopuyt, Noorthey-leerling (± 1871-1872)
- Afb. 30 Foto: Adriaan Goekoop, Noorthey-leerling (± 1871-1872)
- Afb. 31 Foto: John Joseph Helsdon Rix, Engelse leraar op Noorthey (± 1878)
- Afb. 32 Foto: Wallie Christie, Engelse leraar op Noorthey (± 1880)
- Afb. 33 Weekblad: voorpagina van het *Noortheysche Weekblad* (1878)
- Afb. 34 Foto: Hans Heinrich Rühl, Duitse leraar op Noorthey (± 1878)
- Afb. 35 Foto: Jan Henk Kramers, Noorthey-directeur (± 1873)
- Afb. 36 Foto: Gerard Adriaan Fontein Tuinhout, Noorthey-leerling (± 1870)
- Afb. 37 Foto: Gerard Adriaan Fontein Tuinhout, Noorthey-leerling (± 1879)
- Afb. 38 Foto: Rudolf Six, Noorthey-leerling (± 1881)
- Afb. 39 Foto: Aimé Gauthey, Franse leraar op Noorthey (± 1881)

Hoofdstuk 5

- Afb. 1 Foto: Brian Nahuys, Noorthey-alumnus (1861)
- Afb. 2 Foto: Emile Sillem, Noorthey-alumnus (± 1864)
- Afb. 3 Foto: Dirk van Bosse, Noorthey-leerling (± 1863)
- Afb. 4 Foto: Willem van der Vies, Noorthey-leerling (± 1866)
- Afb. 5 Tekening: 'The Cricket Match' in *Routledge's Handbook of Cricket* (1862)
- Afb. 6 Foto: sportterrein in het Vondelpark (± 1885-1886)

- Afb. 7 Kaart: het 'Vondels-Park' (± 1875)
- Afb. 8 Foto: Emile Sillem, Noorthey-alumnus (± 1876)
- Afb. 9 Foto: Freerk Tuinhout, Noorthey-alumnus (± 1872)
- Afb. 10 Foto: Otto de Kat, Noorthey-leerling (± 1869)
- Afb. 11 Foto: Gus Huyssen van Kattendijke, Noorthey-alumnus (± 1874)
- Afb. 12 Foto: Theo van Tricht, Noorthey-alumnus (± 1870)
- Afb. 13 Foto: Alex Insinger, Noorthey-leerling (± 1874)
- Afb. 14 Foto: Alfred Insinger, Noorthey-leerling (± 1874)
- Afb. 15 Tekening: Instituut Schreuders in Noordwijk (1876)
- Afb. 16 Kaart: deel van Noordwijk, met Instituut Schreuders (± 1832, 1876)
- Afb. 17 Foto: Charles Enschedé, Noorthey-leerling (1872)
- Afb. 18 Foto: Charles Enschedé, Noorthey-alumnus (1915)
- Afb. 19 Foto: Dolf van Blommestein, Noorthey-leerling (± 1874)
- Afb. 20 Foto: Carel Loopuyt, Noorthey-leerling (± 1876)
- Afb. 21 Foto: Henri Loopuyt, Noorthey-leerling (± 1881)
- Afb. 22 Foto: Jan Willem 'Johny' of 'Johnny' Fransen van de Putte, Noorthey-leerling (± 1874)
- Afb. 23 Boekcover: 'Kicksen en wickets' (2017)
- Afb. 24 Boekcover: *Hoe voetbal verscheen in Nederland* (2019)
- Afb. 25 Foto: Bernard van Merlen, Noorthey-leerling (± 1875)
- Afb. 26 Foto: Henri Loopuyt, Rudolf Six en Willem van Welderen, Noorthey-alumni, en Anton Donker in Haarlem (1881)
- Afb. 27 Foto: Jan Six, Noorthey-leerling (±1874)
- Afb. 28 Foto: Willem Six, Noorthey-leerling (±1874)
- Afb. 29 Foto: Rudolf Carel Six, Noorthey-leerling (±1885)
- Afb. 30 Foto: het gezin Van Lennep, met zonen David en Sam, in Haarlem (± 1884)
- Afb. 31 Tekening: internationale cricketmatch op de Maliebaan in Den Haag (1881)
- Afb. 32 Foto: het cricketmutsje van de Haarlemse cricketclub Rood en Zwart (± 1881)
- Afb. 33 Brief: passage over cricket in Haarlem, geschreven door de moeder van Henri de Booy (1881)
- Afb. 34 Notitie (voorkant): voorbereidingsaantekeningen voor vergadering van de Haarlemse cricketclub Rood en Zwart (± 1881-1882)
- Afb. 35 Notitie (achterkant): voorbereidingsaantekeningen voor vergadering van de Haarlemse cricketclub Rood en Zwart (± 1881-1882)
- Afb. 36 Foto: David van Lennep (±1880-1881)
- Afb. 37 Foto: Kees den Tex, Amsterdamse Handelsschool-leerling (1881)
- Afb. 38 Foto: Karel Boissevain, adelborst in opleiding in Den Helder (1881)

- Afb. 39 Foto: acht kinderen van Charles 'Karel' Boissevain, en Henri de Booy (1912)
- Afb. 40 Kaart: deel van het centrum van Amsterdam, met aangegeven sportlocaties (± 1886)
- Afb. 41 Krant: bericht over de cricketclub Luctor et Emergo in Goes (1882)
- Afb. 42 Foto: Anton Fransen van de Putte, Noorthey-alumnus (1887)
- Afb. 43 Foto: Otto Johannes Schreuders, directeur van Instituut Schreuders in Noordwijk, zittend tussen zijn kostschoolleerlingen (± 1882-1883)
- Afb. 44 Foto: badhotel Konijnenburg in Noordwijk (± 1889)
- Afb. 45 Foto: Binnert Philip Harinxma thoe Slooten, Noorthey-alumnus (1861)
- Afb. 46 Foto: Coert Harinxma thoe Slooten, Noorthey-leerling (1881)
- Afb. 47 Foto: Maurits Harinxma thoe Slooten, Noorthey-leerling (1881)
- Afb. 48 Foto: leden van de Leeuwardense club Frisia, onder wie Pieter Harinxma thoe Slooten, Noorthey-alumnus (1888)
- Afb. 49 Rooster: speelschema van de Amsterdamse lawntennisclub "Sport" (1886-1887)
- Afb. 50 Foto: Henk Sillem, Noorthey-alumnus (± 1895)
- Afb. 51 Foto: Frans Waller, Noorthey-alumnus (± 1886)
- Afb. 52 Foto: Daan wolterbeek, Noorthey-alumnus (± 1880)
- Afb. 53 Schilderij: Engelse 'Lawn Tennis Club' (1891)
- Afb. 54 Foto: Herman Gorter met zijn tennisclub op het Museumterrein in Amsterdam (± 1888-1889)

Hoofdstuk 6

- Afb. 1 Foto: wieleractie (1886)
- Afb. 2 Foto: voetbalmatch bij Noorthey (1895-1897)
- Afb. 3 Foto: Camille Vinet, oud-leraar Frans op Noorthey, in Amerika (1899)
- Afb. 4 Foto: voetbalmatch in *Football. The Association Game* (1897)

Conclusie

- Afb. 1 Foto: jaargang Noorthey-leerlingen (± 1905)
- Afb. 2 Foto: voetbalmatch bij Noorthey (1895-1897)
- Afb. 3 Foto: Noorthey-elftal(len) (1894)
- Afb. 4 Foto: avondmaaltijd op Noorthey (± 1905)
- Afb. 5 Foto: Noorthey-voetbalelftal (1903-1904)
- Afb. 6 Schilderij: lawntennis (1887)
- Afb. 7 Foto: ketende leerlingen op Noorthey (± 1905)

INTRODUCTIE

Een Franse school met Engelse sport

In het *Gedenkboek Noorthey* blikt alumnus Charles Enschedé (1855-1919), Noortheyenaar van 1868 tot 1875, terug op de geschiedenis van het jongensinstituut. Twee zaken springen eruit en zijn representatief voor de vernieuwende manier waarop de school was opgezet en ingericht:

‘[Op de speelplaats] werd gespeeld met de bal, met den hoepel, daar was een kegelbaan, een cocagne-[klim]mast, later herdoopt in den pas de géant [een soort zweefmolen], daar werd stelten geloopt en steltengevechten gehouden en er [waren] gymnastische werktuigen, waaraan allerlei acrobatische toeren

Afbeelding 1. Speelplaats van Noorthey. Deze litho van Petrus Josephus Lutgens (1808-1874) was voor het eerst opgenomen als illustratie in: Raadt, Petrus de. *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs, gesticht, den 24.n junij, 1820*. [S.l.: s.n.], [1838]. Op de litho zijn de leerlingen met allerlei activiteiten in de weer, van links naar rechts: schermen, steltlopen, polsstokverspringen, werken in de tuintjes, knikkeren, vinders vangen, lezen, klimmen in de cocagnemast en een slagbalspel. Bron: Erfgoed Leiden en omstreken, met dank aan Piet Schreuders.

werden verricht. [...] Het moet [tijdens een reünie in 1845] een aardig gezicht zijn geweest toen die Oud-Noortheyenaren weer jong deden. Zij speelden als voorheen met de bal, de kegels werden opgezet en omgegooid en de pas de géant draaide weer als vroeger. Het was alsof zij niet weg geweest waren. En zij deden dat niet [...] uit aardigheid of uit een soort aanstellerij, neen, het was natuurlijk. Iedereen gevoelde zich gelukkig, dat uurtje toch bracht hen terug tot den tijd, toen zij een onbezorgd leven op Noorthey hadden doorgemaakt.’

‘Sedert omstreeks 1850 was door de Engelsche leerlingen, daartoe geholpen door den Engelschen docent Atwell, de Engelsche spelen, cricket, hockey destijds gandi genaamd, en football ingevoerd, en zij die die spelen beoefenen, kunnen zich indenken hoeveel dwang er toe noodig was om jongelieden van 10 tot 15 jaar het genot van die spelen deelachtig te doen worden.’¹

De buitenactiviteiten die Enschedé noemde voor 1845 zijn een interessante combinatie van traditionele spelen (mastklimmen, hoepelen, steltlopen, kegelen en spelen met een bal) en een voor die tijd op scholen relatief nieuwe fysieke activiteit: oefeningen op gymnastiektoestellen. Vijf jaar later werd er ook aan Engelse sport gedaan. Het was tekenend voor de aanpak die oprichter en eerste directeur Petrus de Raadt voorstond. In zijn protestants-christelijke onderwijsinstelling Noorthey (1820-1882, 1888-1907) bracht hij – geïnspireerd door verlichte filantropijnen in Duitsland en Zwitserland² – nieuwe pedagogische inzichten in de praktijk, waaronder de combinatie van een curriculum met inhoudelijke vakken en fysieke ontspanning in de buitenlucht. In Nederland was dat nieuw. ‘[O]mstreeks 1850’ werden daaraan bovendien de Engelse teamsporten cricket, hockey en voetbal toegevoegd. Dat gebeurde door meerdere Engelse leerlingen, met behulp van ‘Atwell’, de docent Engels. Dat had een tamelijk revolutionair gevolg, want de kostschooljongens stortten zich vol overgave op de Engelse sporten, die daarna niet meer van Noorthey verdwenen.

De Raadt had zijn jongensinstituut vormgegeven als een zogenaamde ‘Franse privéschool’, en uit de schaars overgeleverde documentatie van dit type scholen in Nederland blijkt dat die consequente dagelijkse afwisseling van geestelijke en vrij door de leerlingen in te vullen lichamelijke activiteiten

1 Bijleveld, Willem (red.). Gedenkboek Noorthey, uitgegeven bij den honderdsten gedenkdag van den stichting. Haarlem, Johannes Enschedé en Zonen, 1920.

2 De filantropijnse pedagogiek was bewust kindvriendelijk, ‘met een uitgebalanceerd systeem van belonen en straffen (geen lijfstraffen meer)’; zie bijvoorbeeld: Buijnsters, P.F., en L. Buijnsters-Smets. Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse kinderboek in de negentiende eeuw. Zwolle: Waanders, 2001, 11-17.

– minstens twee keer een uur per dag – uitzonderlijk was.³ Franse scholen waren onderwijsinstellingen van een wat diffuse aard, ook omdat schoolcurricula pas een vastere vorm kregen met de Onderwijswetten van 1857 (Lager Onderwijs) en 1863 (Middelbaar Onderwijs). Ze ontleenden hun naam aan de Franse voertaal, vanuit de gedachte dat Frans de taal was van het internationale Europees-continentale maatschappelijke verkeer, de handel voorop. Het aangeboden, nogal praktisch georiënteerde onderwijspakket, omvatte vakken als schrijven, rekenen, boekhouden, aardrijkskunde en geschiedenis, natuurwetenschappen op basisniveau, soms muziek en een (extra) vreemde taal zoals Duits of Engels. Bij de invoering van de nieuwe wet werd dit type gecodificeerd als de M.U.L.O. (Meer Uitgebreid Lager Onderwijs), hoewel de benaming ‘Fransche School’ in de praktijk vaak nog gehandhaafd bleef.⁴ Toen de behoefte aan onderricht in Engels en Duits groeide, gingen progressief ingestelde privé-kostscholen in het tweede kwart van de negentiende eeuw voldoen aan die wens van met name de internationaal opererende handelsfamilies. Wanneer dat financieel mogelijk was en er de juiste verbindingen met het buitenland gelegd konden worden, huurden kostschoolhouders het best mogelijke onderwijs in, gegeven door *native speakers*.

Noorthey was meteen vanaf de start in 1820 zo’n exclusieve Franse privé-kostschool in het topsegment, die leerlingen uit aanzienlijke elitefamilies voor een periode van meerdere jaren onderdak bood en opleidde. Het leek toen qua opzet sterk op een Engelse *public school*. Hoewel *public* letterlijk ‘publiek’ (in de zin van ‘openbaar’) betekent, was een public school geen openbare onderwijsinstelling, maar een particuliere kostschool voor jongens tussen de twaalf en achttien jaar. Volgens Britse historici waren teamsporten als cricket, voetbal en hockey in het midden van de negentiende eeuw al opgenomen in het curriculum van Engelse privéscholen en universiteiten.⁵ Vóór ruwweg het tweede kwart van de negentiende eeuw was door leraren op deze Engelse prestigieuze (privé)scholen weinig aandacht besteed aan

3 Zie bijvoorbeeld de informatie over de Franse school van Willem van den Hull in Haarlem, de Franse dag- en kostschool van J. van Merkestein in Nijmegen, de Franse school van Jean Frederic Landolt in Vianen en de Franse (privé)kostschool van Johan Nicolaas Gottlieb ‘Jan’ Söhngen in Oirschot: Hull, Willem van den. Autobiografie (1778-1854). Uitgegeven door Raymonde Padmos. Met een register van persoonsnamen door Bert Sliggers. Hilversum: Verloren, 1996, hier: 233 en 518; Schevichaven, Herman Diederik Joan van. De Stad om. Samengesteld door Nicole Hagemans. Nijmeegse Studiën deel XIV. Nijmegen: Gemeentearchief, 1988, 74-76; Winkler, Cornelis. Herinneringen van Cornelis Winkler 1855-1941. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1947, 11-16; Mijland, Jacques. ‘De Fransche School in de kom van Oirschot 1770-1868.’ In: Campina 28, nr. 108 (januari 1998): 34-48, nr. 109 (april 1998): 90-100 en nr. 110 (juli 1998): 122-152.

4 Boekholt, Petrus Theodorus Franciscus Maria. Onderwijsgeschiedenis. Zutphen: Walburgers, 1991; zie ook: https://nl.wikipedia.org/wiki/Franse_school (bezocht op 29 juli 2019).

5 Zie bijvoorbeeld Collins, Tony. How Football Began. A global history of how the world’s football codes were born. London: Routledge, 2019; Holt, Richard. Sport and the British. A Modern History. Oxford: Clarendon Press, 1989, 80-86; Mangan, James. Athleticism in the Victorian and Edwardian public school. The Emergence and Consolidation of an Educational Ideology. Herdruk van de eerste druk uit 1981. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

buitencurriculaire vermaaksactiviteiten, maar teamsporten (in plaats van typisch aristocratische buitensporten als jagen, schieten en vissen) werden als een probaat middel gezien om de ‘gewelddadige en uitdagende atmosfeer’ tegen te gaan die er in de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw op deze onderwijsinstituten heerste. De public school van Rugby in Warwickshire was in de periode 1828-1841, onder leiding van Thomas Arnold (1795-1842), de ‘exponent van de scholen waar de burgerij met schooljongens uit lagere sociale milieus hervormingen afdwong’.⁶ Arnold propageerde ‘healthy minds in healthy bodies’: een pedagogisch sportethos dat in het tweede kwart van de negentiende eeuw op de meeste van de Engelse elitescholen leidde tot wat *muscular Christianity* zou gaan heten, ‘which placed vigorous and masculine physical activity at the centre of its character-building outlook’, aldus de Engelse historicus Tony Collins in zijn studie *How Football Began* (2019).⁷

Het was binnen deze Engelse sportieve context dat Noorthey-directeur De Raadt vanaf 1824 native speaker-docenten voor lessen Engelse taal- en letterkunde begon te werven in Engeland. Net als Rugby-directeur Thomas Arnold had De Raadt zelf geen actieve interesse in sport. Arnold reed paard, van tijd tot tijd maakte hij een stevige wandeling en hij gooide graag sneeuwballen naar leerlingen.⁸ Van De Raadt is op sportief gebied niet meer bekend dan dat hij zich op zondagmiddag aansloot bij de wandeltochten die de inwonende docenten en leerlingen in de omgeving maakten.⁹ Maar net als De Raadt beschouwde Arnold *games* als gelijkwaardig aan ‘academic studies’. ‘(...) healthy minds were those seen as free of sin and moral weakness’, aldus Collins.¹⁰

Rond 1845 had Noorthey zich onder leiding van De Raadt ontwikkeld tot een Franse privéschool die qua opzet vergelijkbaar was met zo’n exclusieve Engelse public school: prestigieus, niet gesubsidieerd door de overheid, opgezet als een peperduur internaat en met sport op het programma. Niet voor niets heeft Thimo de Nijs’ artikel over Nederlandse kostscholen in de eerste helft van de negentiende eeuw de titel ‘Eton in Holland’, een verwijzing naar de met Rugby te vergelijken, zeer exclusieve public school in Windsor (Berkshire), ten westen van Londen. De Nijs noemt Noorthey het

6 Vansacker, Dries. Van FC Brugge tot Club Brugge KV [1891-2010]. De maatschappelijke inbedding van een Brugse, Vlaamse, Belgische en Europese voetbalploeg. Brugge: Genootschap voor Geschiedenis/Uitgeverij Van de Wiele, 2010, 31.

7 Collins, *How Football Began*, 18.

8 Buruma, Ian. *Anglomanie*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2000, 185-186. Vertaling van: Buruma, Ian. *Voltaire’s Coconuts, or Anglomania in Europe*. Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1999.

9 Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

10 Collins, *How Football Began*, 18.

Nederlandse equivalent daarvan.¹¹ Net als Eton College beschikte Noorthey over een eigen, vele hectares tellend natuurrijk domein, inclusief een grote grasweide die beschikbaar was voor het bedrijven van teamsporten. Vanaf 1850 had de kostschool een volledig nieuw ingerichte scherm- en gymnastiekzaal en waren gymlessen een vast onderdeel van het curriculum. Dat duidde op een behoorlijk progressief beleid, want pas in 1857 werd gymnastiek een (nog niet-verplicht) leervak in het lager onderwijs en vanaf 1863 een verplicht vak in het middelbaar onderwijs.¹²

Afgaande op herinneringen van oud-leerlingen vond de scholing van de jongens op Noorthey plaats in een liefdevolle sfeer die de geborgenheid van thuis zo goed mogelijk probeerde te vervangen. Alumnus Charles Enschedé

Afbeelding 2. Kaart van Noorda uit 1839, met in het zwarte kader, lichtblauw gekleurd, het landgoed Noorthey. Het donkerblauwe kasteeltje is het hoofdgebouw van Noorthey, het rode vormpje de bijgebouwen. Boven het ingetekende hoofdgebouw, met als bovengrens het stroompje de Dobbe, ligt de grote weide, waar de jongens en docenten crickets, voetbalden en hockeyden. Bron: www.midvliet.nl, met dank Richard de Lange.

¹¹ Nijs, Thimo de. 'Eton in Holland. Kostscholen in de eerste helft van de 19de eeuw.' In: *Holland. Historisch Tijdschrift* 37, nr. 3 (2005): 205-216. In zijn artikel belichtte De Nijs Noorthey uitvoerig als onderwijskundig voorbeeldinstituut, maar kwam de component spel/sport slechts oppervlakkig aan de orde. Buiten spelen was op Noorthey een belangrijke en nuttige ontspanning, maar alleen 'als deze als zinvol kon worden beschouwd'.

¹² Zie bijvoorbeeld: Zondag, Jelle. 'Voor 't heil van Nederland.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 90 (2019): 19-23, hier: 19. Zondags artikel is een voorpublicatie uit zijn in 2020 te verschijnen dissertatie, getiteld *Volkskracht. Sport, lichamelijke opvoeding en beweegcultuur in Nederland, ca. 1880-1940*, die tot stand komt binnen het project 'Sport, identiteit en moderniteit in Nederland (1813-2013)' van de Onderzoeksgroep Sportgeschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen, onder leiding van prof. dr. Marjet Derks.

bijvoorbeeld keek met een gevoel van gelukzalige nostalgie en dankbaarheid terug op de onbezorgde tijd op Noorthey. Voor hem was het gezamenlijk buiten spelen de ultieme uitingsvorm daarvan. Ook oud-Noortheyenaar Johannes Kneppelhout (1814-1885), die in een gedenkboekje zijn herinneringen aan de reünie-jubileumdag van 30 juni 1845 boekstaafde, viel het op hoe gretig de oud-leerlingen na de feestspeech van directeur De Raadt naar buiten snelden:

‘[U]it eigene beweging, door de omstandigheid en de omgevingen, onwillekeurig, onberedeneerd, plotseling, als behoorde het zoo en zou het anders ondenkbaar zijn geweest, kwam de trek te gelijk bij ieder op. Men vloog tezamen de opene lucht in, en men zou niet spelen? Men zou den natuurlijken aandrang weerstand hebben moeten bieden! Het gevoel was ongeveinsd, de beweging opregt.’¹³

Enschedé’s uitspraak over de introductie van Engelse sporten op Noorthey (‘omstreeks 1850’) roept echter wel vragen op, want de feitelijke gegevens erin blijken niet te kloppen. In 1850 was Henry Attwell geen docent Engels op de school (hij arriveerde pas in 1854) en uit hetzelfde gedenkboek is af te leiden dat er medio 1850 geen enkele Engelse leerling op Noorthey zat. Als het inderdaad de Engelse leerlingen waren die het voortouw bij de sportintroductie namen, dan kan het niet anders dan dat ze dat in een ander jaar deden. Maar: in welk jaar, en om welke Engelse leerlingen ging het dan? Of klopte het jaar ‘1850’ wel, maar was het de native speaker-docent Engels die de sportinitiatieven ontplooiden? En welke Engelse leraar was dat dan, wie waren zijn opvolgers en wat was hun verhouding tot Engelse sporten op Noorthey tussen ‘1850’ en de eerste sluiting van het instituut in 1882?

Noorthey in de geschiedschrijving

Over deze invloedrijke sporthistorische rol van de Engelse leraren en leerlingen van het jongensinstituut Noorthey en de precieze tijdsperiode waarin die plaatsvond, is tussen het sportnaslagwerk *Cricket* (1897) van de Haarlemse sportpionier Willem Johan Herman ‘Pim’ Mulier (1865-1954) en de tweede helft van 2013 – de start van mijn onderzoek – nauwelijks geschreven. In zijn algemeenheid geldt dat, in tegenstelling tot de lange traditie van sportgeschiedenis in de Angelsaksische wereld (Groot-Brittannië, Verenigde Staten), het wetenschappelijk besef van de culturele betekenis van sport op het

¹³ Kneppelhout, Johannes. Noorthey op den 30sten Junij 1845. [S.l.: s.n.], 1845, 19-20.

Europese vasteland, en dus ook in Nederland, relatief laat is doorgedrongen.¹⁴ Dat geldt ook voor sport op Noorthey en de actoren die bij dit proces betrokken waren. Mulier stelde in *Cricket* vast dat de ‘bakermat van het [cricket] spel’ gezocht moest worden in de ‘kostschool te Noorthey’, waar in 1845 de ouders van drie Engelse leerlingen-broers Smith uit Rotterdam ‘allicht den eigenaar [van Noorthey] hebben aangeraden de jongelui te doen cricketspelen’.¹⁵ Dus: 1845 in plaats van 1850, met als aanjagers de Smith-broers, over wie Mulier verder geen context bood? Na Muliers *Cricket* verschenen er na de tweede sluiting in 1907 van Noorthey algemene artikelen over het jongensinstituut door alumnus Bijleveld (1908), Van Eck (1918), Van Popta (1929), De Clerck (1966) en Oosterbaan (1971)¹⁶, waarin zij terugblikten op Noorthey als pedagogisch instituut. In al deze overzichtsstukken werd slechts summier aangestipt dat de dagelijkse speeluren onderdelen waren van het onderwijscurriculum. De ‘verschillende soorten van sport, die toentertijd populair werden in ons vaderland’ werden op Noorthey ‘ruimschoots beoefend’, schreef Bijleveld in 1908.¹⁷

Het gaat om meer dan kleine detailvragen, want voor de Nederlandse sportgeschiedenis is de sport op Noorthey een significant fenomeen. In drie sociologische dissertaties, *Voetbal in Nederland* (1955), *Strijd over sport* (1979) en *Verborgene competitie* (1994) hielden respectievelijk Cees Miermans, Ruud Stokvis en Maarten van Bottenburg het erop dat er vóór 1880 in Nederland niet werd gevoetbald, dat cricket niet eerder in Nederland tot stand kwam dan 1875 en dat Engelse sporten in 1866 in Nederland nog niet voorkwamen.¹⁸ In zijn proefschrift *Adel in Friesland 1780-1880* (1993)

14 Pas, Niek. ‘Grand départ. Nieuwe uitdagingen voor sportgeschiedenis in Nederland.’ In: Tijdschrift voor geschiedenis 128, nr. 3 (2015): 453-469, hier: 455-456; Pas leunde voor zijn artikel met name op het historiografisch overzichtsartikel van Maarten van Bottenburg: ‘Historiografie van de Nederlandse sportgeschiedenis.’ In: Theoretische geschiedenis 25, nr. 1 (1998): 12-24, en op: Derks, Marjet. ‘Deep Play. Pleidooi voor een sociaal-cultureel perspectief op sportgeschiedenis.’ In: de SPORTWERELD, nr. 69 (2014): 9-13. Zie ook: Johnes, Martin. ‘Great Britain’, en: Dyreson, Mark. ‘The United States of America.’ In: Pope, Steven, and John Nauright (red.). Routledge Companion to Sports History. Paperback edition. London/ New York: Routledge, 2012, 444-460 en 599-623.

15 Mulier, W. *Cricket*. Haarlem: De Erven Loosjes, 1897, 86; Willem Johan Herman ‘Pim’ Mulier publiceerde zijn geschreven werk onder de naam ‘W. Mulier’.

16 Bijleveld, Willem. ‘In memoriam Scholae Noortheyanae, 1820-1907.’ In: Leidsch Jaarboekje 5 (1908): 70-84; Eck Jr., P.L. van. ‘Van ‘n oud huis van opvoeding en onderwijs.’ In: Paedagogisch Tijdschrift. Orgaan der Vereniging voor Paedagogiek 10 (1918): 145-188; Popta, W.M. van. De ‘Landerziehungsheime’ (new schools, écoles nouvelles). Geschiedenis, ontwikkeling en betekenis. Amsterdam: H.J. Paris, 1929, 137-145; Clerck, Karel De. ‘Petrus de Raadt en zijn instituut “Noorthey”.’ In: Paedagogica Historica VI (1966): 46-67; Oosterbaan, A. ‘Dr. Petrus de Raadt en zijn huis van opvoeding en onderwijs “Noorthey”.’ In: Gouw, Jacobus Leonardus van der (red.). Voorschoten. *Historische Studiën*. Den Haag: Kruseman’s Uitgeversmaatschappij N.V., [1971], 231-246.

17 Bijleveld, ‘In memoriam’, 81.

18 Miermans, Cees. *Voetbal in Nederland*. Maatschappelijke en sportieve aspecten. Assen: Van Gorcum, 1955, 68 en 74; Stokvis, Ruud. *Strijd over sport*. Ideologische en maatschappelijke ontwikkelingen. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1979, 47-48; Bottenburg, Maarten van. *Verborgene competitie*. Over de uiteenlopende populariteit van sporten. Amsterdam: Bert Bakker, 1994, 139-140.

schreef Yme Kuiper wel dat ‘Engelse leraren’ op Noorthey de sporten ‘cricket, hockey en voetbal’ hadden geïntroduceerd, maar hij baseerde zich daarbij indirect op Charles Enschedé’s ‘1850’ in het *Gedenkboek Noorthey*, zonder verdere sportcontext en duiding.¹⁹ Historicus Daniël Rewijk concludeerde in zijn dissertatie *Captain van Jong Holland* (2015), een biografie van Pim Mulier, met betrekking tot het vroegste voetbal in Nederland dat het ‘onmogelijk te zeggen is’ wanneer de jongeren met voetballen waren begonnen. Een waarschijnlijk startjaar was 1880 en dat zou dan in Haarlem moeten zijn geweest. Deze typering van het begin van het voetbal in Nederland vanaf ruwweg 1880 geeft echter een behoorlijk groot gat met het ‘omstreeks 1850’ van Noorthey-alumnus Charles Enschedé.

Op het Europese vasteland werden volgens Van Bottenburg de Engelse sporten het eerst overgenomen in de ‘centra van modernisering: de hoofd-, industrie- en universiteitssteden en de belangrijkste havens’.²⁰ Het kleine plaatsje Veur waar Noorthey was gevestigd bleef in zijn analyse buiten beschouwing, net als de kostschool zelf. Als gangmakers in het overbrengen, overnemen en verbreiden van Engelse sporten noemde hij Engelsen die in Nederland gestationeerd waren voor hun opleiding of werk (met name in de handel), Engelse vaklieden die overkwamen ‘om de achterstand in industriële ontwikkeling in te lopen’, Engelse zeelieden, diplomaten en andere bestuursambtenaren. Native speaker-docenten en Engelse leerlingen op kostscholen vermeldde hij niet. In Nederland zelf was er de aristocratie, de maatschappelijke elite die zakelijk en vriendschappelijk verkeer onderhield met Engelsen en in het kader van die contacten naar Engeland reisde, en de jeugd van betere komaf (meer specifiek gymnasiasten en H.B.S.’ers) die als actoren werden genoemd. ‘De eerste beoefenaars van de Engelse sporten op het Europese vasteland waren jong, merendeels scholieren en studenten’, stelde Van Bottenburg, zonder Noorthey te noemen. Verschillende van deze ‘welgestelde jongeren’ zouden in Nederland het beoefenen van Engelse sporten hebben geïnitieerd, omdat zij in Engeland een opleiding hadden kunnen volgen en daar met ‘de meest recente Engelse school- en universiteitssporten’ hadden kennism gemaakt. Schoolgaande en studerende jongeren die in Engeland met sporten als cricket en voetbal in aanraking waren gekomen, namen deze

19 Kuiper, Yme. *Adel in Friesland 1780-1880*. Groningen: Wolters Noordhoff/Egbert Forsten, 1993, 382. Als bronnen voor onder meer deze opmerking voerde Kuiper twee boeken op: Wumkes, Geert Aeilco Durks. *Paden fen Fryslan. Deel IV*. Boalsert: Osinga, 1943, 510-515, hier: 512, en Zonneveld, Peter van. *Panorama van de 19e eeuw. De tijd van Romantiek en Biedermeier*. Tweede druk. Amsterdam/Barneveld: Bulkboek, 1987, 56 en 72. Wumkes noemde als bron voor zijn verhaal over Noorthey ‘it moaije Tinkboek Noorthey’ uit 1920. Zijn opmerking over Engelse sport is rechtstreeks te herleiden tot Enschedé’s Inleiding daarin: ‘Sont 1850 wierne troch Ingelske learlingen, mei bihelp fen de Ingelske learaer Atwell, cricket hockey en foetbal ynfierd.’ Van Zonneveld stelde dat ‘sport en spel’ een ‘belangrijke plaats’ innamen in het onderwijs op Noorthey, en baseerde zich net als Wumkes op het als bron opgevoerde *Gedenkboek Noorthey*.

20 Van Bottenburg, *Verborgen competitie*, 141.

teamsporten mee naar Nederland, om vervolgens leeftijdsgenoten daarvoor te enthousiasmeren. Als voorbeeld gaf Van Bottenburg Theo Peltenburg die in 1877 was teruggekeerd van het Newton College in Engeland en een paar jaar later samen met Pim Mulier een van de initiatiefnemers van de Haarlemsche Football Club was. H.F.C. stapte in 1883 van rugby over op voetbal, naar aanleiding van 'de ervaringen van Pim Mulier op een Engelse handelsschool'.²¹ Als uitwerking van de Engels-Nederlandse transnationale interactie op het gebied van sportbeoefening is het door Van Bottenburg neergezette beeld echter strijdig met Muliers en Enschedé's Engelse leerlingen en native speaker-docenten op Noorthey, en met de door hen gegeven jaartallen 1845 en 1850.

Een andere theorie over de introductie van de Engelse teamsporten in Nederland ontvouwde Nico van Horn, indertijd werkzaam als archiefonderzoeker bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in Leiden. In zijn artikel 'Terug naar school!' poneerde hij in 2004 dat in de algemene Nederlandse sportgeschiedschrijving Pim Mulier als de vader van het voetbal en andere Engelse sporten in Nederland wordt beschouwd, maar dat met het oog op de schoolse sportieve activiteiten die vóór Muliers sportbemoenissen hebben plaatsgevonden, die status nuanceren behoeft.²² Van Horn noemde daarbij Noorthey en zette in grote lijnen uiteen waaruit het dagelijkse ontspanningscurriculum van die school de eerste 27 jaar – tussen 1820 en 1847 – bestond. Van Horn stelde dat de grens tussen sport en spel moeilijk te trekken is, maar dat het scharnierpunt tussen spel en (de import en beoefening in Nederland van) de eerste echt duidelijke Engelse sport het schooljaar 1847-1848 was. Op basis van diverse bronnen concludeerde hij dat ergens in dat kostschoolseizoen het beoefenen van cricket op Noorthey werd geïntroduceerd door de Engelse docent G.W. Atkinson, op verzoek van 'enkele Engelse leerlingen'.²³ Deze jongens zouden bij hun docent Engels ook hebben aangedrongen op de beoefening van hockey en football, maar, zo bevestigde Van Horn: 'Helaas heb ik hier geen sterke bewijzen voor gevonden.'

In vogelvlucht behandelde Van Horn nog de periode na 1848, om pas weer met bewijs voor de beoefening van Engelse sport op Noorthey te komen voor het jaar 1878. Hij voerde een gedenkboekje van Johannes Hendrik 'Jan

21 Van Bottenburg, *Verborgene competitie*, 141.

22 Horn, Nico van. 'Terug naar school!' In: de *SPORTWERELD*, nr. 33 (2004): 11-13. Deze en meer mythes rond Pim Mulier prikte Nico van Horn onderbouwd door in zijn vervolgartikel: Horn, Nico van. '125 jaar voetbal in Nederland.' In: de *SPORTWERELD*, nr. 35 (2004): 6-14.

23 Van Horn, 'Terug naar school!', 11-12. Een van zijn bronnen was: Minimus, 'A Visit to Noorthey'. In: *The Educational Times* (1 November 1848): 35-36. Dat Van Horns redenering niet klopte – het cricket startte op Noorthey in 1845 onder leiding van een andere docent Engels – toon ik aan in Paragraaf 4.5.

Henk' Kramers (1823-1896) op, de opvolger van directeur Petrus de Raadt.²⁴ Over de periode tot de eerste sluiting van Noorthey in 1882 noemde Van Horn 'tennis' nog als sportieve bezigheid van de leerlingen, waarvan 'voor het eerst in 1882' melding werd gemaakt, zonder helaas de exacte bron voor deze vondst te geven.²⁵ Dus 1847-1848 was het schoolseizoen waarin in Nederland de eerste Engelse sport werd geïntroduceerd? Ook Van Horns artikel biedt geen duidelijkheid over wat er precies met Engelse sport gebeurde op Noorthey tussen 1848-1878, en tussen 1878 en de eerste sluiting in 1882. In 2008 concludeerde taalkundige Pieter Breuker, onder meer op basis van Van Horns artikel, dat sporthistorisch onderzoek naar de beoefenaren van 'nieuwe sporten' noodzakelijk en gewenst was. Hij doelde vooral op het kleinschalige niveau van 'datering, aantallen, geografische spreiding, leeftijd en so-

Afbeelding 3. 'Noortheij', voorzijde in 1855. Steendruk door Petrus Josephus Lutgens, de vader van Jan Lutgens (1836-1919), die als docent wiskunde en tekenen tussen 1857-1864 werkzaam was op Noorthey in Veur, en tussen 1867-1888 op het jongensinstituut Schreuders in Noordwijk. Bron: www.midvliet.nl.

24 Kramers, Johannes Hendrik. Noorthey in 1878. Rotterdam: H.A. Kramers & Zoon, 1878. Aanwezig in: Nationaal Archief, Den Haag, Noorthey-Genootschap ca. 1820-1984, Nummer toegang 3.22.14, Inv.nr. 357.

25 Van Horn, 'Terug naar school!', 13.

ciale achtergrond', zodat er meer inzicht zou komen in het negentiende-eeuwse transnationale toe-eigeningsproces van moderne, Engelse (team)sporten in Nederland. De geschiedschrijving van de beginjaren van de Nederlandse sport stond volgens Breuker op dat moment nog 'in haar kinderschoenen'. Hij constateerde ook – op woordhistorisch niveau – dat er 'nog veel nader onderzoek' moest plaatsvinden om begrippen als *sport*, *spel*, *vermaak*, 'enzovoorts' beter te definiëren.²⁶

Ook het thema 'sport na Noorthey' – de rol die alumni na hun schooltijd speelden in de verspreiding van sport – is nauwelijks onderzocht. Na hun Noorthey-opleiding verspreidden de alumni zich over het hele land 'om tot een hogere school over te gaan'.²⁷ Dat betekende ofwel een vervolgopleiding gaan volgen aan een universiteit, bij de marine of in het leger, of, na de nieuwe onderwijswetgeving van 1863, een schooldiploma te halen aan een examenbevoegde school als de H.B.S. of (de Latijnse School en later) het gymnasium. Sommige tieners werden direct na Noorthey opgenomen in een handelsbedrijf, al dan niet van de eigen familie, om zich vanuit de praktijk op te werken naar een invloedrijke functie aan de top van het Nederlandse bedrijfsleven. Maar of ze nu verder leerden of hun eerste maatschappelijke carrièrestappen zetten, velen konden het sporten niet meer laten, zo be-toogde Van Horn in het al besproken 'Terug naar school!'. Als voorbeeld van Noorthey-alumni die over het hele land uitzwermden en bij het starten van sportactiviteiten nadrukkelijk betrokken waren, noemde hij de oprichting van de Amsterdamsche Cricketclub op 26 mei 1871 door vijf jongens, van wie 'D. van Bosse' een oud-leerling van de Veurse kostschool was. Ook de 'overige bestuurders: M. Voute, E[mile] J. Sillem, W. v.d. Vies en B. Moltzer, zouden niet onbekend zijn geweest in de annalen van Noorthey'.²⁸

In zijn artikel 'Het spel, de regels en een code' (2011) voegde Rewijk daar nog de broers Ernst en Henrik Sillem aan toe, ex-Noortheyenaren en zonen van bovengenoemde Emile Sillems broer John, die vanaf 'begin jaren tachtig' nieuw leven in het Amsterdamse cricket bliezen. En de invloed van Noorthey reikte zelfs tot Leeuwarden, waar alumnus 'P.A.V. baron van Harinxma thoe Sloten' in 1883 het initiatief nam tot de oprichting van de Leeuwardense cricketclub Frisia.²⁹ Door hun optreden in grote Nederlandse steden kunnen

26 Breuker, Pieter. "'Sport' in het Nederlands. Introductie en acceptatie van woord en activiteit (1840-1900)." In: de SPORTWERELD, nr. 50-51 (2008): 3-19, hier: 3-4. Eerder verschenen als: Breuker, Pieter. "'Sport' in het Nederlands. Introductie en Acceptatie van woord en activiteit in Nederland (1840-1900)." In: Sportimonium, nr. 3-4 (2008): 67-79.

27 Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 922 Archief van de Familie Luden en Aanverwante families, Inv.nr. 148 Album met gedichten en tekeningen 1844-1850 (voortaanL SA 922/148).

28 Van Horn, 'Terug naar school!', 12. Dat deze informatie maar ten dele juist was – Voûte en Moltzer waren geen Noorthey-alumni en A.C.C. ging later ten onder dan 1875 – laat ik zien in Paragraaf 5.2.

29 Rewijk, Daniël. 'Het Spel, de regels en een code. De Nederlandse kennismaking met cricket en voetbal, 1847-1870'. In: Holland Historisch Tijdschrift, nr. 43 (2011): 301.

deze kostschoolalumni, net als de Engelse docenten en (half-)Engelse leerlingen op Noorthey, worden getypeerd als zogenaamde *culturele intermediairs* of *culturele tussenpersonen*.³⁰ In navolging van de Franse historicus Michel Vovelle gaat het hierbij om mensen die ‘relaties leggen tussen verschillende culturen, tussen culturele niveaus in staan of bepaalde wijzen van cultuuroverdracht voor hun rekening nemen’.³¹ Historicus Willem Frijhoff omschreef zo’n intermediair als iemand die een sociaal-culturele praktijk uit bijvoorbeeld Engeland meenam en in Nederland introduceerde en overdroeg. Dat gebeurde in een interactie- of toe-eigeningsproces op lokaal, kleinschalig niveau, ‘waarbij niet de een geeft en de ander neemt, maar beiden zowel geven als nemen’.³² Sport was zo’n cultuuroverdrachts- en toe-eigeningspraktijk, zoals Rewijk betoogde. Hij verbond de begrippen ‘cultuurmakelaar’ en ‘toe-eigening’ met betrekking tot sport met de leraren, docenten en alumni van Noorthey.³³

In haar studie *Deftig en ondernemend. Amsterdam 1870-1910* koppelde Barbara van Vonderen als eerste het begrip ‘netwerk’ aan Noorthey. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden er aanvullend op de dan gebruikelijke familienetwerken alternatieve sociale ‘netwerken van vriendenkringen’ zoals (kost)scholen. Van Vonderen typeerde Noorthey als voorloper op dit gebied. Ze analyseerde tot op enige hoogte wel clubs op het gebied van schaatsen, schermen, fietsen en paardrijden als nieuwe sociale ontmoetingsplaatsen, maar aan de vroege hoofdstedelijke opkomst en verspreiding van belangrijke sporten als cricket, voetbal en lawntennis in clubverband kwam ze niet toe.³⁴ Bij het opzetten en besturen van die vroegste Nederlandse sportclubs – in Amsterdam vanaf 1871 – doken vrijwel overal Noorthey-alumni op: ze namen kennelijk niet alleen het initiatief in het opbouwen van een sportclub en het daaruit voortkomende netwerk, maar ze profiteerden ook van en sloten aan bij sportnetwerken van gelijkgezinden.

In zijn dissertatie *Netwerken van een financieel-economische elite* besteedde Hubert Schijf de nodige aandacht aan de centrale netwerken van de Nederlandse elite, onder meer op het gebied van scheepvaart, handel

30 Frijhoff, Willem. ‘Kerk en Heks: troebel water.’ In: Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland 25 (1983): 100-116, hier: 102-103; zie ook: Frijhoff, Willem. ‘Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving.’ In: Trajecta, Tijdschrift voor de Geschiedenis van het Katholiek Leven in de Nederlanden 6, nr. 2 (1997): 99-118, hier: 108-109.

31 Vovelle, Michel. Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld. Nijmegen: SUN, 1985, 126.

32 Frijhoff, ‘Kerk en Heks: troebel water’, 102-103; zie ook: Frijhoff, ‘Toeëigening: van bezitsdrang tot betekenisgeving’, 108-109.

33 Rewijk, ‘Het Spel, de regels en een code’, 295-305 en 380-382.

34 Vonderen, Barbara van. *Deftig en ondernemend. Amsterdam 1870-1910*. Amsterdam: Meulenhoff, 2013. Zie voor passages over ‘Noortheij’ onder meer de pagina’s 24-25 en 169-182.

en het bankierswezen.³⁵ Hij identificeerde 197 'lijnendragers' voor het jaar 1886, dat wil zeggen: personen die in meer dan één bedrijf een functie hadden, bijvoorbeeld een bankdirecteur die ook lid was van een Raad van Commissarissen van een ander bedrijf. De woorden 'Noorthey' en 'sport' kwamen bij hem niet voor, maar bij nadere beschouwing bevonden zich in het overzicht 46 mannen met familienamen die aan Noorthey waren verbonden. Daaronder waren er zeven die één of meerdere zonen op Noorthey hadden gehad, één man met een broer op Noorthey en vijf directe Noorthey-alumni. Van de 156 'lijnendragers' van 1902 bevonden zich 38 mannen met familienamen die aan Noorthey waren verbonden, waarvan zes die één of meerdere zonen op Noorthey hadden gehad, twee met een vader en twee ooms op Noorthey, één man met een broer op Noorthey en weer vijf Noorthey-alumni. Zowel in 1886 als in 1902 was ongeveer een kwart van de lijnendragers via de familie met Noorthey verbonden. Deze studies van Van Vonderen en Schijf benadrukten het belang van het Noorthey-netwerk, maar legden niet uit welke rol dit Noorthey-netwerk had gespeeld bij de vorming en uitbouw van de vroegste sportclubs in diverse Nederlandse grote steden. Samenvattend was Noorthey, met haar alumni, in de onderzoeksperiode 1820-1886 op het gebied van Engelse sport een pionierend instituut, waarbij sportieve en bredere culturele en sociale aspecten met elkaar in interactie stonden. Dit samenspel van aspecten lijken de Engelse docenten, leerlingen en alumni zowel via geschriften als door middel van sportieve initiatieven te hebben uitgedragen, zowel binnen als buiten het instituut. Een wetenschappelijk onderzoek voor verdere onderbouwing van deze aanname heeft echter nog nooit plaatsgevonden.

Hieruit volgt de centrale vraag van deze dissertatie: in welke opzichten problematiseert en nuanceert de microgeschiedenis van jongenskostschool Noorthey de bestaande geschiedschrijving over de introductie van Engelse sport in Nederland? De onderliggende vraag daarbij is welke sportieve en sociaal-maatschappelijke rol Engelse docenten, leerlingen en alumni in dit proces speelden. Kunnen zij worden gezien als sportieve cultuurmakelaars en (sport)netwerkbouwers? Welke waarden, idealen en categorisering speelden hierbij een rol? In dit onderzoek beschrijf en analyseer ik dit sociaal-culturele proces, met een focus op de omschakeling van spel naar sport op Noorthey (1845-1882) en de oprichting van de eerste cricket-, voetbal- en lawntennisclubs waarbij Noorthey-alumni actief betrokken waren (1871-1886).

Bij zo'n haast microscopische onderzoeksblik op de rol van spel en sport

35 Schijf, Hubert. Netwerken van een financieel-economische elite. Personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1993.

op en na Noorthey, is het nuttig om eerst in meer algemene deelstudies te onderzoeken of er ook vóór en buiten Noorthey – in het bijzonder vóór Noorthey 1845-1847: de periode dat op deze kostschool de eerste Engelse sport werd geïntroduceerd – in Nederland al sporen en/of beoefening van Engelse sporten te traceren zijn. Het meest voor de hand liggend bij deze ‘situering’ van Noorthey is een algemeen onderzoek naar het onderscheid tussen de betekenis van *spel* en *sport* in Nederland – met als vertrekpunt Breukers eerder genoemde artikel “Sport” – aangezien sinds 2008 (verschijning van “Sport”) een breed corpus van digitale bronnen beschikbaar is gekomen. Zo kan vastgesteld worden wanneer en waar met name het Engelse woord *sport* in de Nederlandse taal voor het eerst verscheen, en de vraag beantwoord worden of dat tot inburgering van het begrip *sport* leidde en tot actieve beoefening van de Engelse sport(en). Hetzelfde geldt voor het woord *cricket*, de oudste in Nederland beoefende Engelse sport die al heel vroeg, sinds 30 september 1883, een overkoepelende Nederlandsche Cricket Bond had.

Verder valt de vroegste geschiedenis van het lawntennis binnen de afgebakende tijdsperiode: sinds de ‘uitvinding’ ervan door Major Wingfield in 1874 was het een technologisch gemakkelijk te beoefenen en te verspreiden Engelse sport, met oprichting van lawntennisclubs in Nederland vanaf 1885, met mogelijke betrokkenheid van Noorthey-alumni. Er is geen direct bewijs dat in de periode 1874-1882 op Noorthey lawntennis werd beoefend. Wel had de kostschoolbibliotheek een uniek en vroeg lawntennisreglementsboekje uit 1881³⁶ op de plank staan. Bovendien werd een racketsport als badminton in ieder geval tussen 1837-1840 in de grote hal van het kostschoolgebouw gespeeld als het slecht weer was³⁷, net als een soort kaatsen of tennis, met of zonder racket.³⁸ De Noorthey-alumni waren dus in ieder geval met racketsport vertrouwd.

Na de heropening van Noorthey in 1888 in Voorburg tot aan de sluiting in 1907, onder leiding van respectievelijk de directeuren Adam Hendrik Raabe (periode 1888-1893) en Johannes Wilhelmus Lely (periode 1893-1907), maakte Engelse sport opnieuw onderdeel uit van het onderwijscurriculum, met een krachtige focus op voetbal. Hoewel deze tweede Noorthey-periode qua temporele inbedding niet aansluit op de onderzoeksperiode 1820-1886, biedt de visuele analyse en interpretatie van een ongedateerde Noorthey-voetbalactiefoto aanvullende, waardevolle kennis over hoe het spelen van voetbal er binnen het educatieve concept van de tweede én eerste periode

36 Rules of Lawn Tennis and Badminton. London, 1881.

37 Elwes, Alfred. Luke Ashleigh; or, School-Life in Holland. London: Griffith and Farran, 1864, 230. Zie Paragraaf 4.4.

38 Zie Hoofdstuk 3 voor een uitgebreide beschrijving van deze indoor-voorloper van lawntennis.

Noorthey uitzag: visuele kennis die niet is af te leiden uit de bestudeerde tekstuele bronnen.

Deze thematiek draagt bij aan de kennis over de betekenis van negentiende-eeuwse culturele transfers, reizende ideeën en internationale netwerken over de grenzen van naties heen.³⁹ Het onderzoek naar dit soort cultuurtransfers kwam het eerste decennium van de twintigste eeuw onder vuur te liggen, stelt Peter van Dam in zijn artikel 'Vervlochten geschiedenis' (2012), met als belangrijkste kritiek dat historici bij onderzoek naar transfers in de praktijk in plaats van het lokale toch vaak 'het nationale perspectief als uitgangspunt' kozen. Een beter hanteerbaar begrip is dan *histoire croisée* dat hij ontleent aan de Franse historicus en germanist Michael Werner en de Franse historica en sociologe Bénédicte Zimmermann: 'Histoire croisée richt zich [...] op de transnationale vervlechtingen die in de geschiedenis een belangrijke rol hebben gespeeld. Om het perspectief van de natiestaat daadwerkelijk te relativiseren is structurele reflectie op de door historische actoren en historici gehanteerde denkkaders nodig.'⁴⁰ Hoewel sport zowel in de negentiende als zeker in de twintigste eeuw stevig is ingezet ter versterking van nationale sentimenten, is het ook een voorbeeld bij uitstek van *histoire croisée*, met grote betekenis voor de internationale kenmerken van de moderne Nederlandse cultuur. Deze studie belicht de wording daarvan.

Een cultuurhistorisch perspectief

De centrale vragen in deze studie komen voort uit een specifiek perspectief. In de academische sportgeschiedenis in Nederland domineerden tot voor kort sociaalwetenschappelijke en sociaalculturele concepten. Stokvis baseerde zich op het civilisatiemodel van socioloog Norbert Elias, terwijl Van Bottenburg het concept 'distinction' van de Franse socioloog Pierre Bourdieu centraal stelde.⁴¹ Bij de studie van politicoloog Hans Dona, over de geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond (1981), draaide het (tamelijk impliciet) om een toetsing van het verzuilingsconcept van socioloog Van Kemenade, terwijl in het onderzoek naar de katholieke sportbeweging van historici Marjet Derks en Marc Budel Bourdieu's 'habitus'-concept leidend

39 Dit thema staat onder meer centraal in een themanummer van De Negentiende Eeuw, 32, nr. 1 (2008).

40 Dam, Peter van. 'Vervlochten geschiedenis: hoe "histoire croisée" de natiestaat bedwingt.' In: Tijdschrift voor Geschiedenis 125, nr. 1 (2012): 96-109. Online in te zien op: https://pure.uva.nl/ws/files/7214958/152574_VanDam_histoirecroisee.pdf (bezoekt op 6 mei 2019), 105. Zie bijvoorbeeld: Werner, Michael, en Bénédicte Zimmermann. 'Beyond Comparison. Histoire croisée and the challenge of reflexivity.' In: History and Theory 45, nr. 1 (2006): 30-50.

41 Zie: Elias, Norbert. Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Twee delen. Basel: Haus zum Falken, 1939. Vertaling: Elias, Norbert. Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken. Twee delen. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1982; Bourdieu, Pierre. Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984.

was.⁴² Vanaf de jaren negentig, toen historici vaker sport als onderwerp van studie kozen, werden concepten als gender en lichaamscultuur belangrijker.⁴³

Afbeelding 4, 5 en 6. Omslagen van Miermans' *Voetbal in Nederland* (1955), Stokvis' *Strijd over sport* (1979) en Van Bottenburgs *Verborgen competitie* (1994).

Deze studie, die zich richt op de dynamiek van een schoolsportcultuur in transnationaal perspectief, neemt expliciet de cultuurhistorische concepten cultuuroverdracht, toe-eigening en vervlochten geschiedenis als leidraad en schaart zich daarmee in een *cultural turn* binnen de sportgeschiedenis die historica Marjet Derks in Nederland heeft geïnitieerd.⁴⁴ Het gaat daarbij om

42 Dona, Hans. *Sport en socialisme. De geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond, 1926-1941*. Amsterdam: Van Gennep, 1981; Derks, Marjet, en Marc Budel. *Sportief en katholiek. Geschiedenis van de katholieke sportbeweging in Nederland in de twintigste eeuw*. Nijmegen: Katholiek Documentatie Centrum, 1990.

43 Swijtink, André. In de pas. Sport en lichamelijke opvoeding in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Haarlem: De Vrieseborch, 1992; Steendijk-Kuypers, Jacoba. *Vrouwen-beweging. Medische en culturele aspecten van vrouwen in de sport, gezien in het kader van de sporthistorie (1880-1928)*. Rotterdam: Erasmus Publishing, 1999; Derks, Marjet. 'Modesty and Excellence: Gender and Sports Culture in Dutch Catholic Schooling, 1900-40.' In: *Gender & History* 20, nr. 1 (2008): 8-26; Derks, Marjet. 'Gespiegeld catholicisme. Priesters en religieuzen als schakel in de Nederlandse sportgeschiedenis, 1900-1940.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 67 (2013): 3-8; Derks, Marjet. "'Harten warm, hoofden koel". Katholieken en lichaamscultuur: dans en sport, 1910-1940.' In: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum* 12 (1982): 100-130. Zie ook: Derks, Marjet. 'Sport, geschiedenis en sportgeschiedenis.' In: *Ex Tempore* 36, nr. 3 (2017): 171-180.

44 Zie bijvoorbeeld ook: Derks, Marjet. 'Sportlife. Medals, Media and Life Courses of Female Dutch Olympic Champions, 1928-1940.' In: *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 39, nr. 1 (2014): 144-162; Derks, Marjet. 'Een niet te winnen wedstrijd. Sportster Madzy Rollin Couquerque (1903-1994) en het vrouwelijk script.' In: Bange, Petty, en Jac Geurts (red.). *Onbegrensd perspectief. Cultuurhistorische verkenningen*. Amersfoort: Bekking & Blitz, 2015, 140-156. Als hoogle-raar sportgeschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen is Derks projectleider van het onderzoeksprogramma 'Sport, identiteit en moderniteit (1813-2013)', dat zich richt op de modernisering van de Nederlandse sportcultuur in transnationaal perspectief. Inmiddels is binnen dit project Aad Haverkamp op 27 februari 2019 gepromoveerd op het proefschrift *Biografieën in beweging. Een cultuurhistorische analyse van levensverhalen van Nederlandse topsporters, 1928-2014*. Hilversum: Verloren, 2019. Andere promovendi die aan dit onderzoeksproject deelnemen, zijn Jelle Zondag, Jan Luitzen, Jan Rijpstra en Jon Verriet.

betekenisgevingen in en door sport, om interpretaties, representaties en identificaties, met aandacht voor dominante en tegendraadse beelden en discourses, de inrichting van (sport)ruimten, de betekenis van liederen, vlaggen en uniformen. Anders gezegd: 'Wetenschappelijke aandacht voor die symbolische kant van sport is het thema van de culturele sportgeschiedenis.'⁴⁵ In zo'n cultuurhistorische aanpak van de sportgeschiedenis spelen actoren en details een belangrijke rol, betoogde Rewijk (2015), die in zijn dissertatie over sportpromotor en -bestuurder Pim Mulier dit perspectief koos. De grote lijnen van het sociologisch onderzoek kunnen tot leven gewekt worden door de cultuurhistoricus 'met kleur en *chiaroscuro*'⁴⁶ (een schildertechniek met licht- en donkereffecten).

Bij het achterliggende transnationale proces waarbinnen de invoering van Engelse sporten in Nederland gestalte kreeg, ging het om meer dan het overdragen van spelregels of introduceren van sportmateriaal en -uniformen. Centraal in dit onderzoek staan de cultuuroverdracht en toe-eigeningen die daaraan betekenis gaven en de manieren waarop het 'Engelse' als referentiecultuur werd gezien. Om dit inzichtelijk te maken gebruik ik enkele aan de cultuurgeschiedenis ontleende concepten. Allereerst bevraag ik in navolging van Rewijk de centrale actoren bij deze cultuuroverdracht en Nederlandse toe-eigening op hun rol als culturele intermediairs of culturele tussenpersonen. De overdracht van Engelse sport was zo'n cultureel toe-eigeningsproces. Cultuurhistoricus Willem Frijhoff (1983) stelde dat de sociologie soms weinig of geen oog heeft voor het ingewikkelde proces van cultuuroverdracht. Zoals gezegd gaat het er hierbij niet om dat de ene persoon of groep een cultureel verschijnsel als bijvoorbeeld cricket overdraagt en de ander(e groep) deze teamsport een-op-een overneemt. Het is geen 'civilisatieproces', waarbij de cultuuroverdracht gecentraliseerd en *top-down* plaatsvindt, maar een communicatief proces waarbij personen (of groepen mensen) geven én nemen op lokaal, kleinschalig niveau. Cultuuroverdracht is aldus een interactief proces van toe-eigening.⁴⁷ In hun artikel 'Transnational connectivity, cultural interaction and selective adaptation' (2017) lieten de Engelse historici Nick Piercey en Dilwyn Porter zien dat in Nederland nieuwe sporten als cricket en voetbal werden toegeëigend en aangepast 'to meet the requirements of a peculiarly Dutch agenda'.⁴⁸ Deze transnationale sportverbinding leidde tot culturele interactie, met als een van de hoofdkenmerken dat er afhankelijk van de lokale

45 Derks, 'Deep Play', 9. Zie ook Pas, 'Grand départ', 464.

46 Rewijk, Daniël. Captain van Jong Holland. Een biografie van Pim Mulier, 1865-1954. [Gorredijk]: Bornmeer, 2015, 16.

47 Frijhoff, 'Kerk en Heks', 102-103; Frijhoff, 'Toeeigening', 108-109.

48 Piercey, Nick, and Dilwyn Porter. 'Transnational connectivity, cultural interaction and selective adaptation: English Corinthians and amateur football in the Netherlands, c.1906-39.' In: *Sport in History* 37, nr. 2 (2017): 124-145, hier: 125-126 en 139-141.

situatie selectief werd overgenomen en aangepast.

Toe-eigeningsprocessen laten zich bij uitstek onderzoeken op microhistorisch niveau. Die benadering is niet nieuw binnen de cultuurgeschiedenis, maar wel binnen de Nederlandse *sport*geschiedenis. Ze beoogt op basis van de wederwaardigheden van 'ogenschijnlijk onbeduidende individuen of gebeurtenissen' bredere historische ontwikkelingen op lokaal en/of nationaal niveau in beeld te brengen.⁴⁹ Noorthey was een microgemeenschap die zich ervoor leent om een ontwikkeling te schilderen vanuit een actorcentrisch perspectief. Met zijn biografie van één persoon (Mulier) bood Rewijk slechts één 'venster op de ontwikkeling van de moderne sport in Nederland', maar wel één met een 'goed uitzicht', want dat sportontwikkelingsproces 'voltrok zich over een lange periode en er waren veel andere personen bij betrokken, met eigen motieven en opvattingen'.⁵⁰ Zoals gezegd was er in Rewijks biografie maar zeer beperkt ruimte voor de sporthistorische rol die Noorthey had gespeeld in de introductie en ontwikkeling van de moderne Engelse sporten in Nederland. Mijn studie beoogt een nieuw venster met een heel ander uitzicht te bieden: ik leg de geschiedenis-in-grote-lijnen van de Engelse sporten in Nederland als het ware onder de microscoop, aan de hand van een voorbeeldcasus op kleinschalig niveau waarbij de betrokken personen in een microgemeenschap als Noorthey geïdentificeerd worden en hun (sport)handelingen en sociale context geanalyseerd.

Een reconstructie van deze leef- en denkwereld van de native speaker-docenten, de leerlingen en oud-leerlingen en hun sportclubnetwerken levert een groepsbiografie op die 'niet zelden' een spannender tekst oplevert 'dan een eenzijdige analyse in termen van de schrijver zelf', schreef Peter van Dam.⁵¹ Of, zoals Peter Burke het formuleerde in *Wat is Cultuurgeschiedenis?*: de microscoop biedt 'een aantrekkelijk alternatief voor de telescoop', met als resultaat een relevante plaats voor concrete individuen en (hun) lokale ervaringen in de (sport)geschiedenis.⁵²

Een tweede concept dat ik gebruik om de thematiek van dit proefschrift te duiden is referentiecultuur. In zijn proefschrift *Consuming America* hanteerde Melvin Wevers dit om te beschrijven hoe de Verenigde Staten en de Amerikaanse cultuur in de twintigste eeuw functioneerden als cultureel mo-

49 Frijhoff, Willem. 'Inleiding: Historische antropologie.' In: Boekhorst, Peter te (red.), Peter Burke en Willem Frijhoff (red.). *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*. Meppel/Heerlen: Boom/Open Universiteit, 1992, 32.

50 Rewijk, *Captain van Jong Holland*, 15.

51 Van Dam, 'Vervlochten geschiedenis', 106.

52 Burke, Peter. *Wat is cultuurgeschiedenis?* Utrecht: Erven J. Bijleveld, 2007, 70-74, hier: 70. Vertaling van: Burke, Peter. *What is Cultural History?* Cambridge: Polity, 2004.

del voor andere landen.⁵³ In de tweede helft van de negentiende eeuw nam Engeland die vooraanstaandere positie in de verbeelding van tijdgenoten in en gold 'Engelsch' als referentie. Halverwege de negentiende eeuw was Engeland in 'zowel economisch als in politiek-militair opzicht' toonaangevend, vooral vanwege de daar vroeg (rond 1750) ingezette industrialisering.⁵⁴ Ondanks de late Nederlandse industrialisering gold Engeland ook in ons land als economisch superieur.⁵⁵ Dit vertaalde zich tevens in cultureel opzicht, met name onder bepaalde groepen jongens en jongemannen die in Engeland het voorbeeld voor de toekomst zagen. Voor hen representeerde het hoog geachte Albion een 'speciale opvatting van het begrip vrijheid', zo stelde Ian Buruma in zijn studie *Anglomanie*, en stelde het omarmen van 'het Engelse' hen ook in staat om zich – tot op zekere hoogte – af te zetten tegen het traditionele gezag van ouders en school.⁵⁶ Vooral Engelse sport leende zich daarvoor. Vertaalde Engelse kostschoolromans, zoals die van de Engelsman Frederic Farrar, en *Tom Brown's Schooldays* (1857) van Thomas Hughes, oud-leerling van de Engelse kostschool Rugby, hadden – hoewel fictie – grote impact, poneerde Rewijk.⁵⁷

Piercey en Porter maakten in hun eerder genoemde artikel inzichtelijk dat 'English gentlemanly amateurism' (zich manifesterend in sporten zoals cricket en voetbal) in Nederland eind negentiende en begin twintigste eeuw werd omarmd en als uitvloeisel van het enthousiasme 'for all things English' op een voetstuk werd geplaatst als 'the British ideal of sportmanship'. De toe-eigening hiervan, het buiten sporten in speciale loszittend kleurige kleding en het luidkeels met Engels sportjargon innemen van de publieke ruimte golden als kenmerken van een speciale, in de ogen van vooral elitejongeren superieure, subcultuur waarmee zij zich ook nog eens konden onderscheiden van het

53 Wevers, Melvin. *Consuming America. A Data-Driven Analysis of the United States as a Reference Culture in Dutch Public Discourse on Consumer Goods, 1890-1990*. Enschede: Ipskamp Printing, 2017, 489.

54 Van Bottenburg, *Verborgene competitie*, 140.

55 Zie bijvoorbeeld: Lintsen, Harry (red.). *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel VI. Techniek en samenleving*. Zutphen: Walburg Pers, 1995.

56 Buruma, *Anglomanie*, 9.

57 Rewijk, 'Het Spel, de regels en een code', 295 en 302-305; zie ook: Wilson, Elisabeth. *Love Game. A History of Tennis, from Victorian Pastime to Global Phenomenon*. London: Serpent's Tail, 2014, 32. Zie bijvoorbeeld deze vertaalde kostschoolromans van Frederic Farrar: *Een schooljongen, of Van kwaad tot erger*, deel 1 en 2. Amsterdam: W.H. Kirberger, 1862 (gepubliceerd in 1858 onder de titel *Eric, or Little by Little. A Tale of Roslyn School*); *Een Student of Eene loopbaan met hindernissen*. Amsterdam: W.H. Kirberger, 1864 [gepubliceerd in 1859 onder de titel *Julian Home. A Tale of College Life*]; *St. Winifred, of De schoolwereld*. Amsterdam: Binger, 1875 (gepubliceerd in 1862 onder de titel *St. Winifred's, or The World of School*); *Drie cricketspelers*, Utrecht: H. Honig, 1897 (gepubliceerd in 1873 onder de titel *The Three Homes. A Tale for Fathers and Sons*). Zie ook: Hughes, Thomas. *Tom Brown's School Days*. Cambridge: MacMillan & Co, 1857. Hughes' boek werd pas diep in de twintigste eeuw voor het eerst in het Nederlands vertaald: Hughes, Thomas. *Tom Brown*. Den Haag: Kruseman's uitgeverijmaatschappij, 1974. Overigens: geen van deze kostschoolboeken was aanwezig in de bibliotheek van Noorthey.

gewone volk, 'dat zich het langst op de inheemse vermaken bleef toeleggen'.⁵⁸ Zonder weerstanden verliep dit proces begrijpelijkerwijs niet; net als bij het latere anti-amerikanisme ontstond er in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw bij een deel van de bevolking afkeer van de anglomanie, die als overdreven en onvolwassen werd gezien. Engelse sport symboliseerde een nieuwe tijd, door historicus Auke van der Woud zelfs omschreven als een nieuwe mens, voor wie vrijheid, het fysieke en materiële en een afstand tot de oude beschaving belangrijk werden.⁵⁹ De oorsprong daarvan en de Engelse referentiecultuur die er de basis van was, speelde voor het eerst op Noorthey een rol, zoals ik met name in Deel II uiteen zal zetten.

Afbeelding 7. Cricket: 'De Bowler'.

Bron: Routledge, Edmund. *Routledge's Handbook of Cricket*. London: George Routledge and sons, 1862, 49; Dekker, Lucas Kzn. *Handleiding tot het cricketspel*. Haarlem: F. Bohn, 1881, 59. De afbeeldingen in beide boeken zijn vrijwel hetzelfde, maar verschillen in details.

⁵⁸ Van Bottenburg, *Verborgene competitie*, 140.

⁵⁹ Woud, Auke van der. *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Amsterdam, Prometheus/Bert Bakker, 2015.

Noorthey was een door mannen geleide jongenskostschool. Dat roept vragen op met betrekking tot de betekenissen die mannelijkheid in deze mannen-cultuur had en welke rol de Engelse sporten daarbij speelden. In de historiografie over de relatie tussen jongenskostscholen en sport is dat tot dusverre vooral impliciet benoemd. Daniël Rewijk stelde dat het Engelse sportethos, waarbij sport vooral diende als vrijblijvende afleiding van het binnen zitten en studeren, ook op Noorthey in zwang was. Behalve het intellectuele vermogen verdiende ook het lichaam aandacht en een sport als cricket werd op Noorthey 'als onderdeel gezien van een groter geheel, van een harmonieuze vorming'.⁶⁰ Daarnaast ging het op de Engelse public schools om het ideaal van muscular christianity, met als leidende principes 'de gelijkwaardigheid van lichaam en geest, oprechtheid en vechtlust'. In dit idee zou sport niet alleen disciplineren, maar jongens ook opvoeden tot verantwoordelijke en juist handelende personen, zowel individueel als in samenwerkend teamverband. Rewijk noemde het ietwat ironisch de 'huisideologie van het *British Empire*'. Nadrukkelijk stelde hij dat muscular christianity iets anders was dan het 'athleticisme' dat op de meeste public schools in de tweede helft van de negentiende eeuw de overhand had, 'waarbij sport de rest van het curriculum naar het tweede plan verdrong'.⁶¹

Muscular christianity zou leiden tot een gezonde geest, die vrij was van zonde en morele zwakheid. In *How Football Began* (2019) schreef sporthistoricus Tony Collins dat juist daarom een fysieke contactsport als voetbal werd gepromoot, want die balsport was 'a reliable antidote to the great triangular fear of the Victorian public schools: masturbation, effeminacy and homosexuality'. Bovendien was robuust voetbal op scholen een probaat middel tegen bleekneusjes, 'narrow chests and feeble limbs'.⁶² In *Love Game* (2014) stelde Elisabeth Wilson vast dat muscular christianity in de negentiende eeuw 'the label for an ideology or a new vision of the virtuous life' was, maar wel een 'exclusively masculine one'.⁶³ Voor meisjes en vrouwen werd Engelse teamsport als een ongepaste bezigheid gezien, aangezien het vertonen van kracht, snelheid ontwikkelen en openlijk last hebben van uitputtingsverschijnselen (hijgen en zweten) onvrouwelijk was.⁶⁴

Zowel Collins als Wilson typeerde de Britse kostschoolsport expliciet in termen van gender, waarbij sport diende om een robuuster type mannelijkheid te promoten. Mannen werden middels teamsport gestimuleerd hun mannelijkheid te tonen en zo aanzien te verwerven. De Engelse sporthistori-

60 Rewijk, 'Het Spel, de regels en een code', 305.

61 Rewijk, 'Het spel, de regels en een code', 302.

62 Collins, *How Football Began*, 18.

63 Wilson, *Love Game*, 32.

64 Derks, 'Modesty and excellence', 12.

cus James Mangan noemde dit aspect de 'attractive masculinity of the playing fields'.⁶⁵ Goed zijn in sport droeg bij aan de status van leerlingen binnen het veld, maar vooral ook daarbuiten. Nieuwe, exclusief mannelijke hiërarchieën ontstonden, waarbij sportieve prestaties hoger werden gewaardeerd dan intellectuele en sociale vaardigheden. Met sport als graadmeter voor de positie in de leerlingen-pikorde waren er ook verliezers, want niet alle jongens waren 'manly' en 'strong of body', dus lichamelijk zo gebouwd dat ze in teamsporten konden uitblinken, aldus Richard Holt in *Sport and The British*.⁶⁶ Fysiek minder sportieve jongens, homoseksuelen en vrouwen pasten daar niet binnen.

Voor Nederland is deze rol van gender in het vroeg-twintigste-eeuwse, katholieke (kostschoolsport)systeem uitgewerkt door Marjet Derks, die in 'Modesty and excellence' aan de hand van twee casussen laat zien hoe in de periode 1900-1940 op katholieke jongenskostscholen sport tot nieuwe hiërarchieën en een nieuw type (sportieve) mannelijkheid leidde. Als spelers op het veld onderscheidend waren, werd dat als een teken van robuuste mannelijkheid gezien. Fysieke kracht en behendigheid werden binnen de onderlinge verhoudingen tussen jongens doorslaggevender dan intellectuele capaciteiten. Derks maakt aannemelijk dat de ideologische of – in dit geval – de confessionele achtergrond van een jongenskostschool er in dit opzicht minder toe deed. Op de katholieke jongenskostscholen die zij analyseerde werd Engelse sport toegeëigend en ontstonden een 'Anglo-orientated' subcultuur en een nieuw type sterke sportieve mannen die werden gezien als de belichaming van de toekomst. Ook de jongere paters die meespeelden en zich enthousiast weerden op het veld, profiteerden van deze nieuwe rangorde, werden 'adored leaders of the pupils' en konden zich presenteren als 'the men of the future, the ones who would lead the order into modernity'.⁶⁷ Datzelfde, zij het impliciet, stelde Roland Renson voor katholieke jongenskostscholen in België, waar al vanaf 1863 de moderne Engelse sport als een 'vreemd lichaam' de scholen was binnengedrongen.⁶⁸ Stokvis stelde dat eind negentiende eeuw sportieve capaciteiten een steeds belangrijkere plaats gingen innemen in de 'hiërarchie van de leerling'.⁶⁹

65 Mangan, *Athleticism*, 140.

66 Holt, *Sport and the British*, 89.

67 Derks, 'Modesty and excellence', 13-15 en 18-20.

68 Renson, Roland. 'Corpus Alienum. Naschoolse sport in het katholiek onderwijs.' In: D'hoker, Mark, Roland Renson en Jan Tollenaar. *Voor lichaam & geest. Katholieken, lichamelijke opvoeding en sport in de 19de en 20ste eeuw*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1994, 98-121, hier: 99.

69 Stokvis, Ruud. 'Anti-sportsentiment en hiërarchie.' In: Wilterdink, Nico, Willem Joan Heilbron en Johan Goudsblom (red.). *Alles verandert. Opstellen voor en over J. Goudsblom*. Amsterdam: Meulenhoff, 1997, 157.

Afbeelding 8. Cricket: 'De Cut'. Bron: Routledge, *Routledge's Handbook of Cricket*, 39; Dekker, *Handleiding tot het cricketspel*, 49. De afbeeldingen in beide boeken zijn vrijwel hetzelfde, maar verschillen in details.

Voor mijn onderzoek betekent dit dat de rol die sportprestaties speelden waarschijnlijk ook op het protestants-christelijke Noorthey vanaf het midden van de negentiende eeuw van belang moet zijn geweest voor de onderlinge verhoudingen en voor de plaats van jongens en leraren in de hiërarchie. Hoe verhielden de leerlingen, de Engelse leraren en de leiding van Noorthey zich tot de mannelijkheidsaspecten die de Engelse teamsporten met zich meebrachten? Leidde sport ook hier tot in- en uitsluiting?

Een laatste concept dat van belang is voor dit onderzoek is de betekenis van het netwerk dat op Noorthey mede door sport tot stand kwam. Van Vonderen gaf in haar studie *Deftig en ondernemend* aan dat een kostschool als Noorthey een 'voorloper' was waar 'uitstekend werkende' vriendennetwerken voor het leven werden gesmeed.⁷⁰ Yme Kuiper concludeerde in zijn studie *Adel in Friesland 1780-1880* bijvoorbeeld dat edellieden en elitejongeren van Friese afkomst – van wie er gedurende de Noorthey-periode 1820-1882 maar liefst 23 op Noorthey geschoold waren⁷¹ – op 'nationale' politieke netwerken aansloten op basis van contacten die 'reeds op de kostschool en de universiteit' waren gelegd.⁷² In de eerste helft van de negentiende eeuw kwamen partnerschappen binnen elitefamilies en benoemingen van directeuren vooral tot stand via onderlinge patrilineaire familiebanden: van vader op

70 Van Vonderen, *Deftig en ondernemend*, 24-25 en 169-182.

71 Wumkes, *Paden fen Fryslan*, 513-515.

72 Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880*, 408.

zoon, en via neven en ooms. Ook een strategisch huwelijk tussen twee leden uit vooraanstaande families kon een directe hulplijn zijn naar een prominente maatschappelijke positie. De reguliere ontmoetingsplaatsen tussen oudere en jongere generaties uit deze vooraanstaande families waren de beurs, de club en de 'grote bals'⁷³, maar het lijkt erop dat vanaf de jaren zeventig en vooral vanaf de jaren tachtig binnen de vroegste sportclubs een eigen jeugd-netwerk van toekomstige gezagsdragers tot stand kwam.

In een recensie van Hubert Schijfs dissertatie *Netwerken van een financieel-economische elite* werd enigszins smalend gesteld dat het woord 'netwerk' in zowel sociaalwetenschappelijk als historisch onderzoek 'een trendy troetelterm' was geworden, die in de regel losjes gebruikt werd 'als onbestemde verwijzing naar ingewikkelde en vertakte betrekkingen'.⁷⁴ Schijf deed dat in *Netwerken* juist niet: hij gebruikte voor zijn historisch onderzoek naar personele verbindingen tussen Nederlandse naamloze vennootschappen in 1886 een formele netwerkanalyse die methodes en technieken omvatte voor het beschrijven van relatiepatronen met behulp van de wiskundige grafentheorie. Tussen ondernemingen kwamen personele verbindingen, ook wel 'dubbelfuncties' genoemd, tot stand als één persoon in meer dan één bedrijf een functie had, bijvoorbeeld een bankdirecteur die ook opereerde als lid van een Raad van Commissarissen bij een handelsfirma. Deze directeuren of commissarissen fungeerden als de eerdergenoemde 'lijnendragers'. In zijn onderzoek probeerde Schijf het bestaan en de vorm van het netwerk van personele verbindingen tussen Nederlandse naamloze vennootschappen in 1886 te verklaren uit theorieën over respectievelijk financiële controle, afhankelijkheidsrelaties, managerscontrole en sociale cohesie binnen de financieel-economische elite.⁷⁵

Schijf hanteerde een definitie die voor mijn onderzoek bruikbaar is: 'Een *elite* kan gedefinieerd worden als een groep personen of actoren die dankzij hun strategische posities bij instellingen in staat zijn op bepaalde maatschappelijke terreinen langdurig macht en invloed uit te oefenen'.⁷⁶ Een verdere onderverdeling van die elite van 'vooraanstaande families' gaf Jan Hein Furnée in *Plaatsen van beschaafd vertier*, een studie naar structuur en vormgeving van de (hogere) standen, het standsbesef en de standsverhoudingen in Den Haag in de periode 1850-1890. De bovenlaag van deze stadssamenleving was grofweg in drie sociale formaties in te delen: de aanzienlijke stand (adel, hoge

73 Ibidem, 167.

74 Campo, J.N.F.M. à. 'H. Schijf, Netwerken van een financieel-economische elite. Personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw.' In: *BMGN - Low Countries Historical Review* 110, nr. 4 (1995): 608-611.

75 Schijf, *Netwerken van een financieel-economische elite*, 2-5.

76 Ibidem, 107-108.

staatsfunctionarissen, magistraten en renteniers), de hogere of deftige stand (hogere en middelbare ambtenaren, officieren, beoefenaars van academische vrije beroepen en bankiers en fabrikanten) en de middenstand of burgerij (fabrikanten, grote handelaars, winkeliers, middelbare en lagere ambtenaren, onderwijzers en kunstenaars).⁷⁷

De belangrijkste conclusie van Schijfs onderzoek was dat de betekenis van het netwerk vooral in de sociale cohesie moest worden gezocht: 'Het belang van het netwerk ligt in het netwerk zelf.'⁷⁸ Voor mijn onderzoek vat ik een netwerk – losser geformuleerd dan in Schijfs studie – op als een groep personen die dankzij een gezamenlijke achtergrond een sociaalculturele cohesie vertoont. Fungeerden de eerste teamsportverenigingen als aanvullende (jeugd)netwerken op de familierelaties?

Methoden en bronnen

Dit proefschrift bestaat uit drie delen. Voor Deel I en II heb ik gebruikgemaakt van een zogenaamde mixed methods aanpak: een combinatie van kwalitatief en kwantitatief onderzoek in een corpus van al digitaal beschikbaar en sinds 2013 door mijzelf gedigitaliseerd onderzoeksmateriaal. In Deel III heb ik als uitbreiding op deze tekstuele onderzoeksmethode ook een visuele methode toegepast.

Een eerste waardevolle bron was het online archief van Nederlandse kranten en tijdschriften van de Koninklijke Bibliotheek op www.delpher.nl, waarop ruim honderd miljoen pagina's uit Nederlandse kranten, boeken en tijdschriften zijn te vinden, die gescand en digitaal doorzoekbaar zijn, met behulp van specifieke *key words*, zoals 'sport', 'cricket', 'football', 'voetbal', 'rugby' en anders gespelde variaties daarvan. Vooral vrijwel dagelijks verschijnende kranten waren waardevolle bronnen, omdat ze van datums voorziene wedstrijdverslagjes bevatten van de eerste cricket- en voetbalwedstrijden, met daarin namen van sportclubs en spelers, en met (sport)advertenties en opiniestukken over sport, vaak in de vorm van ingezonden brieven. Die lezersmeningen gaven een aardig beeld van de publieke discussies – positief en negatief van toon – die er gevoerd werden over de toenemende populariteit van Engelse teamsporten onder jongeren. Ook de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren op www.dbnl.org was een veelvuldig geraadpleegde site, met een digitale collectie van duizenden teksten op het terrein van de Nederlandse letterkunde, taalkunde en cultuurgeschiedenis van de vroegste tijd tot heden, met daarin regelmatig aandacht voor de opkomst van sport in

77 Furnée, Jan Hein. *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890*. Amsterdam: Bert Bakker, 2012, 20.

78 Schijf, *Netwerken van een financieel-economische elite*, 176.

Nederland. Genealogische websites als www.wiewaswie.nl, www.openarch.nl, www.genealogieonline.nl, www.ancestry.com, www.myheritage.nl, www.geni.com, wc.rootsweb.com en een algemenere site als www.archieven.nl boden vooral voor de hoofdstukken 4, 5 en 6 extra mogelijkheden om personen te identificeren, de levensloop van Noortheyenaren, sporters en sportbestuurders te reconstrueren en de (dwars)verbanden tussen hen in kaart te brengen.

Tijdens mijn tekstuele onderzoek in deze online digitaal beschikbare corpora kwam ik erachter dat deze databases niet voldoende gegevens over de vroegste sportgeschiedenis bevatten, ook al waren ze heel erg groot. Dat probleem heb ik opgelost door een eigen digitaal doorzoekbare collectie primaire bronnen samen te stellen. Bij de start van mijn dissertatieproject bestond er nog geen overzicht van boeken, artikelen en archiefmateriaal waaruit de geschiedenis van de Engelse teamsporten in Nederland afgeleid zou kunnen worden. Om verder kwalitatief inzicht te krijgen in hoe de introductie en verspreiding van cricket, voetbal en lawntennis in de negentiende eeuw in Nederland tot stand kwam en wie de daarbij betrokken personen waren, heb ik een lijst met primaire negentiende-eeuwse en begin-twintigste-eeuwse bronnen opgesteld, waaronder woordenboeken, sporttijdschriften, naslagwerken op het gebied van spel en sport en clubgedenkböeken. Voor de bronnen met spel- en sportinsteek heb ik in bibliografische databanken als PiCarta en WorldCat en gemeentearchieven in Amsterdam, Den Haag, Leiden, Haarlem en Leeuwarden gezocht op relevante sleuteltermen op het gebied van Engelse sport, maar ook op verwante terminologie als 'sportverenigingen', 'gymnastiek', 'uitspanning', 'lichaamsoefening', etc.

Tot het meest informatieve onderzoeksmateriaal dat zo tevoorschijn kwam, behoorden de laatst verschenen twee van Pim Muliers drie sporthistorische naslagwerken *Wintersport* (1893), *Athletiek en Voetbal* (1894) en *Cricket* (1897)⁷⁹, de artikelen die hij schreef voor sporttijdschriften en de hoofdstukken voor gedenkboeken van de Haarlemsche Football Club.⁸⁰ Aan het eind van de negentiende eeuw gecompileerde *Gymnasten-* en *Sport-almanakken* uit de periode 1883-1892 (inmiddels deels digitaal beschikbaar in het Stadsarchief Amsterdam) en het tijdschrift *Nederlandsche Sport* (verschijnend vanaf 1882 en nu ook digitaal aanwezig op www.delpher.nl) waren een rijke bron van informatie voor jaartallen en structuur- en bestuursinfor-

79 Mulier, W. *Wintersport*. Haarlem: De Erven Loosjes, 1893. Mulier, W. *Athletiek en Voetbal*. Haarlem: De Erven Loosjes, 1894. Mulier, W. *Cricket*. Haarlem: De Erven Loosjes, 1897.

80 Zie bijvoorbeeld: 'De Bondsfeesten.' In: *Het Sportblad* 17, nr. 44 (4 november 1909): 6-9; Lotsy, Karel (red.), e.a. *Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Haarlemsche Football Club, 1879-1919*. [Haarlem]: [Haarlemsche Football Club], [1919]; Mulier, W. 'Mijmeringen van een Sport-veteraan. De brief van den onbekende.' In: *De Revue der Sporten* 21, nr. 25 (20 februari 1928): 511.

matie van de vroegste Nederlandse sportclubs, in dit geval vooral betreffende cricket- en voetbalverenigingen en voor de eerste Amsterdamse lawntennisclub. Voorts waren er talloze sportoverzichtswerken en gedenk- en jubileumboeken van relevante (vroeg) sportclubs die allerlei achtergrondinformatie over personen en gebeurtenissen bevatten. Al deze relevante boeken, tijdschriften en andere documenten heb ik in de via Picarta aangegeven betreffende bibliotheken en gemeentearchieven gefotografeerd of gescand en vervolgens digitaal doorzoekbaar gemaakt.

Het kernmateriaal voor mijn onderzoek bevond zich in het Nationaal Archief in Den Haag: het zorgvuldig gedocumenteerd 'Archief van het Genootschap Noorthey (1820-1984)'.⁸¹ In dit Noorthey-archief zitten 633 stukken, onder meer documenten betreffende oprichter Petrus de Raadt en zijn opvolgers, correspondentie, boekhoudkundige bescheiden, pamfletten, brochures, instituutsgedenkboekjes, notulen en andere documentatie betreffende het Leidse studentengezelschap "Noorthey", fotoboeken van leerlingen en docenten, enkele sportreglementsboekjes en twee ongedateerde voetbalactiefoto's. Ook aanwezig in het archief is een stamboek (het 'Gedenkboek Noorthey') uit 1920 dat visuele en summiere beschreven portretten bevat van alle leerlingen (1820-1882 en 1888-1907), en voorzien is van een ruime Inleiding, met de geschiedenis van het instituut. Verder bevat dit archief elf jaargangen (1870-1881) van het *Noorthey'sch Weekblad*, een door de leerlingen handgeschreven en met tekeningen geïllustreerd magazine, waar in de rubriek 'Wekelijksch Overzicht' met grote regelmaat over Engelse sporten werd geschreven. Ook dit materiaal heb ik gefotografeerd en digitaal doorzoekbaar gemaakt.⁸² Dit digitale corpus was onder meer van belang bij het controleren en combineren van gegevens en van onder- en bijschriften bij foto's in sportoverzichtswerken en gedenk- en jubileumboeken, die regelmatig niet alleen onvolledig en onprecies bleken, maar ook incorrect.

Verder waren de eerste activiteiten van Noortheyenaren op sportgebied en van cricket-, voetbal- en lawntennisclubs in diverse steden goed te volgen

81 Anno 5 januari 2020 bestaat het bestuur van het Genootschap Noorthey nog steeds uit afstammelingen van oud-Noortheyenaars: jonkheer mr. B.C. de Savornin Lohman (voorzitter), jonkheer drs. B.W.L. Boreel (penningmeester) en jonkheer J.J.J. van Tets (secretaris). De overige leden zijn: mr. D. Bijleveld, mr. E.P. Insinger, dr. J.H. van Roijen, jonkheer drs. F.E.P. Boreel, mr. R.H. graaf van Limburg Stirum, mr. B.F. baron van Harinxma thoe Slooten, ir. H.A. ridder van Rappard en mr. J.W. Dijkmeester. Per 17 juni 2020 is jonkheer ir. C.P.A. Dedel aangetreden als lid, nadat jonkheer mr. G. Hooft Graafland (oud-voorzitter) na 42 jaar lidmaatschap was gestopt. De statutaire doelstelling van de vereniging is: 'Het financieel steunen van degenen die middelbaar, voorbereidend wetenschappelijk, hoger of beroepsonderwijs volgen, dan wel een wetenschappelijke studie verrichten, een en ander zoveel mogelijk in de geest van wijlen de Heer P. de Raadt, stichter in 1820 van Instituut Noorthey in de gemeente Veur.' Zie: www.noorthey.com.

82 Met dank aan Ewoud Sanders voor de hulp bij het scannen en digitaal doorzoekbaar maken van het bronnenmateriaal.

aan de hand van contemporaine briefwisselingen.⁸³ Daartoe heb ik in de grote digitale collectie www.archieven.nl en op internet gericht gezocht op familienamen van geïdentificeerde Noorthey-alumni en van andere bestuurders en spelers die actief waren binnen de eerste Nederlandse sportclubs. In de betreffende gemeentearchieven, zoals Stadsarchief Amsterdam, Noord-Hollands Archief, Erfgoed Leiden en omstreken en Stadsarchief Rotterdam, heb ik vervolgens gericht gezocht naar archiefonderdelen met privécorrespondenties van de betreffende personen. In het Stadsarchief Amsterdam bleek het mogelijk om aangevraagde archiefonderdelen te laten digitaliseren door de gemeente, zodat die stukken na een aantal weken online, via de website van het gemeentearchief, te raadplegen waren. In de overige stadsarchieven heb ik het relevante materiaal gefotografeerd. Alle voor deze studie gebruikte bronnen zijn vermeld in de voetnoten en het bronnenoverzicht en zijn voor andere onderzoekers beschikbaar via de vermelde websites en openbare instituten.

Naast een meer traditioneel-historische methode heb ik ook via *text mining*-technieken in de boven beschreven grote tekstbestanden kwantitatief gezocht, met behulp van de indexeringsmachine dtSearch. Hierbij heb ik gezocht naar de oudste dateringen en contexten, maar geen frequentiemetingen of statistiek toegepast, omdat dit niet relevant was voor dit onderzoek. Met deze gecombineerde methoden kon ik heen en weer schakelen tussen deze twee verschillende vormen van tekstanalyse – *distant* en *close reading* – en verschillende bronnen met elkaar in verband brengen.

Een specifieke rol in dit onderzoek spelen taalkundige aspecten. Bij het hanteren van de internetbronnen maakte ik gebruik van Google Search. Bij de Delpher-database gebruikte ik de zoekfuncties op de met behulp van optical character recognition (OCR) doorzoekbaar gemaakte boeken, tijdschriften en kranten. Via de zoekfuncties van dtSearch kon ik in deelverzamelingen van het zelf samengestelde digitale corpus naar vindplaatsen, citaten en gebruikscontexten van relevante key words zoeken. Uiteraard is het niet ondenkbaar dat er vindplaatsen en voorbeelden zijn gemist vanwege de beperkingen van OCR binnen Delpher en mijn eigen verzameling van digitale bronnen.

Zo was een probleem dat bij het digitaal zoeken getackeld moest worden de schrijfwijze van (sport)woorden, die tal van varianten hadden. Gegevens op Delpher waren vaak moeilijk boven water te krijgen door de matige OCR.⁸⁴

83 Zie: Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld. 'Epistolaire cultuur en de methodologie van sporthistorisch onderzoek', <https://www.ru.nl/geschiedenis/onderzoek/culturele/collectief-project-sportcultuur/nieuwsbrief-7/epistolaire-cultuur-methodologie-sporthistorisch/> (bezocht op 3 januari 2019).

84 De zoekstrategieën binnen een site als www.delpher.nl heb ik ontwikkeld in samenwerking met Ewoud Sanders, Nederlands taalhistoricus en journalist die regelmatig publiceert over het digitaliseren en ontsluiten van kranten, tijdschriften en boeken, onder meer in *NRC Handelsblad*.

Ik geef een paar voorbeelden van deze taaltechnische problematiek, en van de oplossingen die ik daarvoor heb gehanteerd. Het zijn vrij gedetailleerd uitgewerkte voorbeelden, omdat ze algemene oplossingsaanknopingspunten en effectieve zoekstrategieën bieden voor toekomstige onderzoekers die Delpher digitaal willen bevragen.

Uitgangspunt voor deze dissertatie was een systematisch literatuuronderzoek, waarbij ik voor het digitale deel van het onderzoek sleutelzoektermen heb gebruikt, zoals bijvoorbeeld de naam van de jongenskostschool. Op Delpher bood 'Noorthey' in krantenartikelen 762 hits, 'Noortheij' 170, 'Noorthei' 3, 'Noorthy' 7, 'Noorthij' 4, 'Noorheij' 1, 'Noordhey' 167, 'Noordheij' 53, 'Noordhei' 57, 'Noordhy' 7, 'Noordhij' 9 en 'Noorheij' 1. Ook algemene sportwoorden als 'cricket' en 'voetbal' heb ik als sleutelzoektermen ingevoerd, net als Nederlands- en Engelstalige variaties daarvan, zoals 'cricket', 'criquet', 'cricquet' en 'krikket', en 'voetbal', 'football', 'footbal', 'footbol' en 'vootbal', die in Delpher in de categorie 'Kranten' voor 'cricket' (periode 1 januari 1871-31 december 1886) respectievelijk 412, 38, 18 en 0 hits gaven, en voor 'voetbal' in dezelfde periode 12, 44, 2, 0 en 0.⁸⁵ Overigens waren die vindplaatsen niet allemaal even relevant, want in die periode werd bijvoorbeeld ook geadverteerd voor Charles Dickens' boek *The Cricket on The Hearth* en het woord 'cricket' als naam voor een plaatsje of een vaartuig kwam regelmatig in de scheepsberichten voor.

Een volgend probleem waar rekening mee moest worden gehouden, waren nog meer mogelijke spellingsvarianties die de auteurs van de in Delpher opgenomen krantenartikelen hebben gebruikt, zoals bijvoorbeeld 'krikket' (2) en 'foot-ball' (5). De vindplaatsen in Delpher die deze spellingsvarianties opleverden, lieten zien hoe onwennig de auteurs van krantenartikelen met de nieuwe sporttaal waren die met de teamsporten uit Engeland meekwam. Een onderzoeker moet bij het bevragen van een digitaal corpus kennis hebben van de mogelijke schrijfwijzen van de oorspronkelijke Engelse sporttermen, zoals die voorkomen in de allervroegste bronnen waarin over deze sporten werd geschreven. In het *Noorthey'sch weekblad*, handleidingsboekjes, studentenweekbladen, krantenadvertenties en -artikelen uit de periode tussen 1870 en 1881 kwam *cricket* voor, maar ook *criquet*, *cricquet* en *krikket*. *Football* verscheen ook als *football*, *footbol* en *footbal* en *vootbal*.

Voorts waren er herkenningfouten door de Delpher-scantools die de tekens (zouden moeten) herkennen. 'Cricket' werd bijvoorbeeld één keer weergegeven als 'crieket', waarbij de 'c' werd aangezien voor een 'e' en vier keer als 'crickel', met een 'l' in plaats van de 't'. Hetzelfde gebeurde bij 'football'

⁸⁵ Steekproef in Delpher (her)uitgevoerd op 4 juni 2019.

dat vier keer ‘herkend’ werd als ‘foolball’. Deze matige optical character recognition belemmerde effectief onderzoek. Om een goed beeld te krijgen van de vroegste geschiedenis van het cricket en het daaruit voortvloeiende voetbal, heb ik de eerste reeksen wedstrijden van het cricket en voetbal 1881-1895 in kaart gebracht, ook in verband met mogelijke verwijzingen naar personen en gebeurtenissen uit de allervroegste sportperiode. Een bericht in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 31 januari 1893 waarin de wedstrijd H.V.V.-RC&VV op het Malieveld kort werd beschreven, bleef lang onvindbaar, omdat de OCR-weergave van het artikeltje er letterlijk als volgt uitzag: ‘D.e. Rotterdamsche Voetbalverenigmg speelde gisteren op het Malieveld te s-lmivenhage een match tegen de Haagsche »oelbalvereniging. De strijd bleef onbeslist, «aar beide verenigingen 2 goals behaalden.’⁸⁶

Zoeken via de Delpher-zoekfunctie op ‘voetbalvereniging’ bood geen soelaas, omdat er ‘Voetbalverenigmg’ in het gedigitaliseerde artikeltje stond (de ‘i’ en ‘n’ waren versmolten tot een ‘m’) en ‘»oelbalvereniging’ (weggevalen ‘v’, en een ‘t’ die tot een ‘l’ was verworden). Het berichtje over de gezochte wedstrijd kwam pas digitaal tevoorschijn nadat een combinatie werd ingevoerd van ‘Rotterdamsche’ en ‘Haagsche’. De twee verschillende opdrachten in de zoekfunctiebal van Delpher die allebei tot het gewenste resultaat leidden, zagen er als volgt uit: ‘Rotterdamsche AND Haagsche’ (vrij vertaald als: geef me alle vindplaatsen van artikelen waarin de woorden ‘Rotterdamsche’ en ‘Haagsche’ voorkomen, maar ze hoeven niet dicht bij elkaar te staan) en daarna: ‘Rotterdamsche PROX Haagsche’ (vrij vertaald: geef me alle vindplaatsen van artikelen waarin het woord ‘Rotterdamsche’ op maximaal tien woorden afstand staat van ‘Haagsche’). Om het aantal hits bij deze variaties te beperken was het handig om via ‘Uitgebreid zoeken’ een afgebakende tijdsperiode te gebruiken, bijvoorbeeld tussen 15 januari en 15 februari 1893. Tikte ik ter check zonder tijdsperiode in de krantendatabase overigens ‘voetbalverenigmg’ in, dan verschenen er 162 hits, te beginnen vanaf 22 december 1891. Het ging hier dus om een systematische OCR-fout.

Andere mogelijkheden om het hierboven genoemde bericht in het *Rotterdams Nieuwsblad* te vinden, waren onder meer geweest ‘match PROX goal(s)’, dan wel ‘Malieveld PROX match’ of ‘strijd PROX goal(s)’. Er kan niet genoeg worden benadrukt hoe productief deze vorm van woorden zoeken in elkaars nabijheid (PROXIMITY) kan zijn. Een nuttig uitgangspunt daarbij is dat de onderzoeker bedenkt hoe iets indertijd opgeschreven zou kunnen zijn, oftewel: welke woorden zal de verslaggever hebben gebruikt? De kans dat de onderzoeker dit goed kan voorspellen neemt toe als hij, door middel van clo-

⁸⁶ *Rotterdams Nieuwsblad* (31 januari 1893): 1. De achter de zichtbare pdf van de krantenpagina aanwezige OCR-tekst is te zien door via de downloadfunctie te klikken op de knop ‘txt’.

se reading, vertrouwd is geraakt met het algemene jargon (en met de spelling ervan) in een bepaalde periode – in dit geval met het sportjargon.

Bij gedigitaliseerd materiaal dient een onderzoeker dus vooral creatief en meedenkend te zoeken. Voor een volgend onderzoek is het bijvoorbeeld goed om te weten welke spellingvarianties er van ‘voetbalvereniging’ ingetikt kunnen/moeten worden om (bijna) alle bronnen te achterhalen. Op basis van door OCR samengevloede of vervormde letters of spontaan ontstane spaties zijn er deze mogelijkheden:

‘Voetbalverenigmg’	‘voetbal vereenigmg’	‘voelbal-vereeniging’
‘Voelbatvereniging’	‘voelbat vereeniging’	‘voetbat-vereeniging’
‘Voetbalverenighg’	‘voetbal vereenigiog’	‘voetbal-vereenigiog’
‘voetbal-vereenigmg’	‘voelbalvereniging’	‘voelbal vereeniging’
‘voelbat-vereeniging’	‘voetbatvereniging’	‘voetbal verenighg’
‘voetbal-verenighg’	‘voetbalverenigiog’	

Figuur 1. Overzicht van mogelijke spellingsmanieren van ‘voetbalvereniging’.

En uiteraard ook nog ‘footballvereniging’, plus alle variaties daarop. Overigens is die zoekopdracht te vereenvoudigen door bijvoorbeeld ‘voetbalverenig*g’ in te tikken, waarbij het ‘*’-teken als joker wordt gebruikt. De opdracht is dan: zoek dit woord en vul voor ‘*’ alle letters in die in dit woord in teksten voorkomen. In Delpher kan dit zogenaamde ‘trunceren’ pas vanaf de vierde letter/positie.⁸⁷ Door een ‘?’ in te typen, is het mogelijk om één enkel teken te vervangen. Bijvoorbeeld: ‘voe?ba?vereniging’ geeft treffers voor ‘voetbalvereniging’, ‘voelbalvereniging’, ‘voelbatvereniging’ en ‘voetbatvereniging’. Een combinatie van deze jokertekens is ook mogelijk. De zoekopdracht ‘voe?ba*ver*nigi*’ heeft onder meer als voordelen dat een onderzoeker:

- veel voorkomende OCR-fouten vermijdt;
- met één zoekopdracht naar enkelvoud (vereniging) en meervoud (verenigingen) zoekt;
- met één zoekopdracht naar samenstellingen zoekt mét koppeltaken

⁸⁷ De beperking in Delpher om pas vanaf de vierde positie te kunnen trunceren (‘voe*bal’) doet zich niet voor bij het indexer- en zoekprogramma dtSearch, dat ook beschikbaar is voor particulieren. In dtSearch kan vanaf de eerste positie getrunceerd (‘oetbal’) worden. Dit pleit voor het aanleggen en indexeren van een digitale verzameling.

- (voetbal-vere(e)niging) en zonder koppelteken (voetbalvere(e)niging en voetbal vere(e)niging);
- met één zoekopdracht zoekt naar oude en nieuwe spelling (voetbalvereniging en voetbalvereniging).

Voor de periode 1 januari 1850-31 december 1900 leverde de zoekopdracht 'voe?ba?ver*nigi*' in Delpher op de peildatum 11 september 2019 441 hits op: merendeels in regionale kranten (322 hits), gevolgd door landelijke kranten (114 hits) en kranten in Nederlands-Indië/Indonesië (5 hits).

Dankzij deze mix van kwalitatieve literatuur en kwantitatieve zoekmethoden heb ik tal van oudere dateringen kunnen vinden en contexten rond de introductie van sport, die voorheen niet vindbaar waren en daarom niet zijn meegenomen in eerdere studies.

Opbouw

Dit proefschrift brengt vier artikelen en twee hoofdstukken bijeen, thematisch geordend in drie delen met in totaal zes hoofdstukken. De huidige hoofdstukken 1, 2 en 3 zijn in de periode 2014-2015 eerst op de website van *The International Journal of the History of Sport* gepubliceerd.⁸⁸ Deze drie artikelen zijn in het Engels geschreven, zodat de Nederlandse sportgeschiedenis in een internationaal perspectief geplaatst kon worden en de discussie aangegaan met vakgenoten in het buitenland. Van deze drie artikelen ben ik de eerste auteur. Met co-auteurs Pascal Delheye, Thijs Kemmeren en Theo Bollerman ben ik een tijds- en werkverdeling van 85 procent (eerste auteur) en 15 procent (co-auteurs) overeengekomen. Als eerste auteur heb ik het initiatief genomen, de methode bepaald, vrijwel alle primaire data verzameld en geselecteerd, de draftversie van de tekst uitgeschreven en de tekst verder verbeterd en aangevuld na input van de co-auteurs. Hoofdstuk 6 is in 2017 gepubliceerd in het historisch tijdschrift *De Moderne Tijd*.⁸⁹ Van dit artikel ben ik de eerste auteur. Met co-auteur Wim Zonneveld heb ik een tijds- en werkverdeling van 60 procent (eerste auteur) en 40 procent (co-auteur) afgesproken, gebaseerd op ruwweg deze formule: een artikel van 22 pagina's, waarvan negen gezamenlijk vervaardigd, acht door mij en vijf door Wim Zonneveld.

De nog niet eerder uitgebrachte hoofdstukken 4 en 5 heb ik chronologisch als laatste geschreven, namelijk in de periode 2017-2019. Aangezien de vier

⁸⁸ Het artikel over 'cricket' is het eerst gepubliceerd, daarna dat over 'sport' en als laatste het artikel over 'lawntennis'. In deze dissertatie is de volgorde 'sport' (algemeen), 'cricket', 'lawntennis' (specifieke Engelse sporten) logischer.

⁸⁹ De vier eerder gepubliceerde artikelen zijn in dit boek integraal opgenomen zoals ze in de journals zijn uitgebracht. Alleen de notatie van de voetnoten – dat per gepubliceerd artikel verschilde – heb ik aangepast en tot één uniforme manier van annoteren opgelijnd.

eerder gepubliceerde artikelen eerder zijn opgenomen in *peer reviewed* journals met specifieke publicatievoorwaarden is enige overlap of herhaling tussen de gepubliceerde artikelen en later geschreven hoofdstukken onvermijdelijk. Toch is de nu voorliggende dissertatie als een geheel te beschouwen. De leidraad voor de structuur en hoofdstukvolgorde is de chronologische geschiedenis van de voorbeeldcasus Noorthey, met de opbouw in de delen 'Noorthey Situated', 'Noorthey Rules!' en 'Noorthey Revisited'. Daarin staan steeds uit de hoofdvraag afgeleide subvragen centraal. Het eerste deel bestaat uit drie eerder gepubliceerde artikelen waarbij de vraag als uitgangspunt geldt of er in Nederland (binnen en) buiten Noorthey vóór 1845 al sporen en/of beoefening van Engelse sporten te traceren waren. Wanneer en waar en in welke context verschenen de Engelse woorden *sport*, *cricket* en *lawntennis* voor het eerst in de Nederlandse taal en leidde dat tot actieve beoefening van Engelse teamsporten en tot inburgering van het begrip *sport*?⁹⁰

Het tweede en centrale deel focust op de sportcultuur op Noorthey, de introductie en toe-eigening van Engelse sporten en daarmee samenhangende mores en opvattingen, de actoren die daarbij actief waren en het *Nachleben*, dat wil zeggen de wijze waarop sport door de oud-leerlingen na hun kostschooltijd elders werd doorgegeven. Leidende vragen daarbij zijn: welke opvattingen, waarden en praktijken werden er door de native speaker-docenten, Noorthey-leerlingen en de latere kostschoolalumni aan de Engelse teamsporten en Engeland als referentiecultuur verbonden? Op welke positieve en negatieve wijze schreven de media over de populair wordende Engelse teamsporten en de Engelstalige terminologie die er met sport meekwam? Het laatste deel is een analyse van een op Noorthey genomen concrete voetbalactiefoto. Wat is hiervan de visuele zeggingskracht voor het Veurse kostschoolvoetbal als moderne sport?

Ik sluit af met een conclusie, waarin ik een terugkoppeling maak naar de centrale vraag en de subvragen. In deze slotbeschouwing herneem ik de vraag wat ik met mijn cultuurhistorische onderzoek heb toegevoegd aan de bestaande literatuur en hoe het geschetste conceptuele kader, de gehanteerde methode en bronnen daarbij hebben gefunctioneerd.

90 Ook hockey was een op Noorthey beoefende sport, maar de eerste Nederlandse hockeyvereniging, de Amsterdamsche Hockey- en Bandy Club, werd pas in 1892 opgericht en de Nederlandsche Hockey & Bandy Bond op 8 oktober 1898. Aangezien ik juist de periode van de allervroegste introductie en popularisering van Engelse sporten op Noorthey en in de grote steden onderzoek (1845-1886), laat ik hockey in deze studie als sportactiviteit van Noorthey-alumni (vrijwel geheel) buiten beschouwing.

DEEL I NOORTHEY SITUATED

**Drie artikelen over sport, cricket en lawntennis, gepubliceerd in
*The International Journal of the History of Sport***

1 THE WORD *SPORT*

The Introduction and Meaning of the Word *Sport* in the Netherlands, 1647-1910¹

Jan Luitzen, Thijs Kemmeren en Pascal Delheye

1.1 Abstract

In contrast with the Netherlands' status as a sports nation, *The International Journal of the History of Sport* does not count many articles on Dutch sports history. In this article we would like to establish a 'textual' basis for further research. By means of a large-scale digital analysis, we have been able to depict important phases in the Dutch sportification process² from 1600 to 1900. Sport gradually infiltrated Dutch society: first it was mentioned as an English word in bilingual dictionaries, translated literature and ego documents. Then, English sports were described in recreational education books. Indeed, from 1845 onwards, English teachers at Dutch elite schools played an important role in the actual practising of English sports such as cricket, hockey and football. Together with the founding of sports clubs, specific sports manuals were published. Finally, the introduction of sports sections in general newspapers led to the general introduction of the word. To be sure, this sportification process did not please everyone. There were warnings about the negative aspects that the adoption of English sports would create. Nonetheless, around 1900, even traditional Dutch activities became sportified in a modern way.

1.2 Introduction

The large number of medals awarded to the Dutch at recent Olympic games is in strong contrast with the number of academic publications devoted to sports-history processes that have led to the Netherlands' status as a 'sports nation'. Although the Netherlands is a leader in top-level sports, it certainly is not on the forefront in academic sports-history research.³ Therefore, this article aims to offer a modest perspective. Certainly when viewed from the

1 Gepubliceerd als: Luitzen, Jan, Thijs Kemmeren, and Pascal Delheye. 'The Introduction and Meaning of the Word *Sport* in the Netherlands, 1647-1910.' In: *The International Journal of the History of Sport* 32, 11-12 (2015): 1416-1436. Dit artikel is in dezelfde tijdsperiode geschreven als het artikel over 'cricket', maar later gepubliceerd.

2 The terms 'sportification' and 'sportify' are used to denote the process of integration of the concept and word *sport* in society.

3 For a concise overview of sports historiography in the Netherlands, see, for instance, Stokvis, Ruud. 'Belgium and the Netherlands.' In: Pope, Steven, and John Nauright (eds). *Routledge Companion to Sports History*. London and New York: Routledge, 2010, 350-359.

increased international attention for transnational processes, it seems appropriate to begin with the introduction of the term *sport* and of the ‘modern’ physical activities that it encompasses.⁴ For that reason this contribution is situated at the crossroads of historical and etymological (i.e., linguistic) research. This article was written from a sports-history angle, with some word-history asides. For example, we offer evidence that the meaning of ‘game’ (‘spel’) for the English word *sport* has been known in the Netherlands since 1647 (see Table 1).

For our research we consulted a wide spectrum of general dictionaries, the digitally searchable collections of public libraries, and the digital collection of Jan Luitzen. Search engines have made it a lot easier and more effective to detect the usage of multi-faceted concepts such as *sport*. Although the indication of an ‘exact’ year of occurrence of a new word (or a new meaning) remains relative as long as not all texts are digitally accessible and searchable without OCR errors, it is still possible to shed more light on the sportification process that took place between 1647 and 1910.⁵

Since Cees Miermans’ research, it has generally been assumed that in 1866-67 the Reverend Simon Gorter was the first to use the word *sport* in written Dutch with reference to modern English sports.⁶ In the journal *De Gids* he wrote:

We now see them in our dunes too, those Englishmen, but I would not gladly put their name on the highest climax of earthly discomforts; on the contrary – There they appeared with winter’s arrival, migratory birds by nature; easily recognisable from afar by... by something indelibly English. Just look at those valiant, lanky men developed by *sport*.⁷

In his dissertation, *Verborgen Competitie* (1994), Maarten Van Bottenburg concurs that with this observation Simon Gorter introduced the word *sport* into Dutch. The fact that Gorter italicized the word *sport* was a typographical

⁴ The word *sport* we are focussing on in this article is a relatively new ‘borrowed word’ from English. In the fourteenth century the Middle Dutch has another word *sport*, in the meaning ‘rung of ladder’, ‘small board between two styles’. That *sport* is an old-Germanic word, (likely) derived from *spruiten*. These two words are homonyms: their definitions and etymology are completely different.

⁵ Sometimes books, newspapers and periodicals are still made digitally accessible by typing the entire text – with or without the help of volunteers – but most often they are digitalised by scanning or photographing each page separately. The texts in the pictures are then made searchable by having the computer read them through so-called optical character recognition (OCR). It should be clear that we base our findings for this contribution on written, and therefore verifiable language.

⁶ Miermans, Cees. *Voetbal in Nederland. Maatschappelijke en sportieve aspecten*. Assen: Van Gorcum, 1955, 77. Miermans mistakenly dates the ‘travelogue’ there in December 1864. The story was published as a letter: Gorter, Simon. ‘Arcachon. Uit brieven: februari ’66.’ In: *De Gids* 31 (juni 1867): 437-495.

⁷ Gorter, ‘Arcachon’, 486-487.

sign that this was a new word in the Netherlands. This is consistent with Van Bottenburg's finding that English sports had not yet been introduced in the Netherlands at that time.⁸

In 2008, however, Pieter Breuker demonstrated that the oldest known mention of the word *sport* in Dutch dates back to 1847 and can be found in Jacob Kramers's *Algemeene Kunstwoordentolk, Bevattende de Vertaling en Verklaring van alle Vreemde Woorden en Zegswijzen, die in Geschriften van Allerlei Aard, in de Taal der Zamenleving, in Handel, Bedrijf enz. Voorkomen* [General Interpreter of Unfamiliar Words, Containing the Translation and Description of All Foreign Words and Expressions Occurring in Written Texts of All Sorts, in Everyday Language, in Commerce, Business, etc.].⁹ In this publication, Kramers defined the word *sport* as 'game', 'jest', 'banter', 'recreation', 'pastime', 'entertainment'; 'rural recreation', 'countryside entertainment', especially all physical exercise and recreation that require skill, strength, and audacity such as horse races, hunting, foot races, and competitions of all kinds'.¹⁰ Breuker argued that this definition was interesting for several reasons: 'Kramers attaches a multitude of definitions to the word, also the more modern ones, which suggest physical competitive sport. This is striking, in view of the year of publication of his dictionary'. Breuker also states that 'apart from the horse races and perhaps hunting' modern English sports had not been introduced in the Netherlands yet.¹¹

It must be noted that although it is true that English sports were not known nationwide in 1866-67, let alone been formalised – the first Dutch cricket club was started in 1871 – they were practised in smaller circles.¹² Especially Noorthey, an elite boarding school for boys, appears to have been a pioneer in this respect. Luitzen and Delheye already asserted that 'it seems likely that pupils Richard, James and William Smith introduced cricket in August 1845,' and that 'it is very probable that the entrepreneurial English teacher Frederick Martin Cowan, born in Ventnor on the Isle of Wight, helped

8 Bottenburg, Maarten van. *Verborgen competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Amsterdam: Bert Bakker, 1994, 139.

9 Kramers Jz., Jacob. *Algemeene kunstwoordentolk, bevattende de vertaling en verklaring van alle vreemde woorden en zegswijzen, die in geschriften van allerlei aard, in de taal der zamenleving, in handel, bedrijf enz. voorkomen...* Gouda: G.B. Van Goor, 1847, 838. Pieter Breuker wrote this article at the request of Pascal Delheye for a thematic issue of *Sportimonium*, the Flemish journal for sports history: Breuker, Pieter. "'Sport" in het Nederlands. Introductie en acceptatie van woord en activiteit in Nederland (1840-1900).' In: *Sportimonium*, nr. 3-4 (2008): 67-79.

10 Kramers Jz., *Algemeene kunstwoordentolk*, 838.

11 Breuker, "'Sport" in het Nederlands', 68-69.

12 The Amsterdamsche Cricket-Club was founded on May 26, 1871, by three ex-Noorthey students, Dirk Van Bosse (president), Emile Sillem (secretary) and Willem Van Der Vies (second secretary), and two others: Meinhard Voûte (vice-president) and Barend Moltzer (treasurer).

them to introduce cricket.’¹³ Luitzen and Delheye’s large-scale digital research and new findings with regard to the introduction of cricket were the impetus for our investigation into the introduction of the word *sport*. Wim Zonneveld’s research into the earliest history of football vocabulary in Dutch between 1875 and 1910 also worked as an inspiration.¹⁴ He tried to discover patterns in the introduction and treatment of borrowed English football terms. One of the things Zonneveld did was show that *voetbal* is not only an obvious translation of *football*, but that it also has a very complex early history, ‘with differences between the concrete meaning of *de voetbal* and the abstract *het voetbal*. The latter form is said to have originated in the compound *voetbal-spel*, which was used when emerging “sports” were still referred to as “games”’. The transition from game to sport in itself is interesting too.

1.3 Bilingual Dictionaries, Translated Literature and (Translated) Ego Documents

Our large-scale digital research allowed us to detect much older references for the word *sport* than those mentioned in the introduction (for an overview, see Table 1). The English word *sport* – in the meaning of ‘game’ – was already introduced ‘literally’ in the 17th century. All who wanted to use or to learn English – students, merchants, literators, etc. – could find the entry *sport* in the very first bilingual dictionaries that formed a bridge between Dutch and English: *A Copious English and Netherduytch Dictionarie* (1647) and *Het Groot Woorden-Boeck: Gestelt in ’t Nederduytsch, ende in ’t Engelsch* (1648).¹⁵ Both dictionaries (the 1647 and 1648 editions) were written by Henry Hexham, who grew up bilingually and whose father Edward served in the Dutch army for ten years. Hexham’s dictionaries were groundbreaking, not only because they were the first with Dutch and English as the two languages, but also because they included colloquial language, supported by sample sentences and common expressions. Although this was a very obvious approach for Hexham as a translator of books, since he was constantly looking for everyday synonyms for his own usage, it was an unusual approach for that time, as compilers of dictionaries – certainly the English compilers – considered it

13 Luitzen, Jan, and Pascal Delheye. ‘Wicket Game: The (Re-) Introduction of Cricket in the Netherlands, 1724-1883.’ In: *The International Journal of the History of Sport* 32, nr. 2 (2015): 185-199. Zie hoofdstuk 2.

14 Zonneveld, Wim. ‘Football wordt voetbal. De vroegste geschiedenis van voetbalvocabulair in het Nederlands – lexicologie, fonologie en morfologie.’ In: *Nederlandse Taalkunde* 18 (2013), nr. 1: 65-86.

15 Hexham, Henry. *A Copious English and Dutch Netherduytch Dictionarie, Composed out of our Best English Authours. Het groot woorden-boeck: gestelt in ’t Engelsch ende Neder-Duytsch...* Rotterdam: Aernout Leers, 1647. Hexham’s English-Dutch dictionary appeared in an unaltered extra printing in 1648, a reprint in 1660, and a reprint edited by Daniel Manly in 1675. The Dutch-English dictionary was reprinted in 1658, and it was republished in an edition revised by Daniel Manly in 1672 (reprinted in 1678).

their primary task to define technical, scientific, historical, mythological and/or geographical words.¹⁶

Looking for a translation for the word *spel* in Hexham's Dutch-English dictionary, one finds 'play, sport, or gaming'.¹⁷ In the English-Dutch edition of 1647 it gives 'spel' for 'sport or disport' (see Figure 1 and Table 1).¹⁸ For examples of *spelen*, Hexham refers to the then known and practised 'playful diversions' such as *werp-spel* ('casting, or throwing at dice'), *haeg-spel* ('playings or sports in villages'), *worst-spel* ('wrestling'), *schiet-spel* ('shooting with bowe and arrowes'), *veder-spel* ('faulconnerie, or hawking') and *kaets-spel* ('tennis-court play').¹⁹ The word 'spel' itself already occurred in the form *spil* ('joyful thing, pastime') between 951 and 1000 AD, according to the *Oudnederlands Woordenboek*.²⁰ *Etymologie in het digitale tijdperk* by Nicoline van der Sijs shows that *spel* – in the comparable meaning of 'leisure activity' – was introduced in written Dutch in 1240. The words for *Spel* up until 1900 that Van der Sijs mentions and dates in the category 'outdoor sports' are *schermen* (1240), *toernooi* (1240), *spel* (1240), *kolven* (1360), *kaatsen* (1374-1394), *klootschieten* (1424), *beugelen* (1424), *kegelen* (1425), *bollen* (1555), *ringsteken* (1660), *tweekamp* (1666), *regatta* (1702), *maliën* (1776), *raketten* (1776), *gaaischieten* (1805), *boksen* (1808), *race* (1827-1830), *gymnastiek* (1840), *pentatlon* (1847), *turnen* (1856), *steeplechase* (1865), *cricket* (1866), *rugby* (1879), *voetbal* (1879), *croquet* (1886), *atletiek* (1889), *lawntennis* (1889), *golf* (1890), *bandy* (1892), *hockey* (1892), and *marathon* (1900).²¹ Interestingly enough, this enumeration contains both sports that originated

16 Sterkenburg, Piet van. *Van woordenlijst tot woordenboek. Een geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands*. Schiedam: Scriptum, 2011, 129-130.

17 Hexham, Henry. *Het groot woorden-boeck: gestelt in 't Neder-Duytsch, ende in 't Engelsch. Als oock tot dienst van den leer-gierigen verrijckt met een korte ende bondige Nederduytsche grammatica. A Large Netherdutch and English Dictionarie....* [Edited by Nicoline Van Der Sijs et al., 2010]. Rotterdam: Aernout Leers, 1648, 475.

18 Hexham, *A Copious Dictionarie*, [s.p.].

19 Hexham, *Het groot woorden-boeck*, 619, 182, 633, 447, 536, 231 en 414.

20 <http://gtb.inl.nl/search/> (revisited 16 december 2019), *Historische woordenboeken Nederlands en Fries*, entry 'spil'.

21 Sijs, Nicoline van der. *Etymologie in het digitale tijdperk. Een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld*. Leiden: Universiteit Leiden, 2001, 487-488. The word *voetbal* meaning 'bal om tegen te schoppen' ['ball to kick'] dates back to 1648 [Van Der Sijs, 2001: 1114], based on *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, and *voetbal* meaning 'voetbalsport' to 1879, based on the first edition of Anthony Winkler Prins' encyclopedia series (16 volumes, 1870-1882). Now the latter reference can be set quite a bit earlier. In a chapter entitled 'Spelen en vermaken van de Indische eilanders' ['Games and diversions of the Indian Islanders'], John Crawford claims that the islanders are no fans of games that require agility and skill and that they are therefore not good at those [Crawford, John. *De Indische archipel, in het bijzonder het eiland Java, beschouwd in de zeden, wetenschappen, talen, godsdienst, beschaving, koloniale belangen en koophandel van derzelver inwoners*. Deel 1. Haarlem: Wed. A. Loosjes, Pz., 1823, 233-234 (Translation of: Crawford, John. *History of the Indian Archipelago: Containing an Account of the Manners, Arts, Languages, Religions, Institutions, and Commerce of its Inhabitants*. Volume I. Edinburgh: Archibald Constable and Co., 1820). But then: 'All the peoples play some sort of foot-ball, called *separaga*, but it is not a popular pastime.' Crawford does not explain what exactly the game was, but it seems obvious that it was a game in which only feet could move the ball. Let us assume that it was a precursor of football. Crawford's 'some sort of football' suggests that he is referring to something that was known to his British readers.

abroad and games that developed within the Low Countries, all of which are categorised as *sports* (outdoors) by Van der Sijs.

In his 1648 discussion of *spel* versus *sport*, Hexham does not refer to modern English sports but to *geneughte* ('delight, pleasure, joy, mirt, sport, passe-time, or solace') that were known and practised in the Netherlands at that time such as *tuysch-spel* or *teerlingh-spel* ('playing at dice'), *werp-spel* ('casting, or throwing at dice'), *wedt-spel* ('waging, or staking at play'), *wae-gh-spel* ('gaine at hazard'), *haeg-spel* ('playings or sports in villages'), *worst-spel* ('wrestling'), *schiet-spel* ('shooting with bowe and arrowes'), *veder-spel* ('faulconnerie, or hawing'), *kegel-spel* ('play at the Kieles'), *kloot-spel* ('playing with bullets'), *kaets-spel* ('tennis-court play', tennis with a 'racket, ofte racket') and *klossen* ('to cast a great Boule with a wooden ladle through an yron ring, a gaine used in the lowe countries').²² This was done on a *speel-merckt* or *speel-plaetse* ('gaming, or a dicing and carding-place), for example, or on a *klos bane* ('plaine place or an alley for the same sport').²³

Following the example of Henry Hexham, William Sewel also published an impressive translation dictionary in two volumes (in 1691): one volume English-Dutch, entitled *A New Dictionary English and Dutch*, and one volume Dutch-English, which he gave the title *Nieuw Woordenboek Der Nederduytsche en Engelsche Taale*.²⁴ Like Hexham, Sewel worked as a translator, so he wanted to produce a lexicographical work with practical, usable translation equivalents. Just as Hexham's, Sewel's translating skills provide us with a refreshing image of the language usage of his day.²⁵ In the English-Dutch volume, the independent entry for the etymological *sport* archetype *disport* is intriguing (see Figure 1 and Table 1).²⁶ In the Dutch-English volume, the translation of Dutch *spelen* and *spelletjes* is very informative: *steek-spel* ('tilts, tilting, turnament'), *tornooispiel*, ('turnament'), *bal-spel* ('ball-playing'), *kaats-*

22 Hexham, *Het groot woorden-boeck*, 475, 153, 475, 511, 619, 609, 602, 182, 633, 447, 536, 238, 249, 231, 414 and 250.

23 Ibidem, 475 and 250.

24 Sewel, William. *A New Dictionary English and Dutch: Wherein the Words are Rightly Interpreted, and their Various Significations Exactly Noted. Enriched with Many Elegant Phrases and Select Proverbs...* *Nieuw woordenboek der Engelsche en Nederduytsche taale*. Amsterdam: Widow of Stephen Swart, 1691. Sewel, William. *Nieuw woordenboek der Nederduytsche en Engelsche taale, waar in de woorden eygentlyk vertaald, en de verscheydenereyde betekenissen der zelve naauwkeuriglyk aangewezen zijn. Verrykt met veele nette spreekwyzen, en doorgaans met fraaije spreekwoorden verzien...* *A New Dictionary Dutch and English*. Amsterdam: Weduwe Steven Swart, 1691. Revised editions of both volumes were published (in 1708 and 1727), fourth editions in 1735 and 1749 respectively, fifth editions in 1754, sixth editions in 1766 (edited by Egbert Buys) and seventh editions in 1798 (English-Dutch volume revised and expanded by Samuel Hull Wilcocke). At the release of the sixth edition in 1796, Sewel's brainchild acquired the status of standard dictionary of the eighteenth century, both in the Netherlands and in England (Van Sterkenburg, *Van woordenlijst tot woordenboek*, 42).

25 Posthumus, Jan. *Lexicografie in Nederland. Peilingen in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, 2009, 3-4.

26 Sewel, *A New Dictionary*, 147 and 585. In the translation of both *sport* and *disport* Sewel included the term 'kortswyl', which is derived from Middle Dutch *corten* ('bekorten') + *wile* or *wijl* ('time'), so 'tijdverdrijf' ['kill-time'].

spel ('tennis-play'), *kegel-spel* ('set of pins, also the game at nine pins'), *kloot-spel* ('boulting-play'), *knikker (om mê te speelen)* ('knicker'), *kiekeboe speelen* ('to play at bo-peep'), *schaaken, op 't schaak-bord speelen* ('to play at chess'), etc.²⁷

SPI	SPI SPO
a spinning wheele, Een Spin-wiel, ofte Spin-radt.	to spit out, <i>Wt-spuwen</i> .
a spinning of wool, Een wol-spinninge.	to spit downe, <i>Neder-spuwen</i> .
a spinning of yarne, Een garen-spinninge.	to spit often, <i>Dickwils spouwen</i> .
Spinning and carding, <i>Spinninghe ende kaerdinge</i> .	to spit upon, <i>Op-spuwen</i> .
to Spire as corne, <i>Op-schieten als koorn-ayren</i> .	to spit much, <i>Een spouwen</i> .
a Spire, or a steeple, Een Toren van een kerck, <i>klooster, ofte buyt</i> .	Spit, or spet, <i>Ghespuwes, ofte ghespouwen</i> .
to give up the Spirit or ghost, <i>Den gheest geven ofte op-geven</i> .	a spitter, Een spouwer.
the spirit or soule of a man, <i>Den geest ofte ziele van een mensch</i> .	a spitting, Een spouwinge.
the spirit or ingenie that a man hath by nature, <i>Den geest ofte het verstands dat een mensch heeft van nature</i> .	Spittle, <i>Spouwvel, ofte speecksel</i> .
a spirit, Een geest.	a Spittle house, Een Hospital ofte een <i>Lazarus-huys</i> .
a good spirit, Een goeden geest.	to be Splay footed, <i>Met de beenen wijds van malkander gaen, ofte scheef ende slim ghebreut zyn</i> .
an ill spirit, Een quaden geest.	Splay footed, <i>Wijds ofte scheef van voeten zyn</i> .
a prophesying spirit, Een voor-seggenden geest.	a Spleene or milte, <i>De Milte</i> .
a heavey or dull spirit, Een swaren ofte swaer-moedigen geest.	Spleene sick, <i>Milt-sieckte</i> .
Spirituall, <i>Geestelick</i> .	to Spleet a fish, Een visch <i>splysen</i> .
Spiritually, <i>Geestelicken</i> .	Splendent, <i>Schijnende, ofte glinsterende</i> .
Spirituality, <i>Geestelickheydt</i> .	Splendour, <i>Schijnsel, ofte klaerheyt</i> .
a spirituall man, Een Geestelick persoon.	to give a splendour, Een <i>schijnsel ofte glinster geven</i> .
Spiritual goods, <i>Geestelicke goederen</i> .	a little Splent, Een <i>kleyn splinterken</i> .
Spirituall Law, <i>Geestelick Recht</i> .	Splents, <i>Splinters</i> .
a spirituall benefice, Een Geestelicke Beneficie.	to Spoile, <i>wast or destruy, Af-nemen, berooven, bederven ofte verwoesten</i> .
to Spite or dispite, <i>Spjten</i> .	to spoile over all, <i>Over al berooven, verderven, ofte verwoesten</i> .
done in spite, <i>Te spijt gedaen</i> .	to spoile and rob, <i>Spolieren, rooven, ende stelen</i> .
Spite, or ill will, <i>Spijt, ofte spijtigheyt</i> .	Spoiled, <i>Beroofs, verwoest, ende bestolen</i> .
out of spite, <i>Van ofte uyt spijt</i> .	Spoile or boot, <i>Roof ofte buyt</i> .
in spite of all men, <i>In spijt van alle menschen</i> .	a spoiler, Een <i>roover ofte berover</i> .
in spite of their teeth, <i>In spijt van hare tanden</i> .	a spoiler of people, and countries, Een <i>verwoester van volck, ende landschappen</i> .
it spites mee, <i>Het spijt my</i> .	a spoiling, Een <i>beroozinge, ofte spolieringe</i> .
Spitefull, <i>Spijgh</i> .	a Spoke of a wheele, Een <i>spie van een radt</i> .
Spitefull wordes, <i>Spijtige woorden</i> .	a Sponge, Een <i>sponsie ofte spongie</i> .
Spitefull letters, <i>Spijtige brieven</i> .	Spongic, <i>Sponsachtigh</i> .
Spitefully, <i>Spijtelick, ofte spijtelicken</i> .	a Spooone, Een <i>lepel</i> .
to turne the Spit, <i>Het Spit wenden</i> .	a little spooone, Een <i>kleyn lepeljen</i> .
Spitted, or broached on the spit, <i>Aen het spit ghesteken</i> .	a spooone-maker, Een <i>lepel-maker</i> .
a putting on the spit, Een <i>steking aen het spit</i> .	to Sport or disport, <i>Spelen ofte jocken</i> .
a spit, or a broach, Een <i>spit</i> .	Sport or disport, <i>Spel ofte jock</i> .
a little spit, Een <i>spitjen</i> .	in sport or in jest, <i>In jock ofte in spel, ofte al jockende</i> .
a turne-spit, Een <i>spit-wender</i> . Siet a Scullion.	spoken in sport, <i>In jock ghesproken</i> .
to Spit, <i>Spouwen, ofte speecksel geven</i> .	a sport-

Figure 1. 'Sport page' from Henry Hexham's *A Copious English and Netherduytch Dictionarie* (1647).

27 Sewel, *Nieuw Woordenboek*, 323, 342, 19, 150, 154, 160, 162, 317, 229, 317, and 295. Games that Sewel does include in this volume (65, 393, 160, and 163), without linking them to the words *spel* or *speelen* are: *dobbelen* ('to game, to play at dice'), *vlieger* ('kite'), *klossen* ('to play at bouls') and *kolven* ('to strike bouls with a mall-stick'). Nice findings in Sewel, *A New Dictionary*, 49 and 53, are *to play at billiards* ('op een trok-tafel speelen') and *to play at blind and buffet* ('blindeman-netje speelen'), if only because they prove that the words *biljart* and *blindemannetje* were known in Dutch as early as in 1691 and that we can correct the years 1782-1783 and 1887, respectively, in Van der Sijs' dissertation.

The third important bilingual dictionary was written by John Holtrop. The first volume (English-Dutch) was published in 1789; the second (Dutch-English) in 1801.²⁸ In this second volume Holtrop gives 'tijdverdrijf' ['pastime'] and 'boerterij' ['jest'] as Dutch alternatives for *spel*, and he translates it as 'play, game, sport'.²⁹ In the English-Dutch volume *Sport* was the same as 'a play, game, diversion, frolick, pastime', according to Holtrop, and in Dutch it meant 'spel, kortswijl, vermaak', and – even more specifically – 'jagt-vermaak' (see Table 1).³⁰ Furthermore, Holtrop translates *game* as: '*spel; vermaak* (play, sport, diversion or pastime); - *veld-vermaak* (*als de jagt enz.* chase).³¹ And for *pastime* one finds: '(sport, or amusement) *tijdverdrijf, kortswijl, vermaak*; by way of pastime, *voor tijd-korting*'.³² In Holtrop's dictionary the meaning of the English word *sport* is therefore in line with Hexham and Sewel, albeit that Holtrop was the first to link it directly to a 'field diversion such as hunting'. In his examples of the usage of the word *play*, he was the first one in the Netherlands to mention the terms *fair play* ('voor de vuist speelen') and *foul play* ('niet voor de vuist speelen, niet eerlijk handelen').³³ Furthermore, Holtrop offered two possible translations of *to game*: not only the obvious '*speelen, zich vermaaken of verlustigen* (to play, to sport, to divert one's self)' but also '*speelen* (to play for money)'.³⁴ It was well known that games of chance involved money, and betting on the results was an important aspect of the games organised during the Midde Ages.³⁵ The idea that people *played* for money could not be found in Dutch dictionaries then yet. Holtrop was even more explicit in his definition of *plate*: '(among sportsmen), de premie of belooning van een wed-loop, enz. [the premium or prize for a race, etc.]'.³⁶

In the first half of the nineteenth century, dictionary definitions of the English word *sport* did not change much. In his *A New Pocket-Dictionary of the English and Dutch Languages in Two Parts* (1819), Baldwin Janson trans-

28 Holtrop, John. *A New English and Dutch Dictionary. Wherein the Initial English Words are Accented, According to the Dutch Pronunciation, and also Explained by Synonima's, and a Variety of Phrases...* Nieuw Engelsch en Nederduitsch woorden-boek... Deel 1. Dordrecht and Amsterdam: A. Blussé en Zoon, en W. Holtrop, 1789. Holtrop, John. *Nieuw Engelsch en Nederduitsch woorden-boek. Agter-aan zijn gevoegd: naamlijsten der doopnaamen, zoo van mannen als vrouwen. Ook van de voornaamste Landen, steden, volken, enz. der waereld. A New English and Dutch Dictionary...* Deel 2. Dordrecht en Amsterdam: A. Blussé en Zoon, en W. Holtrop, 1801. Of the two volumes of Holtrop's dictionaries a second edition was published in 1823-1824, revised by A. Stevenson.

29 Holtrop, *Woorden-boek*, 817.

30 Holtrop, *Dictionary*, 728.

31 Ibidem, 313.

32 Ibidem, 532.

33 Ibidem, 559.

34 Ibidem, 313.

35 Sijs, *Etymologie*, 495-496.

36 Holtrop, *Dictionary*, 559.

lates *vermaak* as ‘pleasure, sport, recreation’ and *sport* as ‘spel, kortswijl, vermaak’. He also links ‘boertig’ to *sport* and according to Janson a *sportsman* was a ‘liefhebber van de jagt’ [‘hunting enthusiast’].³⁷ Werninck adds ‘of visscherij’ [‘or fishing’] to this definition in his *A New Pocket Dictionary of the Dutch and English Languages* (1824).³⁸ As mentioned earlier, it was not until 1847 that the borrowing of the English word *sport* took on both form and meaning of the Dutch ‘sport’. With the occurrence of the meanings ‘rural recreation, countryside entertainment’, the Dutch words that were used in Jacob Kramers’s 1847 *Algemeene Kunstwoordentolk* were an attempt to express ‘ligchaamsoefeningen en uitspanningen’ [‘physical exercises and recreation’] that ‘require skill, strength and audacity’, for which reference was made not only to ‘horseracing or harness racing, hunting, foot races’, but also to ‘contests of all kinds’.³⁹ It would seem that especially the latter broadly defined description links ‘sport’ to a ‘field diversion’ such as cricket, the English ball sport that was in 1845 the first to be practiced on a Dutch field.

Starting in the 19th century the word *sport* was also introduced in general cultural and literary magazines containing reviews of Dutch and foreign books, student almanacs, boys books, belles-lettres in general (in translation), but also in published personal documents (so-called ‘ego documents’) such as letters, diaries and accounts by especially the well-to-do who travelled to England for holidays, education or work. The authors’ mentioning of the word *sport* referred to its usage in England itself, and in many cases the term was italicised and capitalised to stress the Dutch’s lack of familiarity with it. For example, in *Brieven van eenen Afgestorvenen. Tafereelen uit Engeland, Wales, Ierland en Frankrijk* [*Letters from Someone Who Died Off. Scenes from England, Wales, Ireland and France*], a book translated from German into Dutch in 1833, the German author (Hermann von Pückler-Muskau) notes in a letter (dd. 1828): ‘My travelling companion showed me a high peak of the *Galty Mountains*, where the most famous *Sportsman* of the area is buried, with his dog and his firearm’. In a footnote to *Sportsman* he adds something that the Dutch translator of the book apparently thought to be equally true for the Dutch language: ‘Just like *gentleman*, it is impossible to find a good translation for the words *Sportsman* and *Sport*. It does not simply mean a hunter, but a man who loves all similar pastimes, or some of them, with all his

37 Janson, Baldwin. *A New Pocket-Dictionary of the English and Dutch Languages in Two Parts. I. English-Dutch. II. Dutch-English. Containing: All the Words of General Use [...]*. Edited by Rudolph Van Der Pyl. Dordrecht: Blussé en Van Braam, 1819, 246 and 287.

38 Werninck, Jan. *A New Pocket Dictionary of the Dutch and English Languages, with a Vocabulary of Proper Names, Geographical, Historical &c. In Two Parts: I. English and Dutch. II. Dutch and English. Carefully and Properly Arranged According to the Present Spelling Adopted in Holland*. London: T. Cadell, 1824, 214.

39 Kramers, *Algemeene kunstwoordentolk*, 838.

heart, and who is skilled in them. Boxing, horse races, duck and fox hunting, cockfighting, all that is of this kind, is called *Sport*.⁴⁰

Even earlier, in 1754, Thomas Salmon, in his *Hedendaagsche Historie, of Tegenwoordige Staat van Groot Brittanie* [a translation of *The History and Present State of the British Islands* of 1743] had already provided a beautiful picture of the popular ‘recreations’ of the day (in the margin, the translator added the original English equivalents for essential terms [here in italics], as a service to the Dutch reader): ‘Playing golf on the golf course, so common in France, is not done there, and bowling is not too widespread. In the summer they often play on the *Bowling Greens*, which are smooth, even, and grass-covered; and in the winter, when the grounds are frozen hard, there is *football-playing*, for which a stretched bladder covered with leather is used. The teams, usually ten or twelve strong young lads, continually try to kick the ball over each other’s pole.’⁴¹ That mention of the archetype of the modern sport of football is intriguing, and what immediately comes to mind is the educational setting in the elite public schools of Rugby and Eton.

1.4 Recreational Education Books and Sports Manuals

Just as English elite schools have played an important role in conceptualising and popularising modern sports, Dutch elite schools in turn played a pioneering role in the integration process of English sports. Certainly those schools with English teachers were very instrumental to this process. This was the case for Noorthey, a Protestant-Christian boys’ boarding school, founded by Petrus De Raadt in 1820. It enrolled primarily young men from very well-to-do families. De Raadt’s pedagogical principle was that studying was to be intensive but that every few hours of mental activity was to be interchanged with (physical) recreation. In addition to having fencing and dancing in the curriculum, the pupils were encouraged to do calisthenics and to practice ball

40 Pückler-Muskau, Hermann von. *Brieven van eenen afgestorvenen. Tafereelen uit Engeland, Wales, Ierland en Frankrijk. Naar het Hoogduitsch. Met platen. Vierde en laatste deel*. Haarlem: De Erven François Bohn, 1833, 35-36. Indeed, the Dutch were acquainted with boxing as a sport at that time. In “Sport” in het Nederlands’ [“Sport” in Dutch], Pieter Breuker claims that the 9 June 1802 issue of the *Leeuwarder Courant* is the earliest reference to *boksen* (spelt *boxen*), ‘of vegten met de vuisten’, [‘or fist fighting’], which makes it a borrowed word from English earlier than the word *sport* itself (Breuker: 70). In his *Dictionary* (1789), Holtrop introduces *boxen* and *boxing* as ‘(het) vegten met de vuist’ [‘fist fighting’]. The first time the borrowed word appears in a book with ‘ks’ instead of ‘x’ was in 1816, in Defauconpret, Auguste. *Vijftien dagen te Londen, op het einde van 1815*. Leeuwarden: J.W. Brouwer, 1816, II. The translator introduces the book to the Dutch reader by saying that the book was received ‘eagerly’ in Paris the year before. The translator also knows why: ‘The upbeat writing style of the author and the interwoven poignant customs and practices of the English, certainly peculiar to the French, have undoubtedly played a significant role in this eager reception.’ He asserts that the Dutch reader will recognise himself more or less in those ‘peculiar’ English customs and practices, but he warns pointedly: ‘(...) not in all, especially not in *boksen* [*boxing*]!’

41 Salmon, Thomas. *Hedendaagsche historie, of tegenwoordige staat van Groot Brittanie*. Deel 1. Amsterdam: Isaak Tirion, 1754, 530.

sports on the large outdoor playground during their time off (see Figure 2 = afbeelding 2 in Hoofdstuk 6).⁴²

Figure 2. Presumably the first photograph of football in Dutch history, taken on the meadow behind Noorthey, where pupils and teachers unwound together playing cricket, gandi, football, etc. (Collection National Archives [Noorthey Archives no 3.22.14, nr. 618], The Hague, the Netherlands). [Zie afbeelding 2 in Hoofdstuk 6.]⁴³

Not surprisingly, the implementation of the code of ethics was very important in this educational sports setting. As Daniël Rewijk has demonstrated, boarding-school novels were interesting vehicles for the dissemination of this ethical code.⁴⁴ Good examples are the publications by headmaster and pastor Frederic Farrar, with titles such as *Een Schooljongen, of Van Kwaad tot Erger* (1862) [originally published in 1858 as *Eric, or Little by Little. A Tale of Roslyn School*], *Een Student of Eene Loopbaan met Hindernissen* (1864) [originally published in 1859 as *Julian Home. A Tale of College Life*], *St. Wimfried, of De Schoolwereld* (1875) [originally published in 1862 as *St. Winifred's, or The World of School*], and *Drie Cricketspelers* (1897) [originally published in 1873 as *The Three Homes. A Tale for Fathers and Sons*]. In the latter, for instance, the young protagonists were not only skilled at the wicket, but they built character by demonstrating their eagerness to learn and their religious feelings.⁴⁵

In many of these recreational books for boys (and girls), descriptions or explanatory illustrations of English sports were included. Therefore, these books did not only make Dutch pupils aware of physical activities abroad, they also stimulated them to try out for themselves what was described on paper. In *Nieuwe Spelen in Huis en Buiten voor Jongens en Meisjes* [*New Indoor and Outdoor Games for Boys and Girls*] (1864), the section on ball games, for instance, included the 'rule book of football as it is played in Rugby', the rules of 'the famous English cricket', and also a game that was called *Hockey (English)*, *Shinty (Scottish)*, *Hurley (Irish)*, *Hit it!*: 'The opposing sides, armed with sticks of about three feet in length, and with notches on the ends, try

⁴² See also Luitzen and Delheye, 'Wicket Game'.

⁴³ Deze in het artikel opgenomen afbeelding heb ik naar Hoofdstuk 6 verplaatst, omdat zij daar functioneel beter past.

⁴⁴ Rewijk, Daniël. 'Het Spel, de regels en een code. De Nederlandse kennismaking met cricket en voetbal, 1847-1870'. In: *Holland Historisch Tijdschrift*, nr. 43 (2011): 295-306.

⁴⁵ Farrar, Frederic. *Een schooljongen, of van kwaad tot erger*. Vol. 1 and vol. 2. Amsterdam: W.H. Kirberger, 1862; Farrar, Frederic. *Eric, or Little by Little. A Tale of Roslyn School*. Edinburgh: Adam and Charles Black, North Bridge, 1858; Farrar, Frederic. *Een student of eene loopbaan met hindernissen*. Amsterdam: W.H. Kirberger, 1864; Farrar, Frederic. *Julian Home. A Tale of College Life*. Edinburgh: Adam and Charles Black, 1859; Farrar, Frederic. *St. Wimfried, of de schoolwereld*. Amsterdam: Binger, [1875]; Farrar, Frederic. *St. Winifred's, or The World of School*. Edinburgh, Adam and Charles Black, 1862; Farrar, Frederic. *Drie cricket-spelers*. Utrecht: H. Honig, [1897]; Farrar, Frederic. *The Three Homes. A Tale for Fathers and Sons*. London: Cassell, Peter & Galpin, 1873.

to throw a ball to the home of the opponents. Those who win the pitching or gouging throw the ball straight up in the air. Each player's stick is lifted in anticipation of the descending ball, which will be hit and returned to the home of the opponents. The ball may never be hit with the hands; it must always be hit with the stick. The players must remain on their own side while trying to hit the ball. Strength and speed are of the essence. On ice and on skates hockey is a most charming game.⁴⁶

De Spring in 't Veld, of: Vermakelijke Gymnastiek en Spel in de Vrije Lucht en in de Speelkamer [Entertaining Gymnastics and Games in the Open Air and in the Game Room] (1869), by Pieter Beets Pz., contains an extensive section on ball games, including play and rule descriptions of *Base ball*, which is 'played often in England',⁴⁷ and of *Cricket*. In his introduction Beets writes: 'Originally gate ball (Cricket) was an English national game, but of late it has been introduced in other places too. Initially in England it was only played by the lower classes of the population, but later the upper classes found pleasure in it too, and as it is not only played by youngsters but also by adults, it has become a famous national game.'⁴⁸

Similarly, Gerard Keller describes all sorts of ball games in his *Geïllustreerd Uitspanningsboek voor Jongens: naar het Hoogduitsch* [Illustrated Leisure Book for Boys: from High German] (1881) that he expressly links to English culture, such as 'throwing with the big ball' (rugby) and the 'Scottish Golf, without mentioning the word *sport*.⁴⁹ The *ball cudgelling*, explained with a number of illustrations, looks a lot like hockey. Keller notices that although the game is popular in England, 'today it has almost been supplanted by the game of cricket [...] whereas it also fell out of favour because the English farm boys often used the cudgel for other purposes than hitting the ball'. What followed was a

46 Evangeline. *Nieuwe spelen in huis en buiten voor jongens en meisjes*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1864, 24-33 and 19.

47 Also in *Jongens! Wat zal er gespeeld worden? Handboekje voor knapen bij hunne onderlinge oefeningen en spelen*. Leeuwarden: G.T.N. Suringar, 1845, 30-31, baseball was described: 'He softly throws the ball to *a*, where one of the team with priority has placed himself. With his bat, this one tries to hit the ball that the bowler has thrown at him. If he misses the ball, or if it is caught by one of the others, who are standing around absent-mindedly, then he steps down, and the one who follows him, takes his place. If he hits the ball, on the other hand, then he throws down his bat and runs to *b*, or, if possible, farther, to *c*, *d*, or even from there back to *a*.'

48 Beets Pz., Pieter. *De spring in 't veld, of: vermakelijke gymnastiek en spel in de vrije Lucht en in de speelkamer...* Leiden: D. Noothoven Van Goor, 1869, 130-131 and 127-130.

49 In the Dutch-English translation dictionaries that appeared between 1845 and 1900 the word *sport* is abundantly present, but its translation did not differ greatly from Hexham's, Sewel's and Holtrop's. In Picard, Hendricus. *A New Pocket Dictionary of the English and Dutch Languages, Remodelled and Corrected from the Best Authorities*. Nieuw zakwoordenboek der Nederduitsche en Engelsche talen... Zalt-Bommel: John Noman & Son, 1843, 220, for example, *sport* is defined as 'spel' ['game'], 'vermaak' ['entertainment'], 'scherts' ['banter'] and 'boert' ['jest'], and as 'jagen' ['hunting'], 'visschen' ['fishing'] and 'vogelen' ['birding']. Sixteen years later in Jaeger, A. *A New Pocket-Dictionary of the English and Dutch and Dutch and English Languages; Containing also: a Vocabulary of Proper Names and a Catalogue of the Irregular Verbs*. Gouda: G.B. Van Goor, 1859, 303, Jaeger (pseudonym of Jacob Kramers Jz.) remarkably gave the word *sport* the exact same translation as Picard's: 'spel', 'vermaak', 'scherts' and 'boert', and 'jagen', 'visschen' and 'vogelen'. Not that 'new' then, after all.

four-page description of cricket, ‘a famous national [i.e., English] pastime’.⁵⁰

Apparently, *Handleiding voor het Krikketspel* (1875) was the first manual in Dutch devoted to a specific sport. The anonymous author posits that ‘none of the English “sports,” be they racing, hunting, or target shooting,’ yield such an ‘enjoyable form of recreation’ as does cricket.⁵¹ Here again, the focus is on the word *sport* (both form and concept) in English, not in Dutch, since in this case the quotation marks around *sports* indicate that in Dutch the word is not considered part of the vernacular yet, suggesting that in 1875 the linguistic integration has still not taken place.

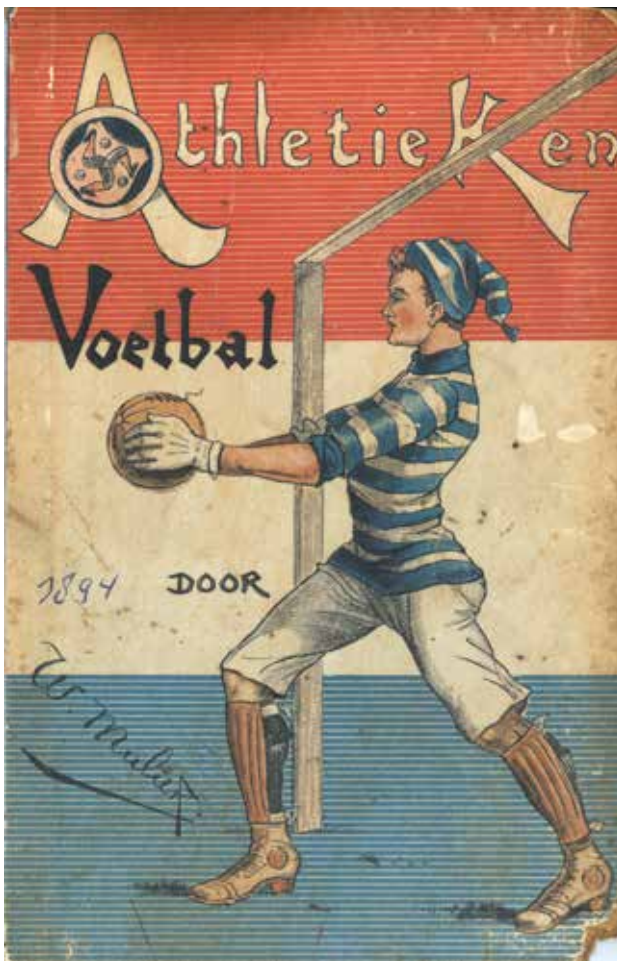

Figure 3. Pim Mulier's *Athletiek en Voetbal* [Athletics and Football] – published in 1894 – suggests that football was already rapidly gaining popularity in the Netherlands before the turn of the century.

⁵⁰ Keller, Gerard. *Geïllustreerd uitspanningsboek voor jongens: naar het Hoogduitsch*. 2nd ed. Arnhem: J. Minkman, 1881, 71, 72, 73 and 63.

⁵¹ *Handleiding voor het krikketspel*. Amsterdam: C.A. Spin & Zoon, 1875, 5-6.

example is *H. Picard's Pocket Dictionary*, edited by J.H. Van Der Voort in 1890 (see Table 1). In line with the earlier translation dictionaries, Van Der Voort translates *sport* as 'spel, vermaak, scherts, boert' and 'vermaken buitenshuis zooals jagen, visschen, paardenwedrennen', but for the first time adds a list of modern sports: 'cycling, cricket, football, etc.'⁵⁶ This makes it the first translation dictionary that includes the English sports of 'cricket' and 'football' as examples of the word *sport*. Furthermore, the entry for *knickerbockers* contains an unequivocal reference to 'sport'. It defines *Knickerbockers* as shorts worn by schoolboys, 'as well as by cricket players, cyclists and other sports enthusiasts'.⁵⁷ After 1890, translation dictionaries refer abundantly to sport, for example, by adding that a word was related to 'sport' in parentheses.

An event that contributed profoundly to the further integration of modern sports was the 'Internationale Sport-, Visscherij en Paardententoonstelling' [International Sports, Fishing and Horse Show], which took place in Scheveningen in 1892. Breuker: 'The widely and grandly organised show featured a water, snow/wintersport, hunting, dog and pigeon show as well as an international horse show. There were also traditional games such as kegelen [bowling], kolven [kolf, similar to chole] and kaatsen [Frisian handball] and new sports such as cricket, croquet, "Lawn-tennis", "Foot-ball", cycling and fencing.'⁵⁸ Between opening day, June 1, and its last day, October 2, the show in Scheveningen attracted no fewer than 600,000 visitors. Those interested could also learn about sports via the printed press from the comfort of their homes. Especially the *Nieuwe Rotterdamsche Courant* featured extensive articles about the show.⁵⁹

The International Sports, Fishing and Horse Show also makes clear that the 'Anglicisation' of traditional popular games played an important role in the

⁵⁶ Voort, J.H. van der (red.). *H. Picard's Pocket Dictionary of the English-Dutch and Dutch-English Languages*. Seventh edition. Gouda: G.B. van Goor Zonen, 1890, 600.

⁵⁷ Ibidem, 347.

⁵⁸ On the occasion of the Internationale Sport-, Visscherij en Paardententoonstelling [International Sports, Fishing and Horse Show], the Gemeente-Museum in The Hague organised a so-called 'annex show'. In the accompanying booklet *Sport in het Gemeente-Museum*. 's-Gravenhage: Koninkl. Nederl. Boek- en Kunsthandel van M.M. Couvée, 1892, 6-31, it says that it featured several old prints and paintings from the seventeenth and eighteenth centuries with scenes that 'were both characteristic and sententious, and that offered a survey of sports from the time that the word was not known in the Netherlands and being used even less. So retrospective sport.' The word *sport* is used as if self-evident: not italicised and not capitalised. It is used no fewer than thirty times, also in compounds such as *sportuiging*, *watersport*, *sportterrein*, *ijssport*, *sportvermaak*, *sporttak* and *sportcollectie*. Yet the opinions formulated in the booklet about the concept of *sport* are remarkably old-fashioned. In spite of the fact that it promises 'retrospective sport', one would expect, with the Internationale Sport-, Visscherij en Paardententoonstelling as the backdrop, not only information about what used to be categorised as a 'game', but also about modern sports as practised in England, but also in the Netherlands by then. Words such as cricket, football and tennis are not used in the booklet, however. According to the anonymous author, *sport* included hunting, recreation on ice, fishing, falconry, water sports, target shooting, ring tilting, horse racing, roller skating, mast climbing, aeronautics, and riding along the beach in a 'sailing car'.

⁵⁹ Breuker, "'Sport' in het Nederlands", 74.

sportification process. This modernisation did not happen at the same pace for every single traditional activity, but all of them were confronted with it, from speed skating, a centuries old Dutch recreational activity,⁶⁰ to kaatsen [jeu de paume or palm game], and archery. Certainly as far as archery is concerned, the blending of traditional and modern aspects is particularly intriguing. An analysis of newspapers – in addition to other sources – also reveals more details about the positions of the advocates of modernisation versus its opponents.

Archery, practiced in the old guilds until the 1840s, experienced a revival, especially in North Brabant and Limburg. In these provinces hundreds of archery associations were established in the second half of the nineteenth century.⁶¹ Their articles of association included the customs of traditional guilds, such as *teerdagen* ['celebration days'], but characteristics of modern sport such as standardisation and bureaucratisation were noticeable. So, on the one hand, archery was a traditional physical activity, with a tradition going back well into the Middle Ages, but on the other hand it is also a good example of what Eric Hobsbawn has described as an 'invented tradition'.⁶² Brand-new archery associations simulated a past that never existed for their association. This nationalistic nostalgia, which was also externalised through events and parades with banners and songs, impeded a quick sportification process of the archers, but their point of reference was different from the anglophile sports promoters. Although they did participate in the 'International Sports, Fishing and Horse Show' in Scheveningen, many associations refused to participate in the national tribute presented by the Dutch sports community on the occasion of the inauguration of Queen Wilhelmina in 1898 (see Figure 4). Two hundred archery associations, most from North Brabant, presented their own tribute to the new queen, reportedly because of the special relationship of the archers with the Royal Family.⁶³ Some archery associations participated in both tributes, whereas others only participated in the national sporters' one.⁶⁴

That the issue was sensitive is also illustrated by the fact that in 1899

60 Bottenburg, Maarten van. 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport in Nederland.' In: Buuren, Wilfred van, en Peter-Jan Mol (red.). *In het spoor van de sport. Hoofdlijnen uit de Nederlandse sportgeschiedenis*. Haarlem: Arcadia, 2000, 221-246, hier: 226-227.

61 Coffee houses and inns played an important role in the popularisation and propagation of the renewed public entertainment, according to: Kemmeren, Thijs. 'Over koffiehuisen, herbergen en handboogschieten: De geschiedenis van het handboogschieten in de tweede helft van de negentiende eeuw in Tilburg.' In: *Tilburg. Tijdschrift voor Geschiedenis, Monumenten en Cultuur*, nr. 1 (2011): 15-23, hier: 15.

62 Hobsbawn, Eric. 'Introduction: Inventing Tradition.' In: Hobsbawn, Eric, and Terence Ranger (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, 1-14.

63 *Meijersche Courant* (10 april 1898).

64 Tribute from the Noord-Brabantse Handboogschutterijen [Archer Associations in the Province of North Brabant] to H.M. the Queen. Sjaak Eijssbouts of Vlieden, North Brabant, owns a copy.

Mr. Mess, president of the Nederlandsche Bond van Handboogschutterijen [Dutch Federation of Archers Associations] and president of the archers association Concordia in Amsterdam,⁶⁵ found it necessary, on the occasion of the 25th anniversary of the Tilburg archers association De Batavieren, to make it understood that archers were sportsmen.⁶⁶ In Amsterdam, Mess had developed extensive knowledge of modern English sports such as cricket and football, sports that were practiced considerably in the western part of the Netherlands but that had barely made it to North Brabant.⁶⁷ The president understood that for the survival of archery it was crucial that it joined the modern sports movement. Apparently he was convincing enough in Tilburg because archers from Tilburg participated in the Olympic Games in Paris in 1900.⁶⁸

What is also noteworthy is that Mess labels archery ‘a noble sport, although it was not highly regarded in the sporting world’.⁶⁹ While some archers felt superior to the modern Anglophile sportsmen for nationalistic and/or patriotic reasons (subsequently not participating in the tribute by the Dutch sports community to Queen Wilhelmina, but offering their own tribute), archery apparently held a low status within the sporting world. It is difficult to ascertain which perspective led Jan Feith in *Het Boek der Sporten* [*The Book of Sports*] (1900) to make no mention of archery. This omission certainly deserves further research.⁷⁰

In his *magnum opus*, Jan Feith also does not mention gymnastics, but this comes as no surprise at all. The advocates of gymnastics were the most adamantly opposed to sports, which were labelled an ‘English disease’. The gymnasts especially criticised the over-emphasis on competition and ‘winning’. Others criticised the betting and the moral decline on the edge of the sports field. In Volume 5 of *Kompleete Werken van den Ouden Heer Smits* [*Complete Works by the Old Mr. Smits*], for instance, the author sharply criticises the ‘English disease’ during cycling races: ‘It is not only the merchant that succumbs to this disease; for the moment the entire nation has been infected, and if it were only a passing desire for a harmless pleasure, I would not make mention of it; however, if you read the cases that were processed in front of the magisterial police after the cyclist races, you will see how many mer-

65 On the occasion of its 25-year anniversary, De Batavieren, one of the many bow-archer associations in Tilburg, organised a contest for the members of the Dutch archers federation, de Nederlandse Schuttersbond. It only had five affiliated associations, from Rotterdam, Amsterdam and Haarlem.

66 *Nieuwe Tilburgsche Courant* (6 juli 1899).

67 *Ibidem* (18 mei 1906).

68 *Ibidem* (3 augustus 1900).

69 *Ibidem* (6 juli 1899).

70 Feith, Jan (red.). *Het boek der sporten*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, [1900]. In the framework of his doctoral research Thijs Kemmeren is examining the position of the bow archers in Tilburg’s urban sport landscape.

Figure 4. With the Royal Family's permission, a replica of *Sportalbum 1898* has been published in 2014, edited by Jan Rijpstra and Jurryt Van De Vooren (Collection Koninklijk Huis Archief [Archives Royal Family]).

chant's clerks, how many shop boys have been tempted to steal from their boss's cash register in order to appear with decency at the cycling races, only to lose his stolen money to more skilful thieves than he.⁷¹

Language purists in turn especially denounced the spread of English sports terminology in the Netherlands: the Anglicisms cast a blemish on the pure Dutch language. Immediately following the establishment of the Koninklijke Nederlandse Yacht-club [Royal Dutch Yachting Society], for example, an article appeared in the *Algemeen Dagblad* in which the author unequivocally expressed his disapproval of the name for the first rowing and sailing association in the Netherlands: 'On December 30, 1845, H.M. gave His approval to an established sailing society under the patronage of Prince Hendrik. So far: excellent! But at the same time H.M. also approved one of its members' dumb idea to name their society *Yachtclub*. This is most unfortunate! *Club* is all right; one can say that that word has acquired civic rights, as did *cottage*, *sociëteit* [society] etc., but *yacht*! Should we adopt the wrong, preposterous spelling that the English have decided to give to our word *jagt*, in their ignorance of the Dutch language? In all seriousness, how could a Dutch Secretary co-sign a decree in which a Dutch society is permitted to carry a name with

71 Mulder, Lodewijk. *Komplete werken van den ouden heer Smits*. Deel 5. 's-Gravenhage: D.A. Thieme, 1879, 494.

such an un-Dutch, bastard resonance? But alas! The miserable word has already been made official.⁷²

In 1889 Joseph Theodoor Cattie formulated a similar rejection of English terms in an article in *De Nederlandsche Sport* entitled 'De Zoogenaamde "Sporttaal"' [This So-Called "Language of Sports"]'. Cattie called on reporters and translators to use Dutch terms and to renounce 'those foreign and barbaric expressions'. Cattie led the way by calling a starter a 'seingever' ['signal-man']: 'he who gives the sign to start sailing, swimming, driving, etc.'⁷³ In 1890, the July 20 issue of the *Tilburgsche Courant* featured an article about *sports* with the following passage: 'Surely nobody will accuse us of saying something new with the claim that "exaggeration is harmful"; and we contest that we have such arrogance. We would only like to point to the exaggerated, unseemly, harmful, and dangerous things they call *Sport* today, and there is much worse.' And: 'It started with horse races, then we saw the *gymnasts*, then *football*, *lawn tennis* and whatever other names the English language provided, and finally – we found *wielrijders* [cyclists], – at least a Dutch word, spotted by a professor after much searching. The *sport* rage spilt over to the associations of archers (longbow, crossbow, marksmen), homing pigeons, brass bands and choral societies; even our youngsters have their own sport events with kite-flying competitions and doll exhibitions. Can it get any crazier?'⁷⁴ That the word *sport* had not been fully integrated yet is evidenced by the critical journalist spelling the word in the first paragraph with a capital letter and in italics (*Sport*'), leaving off the italics in the second paragraph ('Sport-woede') and thereafter dropping the use of capital letters altogether ('sport').

Newspapers such as the *Leeuwarder Courant* also regularly quoted writers who were opposed to modern English sports, or they included letters to the editor along those lines.⁷⁵ But there were also proponents, sending in articles pointing out the positive aspects of sports, certainly as far as compensating for the negative aspects of the modern lifestyle was concerned. An article in the July 7 issue of *Nieuws van de Dag* in 1885 discusses the benefits of the usage of the 'English bicycle': 'In our century a large part of our society is forced to lead a sedentary life; nearly half the male population spends its day at a desk or in a study room; this makes those people pale, nervous, weak and drowsy. To maintain a strong sex it is imperative that our office men can easily do physical exercise in their spare time, and no sport lends itself to that

72 *Algemeen Dagblad* 26 januari 1846).

73 Cattie, J. Th. 'De zoogenaamde "sporttaal".' In: *Nederlandsche Sport* 8, nr. 368 (1889): 7-8.

74 *Tilburgsche Courant* (20 juli 1890).

75 See, for example: *Leeuwarder Courant* (9 april 1892), *Leeuwarder Courant* (5 en 11 juni 1894) en *Leeuwarder Courant* (2 en 11 april 1895).

as cycling. Should someone dread riding on two wheels then a good tricycle is not much slower than its sister machine.⁷⁶ In 1901 a certain J.C.G. Grasé made a passionate plea for English games in the schoolyard: 'The game require subjection to rules that are to be carefully observed, the often voluntary acceptance of subordinate and ungrateful roles, in short: self-control, the basis of all decency. It nurtures toughness, perseverance and firmness of character'.⁷⁷ Therefore, to Mr. Grasé the English approach to physical exercise was much better for children than the exercise drills of German gymnastics.

1.6 Conclusion

In this article we have focussed on the introduction of the word 'sport' in Dutch and the impact of English sports on Dutch society. Our study shows that the integration of the word 'sport' occurred roughly in three steps. Sport was first mentioned as an English word in bilingual dictionaries, translated literature and (translated) ego documents. In effect, these entries referred to the usage in England, but the definitions contained interesting comparisons with the usage in the Netherlands. When the English usage itself started to be applied in the Netherlands, the translations of recreational education books and specific sports manuals facilitated the spread of the term. The publication of sports manuals went hand in hand with the establishment of sports clubs. In this phase, sport, as an activity, was still limited to the happy few, but the word *sport* was becoming increasingly mainstream around 1900. The publication of sports magazines and – especially – the introduction of sports sections in newspapers led to the general introduction of the word. It shows that, in the pre-digital era, the development from introduction to integration of a borrowed word was a slow process.

The translation dictionaries subsequently finished the process of language formalisation. Hence, in 1910, L. Van Der Wals was the first to translate *sport* as 'sport', in *K. ten Bruggencate's Engelsch Woordenboek*, which embedded it as: 'vermaak, spel, tijdverdrijf, scherts, (voorwerp van) spot, speeltuig (*fig.*), speling, sport' (see Table 1).⁷⁸ Four years later it is more pronounced in R. Van Duinen's *A New Dictionary of the English and Dutch Languages*: 'spel, sport; scherts, kortswijl; veldvermaak (jagen, visschen, vogelen, paardrijden enz.)'.⁷⁹ This first translation of *sport* as 'sport' may be symbolically viewed as

⁷⁶ *Het Nieuws van den Dag* (13 juli 1885).

⁷⁷ *Nieuwe Tilburgsche Courier* (7 september 1901).

⁷⁸ Wal, L. van der (red.). *K. ten Bruggencate's Engelsch woordenboek. Eerste deel: Engelsch-Nederlandsch. Vijfde uitgave.* Groningen: J.B. Wolters' U.M., 1910, 515.

⁷⁹ Duinen, R. van (red.). *Campagne's woordenboek der Engelsche en Nederlandsche talen. A New Dictionary of the English and Dutch Languages.* Zesde druk. Amsterdam: H.C.A. Campagne & Son, 1914, 482.

	Hexham (1647)	Sewel (1691)	Holtrop (1789)	Picard/Van der Voort (1890)	Bruggencate/Van der Wal (1910)	Campagne/Van Duinen (1914)
sport	spel, jock, vermaeck, tijdt-verdrijf, recreatie, genoeghte	spel, kortswyl	spel, kortswijl, tijdverdrijf, vermaak, boerterij, geneugte, jagtvermaak	spel, vermaak, scherts, boert, vermaken buitenshuis zooals jagen, visschen, paardenwedrennen, wielrijden, cricket, football spelen, enz.	vermaak, spel, tijdverdrijf, scherts, (voorwerp van) spot, speeltuig (fig.), speling, sport	spel, sport; scherts, kortswijl; veldvermaak (jagen, visschen, vogelen, paardrijden enz.)
to sport	spelen, jocken	kortswylen, kortswyl aanrechten, boerten	speelen, kortswijlen, zich vermaaken of verlustigen	(zich) vermaken, verlustigen, spelen, schertsen, pronken, pralen met, ten toon stellen	zich vermaken of verlustigen, spelen	(zich) vermaken, verlustigen, spelen, schertsen
disport	spel, jock	kortswyl	tijdt-verdrijf	spel, tijdverdrijf	spel, tijdverdrijf	spel, tijdverdrijf
to disport	spelen, jocken		speelen, tijdverdrijf zoeken, vermaaken, vermaak aandoen	spelen, den tijd verdrijven, vermaken, verlustigen	spelen, darten, zich vlug bewegen	vermaken, zich verlustigen
pas(-)time, passe-time	tijdt-verdrijf, spel, recreatie, genoeghte	kortswyl	spel, tijdverdrijf, kortswijl, tijdt-korting, vermaak, jagtvermaak	tijdverdrijf	tijdverdrijf, genoeghen	tijdverdrijf
recreation	recreatie, vermakinge	vermaak, uytspanning, verlustiging, geneugte	vermaak, uytspanning, verlustiging, geneugte	verlustiging, uytspanning	ontspanning, afleiding	verlustiging, uytspanning
to recreate, to take recreation	vermaecken, verlustigen, hem vermaken, sijn recreatie nemen	vermaaken, vermaak aandoen, verquikken, verlustigen	vermaaken, verlustigen	(zich) vermaken, verlustigen	zich ontspannen, vermaken, verlustigen	verkwikken, vermaken, verlustigen, zich ontspannen
game(s), gaming, gameing	spelen, gemeyne spelen tot recreatie of tijdt-korting	spel	spel, kortswijl, tijdverdrijf, vermaak, boerterij, jagtvermaak, veldvermaak	spel, partij, vermaak, wild, plan, toeleg	spel, vroolijheid, scherts, pretje, winst bij het spel, wildbraad, wild, toeleg, tijdverdrijf	spel, sport in de open lucht, wild, jacht; boert, spot
to game		speelen, tusschen, dobbelen	speelen, zich vermaaken of verlustigen	spelen, schertsen, dobbelen	spelen, een spelletje doen	
play	spel, vermaeck, tijdt-verdrijf	spel	spel, kortswijl, tijdverdrijf, vermaak, boerterij, jagtvermaak	spel, verlustiging, vermaak	spel, vermaak	spel, speling, scherts, verlustiging
to play	spelen	speelen	speelen, zich vermaaken of verlustigen	spelen, schertsen, boerten	spelen, darten, schertsen, zich bewegen	spelen, bespelen, laten spelen

Table 1. Translation English-Dutch of sport and play related terms in six translation dictionaries (1647-1914). While the English word *sport* was already introduced in the Netherlands in 1647 it was first translated as 'sport' in 1910.

the best proof of the integration of modern sports in the Netherlands.⁸⁰

Although this three-step development seems logical, this is the first time that it has been charted in this fashion and richly illustrated with examples. Our large-scale digital approach has proven to be a fertile breeding ground for further sports-history research. In that respect it is important to note that even around 1910 not everybody had become an advocate for sports. As illustrated, there were warnings from various sources about the negative aspects that the adoption of English sports entailed. Therefore, the 'integration process' of English sports in the Netherlands deserves further study.

⁸⁰ Affirmed by translation dictionary expert Jan Posthumus (e-mail of March 9, 2015).

2 WICKET GAME

The (Re-)Introduction of Cricket in the Netherlands, 1724-1883¹

Jan Luitzen en Pascal Delheye

2.1 Abstract

Whereas earlier research has shown that (traditional) cricket was invented in Flanders (i.e. the Southern Low Countries), this article focuses on the introduction of modern cricket in the Netherlands (i.e. the Northern Low Countries). The result is a broad textual study, based on large-scale digital analysis. We show that the integration of this sport textually took place in three phases: first in small groups via bilingual translation dictionaries (starting in 1724), translated literature and ego documents, then through educational leisure books and manuals, and finally by means of articles in periodicals and news papers (with information about cricket matches). With regard to the practice and propagation of cricket, pupils and former pupils of Noorthey, a Protestant-Christian boarding school for boys, played a very important role. Clubs were founded all over the Netherlands, and in 1883 the Dutch cricket federation was established. In the end, however, cricket did not become a popular national sport in the Netherlands.

2.2 Introduction

'New academic research claims cricket is not English, but was imported by immigrants from northern Belgium.' This is how BBC News opened its report on the 'invention of cricket' in Flanders on March 2, 2009. Research by Heiner Gillmeister and Paul Campbell revealed, indeed, that in 1533 the English poet John Skelton called Flemish immigrant weavers 'kings of crekettes', in a work entitled *The Image of Ipocrisie*. Skelton was especially railing against the hypocrisy of the church, but in one passage he also fulminated against the Flemish immigrants:

O lodre of Ipocrites
Nowe, shut ypp your wickettes
And clappe to your clickettes
A! Farewell, kings of crekettes.²

¹ Gepubliceerd als: Luitzen, Jan, and Pascal Delheye. 'Wicket Game: The (Re-)Introduction of Cricket in the Netherlands, 1724-1883.' In: *The International Journal of the History of Sport* 32, nr. 2 (2015): 185-199. Dit artikel is in dezelfde tijdsperiode geschreven als het artikel over 'sport', maar is eerder gepubliceerd.

² See: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7919429.stm> (revisited 16 december 2019).

According to Gillmeister, the word *creket/cricket* would be derived from the Flemish (Dutch) expression *met de krik ketsen*, i.e., ‘to chase a ball with a curved stick’, a traditional game that had been practised in the Low Countries since the early Middle Ages, but this theory is contested by Dutch linguists.³

In this article we will not focus on this first mobility of the movement culture of Flemish and Dutch traditional sports to England, but on the (re-) introduction of the modernised English version in the Netherlands. While there have been numerous publications about the diffusion of modern cricket, its introduction in the Netherlands has thus far remained underexposed. It is obvious, however, that research into the reception of a movement activity from a competing trading nation is interesting, *a fortiori* because even cricket is seen as the archetype of modern English sport. Therefore, by studying the introduction and diffusion of modern cricket in the Netherlands, better insight may be gained in the transnational processes that took place.

In order to obtain a better historical overview, we looked for the word-historical link between cricket and sport. For example, it is interesting that in the first edition of his authoritative *Geïllustreerde Encyclopædie* [*Illustrated Encyclopedia*] (volume 13, 1880), Anthony Winkler Prins actually refers to cricket when he defines the word *sport*: ‘Sport is an English word meaning *recreation* [vermaak] or *game* [spel], especially such to which the notables of the nation devote themselves in order to strengthen the body, such as horse racing, hunting, rowing, boxing, the game of cricket, etc.’⁴ As Pieter Breuker wrote in 2008 in his groundbreaking article about the history of the word *sport*, this is an intriguing definition: Winkler Prins calls *sport* an ‘English word’, he makes the connection between sporting activities and social class, and he mentions old and new movement activities in the same breath.⁵ In this article we will adopt this three-pronged approach, starting from the moment the word *cricket* first appears in the Netherlands (1724) until the foundation of the Dutch cricket federation in 1883.

2.3 The Linguistic Import of Cricket

With the publication of *A Copious English and Netherduytch Dictionarie* (1647) and *Het Groot Woorden-Boeck: Gestelt in 't Neder-Duytsch, ende in*

3 Heiner Gillmeister’s explanation of the origin of cricket fits into a broader theory, which he already published in 1981: Gillmeister, Heiner. ‘The Origin of European Ball Games: A Re-Evaluation and Linguistic Analysis.’ In: *Stadion* 7 (1981): 19–51. For a transnational overview of the interactions between Belgium and Britain, see: Delhey, Pascal, Stijn Knuts, and Thomas Amey. ‘London Is Just Around the Corner: Belgium, Britain and Sport.’ In: *The International Journal of the History of Sport* 30, nr. 7 (2013): 736–756.

4 Winkler Prins, Anthony (red.). *Geïllustreerde encyclopædie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid*. Deel 13. Amsterdam: Brinkman, 1880.

5 Breuker, “Sport” in het Nederlands, 75.

't *Engelsch* (1648), Henry Hexham became the first to introduce the word 'sport' in the Netherlands, but he did not make a connection with the word 'cricket' yet.⁶ In the Dutch-English edition, he describes *sport* as a 'game', 'pastime', 'recreation' and 'delight'.⁷ At that time, cricket was apparently not yet considered a 'sport' in England itself.⁸ For now, William Sewel appears to have been the first to mention cricket as an example of a game [spel] in a work in Dutch. In his language manual *Korte Wegwijzer der Engelsche Taale* (1724), he translates the medieval traditional game *kolven* as 'to play at Gaff or Cricket'.⁹ In *kolven* the goal is to use a bat to hit a ball against a pole in order to score points. In *A New English and Dutch Dictionary* (1789), John Holtrop in turn translates cricket as 't kolf-spel; to play at cricket'. In addition to the mammal ('vleermuis'), Holtrop's dictionary gives 'bludgeon' ('knuppel') and a club to hit a ball with ('een kolf om een bal meê te slaan. A club at cricket') as meanings of *bat*.¹⁰

In the nineteenth century, aside from dictionaries, the word *cricket* also surfaces in cultural and literary magazines, (boys') books, (translated) novels, poetry, and in letters, diaries and reports by travellers to England. In 1818, for example, a translated travelogue of the Frenchman August Defauconpret to London was published, and *cricket* appeared for the first time as a loan-word in a Dutch text:

'Do you know the game of cricket?', asked Mr.C***. 'Certainly [replied the Gasconian:] it is a sort of ball-batting game, only with the distinction that, instead of a racquet to hit the ball, the batters use a stick that is flat toward the end, almost like a jester's wooden saber'.¹¹

6 The first two bilingual dictionaries were: Hexham, Henry. *A Copious English and Dutch Netherduytch Dictionarie, Composed out of our Best English Authours. Het groot woorden-boeck: gestelt in 't Engelsch ende Neder-Duytsch...* Rotterdam: Aernout Leers, 1647, and Hexham, Henry. *Het groot woorden-boeck: gestelt in 't Neder-Duytsch, ende in 't Engelsch. Als oock tot dienst van den leer-gierigen verrijckt met een korte ende bondige Nederduytsche grammatica. A Large Netherdutch and English Dictionarie....* [Edited by Nicoline Van Der Sijs et al., 2010]. Rotterdam: Aernout Leers, 1648. Hexham does mention the word *cricket*, but only in the sense of the insect; see Hexham, *Het groot woorden-boeck*, 263.

7 Hexham, *Het groot woorden-boeck*, 182 and 250.

8 See also: Brongers, J.A. 'De oorsprong en de oertijd van cricket.' In: *De Corinthian. Geillustreerd Weekblad voor Amateursport* 5, nr. 26 (29 juni 1928): 545-546; Weekley, E. *An Etymological Dictionary of Modern English*. Vol. 1: A-K. New York: Dover, 1967. Unabridged and unaltered republication of the work originally published in London by John Murray in 1921.

9 Sewel, William. *Korte wegwijzer der Engelsche taale...* Amsterdam: Janssoons van Waesberge, 1724. This 1724 edition appeared four years after Sewel's death, and, although not certain, it is very well possible that it was based on his notes, as in the third edition Sewel's *A Large Dictionary* – published three years after *Korte wegwijzer* – publisher Evert Visscher explicitly mentions that 'the third edition has been corrected in accordance with the author's own handwriting and increased with a large number of words and expressions'.

10 Holtrop, John. *A New English and Dutch Dictionary. Wherein the Initial English Words are Accented, According to the Dutch Pronunciation; and also Explained by Synonima's, and a Variety of Phrases...* Nieuw Engelsch en Nederduitsch woorden-boek... Deel 1. Dordrecht en Amsterdam: A. Blussé en Zoon, en W. Holtrop, 1789, 69 and 180.

11 Defauconpret, Auguste. *Nog zes maanden te Londen, in 1816. Een vervolg op de vijftien dagen te Londen op het einde van 1815*. Leeuwarden: J.W. Brouwer, 1818, 279.

A second example is the translated travelogue of the German August Niemeyer in which the purpose and the rules of the game were explained in Dutch for the first time.¹² Niemeyer introduced and clarified four new game loanwords, which were italicised to demonstrate the Dutch unfamiliarity with them: *bowler* (translated by Holtrop in 1789 as 'kloot-speeler' ['ball player']), *wicket* (Hexham, also 'little dore', in 1648: 'deurtjen'), *notch* (Hexham in 1648: 'sneede ofte sne' ['cut' or 'slice']) and a word whose translation into Dutch had never before appeared in print, *fag*:

The road went through soft, flowery meadows and fresh sod beds. It is here that the Eton youth usually practises its games. A large part of the adults was diligently engaged in the most favourite of all games, *criquet*, which they often also continue playing as grown men. Small but very hard balls are hit forth with wooden clubs or sticks that are wide and heavy below. One of the players (*the bowler*) rolls or hits the ball against certain erected sticks (*wickets*), which another protects with his club and tries to return the ball again. If he is successful in hitting the ball very far away, then he runs in the meantime to the latter, and back again, and he will receive tallies (*Notches*) for this. However, the player has positioned his men (*Fags*) in every direction. These catch the hit ball as quickly as possible and throw it to the sticks; should they be thrown over before the runner has returned, then the game is over. Usually eight, often even twenty-two people are part of the game.¹³

12 In *Waarnemingen op reizen in en buiten Duitsland: met herinneringen van merkwaardige levensgevallen en tijdgenooten in de laatste vijftig jaren. Deel 2. Haarlem: De Wed. A. Loosjes Pz, 1822*, August Niemeyer was the first in the Netherlands who exactly explained on paper what cricket was and how it was to be played. Thus far, it was believed – see, for example: Oltheten, Harry. 'De geschiedenis van het cricket in Nederland (1883-2008).' In: *de SPORTWERELD*, nr. 42 (2006): 30 – that the earliest this happened was in 1840, when, in a footnote to the question 'Do you play cricket?' in *Lotgevallen en ontmoetingen van Samuël Pickwick en zijne reisgenooten* (a translation of Charles Dickens' *The Posthumous Papers of the Pickwick Club*), translator C.M. Mensing loses himself in a detailed description of the game of cricket:

For a good understanding of the following, a general description of this fairly complicated game may not be unwelcome to the reader. On a large and flat playing field the cricket players divide into two teams. Each team has a *wicket* standing upright in front of it; a gate made up of three sticks with one loose across the top. One player, holding an especially made batting stick, called a *bat*, places himself sidelong in front of each *wicket*. Behind them the *bowlers* position themselves, and they try to throw over the opponent's *wicket* with a large ball; the remaining players take up positions even farther back, as guardians to catch the balls. The *bowler* of the team, who must start the game, aims at the opponent's *wicket*, which is defended by the player with the *bat*, and who tries to hit the ball away. If the *wicket* is hit, then the defender has to leave the game, and another player from his team replaces him. For instances in which the ball is hit back or caught, or when it flies outside the playing field or drops on the ground within the playing field, many rules have been established, causing the one or the other team to win or lose points or tallies; and the game is over when one of the teams has obtained the agreed number of tallies. This game is played in *England* with a passion and zeal that is hard to imagine.

13 Niemeyer, *Waarnemingen op reizen* (tweede deel), 182. Starting in the 1840s, more and more game descriptions appeared. See, for example, the passage from page 98 in Dickens, *Lotgevallen en ontmoetingen*, quoted in note 12.

Justus Swaving's *Levensschets van Prins Frederik van Brunswijk Lunenburg, Hertog van York en Albany* [*Biography of Prince Frederick of Brunswick-Lunenburg, Duke of York and Albany*] also explains to the Dutch readers – albeit very summarily – what the game of cricket entailed:

During the stay of both princes in Kew Green, to wit the current king and the Duke of York, they usually entertained themselves with a certain game, which the English call cricket, and in which both were so pre-eminently capable that nobody in the kingdom could outdo them; the game consists of bouncing with the ball, and it is considered a very healthy form of exercise.¹⁴

Visitors from England and Dutch travellers also gave presentations about their experiences abroad and they noted English 'physical exercises' and 'field recreation'. Jacob Geel, for example, wrote the story 'Over het Reizen' ['On Travelling'] that he presented on March 23, 1831, during a closed membership meeting of the Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde [Society of Dutch Literature] in Leiden, including this passage:

I tried to begin some conversations with the Englishman, but nothing worked; not even allusions to his national literature, no name of any famous Scotsman, no fortunate quotation from an English poet, – nothing stuck, until, by chance, I steered the conversation to English physical exercise and popular recreation. Now he opened up, and it was difficult to get a word in, as long as he was talking about *boxing, racehorses, horse races, cockfighting, trap ball* [rounders] and *cricket*.¹⁵

2.4 For the Lower Classes or for the Elite?

Our analysis of travelogues and translated essays also confirms Bob Horne's claim that in the nineteenth century cricket was much more than 'the first-class game' that the canon of cricket historical writing has almost exclusively focussed on.¹⁶ For example, in his *Aanteekeningen op een Togtje door een Gedeelte van Engeland, in het Jaar 1823* [*Notes during a Tour through a Region of England, in the Year 1823*] (1824), Adriaan van der Willigen writes:

14 Swaving, Justus. *Levensschets van Prins Frederik van Brunswijk Lunenburg, hertog van York en Albany, benevens eene schets zijner prachtige begraafenis*. Dordrecht: Blussé en Van Braam, 1827, 9.

15 In 1834 Geel gave the same presentation, but with a new introduction, to the Rotterdam branch of De Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen [The Dutch Society of Fine Arts and Sciences]. In 1838 the speech was included as an essay in: Geel, Jacob. *Onderzoek en phantasie. Gesprek op den Drachenfels. Het proza*. Introduction by Cornelis de Vooyo. Amsterdam: De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1911, XIII, 22 and 191-192.

16 Horne, Bob. 'Early Cricket in Brighouse: From Its Origins up to 1875.' In: *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics* 15, nr. 2 (2012): 265-282.

Walking outside the small town we found, on the outskirts, a large crowd of people gathered on a piece of meadow; they were playing a sort of ball game that the English call *cricket*; the inhabitants of different towns often invite each other on popular holidays or other occasions.¹⁷

Even more interesting from a social class perspective is the 1843 translation of Mary Mitford's *Our Village: Sketches of Rural Character and Scenery*, in which an entire chapter is devoted to cricket. According to Mitford, it was not the highly ranked who were the most suitable to play cricket:

Your gentleman cricketer is in general rather an anomalous character. Elderly gentlemen are obviously good for nothing; and young beaux are, for the most part, hampered and trammelled by dress and habit; the stiff cravat, the pinched-in waist, the dandy-walk – oh, they will never do for cricket!¹⁸

Who then *would* do? According to Mitford:

Now, our country lads, accustomed to the flail or the hammer, (your blacksmiths are capital hitters,) have the free use of their arms; they know how to move their shoulders; and they can move their feet too – they can run; then they are so much better made, so much more athletic, and yet so much lissomer – to use a Hampshire phrase, which deserves at least to be good English.¹⁹

Thus, while other writers and publicists thought that a game of cricket could foster the interaction between the classes, Mitford goes further from an athletic point of view: she firmly claims that the 'country lads' have a better physiognomy and are better suited for this sport.

With regard to the situation in the Netherlands, no attention has been paid to the fact that the imported modern sports were – just like in England itself – commonly played on city streets or in meadows (outside the village). In this context the following passage from J.H. Hoeufft's *Proeve van Bredaasch Taal-Eigen* [*Sample of the Idiom of Breda*] (1836) is particularly intriguing:

The children here call a certain ball game *Kriski*, but it is one in which they use sticks or boards with a flat ending instead of racquets, and instead of leather balls they use wooden balls. The word is likely a corruption of the English word

17 Willigen, Adriaan van der. *Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Engeland, in het jaar 1823*. Haarlem: Wed. A. Loosjes Pz, 1824, 396.

18 Mitford, Mary. *Ons Dorp. Karacterschetsen en tooneelen uit het buitenleven. Naar het Engelsch van Miss M.R. Mitford*. Amsterdam: Hendrik Frijlink, 1843, 79-96, here 80.

19 Ibidem.

cricket, which designates precisely that game.²⁰

However, mingling between the upper and lower classes was apparently not done. This is shown in a passage in *Dat Getob met Onze Jongens!* [*Those Worries about Our Boys!*] (1882), in which Jan van Holland – pseudonym of Anne Johan Vitringa (1827-1900) – looks back on his early childhood in the 1830s:

As a child I watched with envy – because decency would not allow me to participate myself – a game played by the ‘street boys’ that required much skill and teamwork: on a large square they made holes in the ground and they hit large balls with clubs. A kind of cricket game for the poor who cannot rent a field. The police must have put an end to this a long time ago. Just imagine: those holes in a modern city!²¹

Despite the fact that the lower classes were playing versions of cricket on the street, it was the upper classes that made significant steps toward its formal organisation. Instructive boarding-school novels and articles with the necessary explanatory illustrations invited youngsters to put the games into practice (see Figure 1). For example, in the magazine *Het Lees kabinet. Mengelwerk tot Gezellig Onderhoud voor Beschaafde Kringen* [*The Reading Room. A Potpourri for the Friendly Entertainment of Civilized Circles*], an article was entirely devoted to explaining cricket, one of the ‘pastimes in England’ that ‘can be counted among the popular games [spelen]. In addition to the passages on the technical aspects of the game, references were made to the great social advantages of playing cricket:

But *cricket* is also a game in which the first lord and the poorest labourer alike can delight . . . True, we practise kolven and bowling [kegelen]; but nowhere have these games reached such a level of completeness, or are they practised with such earnestness and zeal, as *cricket* is in England. Even English literature is concerned with this game, and in addition to booklets and charts about it, the *sporting papers* also write about it.²²

In the boarding-school novels, the young protagonists were not only ‘skilled at the wicket’, but they especially built character by demonstrating their

²⁰ Hoeufft, Jacob. *Proeve van Bredasch taal-eigen. Of Lijst van eenige in de stad en den Lande van Breda gebruikelijke en in sommige oorden van ons vaderland min gewone woorden en spreekwijzen*. Breda: F.P. Sterk, 1836, 332.

²¹ Holland, Jan. *Dat getob met onze jongens!* Deventer: W. Hulscher G.J. Zn., 1882, 69.

²² ‘Het Cricketspel.’ In: *Het Lees kabinet. Mengelwerk tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen*. Derde deel. Amsterdam: Hendrik Frijlink, 1848, 107-112, hier: 108. For a ‘fictional’ analysis of cricket, see: Tadié, Alexis. ‘The Fictions of (English) Cricket: from Nation to Diaspora.’ In: *The International Journal for the History of Sport* 27, nr. 4 (2010): 690-711.

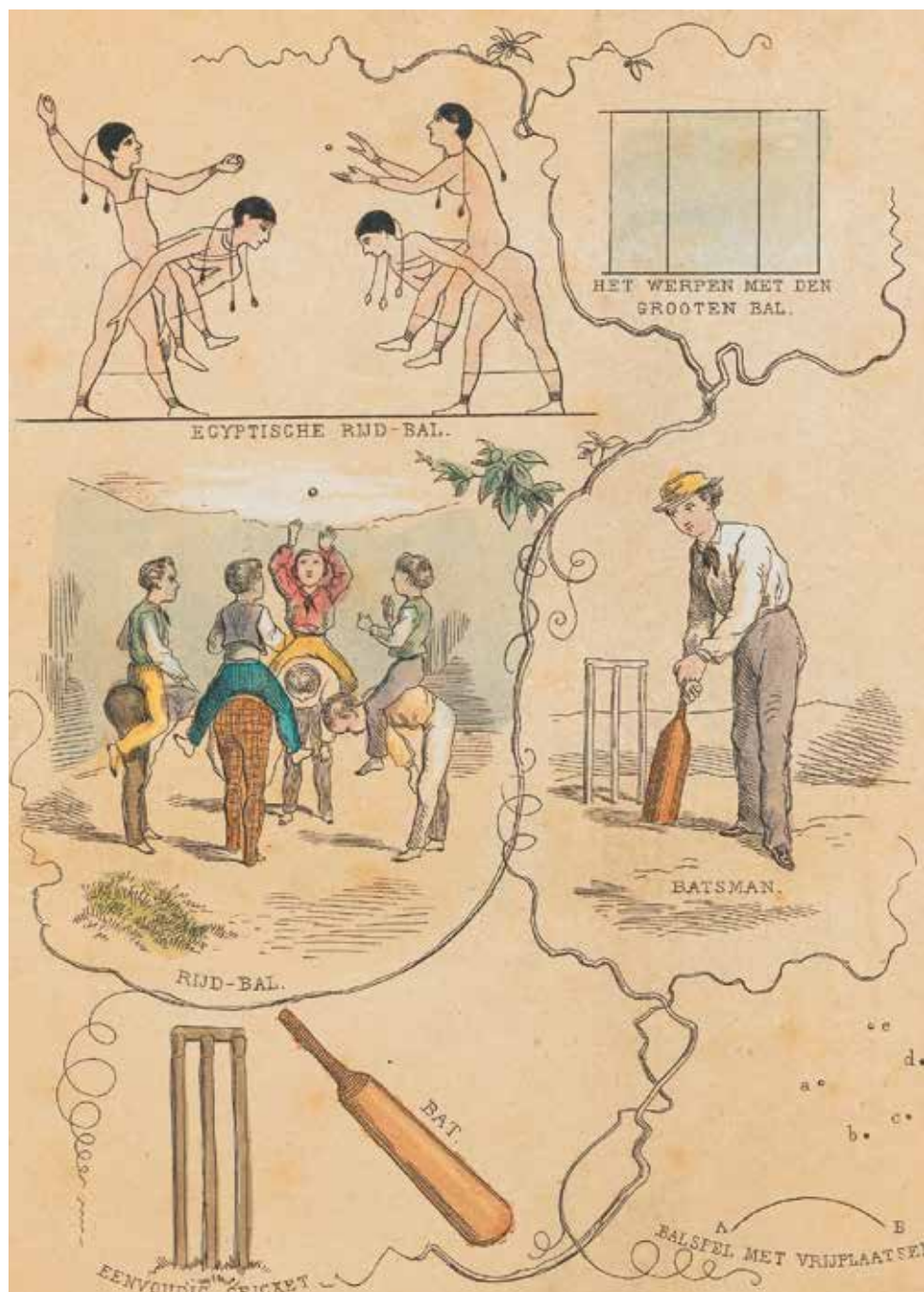

Figure 1. In the Netherlands cricket was already depicted in the middle of the nineteenth century in educational leisure books such as here in Pieter Beets's *De Spring in 't Veld*, published in 1869 (Collection Nederlands Schoolmuseum, University of Amsterdam).

eagerness to learn and their religious feelings. The translation of these boarding-school novels was an initiative of a Noorthey graduate: man of letters and educator Johannes Kneppelhout.

2.5 Noorthey and the Foundation of Cricket Clubs in the Netherlands

Noorthey, a boarding school for boys founded in 1820 by Petrus de Raadt, played a pioneering role in the formalisation process of modern English sports. It was a Protestant-Christian school for youngsters, especially from very wealthy families. De Raadt believed that every couple of hours of concentrated and intense studying must be followed by recreation, which was a fundamental issue: 'I consider your physical activity as recreation such an important part of your education that I do not advocate it any less than your instruction, and I let no opportunity pass to provide it to you'. At the same time he made it clear to his pupils what did *not* fall under recreation: 'Doing nothing, watching listlessly, stepping back and forth foolishly and aimlessly'.²³

Since 1825 De Raadt had included fencing and dancing in the curriculum, and during unscheduled hours the pupils were allowed to 'run, jump and frolic' on the large outdoor playground, and to undertake all sorts of playing activities with a ball, hoop, self-built boats, sleds, stilts and other playing attributes (see Figure 2 = afbeelding 1 in Introductie). In 1832, he wrote: 'The greasy pole, some gymnastics equipment, skittles, and stilt walking all train and strengthen your muscles, and allow you to acquire a desired looseness and facility of movement'. In case of bad weather there was a large playing hall inside with plenty of things to do for the boys: 'entertainment in the form of board games, checkers, and chess, and cards, peg games and so forth'.²⁴

Based on our research, it seems likely that pupils Richard, James and William Smith introduced cricket in August 1845. The three brothers were born in Rotterdam, of English parents (Richard Smith and Ann Maclaren).²⁵ It is very probable that the entrepreneurial English teacher Frederick Martin Cowan, born in Ventnor on the Isle of Wight, helped them to introduce cricket.²⁶ In any event, the new sport was very successful among the pupils of Noorthey. Soon after the import of modern cricket, also hockey and football

23 Raadt, Petrus de. *Aan mijne beminde leerlingen, bij den aanvang onzer werkzaamheden na de vakantie van 1832*. [S.l.: s.n.], 1832, 42.

24 De Raadt, *Aan mijne beminde leerlingen*, 43-44.

25 After their studies, they withdrew to England. Bijleveld, Willem, e.a. *Gedenkboek Noorthey, uitgegeven bij den honderdsten gedenkdag van den stichting*. Haarlem: Johannes Enschedé en Zonen, 1920 [s.p.].

26 Beijnen, Laurens. *Herinnering aan de feestelijke bijeenkomst op den 24sten Juni 1870, ter viering van het vijftigjarig bestaan (1820-1870)*. 's-Gravenhage: H.P. de Swart en Zoon, 1870, 52. There are several different 'theories of the origin' of the introduction of cricket in Noorthey (see, for instance: Horn, Nico van. 'Terug naar school!'. In: *de SPORTWERELD*, nr. 33 (2004): 11-13. One is based on: Mulier, W. *Cricket*. Haarlem: De Erven Loosjes, 1897. Space fails us here to explain those different theories in full. They will be discussed in a separate article.

were introduced at the playing fields, 'and those who practise those sports can imagine how much coercion is needed to turn 10-to-15-year-olds into partakers in the joy of those games'.²⁷

Figure 2. Playing grounds surrounding Noorthey, a boarding school for boys, circa 1849. [Enschedé and Bijleveld 1920: s.p. (Erfgoed Leiden en omstreken, thanks to Piet Schreuders.) [Zie afbeelding 1 in de algemene Introductie.]]²⁸

After finishing their studies at Noorthey, some graduates worked for the further proliferation and formalization of cricket in the Netherlands. Thus, Jacob Lydias van Reede, a former pupil of Noorthey, was involved in the founding of the Mutua Fides Cricket Club, apparently the first official Dutch cricket club. In the *Utrechtsche Studenten-Almanak voor het Schrikkeljaar 1856* [*Utrecht Student Almanac for Leap Year 1856*], he referred to the founding of the Mutua Fides C.C. in a footnote: 'Luckily there is reason to believe this noble game will take root. Last autumn, a cheerful group of youngsters from the Cape and Holland gathered on several occasions in 't Sterrenbosch around "bats" and "wickets"'.²⁹

Daniël Rewijk has already remarked that three scions of the Amsterdam banker's family Sillem – all three graduates of Noorthey – were involved in the establishment of cricket clubs. Emil Jérôme Sillem, for instance, played an active role – as secretary – in the founding of the Amsterdamsche Cricket-Club on May 26, 1871, together with his Noorthey friends Dirk van Bosse (president) and Willem van der Vies (second secretary).³⁰ Four years later, however, 'the club appears to have been dissolved again'.³¹ Interestingly, Ernst and Henrik Sillem, the younger cousins of Emil Jérôme,³² were instrumental in the revival of cricket in Amsterdam in the early 1880s. They became active players – Hendrik was even captain – of the cricket and footballclub "Sport". This club was founded on March 25, 1882, and performing in the Vondelpark. According to Pim Mulier, one of the most zealous propagators of English sports in the Netherlands, it was a very posh club: 'The materials, the facilities, the receptions and banquets were always "up to date" . . . "Sport" was less successful in the noble game itself, as they did not practise very regularly.

²⁷ Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

²⁸ Deze in het artikel opgenomen afbeelding heb ik naar de Introductie verplaatst, omdat zij daar functioneel beter past.

²⁹ *Utrechtsche studenten-almanak voor het schrikkeljaar 1856*. Utrecht: Post Uiterweer & Comp, 1856, 105-106; see also: Mulier, *Cricket*, 87-88, and: Meerum Terwogt, Albert, Gerrit Jan Nijland en Leo Lauer (red.). *Nationaal sport gedenkboek*. Amsterdam: Koloniale Boek Centrale, 1927, 53.

³⁰ Rewijk, Daniël. 'Het Spel, de regels en een code. De Nederlandse kennismaking met cricket en voetbal, 1847-1870'. In: *Holland Historisch Tijdschrift*, nr. 43 (2011): 295-305 and 380-382, here 301.

³¹ Mulier, *Cricket*, 89.

³² They were pupils at Noorthey from 1879 to 1881.

However, the dinners more than compensated for this.³³

Five days before “Sport”, on March 20, 1882, 17-year-old Herman Gorter, together with two schoolmates of the Barlaeus Gymnasium in Amsterdam, founded cricket club R.U.N., of which he – a lower-sixth-form pupil – was elected president at its first assembly. Just like “Sport”, R.U.N. initially played in the Vondelpark, but soon thereafter the cricket pioneers – whose members included, in addition to Gorter, the future author of the famous *Mei* poem, painters Louis van Soest, Floris Arntzenius and Richard ‘Rik’ Roland Holst – relocated to the largely undeveloped lands around the area where the Rijksmuseum would be built in 1885 (see Figure 3). It was therefore at a very artistic atmosphere that the Amsterdam cricketers gorged themselves. They played so closely behind the Rijksmuseum that the ball was often bowled into the museum garden, and the bowler ran the risk of ripping his trousers while retrieving the ball.³⁴

In any event, there was a quick succession of cricket clubs being founded, not only in Utrecht in Amsterdam, but also in Deventer (1875), The Hague (1878), Haarlem (1880), Rotterdam (1881) and Leiden (1882). The influence of Noorthey even reached to Leeuwarden. On April 25, 1883, 12-year-old Pieter van Harinxma thoe Slooten, who had recently left Noorthey, took the initiative for the founding of the Leeuwarden cricket club Frisia.³⁵ The rapid expansion and popularity led to the founding of the Nederlandsche Cricket Bond [Dutch Cricket Federation] in Utrecht on September 30, 1883.

With regard to the establishment of the first cricket club in Haarlem, an interesting article could be traced in the *Haarlemsch Advertentieblad* [*Haarlem Advertiser*] of October 22, 1881, under the title ‘Onze Hollandsche Jongens’ [‘Our Dutch Boys’]. First, the reporter describes how and why a group of grammar-school pupils from Haarlem had started a club in early 1880. After a fervent plea of one of the youngsters for unscheduled outdoor exercise, such as it was practised especially at English (boarding) schools, the cricket club ‘Progress’ had been founded. ‘Just as quickly, certain rules were established, and within a few days this new club headed to the dunes, and from that point forward, they spent their free afternoons playing cricket there’. After about a year of practising, a match took place in The Hague between the English ‘Uxbridge C.C. XI’ and an ad-hoc team (‘XII’), with players from Deventer, The Hague, Haarlem (‘Progress’), and Noorthey. ‘The young club from Haarlem participated, not because they were convinced that they could

³³ Mulier, *Cricket*, 101.

³⁴ Luitzen, Jan. ‘Gorter de Sporter: Herman Gorter, cricketer/voetballer.’ In: Liempt, Ad van, en Jan Luitzen. *Sportlegendes. Twaalf winnaars die geschiedenis schreven*. Amsterdam: Balans, 2012, 102-123, hier: 106-107.

³⁵ Haan, P.A. de, L.L. van Keijzersweerd en A. de Metz (red.). *Vervolg gedenkboek L.A.C. Frisia 1883-1933*. [Leeuwarden: L.A.C. Frisia], 1933, 9.

Figure 3. Cricket club R.U.N., circa 1886, behind the Rijksmuseum in Amsterdam. Left, sitting, pipe in mouth, Floris Arntzenius; left, standing, with a straw hat, Herman Gorter; sitting, second from the right, with a white hat, Louis van Soest (Collection Letterkundig Museum, The Hague). The photograph can also be found in the clubhouse of the Volharding RAP Amstels (VRA), of which R.U.N. was a merging member, via RAP.

compete against seasoned players, but mainly to better learn the game from the English. As expected, the English achieved victory’.

After this short history, the reporter explained to the readers that there were – at the moment of writing – already five cricket clubs in Haarlem and that a match was held between Progress – the so-called ‘blue’ club – and a combination of the two teams ‘Rood en Zwart’ [Red and Black] and ‘Rood en Wit’ [Red and White]. What followed was likely the first official record of a cricket match between two Dutch teams:

Their loose-fitting clothing seemed designed for maximum speed and power, while blushing cheeks, shining eyes and generous laughs offered the best proof of how they enjoyed the game with heart and soul This match was very uneven: 13 against 26. The latter scored 50 points, while the 13 others scored 39. Why the teams were so unevenly matched I do not understand; although the blue club has 13 members, the same number of players could have been chosen from both the other teams, making the teams even in number.

Short reports in the *Noorthey'sch Weekblad* [*Noorthey Weekly*], a handwritten school magazine that appeared from November 27, 1870 until July 13, 1881, preceded these newspaper reports of the first official cricket matches in the Netherlands. This weekly, also known as the *Noorthey'sche Courant* and the *Noorthey'sch Blad*, was edited by pupils at Noorthey, with the goal of preserving 'what the boys did and thought'.³⁶ It contained political observations, book and theatre reviews, reports about class outings, about indoor and outdoor games, personal musings, details about the comings and goings in a boarding school for boys and much more. In the 1870s, much attention was paid to the 'student-loved games' of cricket and gandi, a sort of field hockey. The report of intra-scholastic matches, as well as accompanying personal commentaries, were written up and pasted, two columns per page. These match reports could usually be found in the 'Weekly Overview', but sometimes also in a 'Supplement'.³⁷

2.6 Epilogue

The international public might be surprised to find out that the (re-) introduction of cricket in the Netherlands was not discussed earlier in an international journal. Still, this seems rather logical. First, cricket is not extremely popular in the Netherlands at this point in time, and second, the Netherlands does not have a rich academic tradition in the field of sports history. Some studies, such as those by Maarten van Bottenburg, have shown that the influence of English culture grew in the second half of the nineteenth century. It does not seem that unusual then that in the Netherlands too there was interest in putting modern English sports into practice. It was especially the urban, elite youth who imitated the English sportsmen, in activities, vocabulary, and clothing.³⁸

What did the Dutch elite find so fascinating about cricket? Salomon De Monchy wondered whether it was perhaps the 'summer abundance of white clothes on the luscious green'.³⁹ He followed this up by subtly contrasting cricket and the 'uncivilised' football: 'Is it the aristocratic calm of the cricket field, so entirely different from the bluster that is part and parcel of

36 Kat, Otto de (red.). *Noorthey'sch Weekblad*, nr. 1 (27 november 1870).

37 Charles Enschedé's contribution in the *Noorthey'sch Weekblad* of May 7, 1871, is a beautiful example of such a boyish match report: Enschedé, Charles (red.). *Noorthey'sch Weekblad*, nr. 20 (7 mei 1871).

38 Bottenburg, Maarten van. 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport in Nederland.' In: Buuren, Wilfred van, en Peter-Jan Mol (red.). *In het spoor van de sport. Hoofdlijnen uit de Nederlandse sportgeschiedenis*. Haarlem: Arcadia, 2000, 221-246.

39 Monchy, Salomon de. 'Eens cricketer, altijd cricketer!' In: Coops, Johan Willem George. *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van den Nederlandschen Cricket Bond: 1883-30 September-1933*. Amsterdam: NCB, 1933, 303-305, hier: 304.

football matches?’⁴⁰ According to Henriëtte Roland Holst-Van de Schalk, a friend of the poet-cricketer Herman Gorter, the charm of cricket was partly linked to the natural poetry surrounding the cricket field:

It generates associations with delightful summer days, memories of wide lawns, bordered by tall trees, with blue skies with silver cumulus clouds sailing through, with the summer wind, bringing the smell of hay and clover; with memories at the end of the day, when the sun is declining and the shadows are growing longer, and with returning home, hot and tired, but deeply satisfied, regardless of having won or lost.

But the most attractive aspect of cricket was perhaps that it was a true team sport, the 11 performing as a unit. ‘The importance of the individual achievements of the bowlers and fielders notwithstanding, the spirit of togetherness comes in first place . . . Wanting to serve the whole through personal accomplishments: this is the spirit that must inspire the true cricket player.’⁴¹

While club cricket turned out to be a bourgeois sport in the Netherlands, this does not mean that the lower classes did not play less expensive versions of the game. And it was also pointed out here and there in the discourse that the bringing together of the classes on the cricket field had a wholesome effect. In any case, the anonymous authors of *Handleiding voor het Krikketspel* [*Manual for the Game of Cricket*] (1875) – the first Dutch book entirely devoted to cricket – include a forceful statement in the ‘Introduction’:

Cricket brings together all classes and it is therefore the most republican game of our time. Not only do all classes partake in this pastime, but they often play together, even brotherly. In England a game is played among twenty-two members from both houses of Parliament every year. What is more: the amateurs play the professionals once a year, but they regularly lose and the eleven workers beat the eleven patricians. None of the English ‘sports’, be it running, hunting or target shooting, provide such welcome relief.⁴²

Why did cricket not grow, then, from ‘a boy’s game’ – dixit Winkler Prins (volume 3, 1871) – to ‘a national pastime’ in the Netherlands?⁴³ As Maarten van Bottenburg has claimed, the introduction of football gradually caused its members to definitely hang up their bats and balls:

⁴⁰ Ibidem, 304.

⁴¹ Roland Holst-Van der Schalk, Henriëtte. *Kinderjaren en jeugd van R.N. Roland Holst*. Zeist: Ploegsma, 1940, 45-48.

⁴² *Handleiding voor het krikketspel*. Amsterdam: C.A. Spin & Zoon, 1875, 5-6. See also: Neleman, Wim, en Harry Oltheten. ‘Over krikket & cricket’: 125 Jaar later en 16 miljoen runs verder. Barendrecht: Paperware, 2008, 12.

⁴³ Winkler Prins, Anthony (red.). *Geïllustreerde encyclopædie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid*. Deel 3. Amsterdam: Brinkman, 1871, 93.

Figure 4. Pim Mulier was a Dutch sports pioneer and an avid player of especially English sports. He published much about sports, for example, the trilogy *Wintersport* (1893), *Athletiek en Voetbal* [Track & Field and Football] (1894) and *Cricket* (1897), each cover with the Dutch flag as its background. In addition to historical information and an overview of match results of Dutch clubs, the book *Cricket* contains a comprehensive manual of the game, enlivened by drawings by the author himself (Collection Koninklijke Bibliotheek, The Hague).

The more football gained popularity in contrast to cricket, the more difficult it became to combine the two sports, and club members devoted themselves to one of these sports, causing the 'C. and F.C.s' gradually to disappear.⁴⁴

However, further research seems to be appropriate. Why would Pim Mulier, for example, still publish a book on cricket in 1897 if the interest in the sport had already disappeared in the Netherlands?

The observation that cricket was clearly less criticised than other modern English sports makes its demise even more fascinating. In *Het Cricketspel* [*The Game of Cricket*] for example, it was proclaimed that cricket even had

... another advantage over all other English *sports* (pastimes), to wit that it conforms less to such terrible bets that the English are fond of, since the game is not decided in a few minutes, but often lasts for days.⁴⁵

The latter aspect, however, could have hindered cricket's growth in the Netherlands. In the eyes of most of the Dutch sports spectators, the game of cricket possibly lasted too long in comparison to other modern sports and thus priced itself out of the market. This feeling was already expressed in the report of the first match between two Dutch cricket teams (on August 28-29, 1881) in the *Algemeen Dagblad*. The reporter explained this new sport in detail but did not show himself to be all too enthusiastic about the entertainment value to the public: 'To the layman, following all the different ways of throwing the balls is a fairly monotonous form of entertainment.'

44 Bottenburg, Maarten van. 'Het Bruine Monster en de "King of Sports". De uiteenlopende populariteit van voetbal en cricket in Nederland, 1870-1930.' In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 9, nr. 2 (1992): 3-35; see also: Bottenburg, Maarten van. *Verborgene competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Amsterdam: Bert Bakker, 1994, and: Bottenburg, Maarten van. *Global Games*. Urbana: University of Illinois Press, 2001.

45 'Het Cricketspel', 108.

3 Playing on the Field of Innovation

The Impact of the Sale of Lawn Tennis Sets in the Netherlands, 1874-1887¹

Jan Luitzen, Theo Bollerman en Pascal Delheye

3.1 Abstract

In 1874, after tennis had been played indoors for centuries, British officer Walter Wingfield introduced an open-air version of the game, which he called *sphairistike* or lawn tennis. He developed a lawn tennis box that was easy to carry and that contained all the necessary equipment for playing. Wingfield's concept was innovative, not only technologically in both game and design, but also socially. He made it clear, for instance, that lawn tennis was also intended for ladies and he fabricated lighter rackets for women. Little is known, however, about the introduction of lawn tennis in the Netherlands. Our study reveals that the strong sales and marketing concept of Wingfield – and his competitors – also facilitated a quick diffusion of the game in the Netherlands. The first places where lawn tennis was played were estates owned by nobility, seaside resorts such as Domburg and Noordwijk, attracting well-to-do 'Brits' for recreational purposes, and – interestingly – also farms. Soon, the first 'one tennis box clubs' arose as precursors of the formally established clubs. For most upper-class players, tennis was a leisure-time activity, yet the organisation of the first national tennis tournament in 1887 shows that some already had lucrative business models in mind.

3.2 Introduction

Previous research with regard to the introduction of lawn tennis in Germany, France, Belgium, and Austria has shown that this modern English sport started to spread overseas in 1874, when the first lawn tennis sets were sold abroad.² Heiner Gillmeister, for instance, has argued that the first lawn-tennis

¹ Gepubliceerd als: Luitzen, Jan, Theo Bollerman, and Pascal Delheye. 'Playing on the Field of Innovation: The Impact of the Sale of Lawn Tennis Sets in the Netherlands, 1874-1887.' In: *The International Journal of the History of Sport* 32, nr. 9 (2015): 1181-1204.

² See, for instance: Gillmeister, Heiner. *Kulturgeschichte des Tennis*. München: Wilhelm Fink Verlag, 1990; Gillmeister, Heiner. *Tennis: A Cultural History*. London: Leicester University Press, 1997; Norden, Gilbert. 'Tennis in Austria 1878-1914: A Footnote in the Social History of Austria.' In: *The International Journal of the History of Sport* 11, nr. 2 (1994): 270-280, hier: 270.

match in Germany – involving a Wingfield tennis box – must have taken place ‘on the premises of the Royal Victoria Hotel in Bad Homburg in the latter part of July 1874’.³ In France and Belgium, lawn tennis was first played on the property of prestigious resort hotels in fashionable seaside or spa resorts such as Biarritz, Cannes, Ostend and Spa.⁴ It then spread ‘through the upper classes who were attracted to the lifestyle and sociability associated with the sport’.⁵ Fairly quickly the sport was established and further standardised through clubs and federations.

In view of the location of Dutch seaside resorts such as Domburg, Noordwijk, Scheveningen and Wijk aan Zee on the one hand, and the noble (even royal) family relationships between England and the Netherlands on the other hand, it seems logical to suppose that lawn tennis in the Netherlands developed along similar lines to those in Germany, France, and Belgium. However, a thorough study of the early establishment of lawn tennis in the Netherlands has never been conducted.⁶ With this article we would like to shed more light on the spread of lawn-tennis boxes in the Netherlands and also on the social characteristics of the first Dutch lawn-tennis associations, including the input of female members and players. It has already been demonstrated in many studies that ‘gendered sports participation’ is an interesting research topic in order to gain insight into the evolving socio-cultural significance of being male or being female.⁷ Marjet Derks, for instance, has claimed that researchers should not limit themselves to detecting the obstacles that women had to overcome in order to play sports, but have also to investigate to which degree female sports participation has led to an evolution of the existing ‘male’ rules and practices.⁸ Therefore, too, the spread of lawn tennis deserved further study, since it was conceptualised as a ‘new sport’ suited for male, female or mixed competition.

Besides the public archives and libraries, we consulted the private collection of Theo Bollerman, which contains about 1,800 books and magazines

3 Gillmeister, *Tennis*, 234-5.

4 Parmley Paret, J. ‘Lawn Tennis on the European Continent.’ In: *Outing. An Illustrated Monthly Magazine of Sport, Travel and Recreation* 34 (August 1899): 465-472, hier: 465.

5 Waser, Anne Marie. ‘Tennis in France, 1880-1930.’ In: *The International Journal of the History of Sport* 13, nr. 2 (1996): 166-176, hier: 166.

6 The literature is limited to ‘coffee table books’, semi-scientific publications, and some articles in the magazine *de SPORTWERELD*. See, for example: Bollerman, Theo. *Gravel & gras. Witte tenniskleding verplicht. Heden en verleden van de tennisparken, de clubs en de mensen in Den Haag en omstreken*. Voorburg: ‘De Nieuwe Haagsche’, 2003, and: Bollerman, Theo. ‘De eerste vermeldingen van lawntennis in Nederland.’ In: *de SPORTWERELD*, nr. 59 (2011): 16-18.

7 For the impact on the field of sport history, see: Vertinsky, Patricia. ‘Mixed Fortunes in an Academic Environment. The Institutional Gendering of Sport History.’ In: Delheye, Pascal (red.). *Making Sport History. Disciplines, Identities and the Historiography of Sport*. London and New York: Routledge, 2014, 151-169.

8 Derks, Marjet. ‘Hand in hand, kameraden. Sekse en “de voetballerij”.’ In: Buuren, Wilfred van, en Theo Stevens (red.). *Sportgeschiedenis in Nederland*. Amsterdam: Stichting Historisch Platform en Stichting de Sportwereld, 1998, 31-50, hier: 32 en 34.

about tennis, and the digital collection of Jan Luitzen.⁹ In this article, we focus on the time period 1874-1887, that is, from the spread of the first tennis boxes up to the organisation of the first national tennis tournament in the Netherlands.

3.3 A Long History of Tennis

Today's standardised tennis – certainly tennis played on grass – should actually be called 'lawn tennis' as it was conceptualised and internationally established in the 19th century. The name was chosen to set the new 'lawn' tennis apart from the tennis game that had been played indoors for centuries.¹⁰ This traditional form of tennis, dating back to the French *jeu de paume*, is still being played as *real tennis* (England), *court tennis* (USA) or *royal tennis* (Australia). There has been quite a polemic concerning the correct nomencla-

Figure 1. Engraving of a Leyden tennis court frequented by Leyden University students. According to Cees De Bondt: 'A direct point was scored when the ball passed through one of the square openings in the backwall. Hitting the round opening, the 'lune', won a game.' (Van De Passe, Crispijn. *Academia, sive Specvlvm vitae scolasticae* . . . Ex officina chalcogr. Crispiani Passaei, prostant apud Joannem Jansonium bibliopol Arnheimii, 1612, 102)

⁹ Sometimes books, newspapers and periodicals are still made digitally accessible by typing the entire text – with or without the help of volunteers – but most often they are digitalised by scanning or photographing each page separately. The texts in the pictures are then made searchable by having the computer read them through so-called optical character recognition (OCR). It should be clear that we base our findings for this contribution on written, and therefore verifiable language. Although our findings remain relative as long as not all texts are digitally accessible and searchable without OCR errors, it is still possible to shed more light on the history of lawn tennis in the Netherlands between 1874 and 1887.

¹⁰ Gillmeister, *Tennis*, 103: 'In England, the term racket, "bat used in ball games", first appears in a manuscript in the British Library. The passage in question deals with a tennis match which took place in 1505.'

ture for the (historic) forms of tennis, even more so in the Netherlands, due to the confusion among varieties of *tennis* and of *kaatsen* (derived from the French *chasser*). Cees de Bondt explained the reason for these terminological battles in his study of 1993:

The confusion arises because in present-day Holland *kaatsen* refers to a game (played mostly in the northern province Friesland) where the ball is struck with the hand. In addition, this game is played in an open field and not on a court with four walls. As a result most Dutchmen associate *kaatsen* or *kaatsbaan* with this open-air game, which is very similar to the old French game *Jeu de Longue Paume*.¹¹

In fact, Henry Hexham effectively showed the link between *kaatsen* and *tennis* in *Het Groot Woorden-Boeck: Gestelt in 't Nederduytsch, ende in 't Engelsch* (1648), one of the very first bilingual dictionaries that formed a bridge between Dutch and English, especially known among students, merchants and authors who wanted to learn English:

Kaatsen, To Play at stoole-ball, or to Play at tennisse-court; *een kaetse*, A Chase; *de kaetse teecken*, To Marke the Chase; *een kaets-bal*, A Tennis-ball, or a Hand-ball; *een kaetser*, A player at Tennis-court, or with the Hand-ball; *Kaets-spel*, Tennis-court play; *Kaets-spel, ofte de plaetse daermen kaetst*, The place where one plays with the ball, or a Tennis-court.¹²

The English word *tennis* is derived from *tenetz*, as it was used in 1400 by John Gower in the poem *In praise of Peace*, a eulogy for England's king Henry IV: "Off the Tenetz to winne or lese a chase/Mai no lif er that the bal be ronne"

11 Bondt, Cees de. 'Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen...?' *Tennis in Nederland 1500-1800*. Hilversum: Verloren, 1993, 155. Pieter Breuker has done a lot of research into and written about the history of *kaatsen* in the Netherlands as well, especially in the province of Friesland. See, for example, the standard work: Breuker, Pieter (red.). *Kaatsen: Lange Traditie, Levende Sport. Bij het Eeuwfeest (1897-1997) van de Koninklijke Nederlandse Kaatsbond (KNKB)*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 1997. In 'Kaatsen en Kaatsen.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 69 (2014): 19-28, Pieter Breuker proposes the following for the terminology of *tennis* and *kaatsen* in the Netherlands:

Based on linguistic, game-historical, and cultural-historical considerations, there are good reasons to catch all the *kaats* variants in existence in the Netherlands before the codification in 1874 of (lawn) tennis, under the collective name '*kaatsen*'. This concerns both the game forms without and with racket-like devices. Of course this nomenclature is especially valid for those regions in the Netherlands where the old ball game continues to be practiced, also after 1874, and where it is known as '*kaatsen*' and '*keatse*', respectively.

In: Bondt, Cees de, Theo Bollerman en Pieter Breuker. 'Kaatsen of tennis.' In: *de Sportwereld*, nr. 70 (2014): 17-21, a confrontation ensued between Pieter Breuker on the one hand, and Cees de Bondt and Theo Bollerman on the other, because of their differing positions concerning the correct nomenclature.

12 Hexham, Henry. *Het groot woorden-boeck: gestelt in 't Neder-Duytsch, ende in 't Engelsch. Als oock tot dienst van den leer-gierigen verrijckt met een korte ende bondige Nederduytsche grammatica. A Large Netherdutch and English Dictionarie....* [Edited by Nicoline Van Der Sijs et al., 2010]. Rotterdam: Aernout Leers, 1648, 231.

(Whether a chase is won or lost at tennis/Nobody can know until the ball has run).¹³ *Tenetz* or *tenez* (originally French, meaning 'hold (it)') would then later be corrupted to *tennis*.¹⁴ In the early part of the sixteenth century the racket was introduced into Holland and became instantly popular with the Dutch nobility. It is even reported that in 1528 Karel Van Egmond, Duke of Gelderland, had exhausted his supply of rackets due to his enthusiasm for tennis and that he sent a messenger to the manufacturer in Brabant to replenish his supply.¹⁵ Interestingly, also members of the Dutch Royal family were avid tennis players. Prince William of Orange (1533-1584), for example, was familiarized with tennis at the court carré – a tennis court with four walls without a roof – on the Binnenhof in The Hague, built around 1500 by Philip I of Castile, the first recorded tennis player in Holland and 'the proud possessor of a racket which he took with him whenever he travelled at home or abroad'.¹⁶ During his reign William of Orange apparently spent many hours on an indoor court near his Breda Castle, built around 1560.¹⁷ The game became so popular that hundreds of tennis courts were established during Holland's Golden Age (1580-1680, see also Figure 1). Most of these buildings were torn down during the 18th century.¹⁸

3.4 Major Wingfield's Lawn-Tennis Boxes

On 23 February 1874, Walter Clopton Wingfield – a British officer receiving the promotion to Major that year – obtained a patent for a new game he had developed, which he called Σφαιριστική or *Lawn Tennis*.¹⁹ This double name is interesting from a sales and marketing perspective. Σφαιριστική [*Sphairistike*] – from the Greek word for ball, σφαῖρα [*sphaira*] – was a new name for which Wingfield could easily obtain a patent, but it also had a catchy classic sound to it. On the other hand, the second part of the name, 'lawn tennis', was a recognizable description that fit the definition of his game: "A New and Improved Portable Court for Playing the Ancient Game of Tennis". Wingfield adopted an essential element of 'The Ancient Game', hitting the ball across the net with the help of a racket, but through

¹³ Gillmeister, *Tennis*, 40.

¹⁴ It is a good tradition to warn the opponent that the ball will be served. In French Bask Country's *pelota*, it is still required that the server shouts 'yo' before serving, and he will not start until he has heard a verbal response from his opponent.

¹⁵ De Bondt, *Tennis in Nederland 1500-1800*, 155.

¹⁶ De Bondt, *Tennis in Nederland 1500-1800*, 155.

¹⁷ Ibidem, 75-78.

¹⁸ Ibidem, 11.

¹⁹ Gillmeister, *Tennis*, 181. On the same page Gillmeister states: 'Why of all names Wingfield hit on *sphairistikè* is a matter difficult to explain. It was simply unpronounceable for the uneducated who soon enough viciously corrupted it into *sticky*, a word which evoked the idea of something unpleasantly gluey.'

his patent he added some novelties. He chose a regular counting system (so not, as in real tennis: 15-0, 30-0, etc.) and an hourglass-shaped court outside, preferably on a lawn with short-cut grass. Wingfield's requirement for this infrastructure was possible thanks to the technological evolutions at that time. The invention of the lawn mower made it easy to maintain a short-cut lawn, and the vulcanisation of rubber allowed for the use of a rubber ball, which bounced well on the grass.²⁰

Wingfield's revenue model consisted of the sale of wooden boxes containing all the accessories to play *sphairistike*: 'The Game is in a painted Box, 36 x 12 x 6 in., and contains Poles, Pegs, and Netting for forming the Court, 4 Tennis Bats, by Jefferies and Mallings, a Bag of Balls, a Mallet, and Brush, and a Book of the Game.'²¹ The distribution of the tennis boxes was done exclusively by French & Co (London, 46 Churton Street).²² The idea to sell all the lawn-tennis accessories in one box was critical for the game's popularity. Relatively speaking, it was an inexpensive game, to be enjoyed for a long time. Moreover, it was easily transportable: counts, barons and other noblemen could take the box not only to their friends in neighbouring estates, but also on holidays to resort hotels in England and abroad. The only thing that needed to be done was to find a suitable lawn.

Interestingly, Wingfield's *sphairistike* was also innovative from a gender perspective, since practicing sports was not generally accepted for women. 'Many people, and not just men,' as Elisabeth Wilson has indicated recently,

felt it was not respectable for women to be seen playing actively in public at all. Women violated their own femininity in making violent movements, and seeming to perspire or be out of breath was unthinkable and even indecent, so strongly was femininity equated with passivity.²³

In the nineteenth century – in addition to courtly recreational activities such as horseback riding, falconry and dancing – archery and croquet were considered acceptable for women because these sporting activities did not require excessive force of the ladies, who did not have to make any un-feminine

20 Bollerman, Theo. 'De oudste nederlandse tennisrackets.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 52 (2009): 16-18, here 16.

21 W.C.W. [= Wingfield, Walter Clopton]. *Σφαιριστική or Lawn Tennis. The Major's Game of Lawn Tennis, Dedicated to the Party Assembled at Nantclwyd in December, 1873*. London: Harrison and Sons, 1874, 9.

22 We have not yet been able to answer the question why Wingfield chose for a partnership with French & Co and what the agreements were among the various partners. Before French & Co distributed Wingfield's tennis boxes, John French already sold cricket attributes at this location, a small shop, half of which he rented from a certain John Beddard, who also did the bookkeeping for French & Co, according to: Todd, Tom. *The Tennis Players, from Pagan Rites to Strawberries and Cream*. Guernsey: Vallancey Publishers, 1979, 59-60.

23 Wilson, Elisabeth. *Love Game. A History of Tennis, from Victorian Pastime to Global Phenomenon*. London: Serpent's Tail, 2014, 52.

moves and could wear decent clothing. Croquet, which used to be a standard part of any garden party in the 1850s and 60s, could be practised within the walls of country houses and estates of the leisure class and could therefore remain under social control.²⁴

Although Wingfield targeted the same members of the leisure class, he 'revolutionised' social interaction on and around the field. Already in *Σφαιριστική* or *Lawn Tennis* (first edition) and even more in *The Game of Sphairistike or Lawn Tennis* (second adapted edition) he stressed that lawn tennis was intended for gents and for ladies, and prescribed that they also could play together during so-called 'mixed-doubles matches' (see Figure 2 and 3).²⁵ Moreover, indirectly, before or after their match(es), players could 'socialize' around the court. Whereas players of croquet are all on the court at the same time, this was not the case for *sphairistike*, since at most four people could be on the court simultaneously. The remaining youngsters could gather around the court, chatting and spending time with each other in a casual atmosphere.²⁶ Therefore, according to Kathleen McCrone, lawn tennis was even more effective than croquet for coming to a romantic liason: 'Mixed doubles had a particularly strong appeal as a possible matrimonial agency at a time when there was a surplus of women and social intercourse between ladies and gentlemen remained difficult.'²⁷ In any event, scholars such as Ruud Stokvis and Maarten Van Bottenburg, have concluded that thanks to the sheltered practice in the gardens of villas and estates, also in the Netherlands many women could and wanted to participate in tennis.²⁸

Initially, Wingfield's 'new game' was very well received in newspapers and magazines such as the *Daily Telegraph*, *Vanity Fair*, the *Sporting Gazette*, the *Field* and the *Court Journal*.²⁹ Soon, however, the first critics appeared. Wingfield was certainly not the first person to have thought about playing tennis on grass. On 4 July 1874 a certain 'G.C.C.' sent a letter to the *Field* stating the following: 'I see in your and other papers that the game of Sphairistikè or Lawn Tennis is called the new game. May I be allowed to men-

24 McCrone, Kathleen. *Sport and the Physical Emancipation of English Women 1870-1914*. London: Routledge, 1988, 154-156.

25 W.C.W. [= Wingfield, Walter Clopton]. *Σφαιριστική* or *Lawn Tennis*. *The Game of Sphairistike or Lawn Tennis*. A Facsimile of the Original (1874) Rules of Tennis by Walter Wingfield. Wisley: Wimbledon Society Museum Press, 2008, 11. The social innovation of lawn tennis was even felt in the conservative newspaper *The Morning Post*: 'But Tennis has never been a game at which ladies could play, while Lawn Tennis, like Badminton, is a game at which ladies can display considerable proficiency.' (*The Game of Sphairistike*, 25).

26 Bollerman, 'De oudste Nederlandse tennisrackets', 16.

27 McCrone, *Sport and the Physical Emancipation*, 156-157.

28 Bottenburg, Maarten van. *Verborgene Competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Amsterdam: Bert Bakker, 1994, 93-94. See also: Stokvis, Ruud. *De sportwereld. Een sociologische Inleiding*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 1989, 35 and 60-61.

29 Alexander, George. *Lawn Tennis. Its Founders & Its Early Days*. Lynn: H.O. Zimman Inc., 1974, 23 and 25.

tion that it has been played in my neighbourhood for upwards of six years?’³⁰ In subsequent issues of the *Field*, readers mentioned similar justifications. Apparently lawn tennis had already been played in Leamington in 1859, as claimed by Harry Gem and Augurio Pereira. In any case, the club that started there in 1872 is considered the first lawn-tennis club in the world.³¹

Apart from the question of the validity of the patent, a controversy also emerged about the rules of the game. In order to defend his patent Wingfield had decided to make changes in the well thought-out point system of traditional tennis. Simplifying the rules would not only allow anybody to play the game, but it would also be open to anybody’s interpretation. One of the consequences was almost that everywhere the dimensions of the court and the height of the net were different. Match players at the leading Marylebone Cricket Club (MCC) of London – where the rules for cricket had been re-

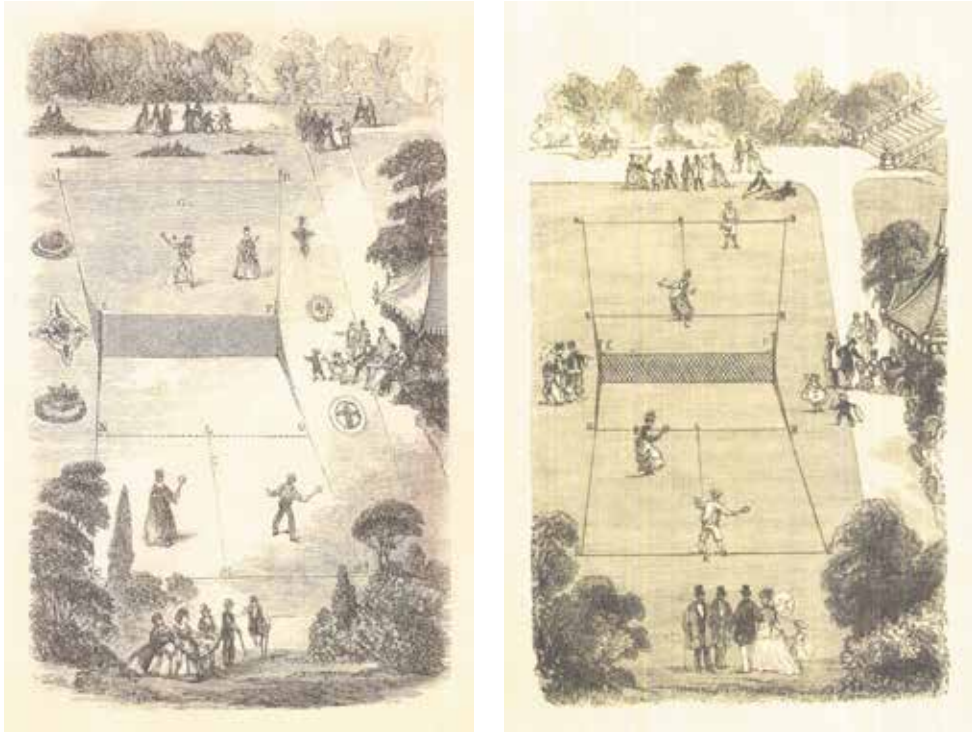

Figure 2 and 3. A mixed-doubles match on the sandglass-shaped *sphairistike* court, as pictured in Wingfield’s *Σφαιριστική* or *Lawn Tennis* (left) and *The Game of Sphairistike* or *Lawn Tennis* (right). Here, he illustrates in detail how the game could even be made more attractive for female players: ‘Ladies may serve from the line G, H, but gentlemen always from the back line of the Court, standing just to the right or left of the centre, with one foot on the line, and serving across, per example, from the line A, K, to Court D.’ (*The Game of Sphairistike*, 11)

30 Alexander, *Lawn Tennis*, 36.

31 Todd, *The Tennis Players*, 39-46.

shaped and recorded in 1788 – initially really liked the new game on grass, as a variation on their real-tennis court, but Wingfield's simplistic rules irritated them since they were intended for a social 'low-impact' game rather than the high competitive matches they had in mind. Therefore, the members of the MCC decided to apply the former rules of tennis: its scoring system (15-0, 30-0, etc.) was adopted, the height of the net lowered, and the lawn court was given the same dimensions as a real-tennis court. Using the pseudonym 'Cavendish', Henry Jones, one of the members of the MCC, published those rules in 1876, and they were fairly quickly accepted as the standard. The first tournament at Wimbledon, organised by the All England Lawn Tennis and Croquet Club in 1877, was played according to these rules.³²

So what at first seemed a genius move from a commercial perspective – adapt an existing sport, obtain a patent and market it well – had an inherent weakness: Wingfield was powerless when the old rules were adopted and the name *sphairistike* was dropped, to circumvent his patent. Because French & Co showed impressive sales figures in a short period of time – it sold over 1,000 *sphairistike* boxes between 6 July 1874 and 26 June 1875 – several manufacturers decided to launch their own tennis boxes.³³ For example, starting in mid 1875 Jefferies & Co (the manufacturer that had produced Wingfield's first rackets), Feltham & Ayres circumvented Wingfield's patent by putting lopsided rackets in their tennis boxes, which resulted in this model being used more and more. The increased competition caused the sale of Wingfield's tennis boxes to plummet. From sales year 1875-1876, in an attempt to fend off the competition and to follow the trend in the racket model, Wingfield ordered Jefferies & Co to produce lopsided rackets too, but that failed to bring the momentum back to his company.³⁴

In addition to the plummeting sales figures, Wingfield also suffered heavy losses in his family, as Tom Todd has already indicated:

His eldest son had been drowned in the South China Sea in 1876, his second son died of heart disease in 1882, and his youngest son died in a shooting accident in a Paris gunsmith's shop four years later. All this was too much for his wife and she ended her days in an asylum.³⁵

³² Alexander, *Lawn Tennis*, 36.

³³ Maxton, Peter. *From Palm to Power. The Evolution of the Racket*. London: Wimbledon Lawn Tennis Museum, 2008, 22.

³⁴ In an 1882 advertisement, French & Company claimed that its address – 46 Churton Street – was 'Major Wingfield's Lawn Tennis Depot' and that French & Company was 'Major Wingfield's original and only depot' . . . In 1891, French & Company disappeared from the scene and a coal merchant took over the shop. John Beddard continued in business until 1911 (Todd, *The Tennis Players*, 59-60; Bollerman, 'De oudste Nederlandse tennisrackets', 16-18).

³⁵ Todd, *The Tennis Players*, 69.

Amid these devastating personal events, something slightly positive also occurred. On 12 May 1881, the *Daily Telegraph* recognised his accomplishments in a long editorial on lawn tennis' debt to Wingfield.

It carried the suggestion that a 'Wingfield Testimonial Fund' should be set up and all who enjoyed the game would be given a chance to contribute. When the fund drive was closed on 21 June 1881, the total was such that the inventor was given a marble bust of himself, by Toft, a gold watch, and the residual purse of two hundred pounds.³⁶

Not until much later was Wingfield's merit for the development of lawn tennis broadly recognised by the tennis institutions. In 1997, for example, he entered the International Tennis Hall of Fame, as the founder of modern lawn tennis.

3.5 Lawn Tennis on the Lawns of Dutch Noble Estates, Hotels, and Farms

Because of the practical features of Wingfield's tennis box on the one hand, and the international activity of British colonists, expats and tourists on the other hand, lawn tennis spread very rapidly in Western Europe and in the British colonial territories. It seems that in the Netherlands, too, the resort areas where well-to-do Brits went to relax were the first spots where lawn tennis was played. The most convincing proof of this is a photograph (see Figure 4), in which a game of lawn tennis is being played on the grass in front of the Bad-Hotel in Domburg (Zeeland). The infrastructure had not been fully adapted – the lawn had not been cut short and the net was the only attribute on the court – but the Bad-Hotel certainly was a prime mover among the Dutch hotels. The photograph also shows very well that from the very start the English 'setting' had been transferred to the Netherlands. We see a man competing against a woman, with a mixed audience, relaxing next to the net: some sitting in chairs moved from the terrace to the grass; others stretched out in the grass. As Maarten van Bottenburg has already remarked, the original game of tennis did not look physically exhausting in any way, but it seemed to be a purely relaxing pastime.³⁷

Indirectly, the advertising series submitted in 1880 to the Dutch daily *Algemeen Dagblad* by H.J. Grossman, the manager of the Prince of Wales Hotel in Cannes, showed that exclusive resorts were important for the proliferation of lawn tennis. Grossman stressed that his hotel had a large garden 'for

³⁶ Alexander, *Lawn Tennis*, 43.

³⁷ Van Bottenburg, *Verborgen competitie*, 93-94; see also: Stokvis, Ruud. *De sportwereld. Een sociologische Inleiding*. Alphen aan den Rijn: Samsom, 1989, 78.

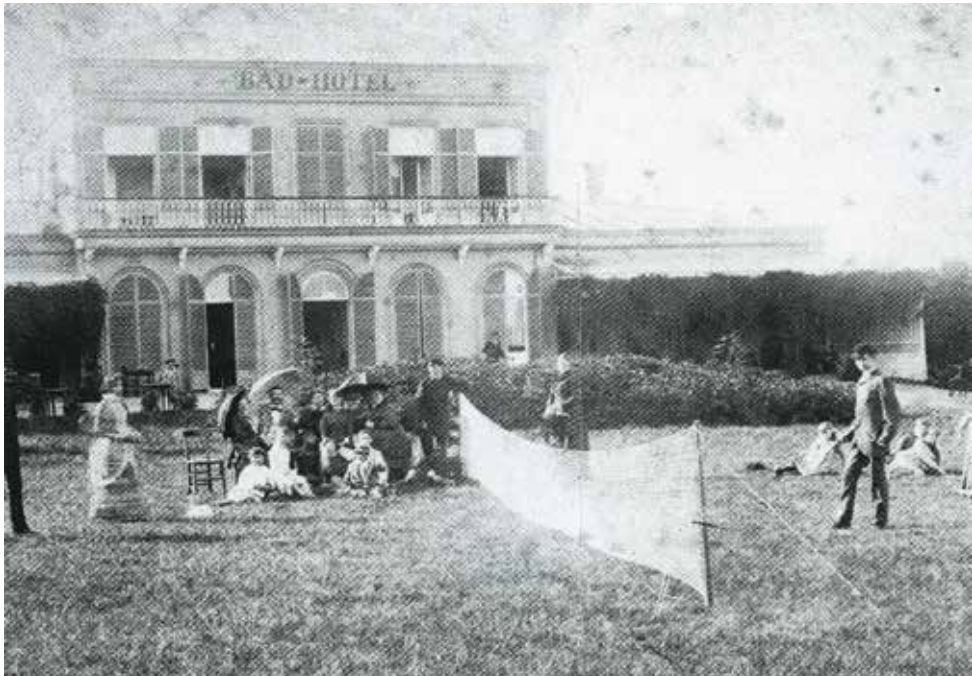

Figure 4. Most likely the oldest picture of lawn tennis in the Netherlands, approximately 1879/1880, in front of the Bad-Hotel in Domburg (Private collection of W. Bommeljé, Domburg).

croquet and Lawn Tennis'.³⁸ The fact that he marketed lawn tennis for his hotel indicates that he assumed that his potential well-off Dutch clients in 1880 knew what lawn tennis was and/or enjoyed playing it themselves.³⁹

As far as advertisements in newspapers are concerned, Dutch colonial newspapers contained the earliest references to lawn tennis. From April 1878, the Indonesian-Dutch newspaper *De Locomotief. Nieuws-, Handels- en Advertentie-blad* featured a series of advertisements in which the Van Rode company offered both croquet sets and lawn-tennis materials.⁴⁰ The influence from British colonials was obvious, which was also indirectly evidenced by newspaper advertisements. For example, on 27 September 1879 the *Java-bode* and the *Bataviaasch Nieuwblad* contained an announcement for a public auction of the 'neat and well-kept' household contents of the Englishman Mr. R.J. Harris, among which 'a complete set of Lawn Tennis'.⁴¹

The Dutch newspapers also reported initially on colonial or foreign tennis

38 *Algemeen Handelsblad* (20 augustus 1880): 6; *Algemeen Handelsblad* (27 augustus 1880): 4; *Algemeen Handelsblad* (3 september 1880): 4.

39 By the way, the accompanying drawing depicted the garden in question. With a magnifying glass, a dose of imagination, and good intentions one could discern a small figure with a racket in the background. This would mean that it was the very first depiction of tennis in a Dutch periodical (Bollerman, 'Eerste vermeldingen lawntennis', 17).

40 *De Locomotief* (12 april 1878): 3.

41 *Java-bode* (27 september 1879): 1; *Bataviaasch Nieuwblad* (27 september 1879): 1.

activities. In the series 'Letters from China' (part VIII, dated 11 October 1879) in *Het Nieuws van den Dag*, a certain J.v.d.S. reported from Amoy that for the ladies and gentlemen of the small community of Kolongsoe a large square was available on which cricket and lawn tennis could be played and that plenty of people played there. The writer added wryly that

this is doubtlessly a major reason for the fact that the ladies look so healthy and fit. I do not believe the English can teach us much, but in sport, i.e., in enjoyable and serious physical exercise, they are far ahead of us.⁴²

That image of ladies having to look 'healthy and fit' matched with the overall nationalistic and patriotic interests of the time. As such, it was not linked to women's rights, but – in line with neo-Lamarckian theories – to paternalistic claims that mothers needed to be physically strong to give birth to strong offspring.⁴³ In the words of Jacoba Steendijk-Kuypers, this vision may be called 'progressive conservatism', in the sense that the traditional ideas about the role women play in society remained untouched, but that they were allowed to develop, both intellectually and physically, in their role within the family, in order to fight the so-called 'physical degeneration of the human race'.⁴⁴

In general, the attention to lawn tennis fitted indeed with the increased interest in several modern English sports and the perceived physical superiority of their practitioners. The most apt illustration of this was provided by a certain K.J. v.d. Bussche⁴⁵ on 31 December 1879:

When we look for a moment to our English neighbours playing their calm croquet, their jovial football, their forceful cricket, and their gracious lawn tennis, and we see how lively are their looks, how rosy their cheeks, and how nice their tone too, then we are filled with sadness thinking about our societies and our teas, and we understand the cause of their strength and natural quality compared to our lethargy and bashfulness.

42 *Het Nieuws van den Dag* (21 januari 1880): 2; similarly, in the *Algemeen Handelsblad* (3 december 1879: 5), in a plea for areas to play in Amsterdam modelled after those of the English, the following statement was put forward: 'When one visits an English family on a summer afternoon, one can count on it that either croquet or lawn tennis will be played – not only by youngsters, but even the elderly participate.'

43 See, for instance: Delhey, Pascal. 'Statistics, Gymnastics, and the Origins of Sport Science in Belgium (and Europe).' In: *European Journal of Sport Science* 14, nr. 7 (2014): 652-660; and: Delhey, Pascal, Thomas Ameye, and Stijn Knuts.

'Expansionism, Physical Education and Olympism: Common Interests of King Leopold II of Belgium, Cyrille Van Overbergh and Pierre de Coubertin (1894-1914).' In: *The International Journal of the History of Sport* 31, nr. 9 (2014): 1158-1177.

44 Steendijk-Kuypers, Jacoba. *Vrouwen-beweging. Medische en culturele aspecten van vrouwen in de sport, gezien in het kader van de sporthistorie (1880-1928)*. Rotterdam: Erasmus Publishing, 1999, 71-72.

45 Van de Bussche died at age 36. He had been in the Dutch Indies as a marine officer before 1879, where he came into contact with the English colonial influence. At the time of his letter about sport education he was employed by the Military Academy in Breda. In a military environment, physical condition was important.

He then criticised the formal stiffness and the lack of thorough physical activity of the Dutch:

Our gentlemen go for a walk, our ladies are almost always inside the walls, and our boys are too pompous to play once they have finished preparatory school. Over there they entertain in the garden, they run, they romp and they play; over here they get glued to a chair, and woe if they don't talk.⁴⁶

Who in Holland effectively bought the very first Wingfield box and unpacked it is difficult to determine. Most Dutch noble families had English (family) connections, and it may be expected that they almost immediately heard about the trendy game Wingfield had launched. Moreover, Wingfield considered precisely this nobility as the primary target group for his sales. In his *Game of Sphairistike or Lawn Tennis* (1874) he included a 'List of titled personages who have already bought it'. Of the 249 buyers on that list, there were 170 princes, princesses, tsars, dukes, marquis, marchionesses, governors general, earls, countesses, viscounts, lords, ladies and barons. Only 79 were no more than 'honourable' or 'sir'. Such a list of eminent buyers was, of course, a smart sales trick: who wanted to be left behind?

In the Netherlands, the members of the Van Aldenburg Bentinck family at Amerongen Castle were certainly among the first to play lawn tennis (see Figure 5). After centuries of 'real tennis' on an indoor court in the castle,⁴⁷ count Godard J.G.C. van Aldenburg Bentinck had a lawn-tennis court in the south-eastern part of the park gardens. Research in the ledger of French & Co in the Wimbledon Lawn Tennis Museum in London shows that on Thursday 25 June 1875, a number of loose attributes were sold: '4 large Bats', '1 Ladies Do' and '2 dz Balls', to a certain 'Captain Bentinck' (residing at or visiting '45 Inverness Terrace').⁴⁸ It is very likely that this 'Captain Bentinck' was Count Henry Charles Adolphus Frederick W. Bentinck, born 30 October 1848 in London, and promoted to 'Captain' in 1875.⁴⁹ On the date mentioned, he was living, with his family, at Inverness Terrace, next to Hyde Park, with more

46 *Het Nieuws van den Dag* (31 december 1879): 6. For more praise for English sports, see, for example: *Algemeen Handelsblad* (26 juni 1881): 9: 'No recreation and physical exercise has gained as much in popularity in the past few years as the attractive, joyful lawn tennis for girls and boys, for ladies and gentlemen.'

47 Knuijt, Marieke, Sunny Jansen en Cees de Bondt. *De adel in beweging. Aspecten van een sportief Leven op een adellijk huis*. Amerongen: Stichting Vriendenkring Kasteel Amerongen, 1999, 31.

48 Besides, the French & Co ledger only covers the first year of the sale of Wingfield's tennis boxes and loose tennis attributes: 1874-1875. Unfortunately, there are no more data available. In that year lawn-tennis boxes were shipped, in addition to clients in England, to France (Cannes), and – on 20 November 1874 – to the Russian Tsar: 'His Imperial Highness The Czarewitch'. In the ledger we found three Dutch-sounding names: 'Madame Van De Weyer', the earlier mentioned 'Captain Bentinck', and 'Mr. Keyser', unfortunately without Dutch address information.

49 For more genealogical data about this branch of the Bentinck family, see: <http://geneagraphie.com/getperson.php?personID=1156228&tree=1>.

than enough grass for a game of lawn tennis. This Henry Bentinck was also known as 'Aldenburg-Bentinck'.⁵⁰ This seems to point to the Dutch family, but the English side of the family also used 'Aldenburg' in its name. Whether members of the English side of the family ever visited Amerongen Castle – with or without lawn-tennis equipment in their luggage – is yet unknown.

Nevertheless, there is evidence that members of the Dutch nobility acquired Wingfield's lawn-tennis material soon after the production started. In 2008, Theo Bollerman could purchase two unique tennis rackets from the estate of the De Beaufort family, an originally French and later Dutch patrician family whose branches belonged to Dutch nobility. In-depth analysis revealed that these two *sphairistike* rackets date back to 1875-1876.⁵¹ Moreover, the difference in weight between the two rackets (7.76 and 9.52 ounces, respectively) illustrates that the separate production of women's and men's rackets, which is still applied today, was introduced by Wingfield very

Figure 5. This photograph of a lawn-tennis meeting illustrates that it was mostly a social event, in which the invitations to play games went back and forth among noble families. Presumably, here we see members of the Bentinck family of Amerongen Castle visiting friends from another noble family (Collection of Archief Huis Amerongen). The photograph can be dated at about 1880-1883, in view of the ladies' fashion and the lopsided racket of the lady on the opposite side of the net.

⁵⁰ See: <http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~econnolly/bnlextracts/bnl18771100.html>. This shows that (relatives of) Henry's wife owned Inverness Terrace 62, a house across the street.

⁵¹ In late August 2014, when we showed detailed photographs of 'Beaufort-rackets' to the curators of the Wimbledon Lawn Tennis Museum, we learnt that they had never heard of the existence of the lopsided *sphairistike*-rackets, but that further research would be conducted. In a later e-mail (11 September 2014) Matthew Glaze, one of the curators, wrote that it was the 'professional opinion' of the 'racket expert' of the museum that the lopsided *sphairistike* rackets 'date from 1875/1876 and may possibly have been replacement rackets for a box set'. The find of these two rackets can only be seen as an important addition to the knowledge of the earliest years of tennis.

early. It was in line with his original plan: making the game attractive for women too.

That lawn tennis was played on the lawns of fashionable resorts and noble estates confirms what we know from international literature. Less well known is that in the Netherlands farms played a role in the spread of the sport, too. Previously, some of these farms were stops where hikers could take a rest with a glass of milk. Since there was an abundance of grass, it did not take much to mark off a field of grass for lawn tennis. A good example is 'Roomhuis Boschhek', a stopping place for dairy products that was set up in 1815, and where tennis courts were built early on.⁵² The resort 't Melkhuisje in Hilversum probably had two tennis courts before 1893.⁵³ Most of the entrepreneurial 'tennis farmers' could undoubtedly be found in the Heytveldt family. With the help of her brother Willem, Maria Heytveldt – granddaughter of the 'Bataafse Boer' – obtained a permit in 1881 to serve hard liquor, in addition to milk and snacks, and around the same time she allowed residents of The Hague to play tennis on a piece of poor farmland between The Hague and Scheveningen.⁵⁴ After 1884, matches were played between newly established associations in proximity such as the Voorburgsche Lawn Tennis Club and the 's-Gravenhaagsche Lawn Tennis Club B.W.Z.⁵⁵

3.6 The Foundation of Lawn-Tennis Clubs

Different from when nobility use their own estate or that of others to play tennis, an organisation is not called a lawn-tennis association until a group of people who want to practice tennis together start to make structural agreements about the frequency, rules and cost of playing tennis. In theory, tennis was a sport that was easy to organise because the only requisites were a complete tennis box (see Figure 6), at least two players, and a flat-surfaced piece of grassland. In order to share the cost and have a variety of players, it was economical to purchase such a box with several people. Hence, a lot of 'single-box clubs' were created. Many of those informal clubs were rather shortlived. When the initiators went off to college and/or moved, the club

⁵² Bollerman, *Gravel & gras*, 264.

⁵³ An article in *Nederlandsche Sport* 12, nr. 570 (24 juni 1893): 15, reported that a two-day international tournament on the courts of 't Melkhuisje was organised by the Hilversumsche Lawn Tennis Club. It is highly unlikely that such a large tournament was held in the first year of its existence.

⁵⁴ Slechte, Christiaan. *De Bataafse boer. Van landbouwexperiment tot tennispark*. 's-Gravenhage: Boekencentrum B.V., 1981, 5-19. One can also read here that Maria and Willem Heytveldt were grandchildren of Willem Heytveldt, also known as the Bataafse Boer, an exiled patriot ('Bataaf'), who had returned to The Hague and who in 1798 had received in lease from the city council a piece of land in the dunes between The Hague and Scheveningen.

⁵⁵ Presumably, in the early years eight clubs played on De Bataaf. The names of most of these remain unknown. In 1890 three more joined, reported in *Nederlandsche Sport* 9, nr. 423 (30 augustus 1890): 14, among whom D.E.E.C.U.: an abbreviation whose meaning is (yet) unknown.

ceased to exist in most cases. That is why so little written information has survived about those clubs of 10 to 15 youngsters. Often the only proof of their existence is a reference in a newspaper or a note in a rulebook that just happens to have been saved.⁵⁶ Names of merchants of lawn-tennis products are somewhat easier to trace because from the early 1880s on, newspapers such as *Het Nieuws van den Dag* and magazines such as *Nederlandsche Sport* contained more and more advertisements. In many cases these were from merchants who had already offered English utility or sports products before – such as the Firma Scheerens (Leidschestraat 27) and the Gebrs. Coucke (Leidschestraat 52) in Amsterdam.⁵⁷

That merchants from Amsterdam positioned themselves on the tennis court must have had to do with the law of supply and demand. English sports soared in Amsterdam, certainly with the establishment of the Algemeene Olympia-Vereeniging (1882/1883). Its purpose was to reform the educational system into a ‘more practical direction’, so that school children would spend less time inside reading and more time outside exercising and playing sports.⁵⁸ According to Jan Alle Bientjes, one of the main protagonists, ‘pale, frail children suffering from anemia, myopia, and nervous ailments’ needed to regain a healthy blush on their cheeks, which could be achieved by building open-air facilities.⁵⁹ A divisional board was installed in Amsterdam on 1 May 1884 and a year later the ‘active association for the propagation of the exercise ideology’ was given permission to plan a tennis court in the Vondelpark, near dairy farm De Melkerij.⁶⁰ One had to be 15 years or older to become a

56 The collection of Theo Bollerman includes, for example: *Rules of Lawn Tennis and Badminton*. London, [1880]. This instruction booklet, which cannot be found in Dutch libraries, is undated, but it contains a warm recommendation for ‘The “Cavendish” Lawn Tennis Poles’ from the *Field* of 17 July 1880. It was owned by A.H. De Grooth, who had written his name on the cover and on pages 3 and 5. The archives of the boys’ institute Noorthey, which was extremely progressive in the area of sports, include: *Rules of Lawn Tennis and Badminton*. London, 1881, although its contents are somewhat different from the booklet by the same title from (about) 1880. The fact that Noorthey had a copy indicates that at that time lawn tennis was played, or that teachers and pupils were planning on practicing it. In Horn, Nico van. ‘Terug naar School!’ In: *de SPORTWERELD* 33 (2004): 13, one can read about Noorthey: ‘Tennis is first mentioned in 1882.’ More about sports and games at Noorthey can be found in: Luitzen, Jan, and Pascal Delheye. ‘Wicket Game: The (Re-) Introduction of Cricket in the Netherlands, 1724-1883.’ In: *The International Journal of the History of Sport* 32, nr. 2 (2015): 185-199 (Zie Hoofdstuk 2).

57 *Het Nieuws van den Dag* (1 juli 1881): 2; *Het Nieuws van den Dag* (9 juni 1882): 8; *Nederlandsche Sport* 1, nr. 9 (1 juli 1882).

58 *Algemeen Handelsblad* (15 mei 1892), 2. On 2 September 1882 a widely announced meeting took place in Baarn, with 50 people in attendance, including national experts from the fields of education, pedagogy and physical education. Following an introduction by President Rudolph Kerkhoven, Esq., and an exposé by Alle Bientjes, the Olympia Vereeniging and its goals received support, for example, from the Provinciale Geneeskundige Raden (‘Provincial Medical Councils’) and from the Nederlandsch Gymnastiek Verbond (‘Dutch Gymnastics Federation’). An extensive report of this meeting can be found in *Algemeen Handelsblad* (3 september 1882) and *Het Nieuws van den Dag* (5 september 1882). On 18 March 1883 the first general assembly of the Olympia Vereeniging was held in Krasnapolsky in Amsterdam. See the reports of this meeting in *De Amsterdammer* (18 maart 1883) and *Algemeen Handelsblad* (19 maart 1883).

59 *Algemeen Handelsblad* (16 juli 1882): 2.

60 Steendijk-Kuypers, *Vrouwen-beweging*, 95.

Figure 6. Tennis Box of F.H. Ayres, one of Wingfield's competitors, as pictured in *Rules of Lawn Tennis and Badminton*, c. 1880 (Private collection of Theo Bollerman).

member, and the 'instruments required for the game' could be picked up in De Melkerij by 'members of the favourers and members of their household', upon presentation of a membership card (for the price of 5 guilders).⁶¹

From 1885-1886 on, the 'lawn-tennis courts' were rented out to five clubs: "Sport", "Deuce", "O.T.C.", "Nos", and "Amstelclub".⁶² The daily *Het Nieuws van den Dag* reported: 'For there is room for thousands of boys and girls, and they would certainly improve their health if they . . . could enjoy this jolly game here.' And wasn't it a privilege for such a small fee 'to have daily access to the court, during the entire summer season, until the weather would prohibit it', and to be able to use its buffet-style dining? Moreover, there was a room in which to store clothing and 'playing goods' (i.e., sport equipment) and there were changing rooms for the lawn-tennis players. The Olympia Vereeniging

⁶¹ One could become a favourer for 1.50 guilders; *Het Nieuws van den Dag* (5 mei 1885): 6.

⁶² *Sport-almanak voor het jaar 1887. 2^e jaargang*. Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1887, 63. For the complete history of the Olympia Vereeniging, see: Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld. 'Weg met die "eenzijdige geestes-dressuur". Opkomst en ondergang van de Algemeene Olympia-Vereeniging (1882-1892).' In: *de SPORTWERELD*, nr. 71 (2014): 31-40.

had hired three men to keep an eye on the place at all times (see Figure 7).⁶³ In any case, the lawn-tennis courts were used intensively, so much even that the daily *Algemeen Handelsblad* reported in 1891: 'The renting out of the tennis courts has more than paid for the money spent to build them.'⁶⁴

A retrospective in the *Algemeen Dagblad* of the Algemeene Olympia-Vereeniging, which ceased to exist in 1892, said: 'In 1885 printed manuals for lawn tennis were distributed by the board.'⁶⁵ No copy of this 1885 'printed manual' has (yet) been found in the Dutch archives and libraries, but it is very well possible that the board of Olympia copied the lawn-tennis rules from *Het bewegingsspel. Handleiding voor ouders en opvoeders*, which appeared in March/April 1885 and which described 150 games, for nursery schoolers,

Figure 7. On 1 May 1884, a divisional board of the Algemeene Olympia Vereeniging was installed in Amsterdam. It made it possible for lawn tennis to be played in the Vondelpark. Three men (centre in the photograph) were hired by the board to permanently keep an eye on the courts. In this photograph, taken around 1886, the women even outnumber the men on the courts (Postcard, private collection of Theo Bollerman).

⁶³ *Het Nieuws van den Dag* (14 juni 1886): 18.

⁶⁴ *Algemeen Handelsblad* (21 mei 1888): 2; *Algemeen Handelsblad* (12 juni 1890): 2; *Algemeen Handelsblad* (17 May 1891): 2.

⁶⁵ *Algemeen Handelsblad* (21 mei 1888): 2; *Algemeen Handelsblad* (12 juni 1890): 2; *Algemeen Handelsblad* (17 mei 1891): 2.

pupils as well as young adults.⁶⁶ Authors Disse and Labberté were obviously very enamoured of the Olympia principles because they praise the basic principles of this movement in 'A preface'. As far as we know, *Het bewegingsspel* is the first publication in the Netherlands in which the rules of lawn tennis are explained in detail to the public. Not long thereafter the instruction guides *Lawn-Tennis-Spel* (after the English, edited by Cedée in 1887) and *Lawn-Tennis. Handleiding en beschrijving* (a translation of a German textbook, by Louis Beneke, in 1892) were published. *Lawn-Tennis-Spel* has unfortunately proven elusive thusfar, although libraries, institutions, and collectioners have been looking for it for years.

Whereas the initiative in Amsterdam was primarily educational, the year 1885 saw the beginning of several initiatives to establish permanent clubs, solely for the entertainment of their members. The oldest surviving tennis association, the Haarlemsche Lawn Tennis Club, was founded on 9 May 1885.⁶⁷ The attendance list of the founding meeting reads like a Who's Who of Dutch nobility – S.J. Count Van Limburg Stirum, Esquires W. Boreel, Ch. F. van de Poll, J.C. and W. Teding van Berkhout, and Repelaer – among whom a 'common' name such as that of co-founder and sports pioneer Pim Mulier seems out of place (see also Figure 8).⁶⁸ In Art. 2 of the minutes the mission was defined: 'The association's goal is to offer its members the possibility to practice playing games in the open air, on grounds which are suitably situated for this purpose and which have been prepared for it.'⁶⁹ The members of the brand new tennis club played on the private court of F.W.C.H. 'Frits' Baron Van Tuyll Van Serooskerken – in 1898 he was the first Dutchman to join the International Olympic Committee (IOC) – where women were also welcomed, just as Wingfield had intended.⁷⁰

In most cases, both women and men took the initiative to start and run tennis clubs. On 11 June 1885, for instance, '[s]everal gentlemen and ladies in Rotterdam have founded an *Anglo-Dutch Lawn-Tennis club*.'⁷¹ Thus, this club, which merged into sport association Victoria after the Second World War,

66 Disse, J.S.G., en L.D. Labberté. *Het bewegingsspel. Handleiding voor ouders en opvoeders*. Rotterdam: Nijgh en Van Ditmar, 1885. A review of the book appeared on 29 April 1885 in magazine *De Wekker*, so it must have been published in the preceding months.

67 Lint, Rita de, Frits Darlang en Koos Weidema (red.). *Haarlemsche Lawn Tennis Club, 1885-1895*. [S.l.: s.n.], [1985], 50.

68 20-year-old Pim Mulier founded the first football club on Dutch soil in 1879 (i.e. Haarlemsche Football Club) and he was the brother-in-law of Samuel John Count Van Limburg Stirum, who was married to Mulier's sister Eldina.

69 De Lint, *Haarlemsche Lawn Tennis Club*, 51.

70 *Nederlandsche Sport* 6, nr. 260 (23 juli 1887): 8.

71 'In the meadow in Kralingen of Mr. Overzee they held their first practices.' See: *Het Nieuws van den Dag* (30 juni 1885), 2. This founding day, 11 June 1885, was also reported in: *Sport-almanak voor het jaar 1889. 4e Jaargang*. Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1889, 107. And in late August 1886 one could read in *Nederlandsche Sport* 6, nr. 213 (28 augustus 1886): 12: 'Last Saturday, the Anglo-Dutch Lawn Tennisclub in Rotterdam held its second annual intramural match for its members on its premises at the Open Dijkstraat.'

is in fact one year older than it claims it is.⁷² With regards to the Leidsche Lawn Tennis Club, founded on 17 September 1886, a majority of the founders were even women: Hermine, Cecile and Daniel Hartevelt, Marie and Herman Hagen, Cornelia, Wilhelmina and Samuel le Poole, and Henriëtte, Suze and Gerard Gerlings.⁷³ One of the principles was that only brothers and sisters could become members, 'in accordance with the then prevailing view con-

Figure 8. Tennis tournament at the Haarlemsche Lawn Tennis Club, c. 1885–1886. It is obvious that men and women were interacting in a convivial atmosphere. Pim Mulier is sitting on the grass (left side). Collection Centraal Bureau voor Genealogie, The Hague.

⁷² Up until now, Victoria kept 11 June 1886 because its own records say so, in Hillen, Jan Daan, en Jan Hendrik Wiggers. *Hoera! Victoria loopt in het honderd*. Rotterdam: Victoria, 1981, 52: It is 1885 when Rotterdam first makes the acquaintance of the tennis game. The vice consul of Engeland, H. Turing of Rotterdam, plays a game in a meadow with his, mostly English, friends every once in a while. They draw a lot of spectators, but they don't leave it at that: the spectators would like to try once as well. Backed by this enthusiasm, Turing and his friends decide to found an association. This happens on 11 June 1886.

⁷³ In Horn, Nico van. 'Socrates tenniste in Leiden.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 38-39 (2005): 20, he noted, about the Leidsche Lawn Tennis Club: In several of their program booklets around the turn of the century we find names of other tennis clubs in Leiden such as Socrates, but also VVVV, IMO (Inspanning Maakt Ontspanning (Exertion Leads to Relaxation)) of 1892, UNI, Sphairinda, Iris, Ivy, Philia, Xantippe (!), and of course of the students. All these clubs together formed the Leidsche Lawn Tennis Match Combinatie, which often organised matches.

cerning the interaction among youngsters of both sexes'.⁷⁴ The first tennis practices were held in the City Gymnastics Hall at Pietersgracht. This took place by gas lighting of so-called 'bat burners', a primitive type of burner that did not produce more than a flickering light. Gerard Gerlings explained how that went:

The lines on the floor were painted black, but due to a lack of space the dimensions were off, which was only a detail for us beginners. We played with red balls, which were more visible in that hall with its wooden floor.⁷⁵

Thanks to the cooperation of the director of the gasworks – presumably a good friend or acquaintance of one of the founders – a lawn was made accessible on the company premises at the Maresingel.

From a report in the magazine *Nederlandsche Sport* we know that playing opportunities for men and women were equal in lawn tennis:

For that occasion 3 matches had been organised, namely: a 'doubles match' for a gentleman and a lady against a gentleman and a lady; a 'singles match' for 2 ladies and a 'singles match' for 2 gentlemen, in which 12 members participated.⁷⁶

There was a dressing room for women and one for men, and the trophies were handed out by one of the women present. A letter to the members of the *Anglo-Dutch Lawn-Tennis Club* in 1890 reveals that the entrance fee to participate in such a 'Lawn Tennis Match' was 1 guilder per person for the mixed doubles, 1,50 guilder for the men's doubles, and 2 guilders for the men's singles. Spectators paid 49 cents to enter, unless they were 'members and competitors'. In that case they could enter for free.⁷⁷ The lower entrance fee for mixed doubles can be perceived in two ways: as an illustration of the inferior status of this mixed competition (because of the participation of women), or as a way to make this mixed competition more attractive to participate in (with a more democratic entrance fee).

It seems that the participation of women in tennis has to be put into perspective. According to Jacoba Steendijk-Kuypers the family relations that seemed necessary for establishing or joining a club should be seen as an obstacle to free participation.⁷⁸ In view of the fact that women also initiated the

⁷⁴ Blanken, Wim, en Huib Van Rees. *Oegstgeester Lawn Tennis Club 1886-1986*. Oegstgeest: OLTC, 1986, 3. Only one exception was made, for Theo Van Hoytema, who was a cousin of one of the members.

⁷⁵ Blanken and Van Rees, *Oegstgeester Lawn Tennis Club*, 3-4.

⁷⁶ *Nederlandsche Sport* 6, nr. 213 (28 augustus 1886): 12.

⁷⁷ Hillen en Wiggers, *Hoera! Victoria loopt in het honderd*, 52.

⁷⁸ Steendijk-Kuypers, *Vrouwen-beweging*, 95.

foundation of new clubs, however, it appears that there was some space for free initiative. Similarly, some qualification seems appropriate with regard to the dress code too. According to Steendijk-Kuypers, the women were only allowed to play tennis if they wore restrictive clothing: a long skirt, long sleeves, a high collar and a hat. Moreover, the women were not to serve overhand and not to volley or smash the ball: 'It remained unbecoming to jump toward the ball: they had to hit the ball by reaching.'⁷⁹ It is true that women initially played tennis in restrictive clothing, as can also be read in the commemorative book of the Anglo-Dutch Lawn Tennis Club: 'In those years the women played in a long-sleeved, striped blouse, with a high collar. The lined skirt – most often black – touches the ground and they wear a straw hat on their heads.' However, quite interestingly, the restrictive outfit was already criticised in the *Algemeen Dagblad* of 9 November 1884:

And why are many of our women involved in lawn tennis and croquet? They wear such tight clothes that we fear with every movement that everything will explode, or the skirts are so tight that they hinder every quick step or when bent over they show the most uncomfortable creases.'⁸⁰

Moreover, the hat disappeared around 1895-1900, 'because it often got in the way when serving overhand'.⁸¹ So not only the dress code, but also the practice itself evolved gradually and did not remain strict for decades (see also Figure 9). In a story in *De Gids* (1886), for example, the narrator describes his sister-in-law this way:

Her speech and clothing simply show the fashion. The narrator follows it all. Earlier she glided on rollerskates and played croquet; now she plays tennis – and even then she wears a simple outfit without a bustle, with a funny Tom-o-Shanter tilted on her curly hair, wearing it like a boy. This is the latest fashion too!⁸²

Disapproval of women playing tennis and mixed tennis rarely occurred in the discourse about tennis. The opposite seems more accurate: the success of the sport was also due to the fact that both sexes could play the sports together in a convivial way.

⁷⁹ Ibidem, 93-94.

⁸⁰ *Algemeen Handelsblad* (9 november 1884): 1.

⁸¹ Hillen en Wiggers, *Hoera! Victoria Loopt in het Honderd*, 52. Page 33 of Scheurleer, Gerard, e.a., *Haagsche lawn-tennis club Leimonias: 1888-1938*. [S.l.: s.n.], [1938], reads that Antonie Van Aken (1876-1966), Dutch women's champion in 1900, 1901, and 1902, was one of the first women to serve overhand. 'And with each serve the straw hat received a considerable blow!'. Lacking an exact date, it can be inferred that women started serving overhand in the years preceding her championships.

⁸² Oudenaerde, M. Van [= Charles Boissevain]. 'Op den Familiedag.' In: *De Gids* 50, nr. 4 (1886): 307-335, hier: 310.

Although it is clear that the provinces of North and South Holland were especially on the forefront of tennis popularity, the sport also emerged in other Dutch provinces fairly early on, where women were also very present and took tennis initiatives. The Leeuwarder Tennis Club, for example, the oldest tennis association in Friesland still in existence, was co-founded by Noorthey alumnus J.S. baron van Harinxma thoe Slooten in 1888, but there were tennis activities in Friesland initiated by women earlier than that. On 27 October 1885, for example, the Mayor and Aldermen of Leeuwarden granted permission ‘to Miss M.C.W. Sprenger et al.’ to use the stock-exchange building for ‘practices in the English game called Lawn Tennis.’⁸³ And in 1886 ‘the board of the Lawn Tennis Club’ submitted a request (again) ‘to practice’ in the stock-exchange building.⁸⁴ It is noteworthy that they played lawn-tennis indoors. Probably, there wasn’t yet a suitable lawn in Leeuwarden – as was the case with the association in Leyden mentioned earlier.

3.7 A First National Tennis Tournament in 1887

After meetings were frequently organised between tennis clubs that were geographically close, the first tennis tournament with an open registration for tennis players from the whole country took place in 1887. It was organised in Wijk aan Zee and had an interesting sales and marketing perspective. In 1881, the ‘Society for the Exploitation of the North Sea Resort Wijk aan Zee’⁸⁵ was established, whose desired capital had been acquired for 85% in 1882.⁸⁶ In order to make it an accessible and attractive resort, a lot of investments were necessary: roads, train connections and hotels had to be built because only then would a flow of tourists be lured that guaranteed the expected return on investment. Among the shareholders were The Hague sports enthusiasts Frits baron Van Tuyll Van Serooskerken and Arnoud baron Van Bienen Van De Groote Lindt. The related barons had undoubtedly met at several family gatherings and soon discovered that they shared opinions about the potential sport had for society, and for their own business.⁸⁷ In 1882, Arnoud had the first trotting and racecourse in the Netherlands built on his Clingendael estate.

⁸³ *Leeuwarder Courant* (28 oktober 1885): 1 (special thanks to Pieter Breuker).

⁸⁴ *Leeuwarder Courant* (25 maart 1886): 2 (special thanks to Pieter Breuker).

⁸⁵ Our translation; original: ‘Maatschappij tot Exploitatie van het Noordzeebad Wijk aan Zee N.V.’

⁸⁶ *Het Nieuws van den Dag* (30 januari 1882): 10.

⁸⁷ The family connection was as follows: Billiton, a Dutch mining company that was closely involved in the lucrative ore extraction in the Dutch Indies in the nineteenth and twentieth centuries was founded by Vincent Gildemeester baron Van Tuyll Van Serooskerken (who died in 1860), who was married to English-society dame Charlotte Henrietta Mansfield. Their daughter – Sophie Mathilde Henriette *Billitonia* Wilhelmine – married Arnoud baron Van Bienen Van De Groote Lindt in The Hague. Vincent was one of Frits’s uncles.

There too, hobby horses and financial benefits went hand in hand.⁸⁸

Therefore, Frits baron Van Tuyll Van Serooskerken and Arnoud baron Van Bienen Van De Groote Lindt came up with the idea that a tennis tournament on 9 July 1887 could not only help put Wijk aan Zee on the map, but that it would probably also be an interesting revenue model for recuperating the investment costs more quickly. Together with R. baron Van Der Capellen and Esquire J.W.G. Boreel Van Hogelanden, Van Tuyll Van Serooskerken and Van Bienen Van De Groote Lindt constituted the 'organising committee' of the tennis tournament, which promised medals as trophies. Van Tuyll Van Serooskerken was also a participant in the one-day tournament, as was his wife.⁸⁹

On 13 July, *Het Nieuws van den Dag* reported:

The lawn tennis tournament held in Wijk aan Zee last Saturday was an outstanding success in every respect. In the doubles match the trophies were awarded to Mr. and Mrs. F.W. Van Tuyll Van Serooskerken, while the gentleman was also victorious in the singles match. The prizes, choice gold medals manufactured by Messrs. Benten & Sons of Amsterdam, were awarded in the evening, and a cosy, improvised ball concluded the evening, which will remain a pleasurable memory for many.⁹⁰

It is rather uncommon that the organiser sweeps up the trophies, together with his wife. The presumption is justified that the first call for participants yielded too few registrants. This was all the more reason to try it again, and indeed, more players registered. On 17 August, the second tournament was held, and this time all the winners were members of the Haarlemsche Lawn Tennis Club. It is remarkable that the women's games received the same serious attention as the men's. In fact, the women's games were first in the reports, and they received almost as much space.⁹¹

After the two one-day tournaments, it was decided that it would probably be better to hold a two-day tournament the following year. An issue of *Nederlandsche Sport* (1888) reported:

During a meeting of the organising committee for a two-day tournament in Wijk

⁸⁸ The first race, on 17 August 1882, attracted not only jockeys, trainers and spectators en masse to Wassenaar, but also bookmakers from Paris, Brussels, London and Berlin. Until his death in 1903, Arnoud was President of the Vereeniging van Draf en Rensport ('Association of the Trot and Race Sport'). Frits Van Tuyll succeeded him. Both gentlemen were also chamberlains extraordinary of Queen Wilhelmina of the Netherlands. See, for instance: Kooman, Kees. *Heimwee naar Hairoos. 100 Jaar Paardenkracht op Duindigt*. Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2006, 25.

⁸⁹ *Nederlandsche Sport* 6, nr. 256 (25 juni 1887): 10.

⁹⁰ *Het Nieuws van den Dag* (13 juli 1887): 6.

⁹¹ *Nederlandsche Sport* 6, nr. 265 (20 augustus 1887): 8.

Figure 9. Image from *Sportalbum 1898* (Koninklijk Huis Archief [Archives Royal Family]), including the first mention of the Haarlemsche Lawn Tennis Club. With the Royal Family's permission, a replica was published in September 2014, edited by Jan Rijpstra and Jurryt Van De Vooren. This tennis page is the only 'female' sport page in the book.

aan Zee held yesterday in Hotel de Oude Doelen in The Hague, it was decided to hold this tournament on 14, 15 and, if necessary, 16 Sept. next.

All Dutchmen and all foreigners with a permanent residency in the Netherlands were eligible to participate. Advertisements for the tourna-

ment would appear in the national newspapers, so that the tournament would have a larger field of competitors. The matches were also upgraded in name to an unofficial national championship: 'Championaat van Nederland' ['Championship of the Netherlands']. For the men a silver floating trophy would be awarded, and for the women an honorary award presented by the company of F.H. Ayres in London. For further information one was to contact Mr. F.A.L. De Gruyter, owner of a sports article business in the Leidsestraat in Amsterdam.⁹²

It is remarkable that, once again, some members of the nobility limited the principle of amateurism to on the tennis court, but not off. From 1888 on, Count Jules Van Bylandt was also a member of the 'organising committee' of the tennis tournament. He was the brother-in-law of Count Bentinck of Amerongen Castle and a 100-guilder shareholder of the 's Gravenhaagsche Lawn Tennis Club, founded that same year.⁹³ The commercial links established by Van Tuyl Van Serooskerken and Van Bienen Van De Groote Lindt from Wijk aan Zee are evident: the London tennis-box manufacturer F.H. Ayres and sports-shop owner F.A.L. De Gruyter were the first sponsors of a Dutch tennis tournament. The same De Gruyter had been very much present during the tournament in Wijk aan Zee one year earlier, with a commercial interest: 'Mr. F.A.L. De Gruyter, no stranger to most sports enthusiasts, has personally taken on the management of the court, and at all times someone from his staff will be available on the premises with all possible necessary materials.'

3.8 Conclusion

Just as in Belgium, France and Germany, resort hotels were important prime movers as far as the introduction of lawn tennis in the Netherlands is concerned. The role of the well-to-do in its development was similar to that in neighbouring countries. The 'leisure class' effectively had the time, the space, the money, and – not unimportantly – English family connections. With regard to the early participation of women, Richard Holt's observation is also valid for the Netherlands:

Unlike other sports . . . tennis could be played by either sex or by both together. Therein lay its true social importance. From a gender viewpoint, tennis was the first truly national game – and so it has remained. Learning to play tennis well enough to make a pair for mixed doubles became an *art d'agrément*.⁹⁴

⁹² *Nederlandsche Sport* 7, nr. 311 (14 juli 1888): 16.

⁹³ Knuijt, Jansen, en De Bondt, *Adel in beweging*, 40 and 43.

⁹⁴ Holt, Richard. *Sport and the British. A Modern History*. Fifth edition. Oxford: Clarendon Press, 1993, 126.

Yet this aspect deserves further research, especially for the period 1888-1914. Recreational tennis for women was accepted as long as it took place in a closed community, but, according to secondary literature, sensitivities developed when newspapers started to report on tennis competitions and female players of nobility were labelled 'champions'.⁹⁵ Since some members of the nobility thought that term to be too 'vulgarly professional', some female tennis players apparently felt obliged to compete under a pseudonym if they wanted to continue to play their sport at a competitive level'.⁹⁶ Furthermore, the role of the nobility in the spread and popularising of English sports must certainly be examined more closely. Unfortunately, many archives of noble families are still inaccessible for academic purposes.⁹⁷ A systematic study of these family archives would lead to a better understanding of the emergence of modern sports in the Netherlands and their role in society. Finally, a focus on the interaction of 'not-for-profit' and 'for-profit' sports initiatives and investments could be very fruitful, especially with regard to tennis.

95 Weg, Hans van de, F. Dijkveld Stol-Marinkelle, N.A. Dijkveld Stol, A.C. de Graaf en F.P. Saarloos (red.). *Jubileumboek ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan. Haagsche Lawn Tennis Club Leimonias 1888-1978*. [Den Haag]: [s.n.], 1978, 32. Tennis club Leimonias was founded on 1 May 1888. The photograph of its founding, on page 31 of the commemorative book, shows that nine of the 16 original members were female: one Mrs (married) and eight Misses (unwed).

96 Weg, Hans van de, e.a. *Jubileumboek 90 jaar Leimonias*, 32.

97 Certainly noble families with an English kinship deserve in-depth analysis. Nice examples are, as indicated earlier, the families of Van Tuyll Van Serooskerken and Van Bienen Van De Groote Lindt. Marguérite Van Bienen Van De Groote Lindt (1871-1939), Arnoud's eldest daughter, who preferred to be called 'freule Daisy', was not only a fervent tennis player but she also introduced golf in the Netherlands – in 1889 the first practice holes were built on the Clingendael estate.

DEEL II NOORTHEY RULES!

Twee hoofdstukken over de introductie en verspreiding van cricket en voetbal (en lawntennis) in Nederland, en de rol daarbij van de jongenskostschool Noorthey en haar alumni

4 THE HEALTHY ENGLISH GAME

De kostschool van Petrus de Raadt en Jan Henk Kramers 1820-1882: bakermat van de cricket- en voetbalsport in Nederland

4.1 Introductie

Net als in andere grote steden vond in de tweede helft van de negentiende eeuw ook de Amsterdamse negentiende-eeuwse ‘baanbrekende elite’ het een teken van ‘grote welstand’ als hun zonen op Noorthey, de kostschool voor elitejongeren, schoolgingen, aldus historica Barbara van Vonderen in haar studie *Deftig en ondernemend*. Tussen 1820 en 1860 waren het vooral zonen uit de ‘oude elite van Amsterdam’ die op Noorthey werden geplaatst: families als Luden, Corver Hooft, Van Heukelom, Labouchère, Van Loon, Six, Van Beeck Vollenhoven, Wolterbeek en Hartsen. In de tweede periode 1860-1882 kwamen daar recenter in Amsterdam gesettelde families bij, met de nodige zonen uit de ‘nieuwe elite van Duitse origine’: Bunge, Smissaert, Gülcher, Barfoed, Vaillant, Den Tex, Schaetzler, Insinger, Wurfbain, Vom Rath en Boissevain.¹

Noorthey bood vooral onderdak aan jongens uit de twee hoogste sociale standen, die elkaar deels overlaptten, en door Furnée in *Plaatsen van beschaafd vertier* omschreven werd als de aanzienlijke stand en de deftige stand. Furnées indeling gold in zijn boek voor Den Haag, maar zijn classificatie biedt ook een verfijnder beeld van de jongerenpopulatie op Noorthey in Veur. Op basis van het leerlingenstamboek van Noorthey – met daarin per leerling opgenomen de familieafkomst en de maatschappelijke vervolgcarrière ná Noorthey – kan geconcludeerd worden dat verreweg het grootste deel van de 446 jongens die op Noorthey hebben gezeten,² afkomstig waren uit deze eerste twee eliteklassen. De derde categorie van de hogere stand bestond uit de middenstand of burgerij,³ en die was op Noorthey ver in de minderheid.

Noorthey was dé plek voor jongelingen om een gedegen en diepgaande opleiding voor het bedrijfsleven te genieten én om leeftijdsgenoten van *first class families* uit het hele land te leren kennen, met name uit grote handelssteden als Leiden, Den Haag, Rotterdam en Haarlem. Dat het jaargeld voor Noorthey hoog was, vormde geen belemmering, integendeel: dat ouders zich

¹ Van Vonderen, *Deftig en ondernemend*, 180.

² Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

³ Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier*, 20.

zo'n gigantisch bedrag konden veroorloven en het voor een eersteklas educatie overhadden, toonde aan dat ze in sociaal opzicht in de top van het grootstedelijke zakenleven thuishoorden.

Het dagelijks leven van deze elitejongens op de kostschool in Veur is goed te volgen in het *Noorthey'sch Weekblad*, een handgeschreven en met tekeningen geïllustreerd magazine dat tussen 1870 en 1881 op Noorthey met een gemiddelde van één keer per week (soms twee weken) verscheen, onder redactie van de leerlingen.⁴ Het doel van de schoolkrant was om te laten voortleven 'wat de jongens deden en dachten', en het nieuws en merkwaardigs van elke week ter kennis van het publiek te brengen, met behulp van 'bekwame correspondenten'.⁵ Elke zondagavond werd de hele schoolkrant door de auteurs van de opgenomen stukjes voorgelezen, om ook *esprit de corps*, een sfeer van onderlinge verbondenheid, te kweken en te stimuleren.

In de uitgave van 15 januari 1871 stelde een anonieme leerling dat de spreuk 'haast u langzaam' helaas nog niet van toepassing was op het spelen van 'gandy' (= hockey), want de drie weken daarvoor hadden de jongens kerstvakantie en vroor het dat het kraakte. De kou-inval vanaf 20 december 1870 was 'van groot kaliber', met vorst-temperaturen tussen de -7 en -11 graden.⁶ Maar, zo constateerde de stukjesschrijver optimistisch: alle leerlingen waren weer bij elkaar op Noorthey en als het zo langzamerhand zou gaan dooien, dan kon er weer gegandy't gaan worden. En als dat gebeurde, dan verzocht hij iedereen om aan 'haast u langzaam' te denken en 'spoedig om 9 uur buiten te komen, zoodat wij aan ons spel dadelijk een begin kunnen maken'.⁷ Begin februari 1871 volgde er in de schoolkrant een oproep om 'uit de speelplaats al het aanwezige sneeuw en ijs in het bosch te kruijen', want als die winterrestanten weg waren, 'zullen wij veel eerder gandy en daarna cricket kunnen spelen'.⁸

Uit deze edities van het *Noorthey'sch Weekblad* blijkt niet alleen dat de Engelse teamsporten op Noorthey volledig ingeburgerd waren, maar ook wat het beoefenen van teamsport voor de jongens betekende en welke centrale plek het sporten – twee keer per dag ongeveer een uur – innam in hun gestructureerde, van uur tot uur vastgelegde, en soms dus eentonige kostschoolbestaan. Buiten sporten was een welkome afwisseling van het saaie binnen zitten.

In dit hoofdstuk situeer ik eerst de rol van spel en sport binnen het educatieve curriculum van Noorthey. Ik laat zien wie Noorthey-oprichter Petrus

4 Het *Noorthey'sch Weekblad* heette later ook *Noorthey'sche Courant* en *Noorthey'sch Blad*.

5 Kat, Otto de (red.). *Noorthey'sch Weekblad*, nr. 1 (27 november 1870).

6 <http://www.meteolink.nl/winter-1871/> (bezoekt op 20 juli 2019).

7 Kat, Otto de (red.). *Noorthey'sch Weekblad*, nr. 5 (15 januari 1871).

8 Petersen, Julius (red.). *Noorthey'sch Weekblad, Bijvoegsel* nr. 8 (5 februari 1871).

de Raadt was, hoe zijn kostschool en het (sportieve) curriculum tot stand kwamen en hoe zijn Franse school paste binnen het onderwijsaanbod van de eerste helft van de negentiende eeuw. Vanuit een microhistorische invalshoek, aan de hand van concrete geschiedschrijving, maak ik inzichtelijk wie tussen 1820-‘1850’-1882 de actoren waren die als culturele intermediairs de omschakeling van spel naar sport op Noorthey bewerkstelligden en in welke volgorde de Engelse sporten geïntroduceerd werden, en wanneer. Hoe verhielden de leraren Engels, de leerlingen en de kostschooldirectie zich bij dit transnationale proces van sportoverdracht tot Engeland als referentieland en de Engelse teamsporten en welke rol speelde mannelijkheid (gender) bij het Noorthey-(sport)netwerk dat mede dankzij het samen beoefenen van Engelse sport tot stand kwam?

4.2 Petrus de Raadt

Een paar maanden nadat Petrus de Raadt op 4 maart 1796 in Antwerpen was geboren, kreeg zijn vader Philippus (1763-1830) een aanstelling als onderwijzer aan de Franse diaconieschool in Rotterdam. Philippus was van een eenvoudige boerenafkomst, maar hij greep zijn kansen, leerde door en behaalde in 1807 het ‘dieploma van de 1e rang’, de dan tamelijk exclusieve hoogste onderwijsbevoegdheid.⁹ In 1808 richtte hij een particuliere kostschool voor Rotterdamse elitekinderen op, die hij in korte tijd uitbouwde tot een bloeiende onderneming.

Philippus faciliteerde voor Petrus een onderwijzersopleiding die hem zowel algemene ontwikkeling als vakkennis moest bijbrengen.¹⁰ Hij stuurde zijn zoon tussen 1815 en 1819 op studiereizen naar buitenlandse onderwijsinstellingen, zodat Petrus de van zijn vader meegekregen pedagogische kennis kon verruimen en vooral ook wetenschappelijk onderbouwen.¹¹ Al met al kreeg de jonge De Raadt een voor die tijd ongekend brede pedagogische vorming.¹² Niet voor niets noemde Johannes Hendrik ‘Jan Henk’ Kramers (1823-1896) – op 18-jarige leeftijd in 1842 als onderwijzer begonnen op Noorthey, vanaf 1849 De Raads opvolger, maar nog onder het toezicht van zijn leermeester, en vanaf 1851 als zelfstandig directeur – hem een man met een ‘onweerstaanbare zucht naar geestesbeschaving’.¹³

Vanaf 12 juni 1815 bracht de dan 19-jarige Petrus een jaar in Engeland door, als Frans secondant op een instituut in Edmonton bij Londen, maar hij nam ook ruim de tijd om de taal en cultuur van het Engelse volk te bestude-

⁹ Van Eck, ‘Van ‘n oud huis’, 148.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ De Clerck, ‘Petrus de Raadt’, 49.

¹² Oosterbaan, ‘Dr. Petrus de Raadt en zijn huis van opvoeding’, 231.

¹³ Kramers, Johannes Hendrik. *Herinnering aan Petrus de Raadt*. Rotterdam: H.A. Kramers, 1863, 2.

ren. Ook bezocht hij verschillende hogere en lagere scholen, met als doel uit te zoeken en te analyseren wat de inhoudelijke opzet ervan was, en hoe die educatieve uitgangspunten gefaciliteerd waren.¹⁴ In zijn handgeschreven aantekeningen over zijn verblijf in Engeland, die slechts dertien schriftpagina's beslaan, noemde Petrus geen Engelse sporten,¹⁵ maar hij zou met cricket in aanraking kunnen zijn gekomen. Op zo'n twintig kilometer van Edmonton bevond zich sinds 1814 de Marylebone Cricketclub, met als speellocatie Lord's Cricket Ground in de Londense wijk St. John's Wood.¹⁶

Van september 1816 tot maart 1819 studeerde Petrus aan de universiteit in Halle (Duitsland), waar de theoretische inzichten van de dan vermaarde pedagoog August Hermann Niemeyer van invloed waren op zijn vorming.¹⁷ Vader Philippus had het weten te regelen dat Petrus tijdens zijn studententijd bij Niemeyer in huis woonde, zodat er een intensief contact mogelijk was tussen leermeester en leerling. Van Niemeyer leerde De Raadt dat een effectieve hervorming van de maatschappij begon bij de educatie en vorming van elitejongens, aangezien zij de maatschappij in hun latere werkzame en sociale leven zouden gaan beïnvloeden, verder vormgeven, inrichten en beheersen.¹⁸ Daarbij hechtte de theoreticus Niemeyer grote waarde aan lichamelijke opvoeding, want een gezond lichaam was de grondslag voor een gezonde ziel.¹⁹ Niemeyer vond dat op ieder lesuur een uur van 'uitspanning' (recreatie) moest volgen. Belangrijk was vertrouwen te hebben in de leerling, want dan zou blijken dat hij geen misbruik maakte van de speelperiode en die tijd nuttig invulde. Idealiter had een op te zetten school – bij voorkeur 'openbaar' toegankelijk – een gebouw met een gunstige en open ligging, omgeven door natuur, en was het voorzien van een groot speelterrein.²⁰

Tijdens zijn studie in Duitsland ontmoette De Raadt onder meer Johann Christoph Friedrich GutsMuths (1759-1839) en Friedrich Ludwig Jahn (1778-1852), die verschillende vormen van lichamelijke oefening, geba-

14 Raadt, Petrus de. *Aan ouders en voogden; bij de opening van een opvoedings-gesticht, te Voorschoten, bij Leijden*. [S.l.: s.n.], 1820.

15 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap ca. 1820-1984, Archiefnummer 3.22.14, Inv.nr. 43 Reisbeschrijvingen. 1816-1855 a. 12 juni-21 juni 1816, reis naar Engeland.

16 Wynne-Thomas, Peter, and Peter Arnold. *The Hamlyn Encyclopedia of Cricket*. Twickenham, Middlesex: Hamlyn, 1987, 97.

17 Tussen 1799-1810 is in Nederland dan al een vertaling verschenen van Niemeyers tweedelige standaardwerk *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichtes für Eltern* (1796), onder de titel *Grondbeginselen van de opvoeding en het onderwijs voor ouders, leermeesters en opvoeders*, uitgegeven door François Bohn in Haarlem.

18 Rewijk, 'Het spel, de regels en een code', 299.

19 A.H. Niemeyers *Grondbeginselen van Opvoeding en Onderwijs, verkort voor ouders en onderwijzers, naar F. Stiller, door P.J. Prinsen*. Tweede druk. Amsterdam: Schalekamp en Van de Grampel, 1830, 86.

20 De Clerck, 'Petrus de Raadt', 50-52; Van Eck, 'Van 'n oud huis', 151.

seerd op gymnastiek en turnen, propageerden.²¹ Vooral GutsMuths was in Nederland al een bekend voorstander van lichamelijke opvoeding en gymnastiek als onderdeel van het onderwijscurriculum, door de tweedelige uitgave tussen 1806-1812 van *Volledig leerstelsel van kunstmatige ligchaams-oefeningen. Eene bijdrage tot de opvoeding der jeugd*, die aanwezig waren in de Noorthey-bibliotheek, zo blijkt uit een inventarislijst van 1 januari 1871.²² In deze naslagwerken schetste GutsMuths uitgebreid de zegeningen van onder meer gymnastische oefeningen, schermen, steltlopen, zwemmen, paardrijden, schaatsenrijden, dansen en tuinarbeid.²³ Hij stelde nadrukkelijk dat jongens van 13-15 jaar per dag ongeveer acht uur ‘verstandsoefeningen’ aan konden, als dat maar afgewisseld werd met zo’n vier tot vijf uur lichaamsbeweging en beoefening van spelen.²⁴

Met Niemeyer als zijn wetenschappelijke mentor schreef De Raadt in Halle zijn dissertatie, waarin hij de opvoedkundige beginselen bij de Romeinen vergeleek met de dan moderne pedagogische theorieën.²⁵ Hij promoveerde op 7 maart 1819. Met gunstige aanbevelingsbrieven van Niemeyer op zak reisde Petrus een half jaar langs befaamde Europese onderwijsinstellingen om inspiratie op te doen voor het opzetten van een eigen opleidingsinstituut in Nederland. Hij bezocht onder meer het onderwijsinstituut van Christian Gotthilf Salzmann in Schnepfenthal (Duitsland), waar vanaf 1785 GutsMuths als onderwijzer en ‘leider van de gymnastische oefening’ werkte.²⁶ Stelselmatige lichaamsbeweging was daar onderdeel van het curriculum. Ook deed hij het internaat van Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) in

21 Zondag, Jelle. ‘Een weerbaar volk. C.M.J. Muller Massis, het lichaam en de sport aan het eind van de negentiende eeuw.’ In: *De Negentiende Eeuw* 39, nr. 3-4 (2015): 190-208. Themanummer ‘Wel en onwel. Het lichaam in de negentiende eeuw’; Hilvoorde, Ivo van. *Bewegingsrijkdom. Onderzoek naar professionalisering van onze sport- en bewegingscultuur*. Zwolle: Christelijke Hogeschool Windesheim, 2011, 6.

22 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr.187. Niet aanwezig in de Noorthey-bibliotheek, maar wel in Nederland verschenen, is: GutsMuths, Johann Christopher Friedrich. *Verlustigen en spelen, voor de beschaafde jeugd*. Haarlem: A. Loosjes Pz, 1805. In de tweede druk daarvan uit 1810 – en waarschijnlijk ook in de eerste druk al – werden ‘de Schijff’ beschreven en een ‘geheel nieuw spel’, genaamd ‘de poortbal’. Degene die *poortbal* in het boek introduceerde, ‘de Opper-jagermeester’, had het ‘in Engeland gezien, waar het algemeen, door groot en klein gespeeld’ werd. Het spel dat beschreven werd, was ontegenzeggelijk een variant van cricket. In Duitsland gespeeld, dat wel, maar het was waarschijnlijk de eerste beschrijving van cricket in een Nederlands werk.

23 GutsMuths, Johann Christopher Friedrich. *Volledig leerstelsel van kunstmatige ligchaams-oefeningen. Eene bijdrage tot de opvoeding der jeugd*. Twee delen. Gevolgd naar het Hoogduitsch door Jan van Geuns. Leyden/Haarlem: Du Mortier/Loosjes, 1806-1812.

24 GutsMuths, Johann Christopher Friedrich. *Volledig leerstelsel van kunstmatige ligchaams-oefeningen. Eene bijdrage tot de opvoeding der jeugd*. Vernieuwde uitgave. ‘s-Gravenhage/Amsterdam/Breda: Gebroeders van Cleef/W. van Bergen & Comp., 1818, 521.

25 De Raadts dissertatie was in het Latijn geschreven en had als titel: *Dissertatio sistens comparisonem principiorum educationis apud Romanos et recentioris artis paedagogicae auctores* (Vergelijking van de opvattingen over onderwijs bij de Romeinen en van de hedendaagse, vastgelegde kunst der opvoedkunde), uitgegeven in Halle, 1819. Op 17 oktober 1825 werd De Raadts in Duitsland behaalde academische graad bij Koninklijk Besluit erkend als een aan een Nederlandse universiteit behaalde graad.

26 Kaandorp, Frans. *We hebben gym!* Scriptie. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2013, 24.

Yverdon-les-Bains (Zwitserland) aan, die een holistische vorming van de jeugd nastreefde. In Pestalozzi's onderwijscurriculum stond de gelijkmatige ontwikkeling van hoofd (intellect), hart (creativiteit) en handen (praktische vaardigheden en lichaamsoefening) centraal.²⁷

Het meest onder de indruk was de leergierige Petrus van het opvoedingsinstituut van Philipp Emanuel von Fellenberg, die in zijn instituut Hofwyl in Zwitserland vooral jongens uit de hoogste Zwitserse standen onder zijn hoede had. Von Fellenberg bracht in de praktijk wat Niemeyer in theorie verkondigde. De Raadt verkeerde twaalf dagen in het gezelschap van Von Fellenberg en besprak met hem zijn eigen plannen, want een school voor elitejongeren als Hofwyl wilde hij zelf in Nederland gaan opzetten.

Ironisch gezien was het juist zijn eerdere leermeester Niemeyer, die zich tegen De Raads kostschoolplan keerde, want, zo schreef de Duitser over een

Afbeelding 1. Philipp Emanuel von Fellenbergs kostschool Hofwyl in Zwitserland in 1835. Prominent aanwezig op het speelveld: een vorm van hockey. Lithografie van Engelmann, naar een tekening van Heinrich Triner, aanwezig in de Burgerbibliothek Bern. Bron: Alamy Stock Foto.

²⁷ Van Eck, 'Van 'n oud huis', 150-153; Rewijk, *Captain van Jong Holland*, 52.

verblijf in Rotterdam, aldus geciteerd door De Raadt in een terugblikkende toespraak in 1845:²⁸ ‘Van mij sprekende [zegt hij]: “Voorzeker zal hij in Duitschland hebben leeren inzien, dat welingerigte openbare scholen verre uitmunten boven de beste bijzondere scholen.”’ Waarbij *bijzonder* doorgaans uitgelegd wordt als ‘confessioneel’, met het geloof als uitgangspunt. In de Nederlandse vertaling van Niemeyers boek formuleerde de Duitser het net iets anders, en hij voegde uitleg toe: ‘Ongetwijfeld zal het [Petrus de Raadt] in *Duitschland* duidelijk zijn geworden, hoe verre wel ingerigte Scholen de voorkeur verdienen boven de beste afzonderlijke Opvoedings-instituten, bij welke de oplettendheid op het finantiëele altijd iets belemmerends hebben, en de ondernemer zich steeds gebonden moet gevoelen, door eene zekere afhankelijkheid van ondermeesters, die hij echter niet kan ontbeeren.’ Met deze goedbedoeld klinkende waarschuwingswoorden wilde Niemeyer zich tot De Raadts vader richten, om hem te bewegen zijn zoon van diens kostschool-plannen af te houden, maar de ‘bloeiende opvoedings-inrigting van den heer De Raadt had vacantie, en de huisvader was afwezig’.²⁹ Dat gebeurde precies op de datum dat Petrus zelf het concept van zijn bijzondere school met Von Fellenberg aan het doornemen was, in een gesprek dat Petrus zelf het ‘meest beslissende’ voor zijn toen toekomstige leven noemde en dat ertoe leidde dat hij, ‘de leerling’, opstond tegen Niemeyer, ‘zijn meester’.³⁰

De Raadt zag Von Fellenberg als de gelijkgezinde geest aan wie hij op dat moment behoefte had.³¹ Als afwisseling van het onderwijs streefde Von Fellenberg, net als Niemeyer, naar ontspanning in de vorm van spel en gymnastiek, maar ook schermen, exerceren, toneel- en muziekvoordrachten, dansen en tekenen maakten deel uit van het opvoedkundige pakket.³² Ook dienden de welvarende kinderen een deel van hun ontspanningstijd te investeren in het bewerken van hun volkstuintjes.³³ Op mooie dagen in het weekend waren er door docenten begeleide wandeluitstapjes in de omgeving. Het waren ‘een-gezonde-geest-in-een-gezond-lichaam’-principes die Petrus de Raadt ruim een jaar later op zijn eigen instituut Noorthey zo ongeveer een-op-een overnam.

Terug in Nederland kocht De Raadt met financiële hulp van zijn vader op 24 juni 1820 het bij Voorschoten gelegen landgoed Noorthey.³⁴ Op 12 augus-

²⁸ Kneppelhout, *Noorthey 1845*, 10.

²⁹ Niemeyer, August. *Waarnemingen op reizen in en buiten Duitschland, met herinneringen van merkwaardige levensgevallen en tijdgenooten in de laatste vijftig jaren*. Eerste deel. Haarlem: De Wed. A. Loosjes Pz, 1821, 77-78.

³⁰ Kneppelhout, *Noorthey 1845*, 10.

³¹ Popta, *De ‘Landerziehungsheime’*, 139.

³² Ibidem, 23.

³³ Raadt, Petrus de. *Over de opvoedingsgestichten van den heer Emanuel van Fellenberg*. [S.l.: s.e.], circa 1820, 7.

³⁴ De Clerck, ‘Petrus de Raadt’, 54.

tus van dat jaar werd hem de hoogste onderwijzersrang toegekend: *honoris causa* – eershalve dus – vanwege zijn studietrips naar de bekendste buitenlandse onderwijsinstituten. Hij was vanaf dat moment bevoegd om ook zelf les te geven aan het door hem opgezette ‘Huis van Opvoeding’, zoals hij zijn jongenskostschool – een zogenaamde ‘Franse school’ – zelf afficheerde.

4.3 De Franse school

In Nederland was er rond 1820 nog geen leerplicht en tot aan Thorbecke’s Wet op het middelbaar onderwijs in mei 1863 (waaruit de H.B.S. voortkwam) bestond het officiële schoolsysteem uit een dan traditionele driedeling: de ‘Nederduitsche’ of kortweg ‘Duitsche’ (lees: Nederlandse) school (lager onderwijs), de Franse school (middelbaar onderwijs) en de Latijnse school (hoger onderwijs). Op de ‘Duitsche’ school werden elementaire onderwijsvakken als lezen, schrijven, godsdienst en meestal ook rekenen gegeven. Rond 1900 was alles wat daarbovenop aan lessen werd aangeboden, extra. Die vakken werden dan alleen benut door de elite en door mensen die vakkennis nodig hadden voor het gericht kunnen uitoefenen van hun beroep. De Latijnse school bood geen breed vakkenpakket en was een gerichte springplank naar de universiteit, en in het verlengde daarvan naar een intellectueel beroep of een functie in het openbaar bestuur.³⁵

In zijn artikel ‘Eton in Holland’ (2005) maakt De Nijs inzichtelijk dat het hoger onderwijs in de vorm van de Latijnse school en vooral het middelbaar onderwijs dat daaronder kwam, in de eerste decennia van de negentiende eeuw de aansluiting miste met waar de Hollandse koopmanselite behoefte aan had: vakken die van nut waren voor het (inter)nationale handelsverkeer, zoals de vreemde talen Engels, Frans en Duits, handelsrekenen en boekhouden. Dat ‘middelbare’ onderwijs was begin negentiende eeuw qua curriculum nauwelijks gereguleerd. Het was een soort ‘vrije markt’, waarin ouders (en leerlingen) een aanbod aan onderwijs kregen waar ze al of niet gebruik van konden maken.

Na 1660 begon het Frans het Latijn als belangrijkste internationale omgangstaal te vervangen en met Frankrijk als referentiecultuur werd in steeds bredere lagen van de bevolking ingezien dat kennis van de Franse taal onontbeerlijk was. De ‘Franse school’ als vorm van middelbaar particulier onderwijs was er voor jongens én meisjes (in aparte scholen), in de vorm van dag- en kostscholen en leidde aan het begin van de negentiende eeuw jongens op tot een positie in de handel en het bedrijfsleven. Rond 1811 werd ongeveer drie tot vier procent van de overwegend Nederlandse jongens tussen de 12

³⁵ Kloek, Joost Jacobus, en Wijnandus Wilhelmus Mijnhardt. *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001, 270.

en 18 jaar opgeleid aan een Franse school. Al die Franse scholen waren relatief kleine instellingen, vooral opgezet als internaat, met een gemiddelde van zo'n dertig leerlingen, met als voertaal het Frans.³⁶ Vooral 'ondernemers, vrije beroepsbeoefenaren, hoge en lage ambtenaren, gegoede ambachtslieden en winkeliers'³⁷ – middenstand of burgerij: de 'derde' categorie van de hogere stand volgens Furnée – stuurden hun zonen naar deze scholen, want zij konden zich het schoolgeld veroorloven, dat tussen de 250 en 500 gulden per jaar lag. Aantrekkelijk voor hen was vooral de praktische inslag van het curriculum.

Een voorbeeld van zo'n kleine Franse school was die van Willem van den Hull (1778-1854), zoals beschreven in zijn *Autobiografie*.³⁸ Die had hij opgezet als dagschool in de periode 1803-1807 en uitgebouwd tot kostschool vanaf 1807. De leerlingen uit de beter gesitueerde families uit Haarlem en Amsterdam die er schoolgingen, huisvestte Van den Hull in een gekocht pand aan de Oudegracht in Haarlem. De school beschikte over een ruime tuin, met daaraan grenzend een speelplaats, die 'van alle geboomte ontbloomt is, om den jongelieden, in hunne vermaken niet hinderlijk te zijn'. Van den Hull ging zijn 'jongenlieden' voor in 'eene meenigte ligchaamsoefeningen' en in zijn favoriete buitenactiviteit, het 'Baarspel', waarbij 'de spelers, in twee teegenover malkander staande vijandelijke kampen, verdeeld worden, en waarbij het vooral aankwam om, onder het loopen, en volgens de reegels van het spel, een gevangene op zijn vijand te maken en alzoo het aantal zijner strijders te verminderen'. Van den Hull had het 'Baarspel' als 17-jarige rond 1795 als 'ondermeester' op een kostschool in Groningen geleerd, net als steltlopen en gymnastische oefeningen als 'hoog en ver springen', klimmen en 'snel achter-uit loopen'.³⁹

Voor particuliere kostschoolhouders als Van den Hull was het een *must* om in het Frans te kunnen onderwijzen, want anders schreven goedbetalende ouders hun kinderen niet in. Uit advertenties en prospectussen uit de eerste helft van de negentiende eeuw blijkt dat de 'extra' vakken op Franse scholen vaak aardrijkskunde en geschiedenis waren, naast natuurkunde, wiskunde

36 Frijhoff, Willem. 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw.' In: *Onderwijs & Opvoeding in de Achttiende Eeuw. Verslag van het Symposium, Doesburg 1982. Werkgroep Achttiende Eeuw*. Amsterdam/Maarssen: Holland University Press, 1983, 3-39, hier: 22-26. Zie ook: Hulshof, Hans, Erik Kwakernaak en Frans Wilhelm. *Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland*. Groningen: Passage, 2015, 120-121.

37 De Nijs, 'Eton in Holland', 206-207.

38 Van den Hull, *Autobiografie*, 1996. De Nijs voerde de kostschool van Van den Hull uitgebreid op als educatieve casus in zijn artikel 'Eton in Holland'.

39 Van den Hull, *Autobiografie*, 233 en 518.

(soms ook ‘sterrekunde, navigatie’),⁴⁰ verder boekhouden en handelsrekenen⁴¹, en bijvoorbeeld op het ‘Instituut van Opvoeding’ in Elburg, opgericht in 1806, ook nog ‘verdere Commerciële Kundigheden’.⁴² Lessen Engels of Hoogduits waren de eerste decennia van de negentiende eeuw zeldzaam en werden ‘als regel’ niet op scholen onderwezen. Als de vreemde talen in het curriculum waren opgenomen, is het lastig te traceren of dat door native speakers gebeurde. Ook is vrijwel niet te achterhalen of (en wanneer) de aanwezigheid van een Engelse leraar tot de introductie van Engelse sport leidde en wie in dat geval de leerlingen waren op wie die invloed van Engelse sport was uitgeoefend.

Hoe zag het leven er op deze scholen uit? Enkele voorbeelden belichten dit, wanneer er een onverwachte bron met spaarzame aanwijzingen is over het vreemdetalenonderwijs en de daarbij betrokken native speakers. In het door Nicole Hagemans samengestelde boek *De stad om* (1988), met verzamelde publicaties van stadshistoricus Herman Diederik Joan van Schevichaven (1827-1918), is een egodocument opgenomen met kostschoolherinneringen van Van Schevichaven, getiteld ‘Een ouderwetsche school’, eerder afgedrukt in de *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* van 17 juni 1916.⁴³ De gedetailleerde terugblik van de alumnus betrof een tamelijke chique Franse dag- en kostschool in Nijmegen, ‘in goeden roep’, met zo’n dertig leerlingen vanuit heel Nederland en ‘zelfs een paar Belgen’. Tijdens de beschreven periode 1833-1837 was ‘J. van Merkestein’ de instituteur. Uit de ingezonden tekst van oud-leerling Van Schevichaven blijkt hoe er dan in Nederland soms nog werd aangekeken tegen Engelse docenten die een vreemde taal kwamen onderwijzen. Voor Frans, Engels en Duits waren per vak afzonderlijke leraren aangetrokken, en deze ‘taalmeeesters’ benoemde hij als ‘inboorlingen van het land welks taal zij onderwezen’. Voor het Engelsch was ‘Mr. Miller’ aangesteld, ‘later Mr. Flower (Flour zou eigenaardiger geweest zijn)’, maar over hen verstrekte Van Schevichaven helaas geen verdere details.

Van 12 tot 1 uur hadden de Nijmeegse kostschooljongens een speeltuur, dat werd ingevuld met wat de jongens zelf van huis hadden meegebracht: ‘tollen, knikkers, ballen, en zooal wat’. Verder hielden de jongelui zich tijdens het ontspanningsuur bezig met de gangbare spelen van die tijd, zoals ‘Haastje-over,

40 Boekholt, Petrus Theodorus Franciscus Maria, en Engelina Petronella de Booy. *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot de huidige tijd*. Assen: Van Gorcum, 1987, 50.

41 Zie bijvoorbeeld: Gorter, Gerrit. *Anderhalve eeuw economieonderwijs in Nederland 1863-2012. Biografie van een schoolvak*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2013, 45.

42 Boekholt, Petrus Theodorus Franciscus Maria. *Het lager onderwijs in Gelderland 1795-1858*. Zutphen: De Walburg Pers, 1978, 105.

43 Uit het krantenartikel werd ruim geciteerd in de *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant* (24 juni 1916): 9.

Bok, bok, stavast, Blindemannetje, enz. enz.' Bij mooi weer op de late woensdag- en zaterdagmiddag trokken de jongens en leraren naar een buitenplaats met een bos en een weide, waar ze rovertje speelden, mastklommen, schommelden en oefeningen konden doen in een klimrek, maar van onderwijs in gymnastiek was geen sprake.⁴⁴ Net als op Noorthey⁴⁵ werden de dan gebruikelijke Nederlandse spelen beoefend en leidde ook op de kostschool van Van Merkestein de aanwezigheid van een native speaker voor Engels tussen 1833-1837 niet tot de introductie van Engelse sport.

Op een Franse school in Vianen was van 1855 tot 1867 de Zwitser Jean Frederic Landolt de directeur. Hij faciliteerde spel en sport met de inrichting van een speelplaats en een ruime speelweide en hij had een Engelsman in dienst om les te geven in de Engelse taal- en letterkunde. Oud-leerling Cornelis Winkler schreef in zijn *Herinneringen* (1947) dat er op het Instituut Landolt 'sport' was. Landolt zelf leerde de jongens het 'geregeld' spel, onder meer een spel dat 'Schaar' werd genoemd, waaraan 20-100 jongens van 8-18 jaar konden meespelen, en 'Raunders', een balspel dat 'op tennis geleek, maar levendiger was en waaraan door een twintigtal jongens tegelijk kon worden deelgenomen'. Meer details gaf hij helaas niet.⁴⁶ Toen Landolt terugging naar Zwitserland was Winkler behoorlijk teleurgesteld: 'Zijn opvolger te Vianen zal als schoolmeester vermoedelijk wel groote eigenschappen gehad hebben, maar paedagogische eigenschappen miste deze ten eenenmale. Het leger verdween en het geregeld spel werd gestaakt.'⁴⁷

Nog een voorbeeld van een interessante Franse (privé)kostschool is het gerenommeerde protestantse instituut van directeur Johan Nicolaas Gottlieb 'Jan' Söhngen (1841-1918), op landgoed Groot Bijsterveld in het Brabantse Oirschot. Dat heeft onder zijn leiding van 1868 tot 1892 bestaan, nadat het als Franse school al in 1765 was gestart.⁴⁸ Volgens Pim Mulier beschikte de Haarlemse cricketclub Rood en Wit in 1884 in de vrienden Abraham 'Bram' Beets (1865-1916) en Jan Willem 'John' Schiff (1865-1932) over een paar uitstekende onderhandse bowlers, die het spel geleerd hadden op Söhngens kostschool, 'waar het spel omstreeks 78 tot de uitspanningen der leerlingen begon te behoren'.⁴⁹ Schiff zat er tussen 1874 en 1881 op kostschool, en Beets tussen 1879 en 1881. Ook in Oirschot was er dus een Franse school die al vrij vroeg – minstens sinds 1878-1879 – cricketers kweekte. De faci-

44 Schevichaven, *De Stad om*, 74-76; geciteerd in: Hulshof, e.a., *Geschiedenis talenonderwijs Nederland*, 128.

45 Zie Paragraaf 4.4.

46 Zie voor de Engelse sport *rounders* ook Paragraaf 4.5.

47 Winkler, *Herinneringen van Cornelis Winkler*, 11-16.

48 Mijland, 'De Fransche School', *Campina* 28, nr. 108, 37. Met dank aan genealogisch deskundige en sportresearcher Hans Warnar.

49 Mulier, *Cricket*, 100.

liteiten daarvoor waren aanwezig, want het was in de tijd van Jan Söhngen dat ‘het “plaisirbosch” en de boomgaard achter het huis moesten verdwijnen, om plaats te maken voor respectievelijk weiland met bomen en weiland plus tuin’.⁵⁰

Gebeurde dat in Oirschot onder invloed van een Engelse leraar, aangezien er in Oirschot ‘afzonderlijk onderwijs’ werd gegeven in onder meer ‘Hoogduits en Engels’? Dat is vooralsnog niet erg waarschijnlijk, want directeur Jan Söhngen was zelf al sinds 1866 aan het instituut verbonden als ‘hoofdonderwijzer en toegelaten tot het onderwijs der Fransche, Engelsche en Hoogduitsche talen en der wiskunde’. En in het overzichtslijstlijstje van docenten dat Jacques Mijland in een artikel over de Franse school in Oirschot gaf, staan geen leraren uit Engeland vermeld.⁵¹

Het laatste voorbeeld van een Franse kostschool waarvan wat gedetailleerde informatie is overgeleverd met betrekking tot het talenonderwijs, is het Doesburgse instituut van Derk Bernhard Mans, van 1862 tot 1867 werkzaam op het instituut Schreuders in Noordwijk, waar hij ‘wiskunde, Natuurkunde en Boekhouden’ doceerde.⁵² Uit een prospectus van 1876 blijkt dat Frans, Duits en Engels wél op het programma stonden, maar in zijn boek *De lange schoolweg* (1984) liet Van Petersen in het midden of er Engelse leraren waren aangetrokken en of spel en sport onderdelen van het dagprogramma waren. Wel vermeldde hij dat de pupillen merendeels zoons van in het buitenland wonende Nederlandse ouders waren en in het ‘stille Doesburg’ onder meer leven in de brouwerij brachten door het oprichten van een vélocipède-club.⁵³ Het laat zien dat kostschool, Engelse leraren, spel en sport en (ex-)leerlingen alleen onderbouwd aan elkaar gelinkt kunnen worden als er uitgebreide schooldocumentatie voorhanden is. Dat is eigenlijk alleen het geval bij Noorthey, overgeleverd dankzij het in 1851 door Petrus de Raadt opgerichte, en nog steeds bestaande Genootschap Noorthey, dat het Noorthey-archief heeft geconserveerd en integraal overgeleverd.⁵⁴

Ook voor specialistische vakken als tekenen, muziek, schermen, dansen en gymnastiek moesten op een Franse school ‘speciale meesters’ ingehuurd worden. Een particuliere school die een dergelijk uitgebreid vakkenpakket aanbood, was dan ook niet bepaald goedkoop. ‘Franse’ kostscholen die 250

50 Bruning, Thilde. ‘Het goed Bijsterveld.’ In: *Campinia* 2, nr. 8 (1972): 197. Met dank aan Hans Warnar.

51 Mijland, ‘De Fransche School’, *Campinia* 28, nr. 109, 94-100.

52 Dozy, Gualtherus Jacob. *De Latijnsche school te Noordwijk-Binnen en het Instituut Schreuders*. Leiden: E.J. Brill, 1886, 43.

53 Petersen, J.W. van. *De lange schoolweg. Een rondgang door de onderwijsgeschiedenis van de Liemers en Doesburg*. Zutphen: De Walburg Pers, 1984, 139-140. Dat moet dan gaan om de op 12 juli 1887 opgerichte ‘Doesburgsche Wielrijderskring’, met volgens *De Kampioen* 4, nr. 11 (1887): 262, als bestuur: ‘P.F. de Bruyn Tengbergen Jr., president; Jac. Schuit, secretaris-penningmeester; Jhr. R.W. van der Does, captain.’

54 Zie: www.noorthey.com, bezocht op 15 mei 2019.

tot 500 gulden per jaar rekenden, werden als zeer prijzig beschouwd.⁵⁵ 1000 gulden per jaar was dan een heel behoorlijk jaarinkomen. De 'Franse' kostschool Noorthey, met meteen vanaf de start in 1820 een leerlingjaargeld van fl. 1200,=, lag financieel alleen binnen het bereik van de absolute top van de Nederlandse elite, die vooral bestond uit de door Furnée gedefinieerde aanzienlijke stand en deftige stand. Noorthey was een buitencategorie 'Franse' privékostschool, met behalve Frans ook lessen Engels en Hoogduits. Die talen werden in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds belangrijker: 'onze wetenschappelijke mannen hebben behoefte aan het Duitsch, onze kooplieden en industrieelen aan het Engelsch'.⁵⁶ Vanaf 1824 werden ze in Veur onderwezen door ter zake kundige native speakers, die in Nederland een onderwijzersexamen moesten halen.⁵⁷ Noorthey opereerde dus in het hoogste segment van de vrije markt van het middelbaar onderwijs, en er moest stevig geadverteerd en wervende prospectussen verspreid worden om leerlingen binnen te halen.

Een goed voorbeeld van die top van de Nederlandse elite was de Amsterdamse familie Sillem, zoals uitgebreid beschreven en weergegeven door Barbara van Vonderen in *Deftig en ondernemend*.⁵⁸ In zijn in 1970 bezorgde *Herinneringen* (uit 1907-1911) voerde Jérôme Alexander 'Alex' Sillem (1840-1912) zijn oudere broer Johann Gottlieb 'John' Sillem (1837-1896) op, die net als hijzelf eind januari 1853 op Noorthey was geplaatst. John was toen vijftien jaar oud en zijn vader had bepaald dat hij de handel inging, met als carrièredoel medefirmant worden van het bankiershuis Hope & Co, waarin Sillem sr. in 1833 als 'associé' was opgenomen. Voor zo'n handelsloopbaan bestonden in Amsterdam en omstreken geen geschikte, voorbereidende opleidingsinstituten, behalve de doorsnee Franse scholen, en dat waren volgens Sillem 'privaat inrichtingen waar den leerling ongeveer datgene werd bijgebracht, wat later meer uitgebreid onderwijs' genoemd zou gaan worden. Had iemand een reguliere Franse school doorlopen, dan kwam hij als een soort jongste bediende op een kantoor terecht, waar hij via posities op binnen- en buitenlandse kantoren langzaam omhoog klom, totdat hij 'de procuratie in eenige bestaande handelszaak' verkreeg of een eigen handelsfirma oprichtte. Na de Franse school leerde de aanstaande koopman vooral in de praktijk en via zelfstudie uit boeken. Volgens Alex Sillem gaf een kostschool als Noorthey

⁵⁵ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 50.

⁵⁶ *Verslag Handelingen Tweede Kamer* (25^e vergadering, 12 december 1898): 463, geciteerd in: Hulshof, e.a., *Geschiedenis talenonderwijs Nederland*, 185.

⁵⁷ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 49-50 en 53-55.

⁵⁸ Van Vonderen, *Deftig en ondernemend*, 133-155.

‘stellig uitzicht op volledig veelzijdiger onderwijs’.⁵⁹

Met zijn kostschoolconcept met het meest breed denkbare vakkenpakket sprong De Raadt – den ‘Ouwen’⁶⁰ zoals hij door de schooljongens onderling werd genoemd – dus in een gat in de schoolmarkt.⁶¹ Waarschijnlijk sloten de leerlingen Noorthey af met een soort getuigschrift, maar na de onderwijswet van 1863 konden de leerlingen ruwweg drie kanten op: een baan zoeken die aansloot op de kostschoolopleiding, insluizen op een erkende H.B.S. of gymnasium om daar het betreffende schooldiploma te halen of doorgaan als cadet bij de landmacht of adelporst bij de marine. Welke van de mogelijkheden ze ook kozen: ze verspreidden zich na Noorthey over het hele land.

Afbeeldingen 2 en 3. Links: John Sillem, en rechts: Alex Sillem, rond 1877. Bron: Fotocollectie RKD, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag, online: <https://rkd.nl/nl>.

4.4 Buiten- en binnenspelen 1820-1845

Toen Petrus de Raadt in 1820 met zijn kostschool van start ging, zette hij in de brochure *Aan ouders en Voogden* uiteen wat de opzet en het programma van zijn instituut was, en wijdde hij ook enkele zinnen aan het fysieke opvoedingsdeel. Van belang was het dat een kostschool voor jongens niet al te ver van een stad of dorp verwijderd, maar toch ‘afgezonderd’ gelegen was, in een gezonde naturomgeving met frisse lucht waar vrij gewandeld kon worden zonder andere mensen te ontmoeten. Alleen zo konden de ‘kweekelingen’ tijdens hun uitspanningsuren ‘onbelemmerd en ongestoord’ genieten van hun lichamelijke oefeningen en buitenspelen.⁶² Het gebouw en de speelplaats

59 ‘Herinneringen van mr. J.A. Sillem (24 okt. 1840-29 april 1912).’ In: *Tweeënzestigste jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*. Amsterdam: De Bussy Ellerman Harms, 1970, 132-192, hier: 136.

60 Sillem, ‘Herinneringen’, 137.

61 De Clerck, ‘Petrus de Raadt’, 62.

62 De Raadt, *Aan ouders en voogden*, 20-22. Hier: nr. 108, 40.

die het zuidoostelijk gedeelte van de buitenplaats besloegen, waren dan ook rondom omgeven door weilanden, 'en van naburen en den grooten weg gelijkelijk verwijderd', zodat het uitermate geschikt was tot verblijf van een 'levendig, vroolijk, dikwijls luidruchtig gezelschap'.⁶³ De Raadt wilde dus niet alleen maar studerende bleekneusjes opkweken, maar sportieve jongelui die zich mentaal bekwaamden, met een belangrijke rol daarbij voor fysieke ontspanning.

De 10-jarige Johannes Henricus Knottenbelt, de eerste leerling, arriveerde op 9 januari 1821 en in de loop van dat jaar kwamen er nog tien leerlingen bij. Binnen vijf jaar was het aantal leerlingen tot 32 gestegen en was Noorthey uitgegroeid tot de meest vooraanstaande kostschool in Nederland. Om het aantal leerlingen behapbaar te houden en zijn pedagogische uitgangspunten realiseerbaar, scherpte De Raadt de toelatingsvoorwaarden aan: geen kinderen onder de elf jaar en alleen naar huis in de zomervakantie, die van 25 juni tot de tweede maandag in augustus liep.⁶⁴ Ook besepte De Raadt dat het kneden en vormen van de jongensgeest tijd kostte, dus een langjarig verblijf op Noorthey was daartoe noodzakelijk. Terugblikkend in 1845 stelde hij niet zonder trots vast dat de afgelopen vijftientwintig jaar twee leerlingen negen jaar aan zijn zorgen toevertrouwd waren geweest, zeven leerlingen acht jaar, dertien leerlingen zeven jaar, vijftien leerlingen zes jaar, tweeëntwintig leerlingen vijf jaar en zeventien leerlingen vier jaar.

Verder wilde De Raadt nog een bijzonderheid benadrukken, namelijk dat veel leerlingen al voor hun komst naar Noorthey op een of andere manier met elkander in betrekking stonden, hetzij als 'speelgenooten', hetzij als familieleden. Onder de leerlingen van de afgelopen vijftientwintig jaar telde De Raadt vijf broederdrietallen en tweeëntwintig broedertweetallen. En die 'familiebloedgroep' was nog verder uit te breiden als ook verdere graden van bloedaanverwantschap werden meegerekend, zoals neven, ooms en vaders. Zo'n kleine tien jaar later – rond 1855 – waren er zevenentwintig leerlingen op Noorthey, onder wie maar liefst zeven zonen van oud-leerlingen.⁶⁵ En, zo claimde De Raadt in 1845, ook de vriendschapsbetrekkingen van de ouders van de leerlingen zorgden ervoor dat veel families ook onderling met elkaar verbonden waren, zowel privé als zakelijk. Elk jaar vervlechtte dat elitenetwerk zich verder, en ook dat was bevorderlijk voor de eenheid, welke 'het instituut den aard van een groot gezin doet aannemen'.⁶⁶ Deze indrukwekkende getallen zeggen het nodige over de tevredenheid van de elite-ouders over

63 Raadt, Petrus de. *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs, gesticht, den 24.n junij, 1820*. [S.l.: s.n.], [1838], 118.

64 Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.]. Later verwaterde dat principe en gingen de leerlingen ook in de kerstvakantie naar huis.

65 Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

66 Kneppelhout, *Noorthey 1845*, 14.

Noorthey, terwijl die per kind toch maar liefst fl. 1200 per jaar dienden neer te tellen: een klein fortuin in die tijd, te vergelijken met ongeveer €14.000.⁶⁷ Voor dat geld werden de leerlingen, vrijwel allen behorend tot rijke patri-cische of adellijke families, klaargestoomd voor het eindexamen van lokale gymnasia, de universiteit en de officiersopleidingen van de landmacht in Breda en de marine in Den Helder,⁶⁸ maar ook voor het koopmansleven in de meest brede zin.

De Raadts pedagogisch-educatieve uitgangspunt was dat er intensief gestudeerd diende te worden, maar dat de leerlingen elke paar uur geestelijke arbeid af moesten wisselen met (fysieke) ontspanning. Voor die tijd was dat innovatief. Bij de opening in 1820 stelde hij dat het van belang was dat de leerlingen hun uren van uitspanning niet verspilden met 'geestverstikkende zelfverveling of een gedachteloos niets doen', maar dat ze zich daadwerkelijk samen met elkaar moesten vermaken.⁶⁹ In 1832 preciseerde hij dat standpunt: zijn leerlingen moesten ontspanningsbezigheden uitkiezen die hun 'ligchaamskrachten of zielsvermogens' activeerden. Ware 'vervrolijking des gemoeds' was het gevolg van 'eene afwisseling van werkzaamheden vrijelijk toegepast op voorwerpen van eigene keuze'. De speelplaats 'veroorlooft u vrijelijk te lopen, springen en dartelen'.⁷⁰ De Raadt vond spel zelfs zo belangrijk dat hij in 1849 bij het opmaken van de balans over 29 jaar instituut stelde: '[A]ls aan het einde van eenigen speeltijd het spel nog niet afgespeeld is, en de kinderen tot de laatste minuut toe met volle inspanning spelen, waarom zou de uitspanning de les niet mogen verdringen en tot eene volgende doorgezet worden?'⁷¹

Op het gebied van de buitenactiviteiten stuurde De Raadt dus op de grote lijnen en faciliteerde hij ontspanning met allerlei spelmaterialen, maar hij drong niets op: 'Spelen organiseren ontnemt er echter het eigenaardige aan, dat ik ze liever laat behouden'.⁷² Indirect betekende De Raadts houding ten opzichte van spel, en later Engelse teamsport, dat hij ruimte liet voor eigen initiatief. De docenten die op de jongenskostschool inwoonden – onder wie vanaf 1824 alle leraren van vreemde talen – hadden in principe één hoofdvak, en als dat mogelijk was, werden de overige vakken zo veel mogelijk onder hen verdeeld. Dat was zowel effectief als kostenbesparend. De 'restvakken'

67 Zie voor een tool om geld in de tijd om te rekenen: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php> (bezoekt op 20 december 2019).

68 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 499.

69 De Raadt, *Aan ouders en voogden*, 20-22.

70 Raadt, Petrus de. *Aan mijne beminde leerlingen, bij den aanvang onzer werkzaamheden na de vakantie van 1832*. [S.l.: s.n.], 1832, 42-43.

71 Raadt, Petrus de. *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs*. Amsterdam: P.N. van Kampen, 1849, 141-142.

72 Ibidem, 283-284.

werden door externe leraren verzorgd, die daartoe dagelijks overkwamen uit woonplaatsen als Leiden of Den Haag. Elk vak werd door de betreffende docent in zijn eigen taal gegeven, zodat zo'n les ook de gelegenheid bood tot meer oefening in het spreken van talen.⁷³ Was het bijvoorbeeld de leraar Duits die ook de vakken Grieks en Latijn verzorgde, dan was de voertaal bij de lessen klassieke talen óók Duits. Daarbij moet aangemerkt worden dat vrijwel alle leerlingen uit de *upper class* kwamen en diverse vreemde talen thuis al geleerd hadden. Dat De Raadt onderwijs aanbood in de moderne handelstalen Engels, Duits en Frans sloot dus goed aan op het basisniveau van de meeste jongelui. Volgens De Raadt was de beste kwaliteitsgarantie dat vreemde talen onderwezen werden door native speakers. Hoe goed de jongens die talen leerden spreken, blijkt uit een herinnering van een oud-leerling: 'Het eigenaardige van Noortheij was, dat wij volkomen vrijheid hadden om buiten de schooluren de taal te spreken, die ons voor den mond kwam, aan tafel dien van den meester wien wij het meest nabij zaten. Zoo leerden wij langzamerhand met groot gemak onze talen.'⁷⁴

Vanaf medio 1825 stonden er al sportieve vakken als schermen en dansen op het lesrooster.⁷⁵ De houding van de jongens ten opzichte van de danslessen was ambivalent. Ze zagen heel goed in dat ze geen complete *gentlemen* konden zijn als ze niet in staat waren te dansen. Maar bij het vak dansen op Noorthey was er een groot manco dat niet verholpen kon worden: het niet voorhanden zijn van vrouwelijke danspartners. Dat maakte de lessen voor de gevorderde dansers 'nog al vervelend'.⁷⁶

Petrus de Raadt was inmiddels in Veur op 13 mei 1825 getrouwd met Elisabeth Achenbach (1784-1866). Ook zijn huwelijk met Elisabeth paste goed in De Raadts educatieve *format*. Zij nam als 'vrouw des huizes' de materiële organisatie en huishouding van Noorthey op zich, zodat haar man zich helemaal kon concentreren op zijn pedagogische taken. Vanuit een genderperspectief was het de toen vanzelfsprekende rolverdeling: de man focuste op de werkzaamheden waarmee het geld werd verdiend en de vrouw op de logistieke ondersteuning. Maar Elisabeth de Raadt bood ook een belangrijk immaterieel perspectief, want leerlingen moesten hun verblijf op Noorthey ervaren als een prettig en leerzaam alternatief voor thuis, inclusief vrouwelijke zorg. Volgens De Raadt was zijn 'Huis van Opvoeding' een effectieve vervanger van het ouderlijk huis, als het erin slaagde bij de leerlingen een huise-

73 Beijnen, *Herinnering 1870*, 50-52.

74 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr.499 Uittreksel uit de memories van Mr. Frans Carl Valck, betreffende zijn verblijf op Noorthey van 19 mei 1846 tot 22 juni 1853.

75 Raadt, Petrus de. *Vijf jaar na de opening*. [Veur: Noortheij], 1825, 7.

76 Six, Jan (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 1 (2 november 1873).

lijke en vertrouwde sfeer op te wekken.⁷⁷ Elisabeth de Raadt speelde daar na haar intrek op Noorthey een sleutelrol in: zij hield nauwlettend in de gaten waar de in het instituut ondergebrachte jongens behoefte aan hadden.⁷⁸

Dat de echtelieden in het neerzetten van die huiselijke atmosfeer uitstekend slaagden, blijkt uit een passage uit de persoonlijke herinneringen van Unico Aubin Wilkens (1821-1874) aan zijn verblijf op Noorthey (1832-1839), opgetekend na 1839. Daarin vertelde hij dat hij thuis nog vaak werd uitgelachen als hij bij tijd en wijle 'bij ons' zei: '[D]an vraagt men mij jongen wat is jou bij ons toch, en dan ontwaak ik als uit een droom en antwoord Noorthey.'⁷⁹

Het echtpaar De Raadt vond dat een vrolijke jeugd van essentieel belang was bij de ontwikkeling van jongen tot man, en ze creëerden zo veel mogelijk gezelligheid en vertrouwelijkheid: binnen de lessen, maar vooral ook daarbuiten, om de leerlingen te compenseren voor het gemis van de huiselijke familiekring. 'De Jufvrouw' Elisabeth, met 'haar goedige, breede gezigt', behandelde de leerlingen als de kinderen die zij nooit had gehad en 'eten, ligging, in één woord de geheele verzorging liet niets te wenschen over'.⁸⁰ Zowel Petrus als zijn echtgenote Elisabeth waren bij de leerlingen geliefd.⁸¹ Dat bleek onder meer bij het 35-jarig jubileum van Noorthey in 1855, met een opkomst van zesenvijftig oud-leerlingen. Juist mevrouw De Raadt werd door Noorthey-alumnus Willem Cornelis Mary de Jonge van Ellemet (de voorzitter van de feestcommissie) in het zonnetje gezet: 'Wij verblijden er ons bovenal in, U, Mevrouw de Raadt, hier te mogen begroeten, U, die voor ons steeds eene zorgende moeder waart, toen wij ons nog op dat Noortheij bevonden.'⁸²

In hun vrije speelluren mochten de leerlingen vrijelijk 'loopen, springen en dartelen' op een met rasterwerk omheinde speelplaats in de buitenlucht, die zo'n 4800 m² groot was.⁸³ In *Aan mijne beminde leerlingen* (1832) gaf De Raadt de jongelui mee dat ze hun ontspanning in de pauzes naar eigen keuze konden invullen, met bijvoorbeeld het bebouwen van tuintjes, duivenmelken en andere vogels houden, spelen met een bal, hoepelen, ezeltje rijden, schepjes bouwen, steltlopen en steltgevechten, kegelen, masklimmen (in de

77 De Raadt, *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 9.

78 Kramers, *Herinnering aan Petrus de Raadt*, 9.

79 Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 30153 Archief van de Familie Crommelin, Inv.nr. 434 Persoonlijke herinnering aan zijn verblijf in Noorthey, opgetekend door Aubin Wilkens. Met dank aan Hans Warnar.

80 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr.499.

81 Van der Gouw, *Voorschoten. Historische studiën*, 233-234.

82 Raadt, Petrus de. *Herinnering aan de feestelijke bijeenkomst op den 30sten junij 1855, ter viering van het vijfdeertigjarig bestaan van Noorthey*. [Leyden]: [s.n.], [ca. 1855].

83 In *Aan mijne beminde leerlingen 1832*, pagina 43, omschreef De Raadt de grootte van de speelplaats als 327 vierkante roeden. Een roede was ongeveer 14 à 15 vierkante meter.

Afbeelding 4. Steltgevecht tussen gemengde teams van leerlingen en docenten. Bron: Elwes, Alfred. *Een Engelsche jongen op een Hollandsche school*. Derde druk. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1880, 90.

‘cognac-mast’⁸⁴) en gymnastieken op een paar buiten geplaatste toestellen. In de winter maakten de jongens glijbanen, reden ze op sleetjes en hielden ze sneeuwfortgevechten. Alleen op het ijs mochten ze niet komen, want ‘De Raadt was niet te bewegen het schaatsenrijden toe staan’.⁸⁵ Kennelijk vond de instituutsdirecteur het risico te groot dat er een leerling onder het ijs zou verdwijnen.

Was het slecht weer, dan konden er binnen uitspanningen bedreven worden, zoals kaarten, schaken, dammen, tekenen (onder meer van landkaarten), samen muziek maken, (voor)lezen, *jeux d’assaut* [= belegeringsbordspel], het rangschikken en beschrijven van in de zomer verzamelde (gedroogde) bladeren en planten, ‘en wat dies meer zij’.⁸⁶ Verjaardagen van jongens werden gevierd en er werden zogenaamde soirees (feestelijke avondvullende programma’s met muziek en minikomedies) georganiseerd: in de zomer ter gelegenheid van de van het instituut vertrekkende jongelui en in het late najaar bij wijze van Sinterklaasavond.⁸⁷

De Raads beschrijving uit 1832 sluit aan op een serie overgeleverde brieven uit de periode 1826-1828, geschreven door Jan Bastiaan Molewater (1813-1864), die tot eind juni 1830 op Noorthey verbleef. Daarin beschreef hij het dagelijks leven op de kostschool en vertelde hij ook welke bezigheden er in de pauzes en vrije weekendmomenten bij de jongens populair waren. Jan onderhield zijn eigen tuintje, deed loopspelletjes met zijn kornuiten, reed op de Noorthey-ezeltjes, vliegerde, maakte van springtouwen schommels aan bomen, gooide met sneeuwballen, deed aan polsstokspringen over sloten⁸⁸ (fierljeppen) en leerde schaken. Aan dat bordspel besteedde hij bij slecht weer behoorlijk wat speeluren. Hij liet zijn vader zelfs een schaakbord met stukken toesturen, zodat hij voor een potje schaken niet afhankelijk was van het materiaal van anderen.⁸⁹

De jongens waren in de buitenlucht ook actief met balspelletjes. Op 16 oktober 1826 beschreef Jan Molewater in ieder geval één variant, *Putjes*⁹⁰

84 Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

85 Ibidem.

86 De Raadt, *Aan mijne beminde leerlingen 1832*, 42-45; Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

87 Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.]. De programma’s van die soirees werden door de jongens zelf gemaakt; in het Noorthey-archief bevinden zich getekende voorbeelden.

88 Stadsarchief Rotterdam, Archieven van de families Molewater en Rose, nr. 328_37 – Brieven van Jan Bastiaan Molewater Leerling van de kostschool Noorthey aan zijn ouders 1825-1829, brief van 16 februari 1828. Tussen 1830-1840 was Jan Bastiaan student in de rechten, natuurwetenschappen en de oude letteren; hij promoveerde binnen de discipline van de chirurgie. In Rotterdam werkte hij onder meer als geneesheer-directeur van het ziekenhuis en als lector aan de Geneeskundige School; in 1852 was hij een van de oprichters van het Doofstommeninstituut. Zie onder meer een biografische schets in: Eijssens, Henk (red.). *‘Hoe zal het met mij aflopen’*. *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*. Egodocumenten deel 17. Hilversum: Verloren, 1999, 11-16.

89 Molewater, brief van 1 maart 1827.

90 Schaezler, Carl (red.). *Noorthey’sch Weekblad*, nr. 13 (8 februari 1874).

genaamd, die tamelijk wreed overkomt:

‘Elk heeft een gegraven putje in den grond. Er zijn nu expres ballen voor gemaakt welke zoo hard zijn dat zij zachtjes gegooid blauwe plekken maken. Die in wiens putje nu de bal gegooid wordt moet zien op een ander te smijten, moet deze wederom een ander raken, en dat zoo lang tot iemand mist. Hij nu die drie maal gemist heeft moet voor eenen boom gaan staan, gatje strek en krijgt van elk uit alle magt een bal op zijn derrière.’⁹¹

Afbeelding 5. Speelplaats van Noorthey. Deze steendruk werd vervaardigd door Petrus Josephus Lutgens (1808-1874), de vader van Jan Lutgens (1836-1919), die als docent wiskunde en tekenen tussen 1857-1864 werkzaam was op Noorthey, en tussen 1867-1888 op jongensinstituut Schreuders.⁹² Die kostschool in Noordwijk was vernoemd naar oprichter Otto Johannes Schreuders (1828-1886), die tussen 1844-1856 eerst kwekeling, en daarna leraar was aan Noorthey. In tegenstelling tot afbeelding 1 in de algemene Introductie zijn op deze litho een klimtoestel en een gymnastiekbrug getekend. Er is een spel met stokken en een bal afgebeeld, dat over de grond wordt gespeeld, en het zou dan om een variant van het door Molewater beschreven ‘putjes’ kunnen gaan. In dat geval kan de steendruk gedateerd worden op ongeveer 1830-1845. Het zou ook het in Paragraaf 4.5 beschreven ‘gandi’ (hockey) kunnen zijn, en dan is de litho van ná het seizoen 1845-1846. Bron: Erfgoed Leiden en omstreken, met dank aan Piet Schreuders.

⁹¹ Molewater, brief van 16 oktober 1826.

⁹² Jan Lutgens werd in 1867 zwager van Otto Schreuders.

Wat hier door Molewater werd beschreven over de periode (circa) 1825-1832 lijkt overeen te komen met de onder weergegeven steendruk waarop de speelplaats van Noorthey is te zien. Onder meer een spel met stokken en een bal is afgebeeld, over de grond gespeeld, en dat zou heel goed een variant van het door Molewater beschreven 'putjes' kunnen zijn. De jongens beschikten ook over een klimtoestel en een gymnastiekbrug voor lichamelijke oefening. Petrus de Raadt noemde die voor het eerst in zijn gedenkboekje uit 1830 ('speelplaats' met 'enkele gymnastische werktuigen'⁹³), zodat de steendruk vermoedelijk van ná 1830 dateert.

In 1838 werd Noorthey als schoolinstelling gevisiteerd, en wel door mr. Henricus Wijnbeek, de 'opper-inspecteur van heel het Nederlandse niet-universitaire onderwijs',⁹⁴ die tussen 1832 en 1845 niet alleen alle Latijnse scholen in Nederland bezocht en op kwaliteit inspecteerde, maar ook het merendeel van de dan ongeveer 5000 lagere en middelbare scholen. Over Noorthey, een 'voornaam opvoedingsgesticht voor jongens', noteerde hij in 1838 uiterst tevreden dat de 24 leerlingen voortreffelijk gehuisvest waren in een 'onlangs zeer uitgebreid gebouw, met een ruime speelplaats voorzien van werktuigen voor gymnastische oefeningen, en een bloemtuintje voor iederen kweekeling ter bearbeiding'. In alle rapporten 1832-1845 over de Nederlandse scholen maakte Wijnbeek melding van aanwezige speelplaatsen en eventuele gymnastische toestellen die daar stonden opgesteld, maar geen woord schrijft hij over cricket, voetbal of een andere Engels ogende sport; die waren in die periode op Nederlandse scholen nog niet geïntroduceerd. Het kostgeld van fl. 1200 voor een Noorthey-leerling maakte dat er alleen maar 'kweekelingen' opgeleid werden 'uit de eerste standen der maatschappij', van wie hun 'zedelijke', verstandelijke en lichamelijke opvoeding niets te wensen overliet. Voor ieder vak had de kostschool een afzonderlijke onderwijzer en voor elke 'uitheemsche taal een uitheemsche onderwijzer'.⁹⁵

De eerste zo door Wijnbeek gewaardeerde 'uitheemsche leeraar' die op Noorthey 'Engelsche taal' kwam onderwijzen, was William Fleming (1804 Graafschap Devonshire in Engeland-1848 Sassenheim). Hij begon als 19-jarige op 10 augustus 1824 en vertrok op 31 juli 1837 naar het Instituut Katwijk, om daar als huisonderwijzer onderricht te geven in de Engelse taal. Fleming had een bijzondere geschiedenis. Geboren op 29 september 1804 in een aanzienlijke familie in het Engelse graafschap Devonshire was hij in 1820, op 16-jarige leeftijd, gedwongen 'door bijzondere omstandigheden' (welke dat waren, is

⁹³ De Raad, *Aan mijne beminde leerlingen 1832*, 43.

⁹⁴ Zie: <http://www.remery.nl/sm-remery/wijnbeek/wijnbeek-wiewashij.html> (bezoekt op 29 juli 2019).

⁹⁵ Reinsma, Riemer, e.a. *Zuid-Hollandse studiën deel XI*. [S.l.]: Historische Vereniging voor Zuid-Holland onder de zinspreuk "Vigilate Deo Confidentes", 1965, 7-12 en 100.

vooral nog ongewis) zijn vaderland te verlaten en kwam hij naar Nederland. Hij was onder begeleiding van zijn oom, schout-bij-nacht mr. N.R. Fleming, die zich het lot van zijn neef had aangetrokken en de zorg voor zijn opvoeding op zich had genomen. Dat William en zijn oom in Leiden terecht kwamen, was toeval: na een schipbreuk voor de kust van Nederland belandden ze in Noordwijk aan Zee, en vandaar trokken ze op de gok naar Leiden, waar zijn oom de jonge William aan de goede zorgen toevertrouwde van kostschoolhouder Jan Hendrik Nieuwveen (1781-1847).⁹⁶ Nadat zijn oom naar Oost-Indië was vertrokken en niets meer van zich liet horen, zag William zich gedwongen zelf geld te gaan verdienen. Hij deed dat door les te geven in de Engelse taal en in tekenen en schilderen, waartoe hij zich in Leiden had bekwaamd bij tekenleraar B. van den Broek.⁹⁷ Zijn artistieke talenten deden hem uitgroeien tot een gerenommeerd schilder van interieurs en portretten, met tentoonstellingen in Haarlem, Amsterdam en Den Haag. In 1834 bezocht hij Engeland en in 1837 maakte hij een reis langs de Rijn naar Frankrijk en Zwitserland.⁹⁸

Er is nergens genoteerd of gesuggereerd dat William cricket of een andere vorm van spel of sport meebracht, dus kennelijk had hij daar niets mee of was hij er niet mee vertrouwd. Vooral dat laatste zou heel goed kunnen. Cricket was in het Engeland van rond 1820-1830 weliswaar een sport die aan populariteit won, maar was nog geen onderdeel van elk schoolcurriculum en ook nog niet vanzelfsprekend voor elke jongen toegankelijk. Fleming werd na zijn vertrek in 1837 gedurende een korte periode van bijna drie maanden opgevolgd door J. Marshall, over wie niet meer dan de naam bekend is. Op 20 oktober 1837 trad de dan 18-jarige Alfred Elwes (1819 Woolwich, Kent – 1888 Kensington) aan, die tot juni 1840 bleef.

Elwes was niet zomaar de volgende 'uitheemsche' leraar Engels, maar leverde een uitermate interessante, transnationale bijdrage aan de geschiedenis van Nederlandse kostscholen in het algemeen en Noorthey in het bijzonder. In 1864 publiceerde hij een kostschoolroman onder de titel *Luke Ashleigh or school-life in Holland*, waarin Elwes het dagelijkse bestaan schetste op 'Zuidveld', dat onder leiding stond van de 'Heer De Gracht', allebei tamelijk doorzichtige Noorthey-naamsvarianten. Hij had opvallend veel aandacht voor de kameraadschappelijke spelen van de leerlingen in de open lucht, die ze samen met de leraren beoefenden. Hij beschreef hoe er op Zuidveld, net als op Noorthey, in de winter complete veldslagen plaatsvonden tussen twee gemengde teams om een sneeuwfort, en in de zomer wedstrijden polsstokver-

⁹⁶ *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*. 1973. *Vijf en zestigste deel*. Leiden: Vereniging Oud Leiden, 1973, 111-112.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Zie: <https://www.ensie.nl/pieter-scheen/william-fleming> (bezoekt op 29 juli 2019).

Afbeelding 6. Polsstokverspringwedstrijd tussen gemengde teams van leerlingen en docenten. Bron: Elwes, Alfred. *Een Engelsche jongen op een Hollandsche school*. Derde druk. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1880, 2.

springen (fierljeppen) en steltlopen, plus de teamgevechten en -wedstrijden die daar onderdeel van uitmaakten.

Naast deze vermaken signaleerde Elwes ook wat er rond 1840 nog meer zoal in zwang was op Zuidveld (= Noorthey). Gymnastiek, kegelen, schaatsen waren *trending*, en:

‘We played with a skipping-rope [= springtouw], at which Herr Möser showed an agility that left us all in the shade. We had battledore and shuttlecock [= badminton] in the great hall, where we improvised also a mild species of “racket” [= soort kaatsen]; and when we were tired of these more boisterous games, we played chess [schaken] and draughts [= dammen].’ En: ‘These [...] are some of the principal amusements of the play-ground. There are, of course, other minor games of ball, tip-stick, etc.; but they are so like what are played in England, that they are not worth any particular mention.’⁹⁹

Die laatste zin deed historicus Nico van Horn in *de SPORTWERELD* (2004) verzuchten dat het doodzonde was dat Elwes veronderstelde dat zijn Engelse publiek wel wist wat er met die Engelse balspelen werd bedoeld en dus geen nadere beschrijving daarvan gaf.¹⁰⁰

⁹⁹ Elwes, Alfred. *Luke Ashleigh; or, School-Life in Holland*. London: Griffith and Farran, 1864, 229-230 en 108.

¹⁰⁰ Van Horn, ‘Terug naar school!’, 12.

De jaartallen die in het boek voorkwamen, werden genoteerd als '18-',¹⁰¹ maar in zijn 'Preface' schreef Alfred (als 'A.E.'): '[The work] depicts [the life and amusements of Holland] as they appeared when I was a youngster, and myself took an active part in the scenes described [...]'.¹⁰² Elwes vertoefde als leraar op Noorthey in de periode 1837-1840 en daarover ging *Luke Ashleigh* dus. In zijn geboorteplaats Woolwich resideerde de bekende Royal Artillery Cricket Club en er was uitgebreide gelegenheid tot oefenen en spelen op de Woolwich Common.¹⁰³ Elwes liet één keer het woord 'cricket' vallen, toen hij, in de ik-vorm vertellend als zijn personage Luke, verslag deed van een wedstrijd slootjespringen met een polsstok tussen twee teams, bestaande uit leerlingen en docenten:

'I had brought with me from England the cricket suit of flannel in which I used to disport myself at home; and this, with a blue and white striped cap, made me rather a conspicuous object.'¹⁰⁴

Maar deze verwijzing wil nog niet zeggen dat er tijdens zijn verblijf al op Noorthey gecricket werd. Alle vermaken die er gespeeld werden, kregen ruim baan in zijn boek en als er gecricket zou zijn, zou hij dat als zodanig hebben benoemd, en niet afgedaan hebben onder de noemer van 'minor games'. In feite toont de passage dus aan dat er in 1837-1840 níét gecricket werd. Vermoedelijk had Luke/Elwes in de beschreven periode zijn cricket-kleren meegenomen, omdat ze lekker zaten en hij ze goed kon gebruiken als ontspanningsoutfit. Na zijn Noorthey-tijd werkte Elwes als leraar Engels in Livorno in Toscane, en maakte hij carrière als uitermate productief Romanist en kinderboekenschrijver.¹⁰⁵

Meteen in 1863 verscheen er van *Luke Ashleigh* een Nederlandse vertaling, onder de titel *Een Engelsche jongen op eene Hollandsche school*, met als toevoeging: 'Naar het Engelsch bewerkt door P.J. Andriessen, Schrijver van "De Deserteur."' Deze Pieter Jacob Andriessen (1815-1877) was een schrijver van vooral moralistisch-historische kinderboeken¹⁰⁶ en vatte in het onderhavige geval zijn vertaaltaak vrij ruim op. Dat blijkt uit zijn 'Voorbericht', zonder dat hij overigens vermeldde dat het om de bestaande kostschool Noorthey ging: 'Ik heb er in verbeterd, wat de Engelschman verkeerd heeft gezien of slecht heeft onthouden, ik heb er uitgelaten, wat mij minder geschikt dacht voor hen

101 Elwes, *Luke Ashleigh*, IV, 1 en 237.

102 Ibidem, IV.

103 Zie bijvoorbeeld: https://en.wikipedia.org/wiki/Woolwich_Cricket_Club (bezocht 29 juli 2019).

104 Elwes, *Luke Ashleigh*, 213.

105 Zie: https://en.wikipedia.org/wiki/Alfred_Elwes#cite_ref-A_1-0 (bezocht op 29 juli 2019).

106 Zie: <https://www.schrijversinfo.nl/andriessenpj.html> (bezocht op 29 juli 2019).

voor wie 't bestemd is.¹⁰⁷ Een goed voorbeeld daarvan is zijn vertaling van de laatste zin uit het eerste citaat boven, waarbij hij het woord 'tip-stick' gewoon maar oversloeg en niet erg tekstgetrouw omging met 'other minor games of ball': 'Natuurlijk zijn er mindere spelen, als ballen, enz; doch die lijken alle zooveel op de Engelsche, dat ik 't der moeite niet waard vind, u daarvan een beschrijving te geven.'¹⁰⁸

Het cricketpak-citaat vertaalde Andriessen als volgt: 'Ik had uit Engeland mijn flanellen pak medegebragt, waarin ik gewoon was mij t'huis te vermaken, en dit gaf mij met de blaauw en witgestreepte pet een zeer vreemd uitzigt.'¹⁰⁹ Opnieuw leek hij zich weinig raad te weten met een Engels veldsportwoord, in dit geval 'cricket'. Ook hier volgde hij zijn vertalersadagium van weglaten 'wat minder geschikt is' voor zijn publiek. Daarmee bevestigde hij de indruk dat een woord als 'cricket' in deze periode verre van gemeengoed was onder het beoogde publiek.

Het boek *Luke Ashleigh or school-life in Holland* is een Engelse beschrijving van de Nederlandse schoolomstandigheden op Noorthey, met ruime aandacht voor de dan gangbare spelen die er in de ruime pauzes op de kostschool binnen, maar vooral buiten, beoefend werden. Uit *Luke Ashleigh* leren we veel over de situatie op Noorthey met betrekking tot spel tijdens Elwes' periode als docent (1837-1840). Ook kan er indirect uit afgeleid worden dat Elwes als docent het cricket niet naar Noorthey had meegenomen. Hij functioneerde in Nederland dus niet als cultuurmakelaar van Engelse teamsport. Uit *Een Engelsche jongen*, met nadrukkelijke invloed van vertaler Andriessen, is het nodige af te leiden over de dan actuele situatie op het gebied van spel en sport in Nederland ten tijde van de verschijning van de vertaling (1864). Door zijn onbeholpen omgang met de Engelse (veld)sportwoorden gaf Andriessen indirect weer wat de door hem veronderstelde kennis over Engelse sport was van het Nederlandse lezerspubliek. Op die manier deed Andriessen aan toe-eigening. Deze verschillende aspecten die uit de beide boeken zijn af te leiden, maken zowel *Luke Ashleigh* als *Een Engelsche jongen* uniek.

Als opvolger van de in juni 1840 naar Engeland vertrokken Elwes¹¹⁰ werd wederom een native speaker als leraar Engels aangetrokken: Frederick Martin Cowan, geboren op 24 juli 1822 in Londen. Hij arriveerde op 10 augustus 1840 als net 18-jarige, en het kan haast niet anders of hij was net als

107 Elwes, Alfred. *Een Engelsche jongen op een Hollandsche school*. Naar het Engelsch bewerkt door P.J. Andriessen. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1864, 5.

108 Elwes, *Een Engelsche jongen*, 71.

109 Ibidem, 125.

110 In ieder geval één keer bezocht Alfred Elwes Noorthey nog. In de *Courant* van 14 september 1880 was te lezen dat Elwes samen met oud-leerling Johannes Kneppelhout 'met belangstelling de oude Inrichting terugzag'.

zijn voorganger Elwes in zijn Engelse omgeving met cricket opgegroeid. Maar dat ‘opgegroeid’ zijn kan variëren van het zelf wel tot het zelf niet veelvuldig beoefend hebben van één of meerdere teamsporten, mede afhankelijk van de plek waar een jongeling als Cowan was opgegroeid. En zelfs als we zijn achtergrond kennen – in Cowans geval: Londen – is het eigenlijk nog speculatie, want zijn bereidheid en wil om sport mee te nemen en over te dragen bleek pas uit zijn Noorthey-periode als leraar. Vanaf de jaren dertig, veertig van de negentiende eeuw werden de teamsporten in Engeland geïncorporeerd op privé(kost)scholen en universiteiten, en Cowans kennis van teamsporten als cricket en football – met ‘kicking’ (association-voetbal) versus ‘handling’ (rugby) – was afhankelijk van het instituut waar hij zijn school- en vervolgonderwijs had genoten. Voor een goed begrip van het soort cricket en voetbal dat de over het algemeen jonge Engelse leraren naar Noorthey meebrachten, zou het dus nuttig zijn om te achterhalen waar deze jonge Engelsen hun opleiding in Engeland hadden gekregen. Hoe dan ook: de eerste vijf jaren van zijn zesjarig verblijf op Noorthey was Cowan een piepjonge Engelse eenling in het buitenland en van enige cricketliefde was toen – voor zover traceerbaar – nog weinig te merken.

4.5 Moderne Engelse sporten 1845-1853

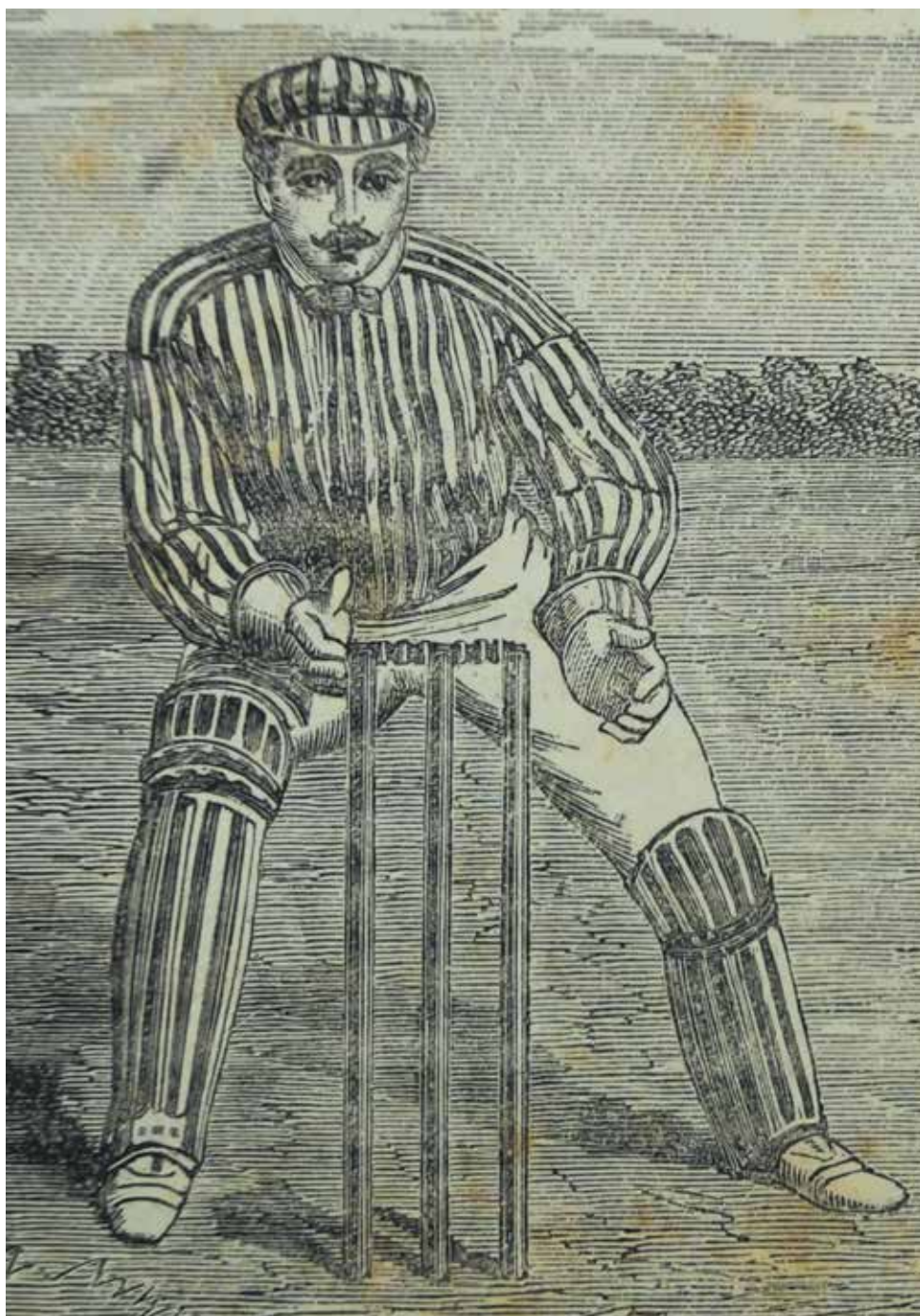
Zoals omschreven in de algemene Introductie wisten de alumni die op Noorthey op 30 juni 1845 het 25-jarig bestaan van Noorthey vierden, niet hoe snel ze na de speech van Petrus de Raadt naar buiten moesten rennen om daar weer als vanouds te kunnen spelen met de stelten, de kegels en de ‘houten’. De ballen vlogen hoog over de bomen en de ex-Noortheyenaars testten hun atletisch vermogen en spierkracht op de gymnastiektoestellen die in de speelplaats stonden opgesteld.¹¹¹ Deze beschrijving van de kostschoolalumni die ‘bezield van liefde voor Noorthey’¹¹² bijna instinctmatig in de sport- en spelmodus schoten, geeft een mooie inkijk in de Noorthey-cultuur. Het spelen in de vrije buitenlucht was niet opgelegd aan de leerlingen, en ook als terugkomers ervoeren ze het nog steeds als een verlangen naar de fysieke activiteiten die ze mochten ontplooiën tijdens hun tijd op Noorthey.

Kneppelhout constateerde dat tijdens de reünie ook de op Noorthey gangbare *running gags* weer werden uitgewisseld, net als goedmoedige onderlinge plagerijen en bijnamen: ‘Wij waren niet weg geweest; wij leefden nogmaals het nooit volprezene schooljongensleventje.’¹¹³ Oud-leerling Charles Enschedé bevestigde in de Inleiding van het *Gedenkboek Noorthey* uit 1920

¹¹¹ Kneppelhout, *Noorthey 1845*, 19.

¹¹² Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

¹¹³ Kneppelhout, *Noorthey 1845*, 20.

Afbeelding 7. Cricket: 'De Wicket-Keeper.' Bron: Routledge, *Routledge's Handbook of Cricket*, 53; Dekker, *Handleiding tot het cricketspel*, 62. De afbeeldingen in beide boeken zijn vrijwel hetzelfde, maar verschillen in details.

dat Kneppelhout dat niet uit aardigheid of aanstellerij zei, 'nee, het was natuurlijk'.¹¹⁴ Iedereen voelde zich gelukkig tijdens dat buiten-uurtje dat hen terugvoerde naar de periode dat zij geïsoleerd, maar onbezorgd leefden in de 'tamelijk geïsoleerd'¹¹⁵ gelegen minisamenleving op Noorthey. Daar was de dagelijkse fysieke ontspanning in de speelplaats bij de school en op de nabijgelegen grote weide, minstens twee keer per dag een uur, een belangrijk onderdeel van het innovatieve onderwijsconcept.

Ook directeur De Raadt stelde in 1845 vast dat de liefde van de meeste oud-leerlingen voor Noorthey alleen maar was toegenomen ná hun vertrek.¹¹⁶ Hij stimuleerde dat zelf ook, zo blijkt uit een hartelijk briefje voor de dan 18-jarige Hendrik Lodewijk Maurits Luden (1828-1903), dat hij in diens afscheidsalbum schreef. Op 10 juli 1846 sprak hij zijn dan bijna ex-leerling aan met 'lieve Maurice' en 'mijn lieve jeugdige vriend' en hij drukte Maurice dit op het hart:

'Gij verlaat mijn huis om tot een hogere school over te gaan. [...] Vergeet het huis niet, dat gij bijna zeven jaren lang bewoond hebt; vergeet ons niet, mijne vrouw en mij, die u al dien tijd met liefde verzorgd, onderwezen, geleid hebben; vergeet ons niet, wier hartelijke wenschen daarheen strekken, dat gij een geloovig Christen, een bekwaam en nuttig lid der maatschappij, het sieraad uwer aanzienlijke familie en de vreugd uwer hooggeëerde ouders wezen moogt.'¹¹⁷

De Raadt schetste hier een bepaald type jongeling dat het 'eindproduct' van Noorthey zou moeten zijn. In 1855 omschreef hij het nog explicieter: 'In ieder [onzer leerlingen] zien wij den lieveling der moeder, de hoop des vaders, de verwachting der familie, den toekomstigen verzorger der zijnen, den man, die eenmaal velerhande betrekkingen en pligten zal te vervullen hebben en wiens invloed op anderen misschien de stoutste verwachtingen te boven zal gaan.'¹¹⁸ De Raads idee van het opleiden van elitejongens tot gelovige christenen en nuttige leden der maatschappij met invloedrijke carrières op wie hun ouders trots konden zijn, paste bij de strenge Nederlandse geloofsmoraal die Rewijk in 'Het Spel, de regels en een code' beschreef. Die leidde ertoe dat de 'godsdienstige en morele arbeid van onderwijzers, predikanten en kinderboekenschrijvers' resulteerde 'in een volk van loyale en deugdzame vaderlanders'.¹¹⁹ Typerend was dat De Raadt in zijn briefje aan Maurice Luden aan

¹¹⁴ Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Kneppelhout, *Noorthey 1845*, 16.

¹¹⁷ SA922/148.

¹¹⁸ De Raadt, *Herinnering 1855*, 63-64.

¹¹⁹ Rewijk, 'Het Spel, de regels en een code', 305.

deze vorm van mannelijkheid geen fysieke eigenschappen verbond. Spel en uitspanning waren hulpmiddelen om bekwaam te worden – een gezonde geest in een gezond lichaam – maar het was kennelijk niet nodig, of niet gepast, om dat bij Maurice expliciet te benoemen.

Wat werd in die tijd dan verstaan onder een ‘sieraad uwer aanzienlijke familie’ en de ‘vreugd uwer hooggeëerde ouders’? In zijn *Mémoires* uit 1890 beschreef Frans Carl Valck (1835-1892), die op 19 mei 1846 als leerling op Noorthey werd aangenomen, en tot 22 juni 1853 bleef, in dit kader een voorval dat op Noorthey had plaatsgevonden. Op Noorthey bevond zich sinds 3 maart 1851 Prins Willem van Oranje (1840-1879) als leerling, die de jongens ‘Prins’ moesten noemen, ‘alsof dat zijn familienaam was’. De komst op Noorthey van een leerling van koninklijken bloede gaf het instituut nog extra elitecachet.¹²⁰ Valck typeerde hem als een aardige jongen die bij zijn schoolgenoten al snel aanzien genoot. Prins deed aan alle spelen mee en werd daarbij door de overige jongens niet gespaard of anders behandeld. Als begeleider had Prins ‘Zijnen Gouverneur’ kapitein jonkheer De Casembroot tot zijn beschikking, een lakei, rijtuig, paarden, ‘en hetgeen daarbij behoorde’. Op een dag stonden de jongens met elkaar te praten, toen Prins zich plotseling liet ontvallen: ‘Mijn vader is een gemeene vent.’ Valck stelde nadrukkelijk dat hij nooit klikte, maar de woorden van de jonge Willem maakten hem zo kwaad dat hij hem toebeet: ‘Wat zegt gij daar Prins?’ En toen Prins zijn ontboezeming herhaalde, antwoordde Valck: ‘Hoor eens, wanneer ik ooit weder zoo iets uit uwen mond verneem, zal ik dit niet den Heer de Raadt zeggen, maar er den Heer de Casembroot mede in kennis stellen; zoo spreekt geen zoon van zijnen vader.’ Het zegt iets over hoe Valck zelf vond dat de houding van kinderen ten opzichte van hun ouders zou moeten zijn, maar ook over hoe in die tijd een zoon zijn vader diende te respecteren.

De vaste dagindeling op Noorthey bood de leerlingen en docenten voldoende tijd om zich met ontspanningsactiviteiten bezig te houden, die welkome afwisselingen waren van ‘alle verplichte religieuze handelingen’¹²¹. Dat kunnen we goed volgen in Valcks *Mémoires*. Opstaan op Noorthey gebeurde om 6 uur ‘s morgens en een half uur later was het ontbijt. Dan:

‘[W]erd door een onzer voorgelezen uit een grooten Statenbijbel, [...] [d]aarna las een der andere jongens voor uit den Bijbel voor de jeugd van Professor van der Palm of uit een ander boekje [...]. Voor het ontbijt werd met accompagnement van een, door den muziekmeester bespeeld, seraphienorgel door ons

¹²⁰ In *Herinnering aan Petrus de Raadt*, 9, stelde Noorthey-directeur Jan Henk Kramers dat de komst van de Prins van Oranje op 3 Maart 1851 als leerling op Noorthey de kroon zette op het werk van Petrus de Raadt.

¹²¹ Derks, ‘Modesty and excellence’, 19.

een psalm en na het souper een gezang gezongen. Van 7 tot 9 uur hadden wij daarna les, dan van 9-10 uur speeluur, van 10-12 les, dan werd er gegeten; van 2-4 uur speeluuren. Van 5-8 uur les, dan weer souperen, waarna de kleineren gingen slapen, nadat eerst een gebed door één hunner was voorgelezen, terwijl de ouderen daarna konden lezen of werken naar verkiezing.¹²²

Uit het door Valck geschetste dagprogramma over diens Noorthey-periode 1846-1853 komen de protestants-christelijke uitgangspunten van De Raadts Noorthey goed naar voren: het Bijbellezen, zingen van psalmen en gezangen en bidden moesten de leerlingen een godsdienstig besef bijbrengen. Het Huis van Opvoeding *an sich* was een instituut met een theoretisch levensbegin-sel, waar actief en praktisch gewerkt werd aan de vorming van de jongens-ziel. Christelijke liefde moest de grondslag zijn van de minisamenleving die Noorthey was. Opvoeding zonder godsdienstbeoefening was ondenkbaar: 'Zonder ootmoed voor God, geene nederigheid, zonder deze geene zelfbeheersching.'¹²³

's Zondagmorgens werd de openbare kerkdienst bijgewoond in Voorschoten, Leiden of Voorburg. De leerlingen dienden dan goed op te letten, want tot de middagmaaltijd was het verplicht een opstel te schrijven naar aanleiding van de preek. Een aantal brieven van leerlingen uit 1851 is bewaard gebleven, waarin ze aan hun ouders schreven waar de kanselpreek van dominee Roldanus op zondag 8 november in Voorschoten over was gegaan. Vrijwillig deden ze dat overigens niet. Een van de veertien briefschrijvende jongens opende met: 'Den Heer de Raadt heeft mij gelast U te zenden een schets van den preek dien ik dezen morgen gehoord heb, hij liep over Mattheus 9 vers 9-14.' Waarna hij parafraseerde waar de Bijbeltekst over ging, wat die volgens hem betekende en welke lering eruit te trekken was. Het religieus besef werd de jongens dus met de paplepel ingegoten. Dit opstel in briefvorm was ook voor de jongens ongebruikelijk: 'Nu, lieve Mama, (...) ofschoon deze brief wel van eenen anderen inhoud is dan gewoonlijk, een brief blijft een brief.' De epistels bevinden zich in het Noorthey-archief en zijn dus niet verstuurd.

Op zondagmiddag maakten de inwonende docenten en leerlingen *en groupe* een wandeling of een rijtoer. Die zogenaamde 'kleine tochten gingen naar het 'Haagsche Bosch, het vroolijke Scheveningen of het eenvoudige Katwijk', maar ook het Westland en omliggende dorpen lagen soms op de route, en grotere tochten gingen zelfs tot Delft en Leiden.¹²⁴ De zondagavond werd

122 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr.499.

123 De Raadt, *Noorthey, huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 22 en 148.

124 Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

deels besteed aan ‘stille gezelschaps-spelen’ en deels aan lezen en, vanaf ongeveer 1832, aan natuurkundige proeven met de dan recent aangeschafte ‘Physische instrumenten’.¹²⁵

In Kneppelhouts boven geschetste karakteristiek van het buiten spelen door de alumni in juni 1845 herkennen we inmiddels bekende kostschoolactiviteiten als steltlopen, kegelen en gymnastieken, maar als de ballen door de lucht suisdan, dan kan het haast niet anders of de *houten* waar Kneppelhout het over had, waren slaghouten. Ook De Raadt had het in 1849 over ‘houten voor het balslaan’.¹²⁶ Dat zou betekenen dat er op Noorthey op 30 juni 1845 al een balspel met slaghouten beoefend werd. En op de van vóór 1830 gedaateerde tekening van Noorthey door Petrus Josephus Lutgens (1808-1874) – zie afbeelding 1 in de algemene Introductie – zijn twee jongens met houten knuppels of bats te zien, die een duidelijk zichtbare bal de lucht in hebben ingeslagen. Welk balspel kan dat zijn? Daarvoor zijn een aantal mogelijkheden.

In *Cricket* (1897) was Pim Mulier er, na uitvoerig onderzoek, ‘zoo goed als zeker’ van dat cricket in 1845 in Nederland was geïntroduceerd: ‘de kostschool Noorthey’ was de ‘bakermat van het spel’.¹²⁷ Hij baseerde zijn uitspraak op interviews met twee toen nog levende getuigen, één directe en één indirecte: jonkheer Hendrik Maurits Jacobus van Loon (op Noorthey: 2 mei 1842-5 juli 1849) en jonkheer Otto Frédéric Groeninx van Zoelen (op Noorthey: 27 september 1848-19 januari 1855).

Directe getuige Van Loon vertelde Mulier dat toen hij aankwam in 1842 er nog geen cricket werd gespeeld, ‘wel echter in 1845’. Indirecte getuige Groeninx van Zoelen vulde daarop aan dat bij zijn aankomst op Noorthey in 1848 het ‘primitieve’ spelmateriaal al ‘vrij versleten’ was en dat daarom diverse jongens inmiddels eigen ‘bats’ hadden aangeschaft. Het liefst had Mulier enkele andere ‘eerste beoefenaars van het spel’ óók gesproken voor zijn boek, namelijk ‘de Heeren’ Johannes Henricus Loopuyt (1829-1879),

¹²⁵ De Raadt, *Aan mijne beminde leerlingen 1832*, 47.

¹²⁶ De Raadt, *Noorthey, huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 272.

¹²⁷ Mulier, *Cricket*, 86. De eerste keer dat iemand in Nederland om cricketspullen verlegen zat, was in de periode 1788-1789. Toen zaten de 16-jarige John Skinner en zijn drie jaar jongere broer Edward, afkomstig uit Lymington, Hampshire, op de internationaal georiënteerde kostschool van Joseph de Veer in Noordwijk. John miste de Engelse sporten die hij van thuis gewend was en vroeg zijn moeder in een fraaie brief op rijm of zij hem zijn cricketspullen kon toesturen: ‘The bats, wickets, and bowls, in my room left behind / As we purpose to make these thick Foreigners stare / With a grand Cricket Match, a la mode d’Angleterre / Or by playing at bowls on the Sea-coast so level / Where a ball once impell’d will run to the D ____!’ John wilde de Hollanders met een heuse Engelse cricketmatch laten kennismaken. Of zijn moeder gehoor heeft gegeven aan zijn verzoek, is onduidelijk. De gerijmde brieven zijn gebundeld in: Skinner, John. *Sketches in Holland A.D. 1788 & 1789. I*. In: British Library, London. Reference: Add MS 33633. De passage over het cricket komt uit: ‘Letter II. Noordwijk October 1788. To Mrs S ____ England’, regels 86-88. Zie ook voor een uitgebreider verslag van het achttiende-eeuwse sporten (cricket en mob football) in Noordwijk: Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld. *Hoe voetbal verscheen in Nederland. Rood en Wit, H.F.C., H.V.V. en hun kornuiten, 1880-1910*. Boekspecial van de SPORTWERELD, nr. 87-88. Nijmegen: Stichting de Sportwereld, najaar 2018, 11-14.

Jacobus Petrus Havelaar (1831-1853), Willem Borski III (1834-1884), James Maclaren Smith (1831-1900), Richard Smith (1829-?), Pieter Bierumer Wilkens (1830-1851), Jacob Hendrik graaf van Rechteren Limpurg (1831-1878) en jonkheer Willem Karel Huydecoper (1830-1882)¹²⁸, maar die waren in 1897 allemaal al overleden, of in Engeland onbereikbaar voor contact. En ook een tweede indirecte getuige die hij noemde en die hij kennelijk graag zou hebben ondervraagd, was vrij recent overleden: de eerder genoemde John Sillem (1837-1896). Deze door Mulier als eerste Nederlandse cricketspelers getypeerden waren als leerlingen op Noorthey allemaal tegelijk aanwezig in precies het schooljaar augustus 1845-augustus 1846.¹²⁹

In Muliers rijtje leerlingen bevonden zich twee broers Smith die hij er speciaal uitlichtte: Richard (op Noorthey: 10 augustus 1844-augustus 1846) en zijn twee jaar jongere broer James (op Noorthey: 4 augustus 1845-22 december 1848). Een door Mulier onbenoemde broer William Smith zat óók op Noorthey, en wel van 4 augustus 1845 tot 24 december 1846. Mulier bood geen context over dit trio, maar zij waren in Rotterdam geboren jongens: Richard in 1829, James in 1831 en William in 1833. Hun ouders waren Richard Smith en Ann Maclaren, die in 1821 in Manchester in het huwelijk waren getreden, waarbij Richard benoemd werd als 'Merchant, Rotterdam'. Vader Richard (1791-1865) was daar werkzaam in de handel, met partners onder namen als Campbell & Co. en Knowles & Smith. Rond 1845, juist het jaar dat zijn zoons op Noorthey bivakkeerden, vestigde hij zich in Manchester, als mede-eigenaar en directeur van The General Screw Steam Shipping Company, een bedrijf dat met vier stoomboten handelswaren vervoerde tussen Engeland en Nederland.¹³⁰ Zijn drie zoons lijken hun ouders te zijn gevolgd, maar details over hun verdere Engelse bestaan en carrières zijn schaars.¹³¹

Zonder verdere toelichting maakte Mulier uit de aanwezigheid in zijn lijst van de twee Smith-broers 'een gevolgtrekking', namelijk 'dat de ouders van die Heeren allicht den eigenaar [van Noorthey] hebben aangeraden de jongelui te doen cricket spelen'. Waar hij dit op baseerde is onduidelijk. In elk geval: de nieuwe handelspartner van Richard Smith sr. in Engeland was James Laming, eigenaar van een rederij die sinds 1816 een verbinding in stand hield tussen Londen en Rotterdam in de 'packetvaart'. James' kleinzoon Robert

¹²⁸ Mulier, *Cricket*, 86; volledige namen en jaren toegevoegd.

¹²⁹ Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

¹³⁰ <http://www.historic-shipping.co.uk/gssco/The%20Company.html> (bezoekt op 29 juli 2019). Trouwbericht vader en moeder Smith: *Rotterdamsche Courant* (31 juli 1821). Kinderen Smith te vinden op: www.scotsintchurc.com/sicarchives/baptisms/SCRDBAPTIS.html (bezoekt op 29 juli 2019). Met dank aan Wim Zonneveld.

¹³¹ William overleed al in Manchester in 1849, en James begon via meerdere huwelijken met Engelse dames aan een jetset-achtig bestaan. Richard jr. lijkt zijn vader te hebben bijgestaan in zaken.

Laming (zoon van William Cotton Laming die zich in 1843 in Rotterdam vestigde als handelaar en daar waarschijnlijk Richard Smith sr. nog ontmoet zal hebben) was een bekende figuur in de laatnegentiende-eeuwse Nederlandse cricketwereld. Tussen 1888 en 1892 werd er door regionale Nederlandse teams gespeeld om de zogenaamde 'Laming Beker', door hem ter beschikking gesteld. Het zou dus kunnen dat cricket-belangstelling een lange traditie had binnen de in Rotterdam en daarbuiten met elkaar in contact staande families Laming en Smith.

Uit het feit dat de 'verscheidene leerlingen' in 1848 over eigen cricketspullen beschikten, concludeerde Mulier dat het spel toen inmiddels behoorlijk populair was en 'burgerrecht had weten te verkrijgen'.¹³² Er is echter ook een alternatief geopperd voor zijn 'gebroeders Smith'-theorie over het begin van cricket op Noorthey. Het is afkomstig uit Van Horns artikel 'Terug naar school!' uit 2004, waarin hij, zowel wat betreft jaartal als initiatiefnemers, een alternatief scenario bood, op grond van nieuwe door hem gepresenteerde gegevens. Hij had – ten eerste – een artikel opgediept over Noorthey in *The Educational Times* van 1 november 1848, met daarin een passage over de sportieve activiteiten op de kostschool:

'A huge piece of ground, immediately fronting the school premises, is used as a play-ground. Here there are all kinds of gymnastic machinery, and a master of much gymnastic agility, to keep the game alive. The English master lately introduced the healthy English game of cricket amongst the pupils of Noorthey, who engage in it with much delight.'¹³³

Van Horn citeerde uit dit artikel alleen deze woorden: '...the English master lately introduced cricket...', en concludeerde uit het publicatiejaar 1848 van het artikel dat 'lately introduced' vlak daarvoor had moeten plaatsvinden. Daaruit volgde volgens hem dat de dan 21-jarige George William Atkinson uit Barnsley, leraar Engels op Noorthey tussen 1847 en 1851, degene moest zijn geweest die de sport in het schooljaar 1847-1848 had geïntroduceerd. Van Horn negeerde daarbij Muliers leerlingenlijst en voegde aan Atkinsons veronderstelde betrokkenheid nog toe: 'Afgaande op berichten uit 1850 zou hij dit mede hebben gedaan op aandrang van enkele Engelse leerlingen'.¹³⁴

Van Horn baseerde zijn toegevoegde mededeling, zonder bronvermelding, vrijwel zeker op de al eerder geciteerde passage uit de Inleiding van het Gedenkboek Noorthey, opgeschreven door alumnus Charles Enschedé vlak

¹³² Mulier, *Cricket*, 86.

¹³³ Minimus, 'A Visit to Noorthey', 35-36.

¹³⁴ Van Horn, 'Terug naar school!', 11-12.

voor zijn overlijden in 1919 (en dus niet in 1850, zoals Van Horn stelde): 'Sedert omstreeks 1850 was door de Engelsche leerlingen, daartoe geholpen door den Engelschen docent Atwell, de Engelsche spelen, cricket, hockey destijds gandi genaamd, en football ingevoerd.'¹³⁵

Enschedé zat veel later op Noorthey (1868-1874) en hij deed in 1919 op basis van horen zeggen een algemene slag naar de introductie van de drie genoemde Engelse sporten op de jongenskostschool in Veur. Hij verslikte zich in de naamsovereenkomst tussen de leraren Engels George William Atkinson en Henry Attwell, want Attwell arriveerde pas in 1854 op Noorthey, om in 1857 weer te vertrekken. Het zijn jaartallen en namen die zowel bij Enschedé als Van Horn onderling niet compatibel zijn. Daar komt bij dat er in de periode 1854-1858 geen 'enkele Engelse leerlingen' op Noorthey schoolgingen, maar slechts één, eigenlijk een dan piepjonge halve: John Francis Loudon (17 april

Afbeeldingen 8 en 9. De broers Richard en James McLaren Smith in 1854, toen ongeveer 25 en 23 jaar.
Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 334.

¹³⁵ Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

1844-1881), zoon van een Engelse vader en een Nederlandse moeder, die kostschoolleerling was tussen 1853 en 1857.¹³⁶

De conclusie kan niet anders zijn dan dat het jaar 1845 ‘voor het begin van cricket op Noorthey strookt met het artikel in *The Educational Times*, waarvan de schrijver met *lately* “nog niet zo lang geleden” bedoelt’.¹³⁷ Op bezoek in Veur was de journalist van de Engelse krant kennelijk wel medegedeeld dat een ‘English master’ verantwoordelijk was geweest voor de introductie van het cricket, maar niet wie dat was. En als *The Educational Times* gelijk had dat een ‘English master’ de initiatiefnemer was van cricket op Noorthey, dan zal dat de al genoemde Frederick Martin Cowan zijn geweest, al of niet – maar waarschijnlijk wel – daartoe van harte aangemoedigd door een of meerdere gebroeders Smith. Met andere woorden: dit is uiteindelijk het Mulier-scenario, maar wel met toevoeging van een concrete Engelse leraar. Het zou ook mogelijk kunnen zijn dat de drie broers Smith begin augustus 1845 zelf het idee opperden om cricket te gaan spelen en daarbij de hulp inriepen van Cowan, hun toen 23-jarige leraar Engels.

De introductie van cricket in deze jaren wordt bevestigd in een andere bron: de al genoemde *Mémoires* van Frans Carl Valck over de periode mei 1846-1853. Hij benoemde het beoefenen van diverse buitenactiviteiten: ‘In de speeluren werd geknikkerd, op stelten gevochten, iets waarin wij het zeer ver hadden gebragt, Duitsch spel gespeeld, gecricket en in den winter wanneer er sneeuw lag, met sneeuwballen geworpen, en lag er ijs, met priksleden gereden.’ De jonge Valck memoreerde dus, naast cricket, ook een activiteit die we dan nog niet eerder op Noorthey waren tegengekomen: het zogenaamde ‘Duitsch spel’.¹³⁸

Valcks terugblikkend gebruik van de uitdrukking ‘Duitsch Spel’ dateert uit 1890, maar er is een geloofwaardige aanwijzing dat de uitdrukking contemporain midden-negentiende eeuws was, met – opnieuw – een solide Noorthey-connectie. In 1850 verscheen ‘Duitsch spel’ in een lemma in de categorie ‘Childs’s plays, play-things, toys, Kinderspelen, speelgoed’, in het boekje *Selection of English Words and Dialogues/verzameling van Engelsche woorden en zamenspraken*, samengesteld door Adrianus Bruinvisch Maatjes.¹³⁹ Dat lemma luidde: ‘Róunders, het duitsch spel. (In French: *balle*

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld. ‘Kicksen en wickets. Van cricket naar voetbal in Nederland 1845-1888.’ In: *Hard gras* 115, special (augustus 2017): 3-150, hier: 11-14.

¹³⁸ Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 499.

¹³⁹ In: Cowan, Frederick Martin, en Adrianus Bruinvisch Maatjes. *Practische inleiding tot de beoefening der Engelsche taal*. Zevende druk. Amsterdam, J.B. Gebhard & Comp., 1874, meldde Noorthey-directeur Kramers in ‘Een woord bij den 7den druk’: ‘Mijne intieme betrekking tot de hooggeachte auteurs, inzonderheid tot den Heer Maatjes, mijn zwager en vriend [...]’ Maatjes was op 1 mei 1846 getrouwd met Gezina Geertruida Cristina Hoogklimmer en Kramers in 1849 met Gezina’s drie jaar jongere zus Margaretha Anna Hoogklimmer.

au camps.)'. Het boekje werd op Noorthey als lesboek gebruikt.¹⁴⁰ Overigens, opmerkelijk: het woord 'cricket' kwam er niet in voor.

Behalve de (latere) zwager van Noorthey-directeur Kramer was Bruinvisch Maatjes ook – op zijn minst – een goede bekende van Frederick Martin Cowan, dan niet meer werkzaam bij Noorthey, maar sinds 1846 in dienst bij het Amsterdams gymnasium als leraar Engelse taal en letterkunde. Bruinvisch Maatjes, in 1820 geboren in Zierikzee, werd in 1847 benoemd tot 'hoofd eener diaconieschool der waalsche gemeente, gevestigd eerst op het Rokin, later aan de Bloemgracht.'¹⁴¹ Het Amsterdamse onderwijswereldje was klein genoeg om elkaar tegen het lijf te lopen: Cowan schreef een aanbevelend voorwoord bij *Selection* en op de lange publicatielijst van Bruinvisch Maatjes staan diverse gezamenlijke publicaties met Cowan, waaronder *Leercursus ter beoefening der Engelsche taal* (1854) en *Engelsch lees- en vertaalboek voor eerstbeginnenden* (1862).¹⁴²

Het 'Duitsch spel' dat Valck noemde, beoefend in zijn Noorthey-tijd 1846-1853, was dus het Engelse *rounders*, dat bekend staat als een vroege voorloper van honkbal.¹⁴³ Maar waarom heette een evident Engels balspel 'Duitsch'? In 1845 verscheen bij de bekende uitgeverij Suringar in Leeuwarden het boekje *Jongens! Wat zal er gespeeld worden?*, met als ondertitel 'Handboekje voor knapen bij hunne Onderlinge Oefeningen en Spelen'.¹⁴⁴ Het was aanwezig in de bibliotheek van Noorthey, waarschijnlijk al snel na het verschijnen.¹⁴⁵ Maar minstens zo interessant is de ontstaansgeschiedenis ervan. De onbekende Nederlandse vertaler en bewerker verwees in zijn Inleiding naar een 'Schrijver, die dit boekje [heeft zamengesteld], naar aanleiding van een Engelsch werkje, in het Hoogduitsch [uitgebracht] onder den titel: *Womit soll ich mich belustigen?*'.¹⁴⁶ Het bedoelde Duitse werk was in 1842 verschenen en uit de ondertitel ervan (*oder Gründliche Anweisung zu einer Menge Spiele, und kurzweiliger Beschäftigungen für die Jugend: Mit einzelnen Zusätzen,*

140 Maatjes, Adrianus Bruinvisch. *Selection of English Words and Dialogues/verzameling van Engelsche woorden en zamenspraken*. Leiden en Amsterdam: J.H. Gebhard & Comp., 1850, 51 en IV. Bij de negende en en tiende druk uit 1882 was te lezen dat deze edities geheel overeenkwamen met de beide vorige drukken. '[A]lleen heeft de Heer Rix, die door lang gebruik met onze leerlingen het boekje kent, de bruikbaarheid er van verhoogd door nauwkeurig de plaatsing van de vertaalde woorden te herzien en de woordenlijst aan te vullen.' Zie voor John Joseph Helson Rix Paragraaf 4.8.

141 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW), 'Maatjes'. Online: http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=3&page=411&view=imagePane&accessor=accessor_index (bezocht op 29 juli 2019).

142 Cowan, Frederick Martin, en Adrianus Bruinvisch Maatjes. *Leercursus ter beoefening der Engelsche taal*. Amsterdam: J.H. Gebhard & comp, 1854; Cowan, Frederick Martin, en Adrianus Bruinvisch Maatjes. *Engelsch lees- en vertaalboek voor eerstbeginnenden. Eene verzameling van stukken in proza en poëzij*. Amsterdam: Gebhard, [1862].

143 <https://en.wikipedia.org/wiki/Rounders> (bezocht op 26 juli 2019).

144 Het boekje wordt als 'algemeen verkrijgbaar' aangekondigd in: 'Gratis-Bijvoegsel tot het Nieuwsblad voor den Boekhandel' (4 december 1845): 1.

145 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 384.

146 *Jongens! Wat zal er gespeeld worden? Handboekje voor Knapen bij hunne Onderlinge Oefeningen en Spelen*. Leeuwarden: G.T.N. Suringar, 1845.

auszugsweise bearbeitet nach dem Englischen: the boys own book) blijkt dat het Engelse origineel een befaamde publicatie was: *The Boy's Own Book, a complete Encyclopedia of All the Diversions, Athletic, Scientific and Recreative, of Boyhood and Youth*, voor het eerst gepubliceerd in 1828 in Londen onder redactie van William Clarke, als speciale uitgave van het jongenstijdschrift *Boy's Own*.¹⁴⁷

Wikipedia meldt onder de entry 'Rounders' wat dit Engelse opvoedkundige boek, deze encyclopedie van de 'Sports and Pastimes' voor jongens, zoal bevatte en teweegbracht:

'The game of rounders has been played in England since Tudor Times with the earliest reference being in 1744 in *A Little Pretty Pocket-Book* where it was called "base-ball" by John Newbery. In 1828, William Clarke in London published the second edition of *The Boy's Own Book*, which included the rules of rounders and which contained the first printed description in English of a bat and ball base-running game played on a diamond.'¹⁴⁸

In 1829 werd het boek in Boston, Massachusetts (VS) gepubliceerd, en van daaraf ontwikkelde rounders zich in de Verenigde Staten tot het Amerikaanse honkbal. In Engeland sloeg het spel minder aan, want cricket was daar al veel

Afbeelding 10. Tekening door Noorthey-leerling Leonard Wurfain onder de titel 'Duitschspel', opgenomen in een Bijlage van de *Noortheysche Courant*, nr. 12 (10 april 1881).

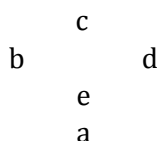
¹⁴⁷ Met dank aan Wim Zonneveld.

¹⁴⁸ <https://en.wikipedia.org/wiki/Rounders> (bezocht op 26 juli 2019).

populairder en er was geen behoefte aan een variant in plaats ervan of er naast.

Een vergelijking van de drie publicaties in drie talen levert het volgende op. Leggen we de Engelse 'Rounders'-tekst uit *Boy's* naast het lemma 'Engelsch balspel' in *Jongens!*, dan lijkt de Nederlandse tekst, via de omweg van het Duits, een tamelijk getrouwe versie van het hoofdstukje 'Rounders' in *Boy's*. In *Boy's* stond bijvoorbeeld deze passage:

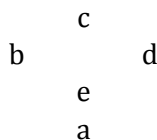
'In Rounders, the players divide into two equal parties, and chance decides which shall have first innings. Four stones or posts are placed from twelve to twenty yards as under, as *a, b, c, d*, in the margin; another is put at *e*; one of the party which is out, who is called the pecker or feeder, places himself at *e*. He tosses the ball gently toward *a*, on the right of which one of the in party places himself, and strikes the ball, if possible, with his bat.'¹⁴⁹

Figuur 1. Schema van spelers bij 'rounders' in *The Boy's Own Book* (1828).

In het Nederlands (via het Duits) werd dat:

'In [Engelsch balspel] verdeelen zich de spelers in twee gelijke partijen, en het lot bepaalt, wie den voorrang hebben zal. Vier steenen of andere merken worden op eenen afstand van ongeveer 36 tot 60 voeten van elkander gelegd: gelijk *a., b., c., d.* het toonen, en een vijfde merk wordt op *e.* gelegd. Van de partij, welke niet eerst speelt, plaatst zich een, die de struikroover genoemd wordt, bij *e.* Hij werpt den bal zacht naar *a.*, waar zich een van de partij, die den voorrang heeft, heeft geplaatst. Deze tracht nu den bal, welchen de struikroover naar hem werpt, met zijnen balstok te treffen.'¹⁵⁰

Figuur 2. Schema van spelers bij 'Engelsch balspel' in *Jongens! Wat zal er gespeeld worden?* (1845).

149 Clarke, William (red.). *The Boy's Own Book, a complete Encyclopedia of All the Diversions, Athletic, Scientific and Recreative, of Boyhood and Youth*. Fourth Edition. London: Vizetelly, Branston and Co, 1829, 20.

150 *Jongens! Wat zal er gespeeld worden?*, 30-31.

Deze opname van het ‘Engelsch balspel’ (= rounders) in *Jongens!* uit december 1845, de aanwezigheid van *Jongens!* in de bibliotheek van Noorthey en het opduiken van ‘Duitsch spel’ in de Noorthey-*Mémoires* van Frans Carl Valck over de periode 1846-1853 duiden erop dat een versie van het Engelse rounders, onder de naam Duitsch spel, in Nederland gespeeld werd op de jongens-kostschool Noorthey, vermoedelijk vanaf het voorjaar van 1846, onmiddellijk ná het verschijnen van *Jongens!*

Aangezien er op de Noorthey-lithografie van Petrus Josephus Lutgens (zie afbeelding 1 in de algemene Introductie) van vóór 1830 al een slagbal-achtig spel is te zien, kan het haast niet anders dan dat dit het oudhollandse kastie was, dat in ieder geval al sinds de zeventiende eeuw in Nederland werd beoefend.¹⁵¹ Wellicht was het op Noorthey geïntroduceerde rounders/Duitsch spel gecombineerd met elementen uit het toen dus kennelijk al beoefende kastie. Of, anders gezegd: de kostschooljongens transformeerden het al beoefende kastie in het voorjaar van 1846, toen het boek *Jongens!* beschikbaar was, tot het modernere rounders. In dat geval is het een voorbeeld van toe-eigening. Dat de Noorthey-leerlingen het kastie-rounders ‘Duitsch spel’ noemden, zal te maken hebben met de beschrijving van het spel in het uit het Duits vertaalde spelinstructieboekje *Jongens!* Het toont aan dat de meest waarschijnlijke alumni-activiteit waarnaar Kneppelhout voor 30 juni 1845 verwees en waarvoor ‘houten’ benodigd waren, kastie was.

Tot zover de ingewikkelde beschrijving van het begin van ‘Duitsch spel’ (naast cricket) op Noorthey aan de hand van taalkundige afleidingen. Maar uit de *Mémoires* van Valck blijkt dat er naast deze veldspelen nóg een Engelse sportactiviteit was die in het schooljaar 1845-1846 lijkt te zijn ingevoerd:

‘[...] van alle spelen was er een balspel, gandie genaamd, waarbij alle spelenden in twee partijen verdeeld, eenen bal over eene lijn moesten slaan met ruwe uit het Bosch gesneden stokken, die van onderen gekromd waren, dat zeker het geliefkoosde was. Het was een ruw spel en degeen, die verkeerd stond, had alle kans een houw over been of arm en zelfs, ik heb het een paar maal bijgewoond, over het hoofd te krijgen, zoodat hij buiten kennis was. De meeste meesters deden mede en dat verminderde hun gezag geenszins. Degeen, die het meest bij de hand was, leerling of meester, stond bij die spelen het hoogst aangeschreven. Gandi was een zeer gezond spel, daar armen, beenen, longen in één woord alle ligchaamsdeelen geoeffend werden.’¹⁵²

151 Zie bijvoorbeeld: Dozy, Gualtherus Jacob. *Spel en spelen [in de 17e eeuw]*. Baarn: Hollandia-Drukkerij, [1909], 57-58: ‘In 1651 waren de bewoners van de Nieuwmarkt en Heerenmarkt komen klagen, dat de jongens met hun kastiespelen de ballen en met hun keilen de steentjes door de glazen wierpen en soms “de goede luyden beseerden”. Natuurlijk maakten toen Mijne Heeren van den Gerechte terstond weer een keur, gelijk al sedert twee eeuwen gedaan was, zonder dat het ooit geholpen had.’

152 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 499.

Een Keltische vorm van hockey was vanaf de zeventiende eeuw op de Britse eilanden populair. In Ierland werd het bijvoorbeeld *hurling* genoemd, waarbij twee teams de bal door de lucht in elkaars goal proberen te werken met behulp van korte, platte sticks. Maar in Engeland werd het al snel over harde grond of over ijs gespeeld, met langere sticks die van onderen van een kromming waren voorzien, onder de naam *bandy (on ice)*. Over een Engelse vertaling van deze passage van Valck over gandi schreef Mike Barford, curator van het Hockey Museum in Woking (Surrey): 'There have been many games in many countries in which a ball has been hit with a stick, in which there has been the concept of winning the game by hitting an object through a defined space at either end of the space used for the game, which of course we would call a goal. These games have a variety of names, including *shinty* in Scotland, *bandy* in England and in Wales and *hurley* in Ireland. It sounds as though

Afbeelding 11. 'A Game of Hockey' in 1892. Originele print uit *The Graphic Magazine*, later met de hand ingekleurd. Bron: [The Graphic/hockeygods.com](http://TheGraphic/hockeygods.com).

gandi in Holland may be one such game. [...] The game played at Noorthey in 1845 may have come from the version of hockey played in England at that time. One possible source would be contemporary boys' books of sports which list the rules of hockey at that time.¹⁵³

Het woord *gandi* werd voor zover bekend alleen op Noorthey gebruikt als synoniem voor hockey. Het had ook diverse verschijningsvormen, afhankelijk van de spellingsvaardigheden en kennis van het Engels van de betreffende redacteur-leerling van dienst: *gandy*, *gandij*, *gandi* en *gandie*. De vraag is waar het woord vandaan kwam. Het lijkt erop dat *gandi* of *gandy* een door de leerlingen verbasterde (toegeëigende) vorm was van *bandy*, het Engelse woord voor een oervorm van hockey, waarbij de bal met gekromde sticks over harde grond of over ijs werd gespeeld.

Valck benadrukte dat leerlingen en 'meesters' samen aan deze variant van veldhockey meededen, met veel plezier, want het spel was het meest 'geliefkoosd'. Docenten deden niet alleen aan de sportieve activiteiten mee, maar behielden hun autoriteit. Als deze participerende, meestal wat jongere leraren goed op het veld waren, stonden ze 'het hoogst aangeschreven' en stegen ze met dit vertoon van 'masculinity of the playing fields' in de achting van de leerlingen en in de schoolhiërarchie. En vermoedelijk kweten ze zich meteen van hun toezichthoudende taken, op een indirecte en onopvallende manier, want, zoals De Raadt schreef in 1849: hoe vrij en 'ongedwongen' de leerlingen zich tijdens de speeluren ook bewogen, binnen of buiten: een wakend oog van een of meerdere leraren, 'toezigt', ontbrak nooit.¹⁵⁴ Sport was dus ook disciplinerend.

De jaren 1845-1846 waren sportief gezien dus tamelijk revolutionair voor Noorthey: maar liefst drie Engelse sporten – cricket, rounders (Duitsch spel) en gandi(e) – werden geïntroduceerd en met plezier en enthousiasme beoefend. En daar was ruim de tijd voor. Het door Valck weergegeven doorweekse dagritme was behoorlijk gedisciplineerd: ongeveer negen tot tien uur geestelijke inspanning en zo'n drie uur om met spelen en sporten te ontspannen, met voor het laatste relatief meer tijd in het weekend. Op zaterdag hadden de leerlingen van 10 tot 12 uur de tijd om 'vrij' te corresponderen, waarbij het schrijven aan de ouders op prijs werd gesteld en gestimuleerd, en op één lesuur 's middags na stond het de leerlingen zaterdagmiddag vrij om zich bezig te houden met bezigheden naar eigen keuze. Die dagindeling kwam aardig in de buurt van GutsMuths' stelregel van acht uur per dag geestelijke oefening, afgewisseld met vier tot vijf uur lichaamsbeweging.

Valck stelde vast dat de leerlingen in zijn tijd 'over het algemeen dan ook

¹⁵³ Mail van Mike Barford op 30 juli 2019.

¹⁵⁴ De Raadt, *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 283-284.

zeer gezond' waren. Ze gingen 'ligt gekleed'. Tijdens de uren in de klas en op de speelplaats droegen ze 'blauw gestreepte katoenen kielen, met een stevigen leeren riem om het lijf bevestigd'. Zodra de etensbel van 12 uur werd geluid, wisten de jongens hun handen en verkleedden ze zich. De kielen werden vervangen door 'lakensche buisjes', die ze droegen tot ze 'reeds flink opgeschoten jongens' waren. Op en buiten Noorthey droegen ze petten behalve wanneer zij 'deftig moesten zijn om uit eten te gaan of visites te maken'.¹⁵⁵

Martin Frederick Cowan verliet Noorthey in augustus 1846 om docent Engels te worden aan het gymnasium in Amsterdam. Vanaf 1860 werkte hij als 'first interpreter' bij het Britse consulaat in Hakodadi, Japan. Op een zeereis in april 1862 naar Tokyo, waar hem een benoeming wachtte tot consul, kwam zijn schip (de Engelse oorlogsbodem Camilla) in een orkaan terecht waarbij alle passagiers en bemanningsleden omkwamen.¹⁵⁶ Zijn precieze overlijdensdatum bleef onbekend.

Het is onduidelijk wie in het schooljaar 1846-1847 de lessen Engelse taal- en letterkunde op Noorthey verzorgde, want het duurde een jaar voordat er een Engelse opvolger voor Cowan was gevonden. Op 3 september 1847 trad

Afbeelding 12. George William Atkinson rond 1871 in Barnley, Yorkshire. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 334.

¹⁵⁵ Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 499.

¹⁵⁶ Zie: https://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu03_01/molh003nieu03_01_0450.php (bezocht op 30 juli 2019).

George William Atkinson (1826-?) aan, toen 21 jaar, geboren in Huddersfield in Yorkshire.¹⁵⁷ Atkinson bleef tot 1851, maar verdere berichten over Engelse sport op Noorthey tot 1853 beperken zich tot de eerder genoemde mededeling van De Raadt uit 1849 over het cricket en de *Mémoires* van Frans Carl Valck.

Uit de overzichtslijst van docenten die opgenomen is in het gedenkboekje over Noorthey dat in 1870 verscheen, blijkt dat er, na het vertrek van Atkinson in 1851, maar liefst drie jaar lang geen Engelsman was die Engelse taal- en letterkunde gaf.¹⁵⁸ Kennelijk was het dan niet gemakkelijk om jonge Engelse docenten in spe naar Nederland te lokken voor een intensieve baan met kost en inwoning op een tamelijk geïsoleerd gelegen jongenskostschool. Het zou kunnen dat de nieuwe algemeen directeur Kramers het eerst een tijdje zonder probeerde. En wellicht was dat noodgedwongen, omdat hij de internationale contacten ontbeerde die De Raadt in overvloed had. Ongetwijfeld werd het vak Engels tussen 1851 en 1854 wel gegeven, maar door wie is onduidelijk.

Vanwege gezondheidsredenen had De Raadt na zijn partiële terugtrekken

Afbeelding 13. Petrus de Raadt, circa 1851. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 511.

¹⁵⁷ Haags Gemeentearchief, Archiefnummer 5270-01 Gemeente Leidschendam, Inv.nr. 2249.

¹⁵⁸ Beijnen, *Herinnering 1870*, 51-52.

in 1849 de dagelijkse leiding over Noorthey precies in dat jaar 1851 volledig overgegeven aan Jan Henk Kramers. Hij bleef wel bij 'zijn' kostschool betrokken, zo blijkt uit de *Mémoires* van Frans Carl Valck, en kwam vanaf Klein-Stadwijk in Voorschoten met paard en rijtuig vrijwel elke dag op bezoek. Zo kon De Raadt nog enige uren met de leerlingen en docenten doorbrengen en Kramers assisteren met de administratie en de correspondentie. Hij bleef de jongens het grootste respect inboezemen met zijn gezagvolle en deftige verschijning: '[A]ltijd in het zwart en met eenen hoogen witten das, die in een klein wit strikje eindigde. Zijn kin verborg er zich in.'¹⁵⁹

Valck was zeer te spreken over Petrus de Raadt, maar er was één zaak die hem – zelfs zo veel jaar na dato – nog steeds dwarszat. In zijn overzichtswerk uit 1849 stelde De Raadt dat zijn Huis van Opvoeding zo ingericht zou moeten zijn, dat fysieke straf, een 'code pénal' niet nodig was, maar als het al werd toegepast, dan was het inzake 'goed of kwaad gedrag' of 'als middel ter bespoediging van vorderingen' bij het 'gewone schoolwerk'. Daarbij formuleerde De Raadt deze algemene aanbeveling: 'Berisp, vermaan of straf naar de omstandigheden, naar het karakter van den schuldige, naar den indruk, dien het gebeurde op hem, ja ook op zijne medeleerlingen gemaakt heeft.'¹⁶⁰ In de Inleiding van het *Gedenkboek Noorthey* werd gesteld dat Noorthey geen prijzen of beloningen toekende en straffen kwamen 'haast niet voor'.¹⁶¹

Frans Carl Valck wist dat dit een papieren regel was, want de dagelijkse realiteit op Noorthey was anders. Lichaamsstraffen werden wél toegepast op de jongens, namelijk op hen die de mogelijkheid niet hadden zich te beklagen bij hun ouders die in Indië verbleven: medeleerling Jan Andries van Braam en Valck zelf. Ook Willem Frederik Carel 'Frits' de Eerens moest het regelmatig ontgelden, omdat hij een wees was en van zijn zesde jaar af op Noorthey had doorgebracht. Over de 'jongelieden' op Noorthey zei Valck dat ze in zijn tijd eigenlijk allemaal tot 'zeer rijke patricische of adellijke families' behoorden, behalve Eerens en hij zelf. Deze drie jongens kregen van tijd tot tijd een afstraffing met de stok, en als De Raadt dat nodig vond, luidde hij de bel die vlak bij zijn kamer hing om De Ruiters te laten aantreden, de tuinbaas, 'om een teentje te snijden'. Valck wist niet wat de anderen deden waarvoor ze straf verdienden, maar hijzelf beklagde zich buiten Noorthey nooit over 'die ranselpartijen'. Hij schaamde zich daarvoor en hij vond het laf dat hij, 'weerloze, op die wijze gestraft' werd.¹⁶²

Toen Valck net op Noorthey was, probeerde hij 'door allerlei inschikkelijk-

159 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 499.

160 De Raadt, *Noorthey, huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 36 en 178-179.

161 Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

162 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 499.

heden' de andere leerlingen voor zich te winnen. Maar in zijn klas maakten ze het zo bont 'dat ik er verwoed op los ging en "amok" maakte en er op los ranselde en toch het besef kreeg, dat ik zodoende respect kon afdwingen'. Met zijn kostschoolgenoot Brian Nahuys kwam hij een keer zó in conflict, dat hij hem bijna wurgde: '[I]k draaide zijn das om totdat hij rood zag en wilde niettegenstaande hij met zijn vuisten op mij losroffelde, niet los laten, totdat de anderen hem met geweld ontzetten.' Valck besepte zich dus dat hij het niet van zijn afkomst moest hebben. Hij kon en moest met zijn vuisten voor zichzelf opkomen om zich in de pikorde te handhaven en omhoog te werken.

Zijn opstandige karakter bracht hem er op zeker moment toe De Raadts meten met twee maten met betrekking tot het straffen niet meer te pikken. Op een winterse zondag begin 1851 waren de jongens niet naar de kerk geweest, maar was hun een preek voorgelezen. De jongens dienden het stichtelijk verhaal in eigen woorden samen te vatten en Valck was daarin een 'bolleboos'. Zijn gedachten buitelden over elkaar heen, maar daardoor schreef hij zo snel en slecht leesbaar, dat de 'Engelsche meester' Atkinson dit opmerkte. Hij droeg Valck op alles over te schrijven. Dat vond Valck te veel gevraagd, 'te meer daar het hier een stijl- en geen schrijfoefening' was. Valck antwoordde dat hij dat weigerde te doen: 'Toen de heer Atkinson mij daarop het cahier ontnemen wilde, ontstond er een gevecht, waarbij ik hem met de pen in de wang stak en er bloed vloeide. De heer Atkinson ging onmiddellijk zich bij den heer Kramers beklagen, welke onmiddellijk opdaagde en mij in het cachot zette.'¹⁶³

Valck sloop uit zijn gevangenis weg en verschanste zich uit woede met een 'gandie stok', afkomstig uit de kast met sportmaterialen, als 'wapentuig' in het 'schilderkamertje' op de zolder van het Noorthey-gebouw. Toen de botsing met de dagelijkse leiding uiteindelijk was gesust en opgelost, moest hij de volgende dag nóg een keer op het matje komen, nu bij de nog steeds met gezag beklede De Raadt. Ten overstaan van alle verzamelde 'meesters en jongens' legde De Raadt Valck op dat hij zijn excuses moest maken. Valck vond dit geen enkel probleem. Hij deed dat meteen en volmondig, omdat hij De Raadt 'wel lijden mogt'. Valck zelf was van mening dat de kou na zijn verbale boetedoening afdoende uit de lucht was, maar De Raadt dacht daar anders over. Hij haalde het 'teentje' tevoorschijn voor een fysieke afstraffing. Als voorbeeld gesteld voor het tribunaal van de hele school werd Valck zo razend dat hij het teentje uit de handen van De Raadt rukte, in tweeën brak en voor diens voeten wierp. Hij dreigde dat hij een ongeluk zou begaan als De Raadt of iemand anders het waagde hem aan te raken of te slaan. En kennelijk zag de jongen eruit – zo 'bleek als een doek' – alsof hij zijn vastberaden woorden

¹⁶³ Ibidem.

waar zou gaan maken, want De Raadt haalde bakzeil en Frans Valck hoorde verder niets meer van de geschiedenis.¹⁶⁴

Kramers was volgens Valck bij de jongens niet ‘algemeen bemind’ en ontwikkelde zich tot Valcks persoonlijke ‘bête noire’. Valck was een van de weinigen – wellicht zelfs de enige – die alles tegen Kramers durfde te zeggen: ‘Zoodoende werd ik een soort van aanvoerder der ontevreden en wel een waartegen men niet veel durfde te beginnen, daar ik au fond meestal gelijk had.’ Een paar jaar later – begin juni 1853 – was er opnieuw een heftige aanvaring, nu rechtstreeks tussen Valck en Kramers, aan wie hij toen al een behoorlijke hekel had. De jongens waren op een zomerse zondag naar Voorburg gewandeld om een dienst in de ‘Fransche kerk’ bij te wonen. Valck sloeg het kerkbezoek over om meteen door te kunnen gaan naar een bevriende familie in Den Haag. Kramers had hem volgens Valck daartoe ‘permissie’ gegeven, en daarom had Valck het gebruikelijke ‘kerkgeld, zooals altijd twee dubbeltjes’, niet ontvangen. De volgende dag werd Valck bij Petrus de Raadt en Kramers ontboden en verzochten zij Valck uit te leggen waarom hij de vorige dag niet naar de kerk was gegaan, maar meteen naar Den Haag. Valck antwoordde dat hij daartoe van Kramers ‘verlof bekomen had’. Kramers ontkende dit meteen, waarop Valck boos zei dat dit niet waar was en dat hij zelfs zijn ‘kerkgeld niet ontvangen had’. ‘Dat is een leugen’, liet Kramers ‘zich ontvallen’, waarop Valck zich ‘in het geheel niet meer inhouden kon en hem toevoegde: “Niet ik ben een leugenaar, maar U zelf.”’ Valck legde uit dat hij ‘zoo heftig vuur’ vatte op Kramers woorden, omdat het zijn principe was om ‘nimmer te liegen’, ook al had hem dat ‘verscheidene malen met mijne kameraden, die mij wel kenden, in onaangenaamheden gebracht’. Dat gebeurde wederom, want Kramers zei tegen Petrus de Raadt: ‘U begrijpt, dat iemand die mij voor een leugenaar uitmaakt, niet langer hier kan blijven’, waarna Kramers zich omdraaide en meteen de deur uitliep.

Afbeelding 14. Jan Henk Kramers in 1873. Collectie Six Amsterdam, Inv. nr. CS 53395-/0001.

¹⁶⁴ Ibidem.

Het voorbeeld van Valck laat zien dat er ook leerlingen waren, die niet alleen maar met nostalgie, maar ook met behoorlijk gemengde gevoelens terugkeken op hun Noorthey-tijd. Er waren regels op Noorthey en er was een strikte gezagshiërarchie, waarbij weinig speelruimte was voor jongens met een eigenzinnig en licht ontvlambaar karakter. Types als Valck die zich uit durfden spreken en als 'stoutste jongen van de school' gezien werden, stegen in aanzien bij hun schoolgenoten. Valck groeide zelfs uit tot leider van de kennelijk meerdere 'ontevredenen'. Valck schreef met enige voldoening na zo'n aanvaring met de Noorthey-directie: 'Mijne kameraden vroegen mij wat er gebeurd was en hadden pret in de heele geschiedenis', maar deze uitingen van mannelijkheid braken Valck op. Wie zich niet aanpaste en onderwierp aan de Noorthey-autoriteiten, legde het uiteindelijk af. Kramers had gezichtsverlies geleden en beet door: Valck moest dertien dagen voor het begin van de grote vakantie van school af.¹⁶⁵

De Raads actieve onderwijskundige en leidinggevende rol was na zijn definitieve terugtreden in 1851 officieel uitgespeeld, maar hij bleef zich bij 'zijn' Noorthey betrokken voelen en meedenken over het beleid. Bij het 35-jarig bestaan in 1855 besprak De Raadt de educatieve veranderingen die onder het bewind van zijn opvolger Kramers tot stand waren gekomen.¹⁶⁶ In zijn overzichtswerk uit 1849 had De Raadt geschreven dat gymnastiek geen verplicht vak in het onderwijscurriculum was, maar als dat het geval zou worden, dan wilde hij eerst duidelijk voor zichzelf afbakenen wat wel en niet onder zo'n gymnastiekvak zou moeten vallen.¹⁶⁷ Als iets níét gewenst was, dan waren het 'gevaarlijke lichtsprongen en onraadzame kunsten'.¹⁶⁸ En gymnastiek organiseren ontnam er het niet-verplichte en ongedwongene aan en vrije keuze in ontspanning was nu juist wat De Raadt zijn leerlingen wilde laten behouden.¹⁶⁹

Kort na het uitkomen van De Raads boek in 1849 was gymnastiek, geregelde lichaamsoefening om de ledematen soepel te houden en de spieren te versterken onder leiding van een bekwame onderwijzer, vanaf 1850 onder Kramers regime onderdeel geworden van het Noortheyse lesrooster. En dat had wat mogen kosten, want de complete achtervleugel van het riante Noorthey-landhuis dat voorheen was ingericht als tuinmanswoning, was

165 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 499. Frans Carl Valck promoveerde op 24 juli 1857 tot doctor in de rechtsgeleerdheid aan de Universiteit van Leiden en vertrok naar Batavia, waar hij uiteindelijk een carrière opbouwde in gouvernementsdienst en opklom tot assistent-resident. In 1878 repatrieerde hij en in Den Haag overleed hij als ambtelos burger in 1892.

166 De Raadt, *Herinnering 1855*, 83.

167 De Raadt, *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 283.

168 De Raadt, *Herinnering 1855*, 83.

169 De Raadt, *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 283-284.

verbouwd en voor de gymnastieklessen ingericht, met het nieuwste van het nieuwste aan gymapparatuur. De toestellen waren zó opgesteld dat het voor de jongens een van de grootste ‘vermakelijkheden’ was ‘daarop “krijgertje” te spelen, zonder dat het geoorloofd was den grond te raken’.¹⁷⁰ Dat klinkt als het uiterst gymnastische *apenspel*, dat ook nu nog tijdens de gymlessen op scholen uiterst populair is. Als concessie aan het uitgangspunt van de spel-ongedwongenheid waren de gymnastische toestellen in de buitenspeelplaats gehandhaafd, zodat de leerlingen daar vrij gebruik van konden blijven maken in de speluren tussen de lessen door.¹⁷¹

Het opnemen van gymnastieklessen in het onderwijscurriculum in 1850 was behoorlijk progressief, in gedachten houdend dat gymnastiek pas in 1857 een (nog niet-verplicht) leervak in het lager onderwijs werd. Overigens werd gymnastiek op veel scholen na het invoeren van deze Wet op het Lager Onderwijs vaak gewoon *niet* gegeven, zo stelt Jelle Zondag in zijn artikel ‘Voor ‘t heil van Nederland’ (2019).¹⁷² Die vrijblijvende bepaling maakte dat scholen zelf konden beslissen of ze het al dan niet aanboden. In de Wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 werd gymnastiek pas écht verplicht gesteld, zonder *escape*-bepaling, maar in de jaren erna was er nog steeds geen sprake van algemene invoering van het vak: ‘De introductie ervan was afhankelijk van de *goodwill* van schoolhoofden en directeuren en zij zagen het belang van dit onbekende en dus onbeminde vak vaak niet in. Zij legden prioriteit bij het intellectuele onderwijs en roosterden de gymnastiek in op incurante tijden, zoals de vrije woensdag- of zaterdagmiddag, of op de vroege ochtend of late avond. Ook waren op veel scholen simpelweg geen faciliteiten beschikbaar en was er een gebrek aan gekwalificeerde leerkrachten, die de invoering van het vak eveneens belemmerde.’¹⁷³ Op Noorthey in 1850 waren die belemmerende factoren er niet: er was een functionele gymzaal en een vaste gymnastiekleraar die voor de ingeroosterde gymnastieklessen overkwam uit een van de nabijgelegen grotere steden: Leiden of Den Haag.¹⁷⁴

De kinderloos gebleven Petrus de Raadt was na 1851 weliswaar met ‘pensioen’, maar hij wilde graag dat zijn doel werd voortgezet: de verwezenlijking en continuering van zijn Huis van Opvoeding. Op 16 november 1847 had hij daartoe dan al een commissie bijeengeroepen, waaruit op 1 april 1851 het Genootschap Noorthey voortkwam, bestaande uit oud-leerlingen van het instituut. Het Genootschap moest als een vooral administratief college de be-

170 Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

171 De Raadt, *Herinnering 1855*, 83.

172 Zondags artikel is een voorpublicatie uit zijn in 2020 verschijnende dissertatie *Volkskracht. Sport, lichamelijke opvoeding en beweegcultuur in Nederland, 1880-1940*.

173 Zondag, Jelle. ‘Voor ‘t heil van Nederland.’ In: *de SPORTWERELD*, nr. 90 (2019): 19-23, hier: 19.

174 Kramers, Johannes Hendrik. *De leercursus van Noorthey*. Rotterdam: H.A. Kramers, 1864, 5.

langen van het Instituut Noorthey behartigen en bestendigen, en het in eigendom aanvaarden als daar aanleiding voor zou zijn. Dat was het geval toen Petrus de Raadt op 18 april 1862 in Voorschoten overleed.¹⁷⁵

4.6 Moderne Engelse sporten 1853-1865

Vanaf 1850 hadden de Noortheyenaars van maandag tot en met vrijdag, zo'n 44 tot 45 weken per jaar (exclusief de grote en kerstvakantie), een strak dagelijks levensritme met ongeveer negen tot tien uur geestelijke en zo'n drie tot vier uur fysieke activiteiten, met Engelse teamsporten buiten en gymnastiek binnen, als onderdeel van het curriculum. Dat sloot precies aan op De Raads beginsel dat een kind nooit zonder bezigheid mocht zijn: niets doen leidde tot verveling, en verveling zette aan tot allerlei kwaads. En 'het wezen' van de opvoeding was volgens De Raadt '[h]et afschermen tegen kwade invloeden en het bevorderen van goede invloeden', stelde De Nijs in 'Eton in Holland'.¹⁷⁶ Hielden leerlingen zich onafgebroken bezig met wetenschap, kunst en buitenactiviteiten, dan werd de energie van de jongens positief gekanaliseerd en kregen 'kwade gedachtes' geen ruimte. Een 'verderfelijke tijdskorting'¹⁷⁷ als seksuele zelfbevrediging zou dan bijvoorbeeld voorkomen kunnen worden.

Een van de standaardwerkwerken in De Raads Noorthey-bibliotheek was *Het onanisme of verhandeling over de ziekten, oorspronkelijk uit de zelfbesmetting* (1775).¹⁷⁸ Onanie of masturbatie werd in de negentiende eeuw als een ernstig fysiek verzwakkingsgevaar voor (kostschool)jongelui gezien,¹⁷⁹ net als op Engelse kostscholen, waar 'homosexuality and masturbation' de 'unspoken enemies' waren.¹⁸⁰ Ook op Noorthey kwam zelfbevrediging aantoonbaar voor, door De Raadt impliciet benoemd als 'de ondeugd, het zedelijk kwaad'.¹⁸¹ Jonkheer Eduard August Otto de Casembroot (1813-1883), gouverneur van de eerder vermelde Noorthey-alumnus prins Willem van Oranje, kwam er in 1854 achter dat de toen 14-jarige prins een fervent onanist was. In een confronterend gesprek op 27 oktober 1854 – een aantal maanden nadat de prins Noorthey had verlaten – gaf hij toe dat hij dagelijks masturbeerde. Toen De Casembroot wilde weten wie hem de zelfbevlekking had aangeleerd, wilde de prins eerst niet antwoorden, maar zijn gouverneur drong aan: 'Ik moet weten wie uw verleider is, ten einde ten minsten uw boozen verleider tot de schan-

¹⁷⁵ Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

¹⁷⁶ De Nijs, 'Eton in Holland', 213.

¹⁷⁷ De Raadt, *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 128-129.

¹⁷⁸ Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 187 Inventaris van de Bibliotheek op 1 jan. 1871: Tyssot. *Het onanisme of verhandeling over de ziekten, oorspronkelijk uit de zelfbesmetting*. Utrecht: Gisbert. Timon van Paddenburg, boekverkoper, 1771.

¹⁷⁹ Mathijssen, Marita. *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam: Querido, 2002, 45-47.

¹⁸⁰ Holt, *Sport and the British*, 91.

¹⁸¹ De Raadt, *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 32.

delijkste en vernederendste der ondeugden niet hier te moeten ontvangen en nog de hand toe te reiken.' De prins bekende 'met tranen in de oogen' dat hij het tijdens zijn schooltijd op Noorthey (1851-1 juli 1854) had geleerd van 'Otto Groeninx', een van de eerder genoemde eerste cricketers: Otto Frédéric baron Groeninx van Zoelen (15 augustus 1839-1927), die op 27 september 1848 als leerling op Noorthey was gearriveerd. Otto had de prins verzekerd dat hij dit maar 'gerust doen moest', omdat het 'zeer aangenaam was en niets kwaads kon doen'.¹⁸²

Het verraad door de prins van zijn vriend Otto, voor wie De Casembroot een diepe 'verontwaardiging' voelde, had een vergaande consequentie, want de 15-jarige Otto verdween midden in het schooljaar van Noorthey: op 19 januari 1855, drie maanden na prins Willems ontboezeming. Dat maakte hem na Valck de tweede leerling van wie vastgesteld kan worden dat hij van Noorthey verwijderd werd: niet zoals Valck vanwege opstandigheid en belediging van de leiding, maar vanwege een slechte invloed op zijn medeleerlingen. Naar aanleiding van de prins' bekentenis noteerde De Casembroot in zijn dagboek: '[O]p scholen schijnt altijd die gesel, het onanisme, te heersen en te laat zie ik nu in dat ik te veel en te lang gerekend heb op eene onwetendheid die op eene school op den duur niet lang schijnt te kunnen bestaan'.¹⁸³ De Raadt benoemde het in zijn geschriften over Noorthey niet expliciet, maar tussen de regels door is duidelijk dat hij net als op de kostscholen in Engeland fysieke inspanning in de vorm van sport als een van de probate middelen tegen zelfbevuiling zag. Als een leerling door het sporten lichamelijk afgemat was, zou hij niet – of in ieder geval minder snel – de hand aan zichzelf willen slaan. Was het lichaam in een gezonde conditie, dan oefende dat een directe invloed uit op de 'zielsgesteldheid'.¹⁸⁴

Op 30 januari 1853 arriveerden twee eerder al genoemde broers op Noorthey: John en Alexander Sillem, toen respectievelijk 15 en 12 jaar oud. In zijn boek *Cricket* noemde Mulier John Sillem – hij bleef tot 23 juni 1855 op Noorthey – een van de 'oudste spelers van de Noortheysche C.C.', samen met de boven genoemde jonkheer Otto Frédéric Groeninx van Zoelen.¹⁸⁵ Dit zou betekenen dat tijdens Johns en Otto's gemeenschappelijke periode op de jongenskostschool – tussen 30 januari 1853 en juni 1855 – de Noortheysche Cricket-Club in het leven werd geroepen. Dat zou dan een paar jaar voor de in 1856 opgerichte Africo-Batavian Cricket-Club en de Mutua Fides Cricket-Club

¹⁸² Nationaal Archief, Den Haag, E.A.O. de Casembroot, Nummer toegang 2.21.008.72, Inv.nr. 6 'Herinneringen uit mijn leven gedurende mijne betrekking als Gouverneur van Z.K.H. den Prins van Oranje, 1849-1858, 1854 juli 14 – 1855 juni 23', 64-65.

¹⁸³ De Casembroot, 'Herinneringen 1849-1858', 64-65. Zie ook: Mathijsen, Marita. *De gemaskerde eeuw*. 45-47.

¹⁸⁴ De Raadt, *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 128.

¹⁸⁵ Mulier, *Cricket*, 86.

in Utrecht zijn geweest. Dat houdt in dat de Noorthey'sche Cricket-Club de allereerste cricketclub van Nederland was, ware het niet dat er verder geen formele of informele getuigenissen van bestaan. Het lijkt daarom verstandig niet al te veel waarde te hechten aan Muliers 'Noorthey'sche C.C.'. Net als in Utrecht werden ook in Veur alleen onderlinge wedstrijdjjes tussen de jongeren gespeeld, dus áls de N.C.C. als zodanig al heeft bestaan, dan was het niet meer dan een vriendschappelijk jongensgenootschap dat zich niet buiten het Noorthey-landgoed begaf.

De Inleiding van het *Gedenkboek Noorthey* uit 1920 werd geschreven door alumnus Charles Enschedé (1855-1919), Noortheyenaar van 1868 tot 1875, en later firmant in de Haarlemse drukkerij Johannes Enschedé en Zonen, onder meer uitgever van het betreffende Noorthey-herdenkingsboek. Charles keek in het gedenkboek uitvoerig terug op de geschiedenis van Noorthey en deed zoals ik al eerder heb opgemerkt een wonderlijke uitspraak over de gelijktijdige introductie op Noorthey van drie Engelse sporten. Voor een goed begrip van de onderstaande bewijsredeneringen herhaal ik hier Enschedé's versie van de teamsportgeschiedenis op Noorthey:

'Sedert omstreeks 1850 was door de Engelsche leerlingen, daartoe geholpen door den Engelschen docent Atwell, de Engelsche spelen, cricket, hockey destijds gandi genaamd, en football ingevoerd, en zij die die spelen beoefenen, kunnen zich indenken hoeveel dwang er toe noodig was om jongelieden van 10 tot 15 jaar het genot van die spelen deelachtig te doen worden.'¹⁸⁶

Dit is een lastig interpreteerbare mededeling, omdat het jaar 1850, de docent 'Atwell' en de 'Engelsche leerlingen' niet met elkaar matchen. De Smith-broers waren in 1850 al van Noorthey af, en Henry Attwell (10 februari 1834-1901) uit Romford in het graafschap Essex arriveerde pas in 1854 als 20-jarige op Noorthey en bleef tot medio 1857 als docent Engelse taal- en letterkunde aan het instituut verbonden. Enschedé veegde in deze passage een aantal zaken op één hoop, namelijk dat cricket en hockey in 1845 door Cowan en de Smith-broers waren geïntroduceerd en stimulerend voortgezet door Atkinson in zijn docentperiode 1847-1851. Dit is veel beter kloppend te maken door 'Atkinson' te vervangen door 'Attwell' en 'Sedert omstreeks 1850' te interpreteren als 1854, het jaar waarin de jonge Engelse leraar Henry Attwell op Noorthey arriveerde. Attwell ging verder met cricket en gandi op Noorthey, en gaf de Engelse sport een *boost* door het introduceren, volgens Enschedé, van football, dat hier – let wel – zijn eerste benoeming in de Noorthey-geschiedenis beleefde.

¹⁸⁶ Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

Afbeelding 15. Henry Atwell (10 februari 1834-1901) uit Romford in het graafschap Essex. Deze foto werd in 1860 verzonden aan Noorthey-alumnus Jérôme Alexander Sillem (1840-1912). Hij arriveerde in 1854 als 20-jarige op Noorthey en bleef tot medio 1857 als docent Engelse taal- en letterkunde aan het instituut verbonden. Bron: SA, Archief 675: Archief van Bankiers- en Familiezaken Sillem, Inv.nr. 225 Portretfoto.

De in Engeland door Petrus de Raadt gerekruteerde native speaker-leraren waren relatief jong (tussen de 20 en 25 jaar gemiddeld), nog ongetrouwd en vonden het inwonen op een Nederlandse kostschool vermoedelijk een spannend overzees avontuur. Een prettige bijkomstigheid voor de schoolleiding zal zijn geweest dat de Engelse leraren nog aan het begin van hun carrière stonden en voor een schappelijke prijs konden worden ingehuurd. Uit Attwells voorgeschiedenis blijkt dat het meegebrachte enthousiasme van Atwell voor veldsport uiterst waarschijnlijk was. Atwell was opgevoed in de Diocesane School van Orsett,¹⁸⁷ een stadje in Essex, dat een van de oudste Engelse cricketclubs huisvestte: de in 1839 opgerichte Orsett Cricket Club. Voorafgaand aan zijn carrière in Nederland was de toen 16-jarige Atwell al werkzaam als 'National school master' aan de school van Sarah Bird, 'in Great Wyrley, a small village in Staffordshire'.¹⁸⁸

De daadwerkelijke invloed van Atwell als Engelse docent in de periode 1854-1857 op de sportieve gang van zaken op Noorthey wordt bevestigd door een passage in de *Herinneringen* die Alexander Sillem tussen 1907-1911 op papier zette, vlak na de definitieve sluiting van het jongensinstituut:

¹⁸⁷ *Jaarboekje geschiedenis Leiden* 1973, 113.

¹⁸⁸ Atwell, Bill. *A History of the Atwell Family 1640-1890*. Second Edition. [s.l.]: Lulu, 2014, 195. Online op 'Google Books': <https://books.google.nl/> (bezoekt 29 juli 2019).

‘Van de overige leeraren, wier onderwijs en omgang in de vier en een half jaar van mijn verblijf te Noortheij een blijvenden indruk op mij gemaakt hebben, noem ik in de eerste plaats den engelschen meester Henry Attwell, wiens lessen en wiens voorgang buiten de lessen een buitengewoon grooten invloed hebben gehad op het schoolgeslacht dat te Noortheij van zijne leiding heeft genoten. Zeer velen van hen, die daartoe behoorden, hebben uitstekend engelsch leeren spreken, hebben een groote liefde voor, ja zelfs eenig inzicht gekregen in de waarde der engelsche literatuur, en zijn tevens warme vrienden geworden van de engelsche openlucht spelen: zoo zelfs dat ik den oorsprong van alle cricket- en voetbalclubs in Nederland meen te kunnen terugbrengen tot Noortheijenaars van mijn tijd.¹⁸⁹

Met name de laatste zin lijkt te bevestigen dat de Noortheyenaars uit zijn tijd en hijzelf zich medio jaren vijftig op Noorthey onder aanvoering van Henry Attwell verpoosden met cricket én voetbal. Dat Alexander zelf op Noorthey ook een ‘warme vriend’ was geworden van de ‘Engelsche openlucht spelen’ zou uit een ander document afgeleid kunnen worden: een brief die zijn vader Ernst aan zijn broer Wilhelm in Zwitserland schreef, zo’n kleine twee jaar nadat Alexander van Noorthey was afgegaan. Vol trots meldde hij dat de 18-jarige Alexander zijn propedeuse-examen op de universiteit ‘met eer’ had behaald. Waarna hij vervolgens verzuchtte dat het jammer was dat zijn zoon sinds zijn vertrek van Noorthey zo’n sterk verlangen naar vermaak had: ‘Leider hat er einen grossen Hang zum Vergnügen seitdem er den Pension entronnen ist.’¹⁹⁰ Wat dat vermaak precies was, blijft onduidelijk, maar vader Sillem koppelde het expliciet aan Noorthey. Het toont in ieder geval dat Alex aan zijn kost-schoolperiode de behoefte aan ontspanningstijd had overgehouden.

Dat de Noorthey-alumni uit Sillems lichtung ‘alle cricket- en voetbalclubs in Nederland’ zouden hebben opgericht, zoals in het citaat is beweerd, was wat al te stellig, maar twee van zijn Noorthey-tijdgenoten speelden zeker een belangrijke rol, zoals nog aan de orde zal komen. Alexanders jongere broer Emile Jérôme Sillem was in 1871 medeoprichter van de Amsterdamsche Cricket-Club en Binnert Philip baron Harinxma thoe Slooten in 1883 medeoprichter van de Cricket-Club Frisia in Leeuwarden. En laten we ‘van mijn tijd’ weg en nemen we Sillems stellingname wat ruimer, dan stonden alumni uit de Noorthey-periode 1858-1882 aantoonbaar aan de basis van het cricket (en voetbal) in Leiden, Amsterdam, Haarlem, Goes, Noordwijk, Arnhem en Leeuwarden.¹⁹¹

¹⁸⁹ Sillem, ‘Herinneringen’, 138-139.

¹⁹⁰ Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 675 Archief van Bankiers- en Familiezaken Sillem, Inv.nr. 85 Minuten en kopieën van uitgaande brieven, 15 april 1835-14 november 1860, brief van 9 april 1859. Met dank aan Hans Warnar.

¹⁹¹ Zie Hoofdstuk 5.

Na zijn loopbaan in Nederland startte Henry Attwell, getrouwd met Sarah Nicol, in 1859 op een groot landgoed in Barnes (Surrey) een kostschool. Hij noemde dat jongensinstituut 'Nassau House', naar de eerder besproken prins Willem van Oranje Nassau, de koninklijke Noorthey-alumnus van wie Attwell in 1857 in Leiden de huisleraar was. Op dit instituut kwam een door de schooljongens zelf vervaardigd periodiek tot stand, *The Nassau Observer* (1869-1881), met veel aandacht voor cricket en football.¹⁹² Aangezien *The Nassau Observer* al in 1869 werd uitgegeven en de families Kramers en Attwell na Henry's vertrek in nauw contact bleven staan (zie afbeelding 21: een bezoek van de Kramers in augustus 1870 aan de Attwells in Barnes), zou het Engelse periodiek heel goed model gestaan kunnen hebben voor het in het late najaar van 1870 opgezette *Noortheysch Weekblad*.

Dit zou dan een fraai voorbeeld van een transnationaal toe-eigeningsproces zijn. Het vond ook andersom plaats, van Nederland naar Engeland. Attwell publiceerde in 1859 in Engeland, vermoedelijk ook voor gebruik

Afbeeldingen 16, 17 en 18. Van links naar rechts: Philip John de Fraine, de ongeveer 22-jarige docent Engels op Noorthey 1858-1862, William Sadler, op de foto 20 jaar, docent Engels op Noorthey 1863-1865 en Samuel Bull, meelopend docent Engels in 1870-1871, als voorbereiding op de stichting in 1872 van de 'Noorthey School' in Cambridge, waarvan hij *principal* werd. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 334.

¹⁹² Zie bijvoorbeeld: Attwell, *History of the Attwell Family 1640-1890* en https://kipdf.com/jarndyce-antiquarian-bookshelves-catalogue-ccxv-autumn-conduct-education-part-i_5b360e17097c476a418b45a5.html (bezocht 22 juli 2019).

op 'zijn' Nassau House: *Manual of General History, for the Use of Schools. Translated from the Noorthey Course*, een 'unpublished Manual used in the excellent school of Noorthey'. De vertaling van dit leerboekje – een soort gedrukte reader internationale geschiedenis voor intern Noorthey-gebruik – was 'made and published by special permission', en hoogstwaarschijnlijk kwam die toestemming van Noorthey-directeur Kramers zelf. Attwell preees het Noorthey-leerboek in de Introduction omstandig: het was vele jaren succesvol gebruikt bij het onderwijs voor jongens van 'ten to seventeen years' en in de loop der jaren steeds verbeterd, zodat het in 1859 in de ogen van Attwell vrijwel perfect was. Het doel van de Engelse vertaling omschreef Attwell als volgt: '[...] to supply the want of a faithful outline of general history which can be filled up according to the capacities of learners'. Hij merkte nog op dat de opzet van het boekje afweek van 'most English school books', maar dat hij het op de markt bracht, omdat 'most of our elementary school books' van 'inferior' kwaliteit waren.¹⁹³

Na de periode-Attwell volgde er een tijdvak waarin het beperkter traceerbaar is welke docent wanneer precies Engelse taal- en letterkunde doceerde op Noorthey. Uit een herdenkingswerkje uit 1870 ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van Noorthey, geschreven door Noorthey-alumnus Laurens Reijnhard Beijnen (1811-1897), valt uit de opgenomen onderwijzerslijst op te maken dat er na Attwell tot medio 1865 twee Engelse leraren gedurende meerdere jaren inwonend waren op Noorthey: de op 16 november 1836 geboren Philip John de Fraine (1858-1862) en de op 9 september 1845 geboren William Sadler (1863-1865).

Of en hoe De Fraine zich bemoeide met het beoefenen van de Engelse sporten, is onbekend, maar over William Sadlers aanpak weten we meer. Op 30 april 1864 arriveerde de toen 12-jarige Jan Cornelis Gülcher (1851-1933) als leerling op Noorthey. Hij was de zoon van de kantonrechter Karl Fredrik Gülcher en zou van 1898 tot 1915 burgemeester van Hilversum zijn.¹⁹⁴ Directeur Jan Henk Kramers zag er op toe dat Cornelis, net als de andere jongens, in het weekend minstens één brief naar huis schreef, bij voorkeur aan een van zijn ouders, om hen op de hoogte te houden van de schoolvorderingen en van andere wetenswaardigheden.

In een van die brieven schreef Cornelis op 20 augustus aan zijn vader: 'Ook is er een lang, dik touw, dat gespannen kan worden om koord te dansen, waarin ik het nog niet ver heb gebragt, maar groote [Carl Eugen Gustav] Bunge is er al een baas in en kan het geheele touw al afloopen zonder met de

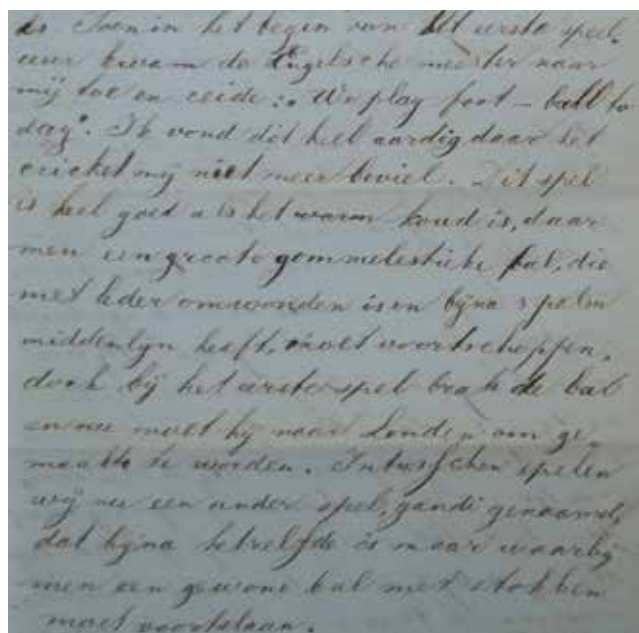
¹⁹³ Attwell, Henry. *Manual of General History, for the Use of Schools. Translated from the Noorthey Course*. London: Longman, Green, Longman, and Roberts, 1859, III-VI.

¹⁹⁴ *Nederland's Patriciaat*. 's-Gravenhage: Centraal Bureau voor Genealogie, 1918, 147.

balanceerstok de grond te raken.' Ook het steltlopen ging in het najaar van 1864 weer stevig los, en vol verbazing constateerde Cornelis dat er jongens waren die op stelten net zo hard konden rennen als hij op zijn eigen benen. Cornelis bekende zijn vader dat hij wel behoorlijk rap was op de houten stokken, maar dat hij het bij het vechtgedeelte nog moest afleggen, want 'daar heb ik nooit van zijn leven aan gedaan'. Hij oefende samen met een even onbekwaam vriendje zó fanatiek op de steltvechttechnieken dat hij een paar brieven later kon schrijven dat zijn benen er bont en blauw van zagen. Het trainen wierp vruchten af, want drie dagen later kon hij triomfantelijk melden dat hij zich in het speeluur tussen 4 en 5 uur kostelijk had vermaakt met het steltlopen en diverse gevechten had gewonnen. Na dat uur was hij zó warm dat hij 'dampste, hetgeen heel gek was om te zien'.¹⁹⁵

Op 8 oktober 1864 verstuurde Cornelis een brief naar zijn vader, met daarin deze passage:

'Nu zal ik U eens vertellen wat er op Maandag geschied is. Toen in het begin van het eerste speeluur kwam de Engelsche meester [= William Sadler] naar mij toe en zeide: "We play foot-ball today." Ik vond dit heel aardig daar het cricket mij niet meer beviel. Dit spel is heel goed als het warmte doet is, daar men een groote gemiddelde voet, die met ieder ommevenden is en bijna 3 voet in middelen heeft, moet voortschoppen, doch bij het eerste spel brach de bal en men moest hij naar Londen om te maken te worden. Intusschen spelen wij nu een ander spel, gendige genaamt, dat bijna hetzelfde is maar waarbij men een gewone bal met stokken moet voortstooten.

Afbeeldingen 19 en 20. Football-fragment uit de brief van 8 oktober 1864, geschreven door Cornelis Gülcher vanuit Noorthey. Bron: Nationaal Archief, Gülcher, 32.21.077, Inv.nr. 44. Cornelis Gülcher in circa 1868, dan 18 jaar oud. Bron: Fotocollectie RKD, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag, online: https://rkd.nl/nl_Afbeeldingsnummer-IB-1023727.

¹⁹⁵ Nationaal Archief, Gülcher, 32.21.077, Inv.nr. 44.

niet meer beviel. Dit spel is heel goed als het koud is, daar men een groote gommeleestieke bal, die met leder omwonden is en bijna 3 palm middenlijn [= ongeveer 30 centimeter] heeft, moet voortschoppen, doch bij het eerste spel brak de bal en nu moet hij naar Londen om gemaakt te worden. Intusschen spelen wij nu een ander spel, gandi genaamd, dat bijna hetzelfde is maar waarbij men een gewone bal met stokken moet voortslaan.¹⁹⁶

Dit zijn drie Engelse sporten in één passage: cricket, voetbal en hockey. Bovendien moest de bal voortgeschopt worden, dus het ging om football dat meer association dan rugby was. Het bewijst eens te meer dat Attwell in 1854 op Noorthey met het al bekende cricket en hockey doorging en football meebracht. Van Atkinson en De Fraine weten we het niet, maar de in 1864 19-jarige William Sadler was in ieder geval een football-liefhebber, zij het dat het kennelijk slechts sporadisch werd gespeeld. De kwetsbare bal ging stuk, zodat het spel lange tijd uit de running was vanwege reparatietijd in Engeland.

Cornelis had het over een 'gommeleestieke' bal, met 'leder omwonden', en hij bedoelde daarmee een leren buitenbal met daarin een opblaasbare varkensblaas of rubberen binnenbal. 'Gommeleestiek' lijkt eerder op rubber te duiden, en dat zou kunnen, want in 1836 patenteerde Charles Goodyear het vulcaniseerproces van rubber en in 1854-1855 construeerde hij zijn eerste leren voetbal met rubberen binnenbal. Bovendien omschrijft een bericht in de *Java-bode* het 'bekende getah pertjah' (= gutta percha, een harde rubber-soort) als 'in de wandeling "gommeleestiek" genoemd'.¹⁹⁷ De aan elkaar genaai-de leren delen waren kwetsbaar, want zat één deel ook maar iets los en werd er precies daar met een scherp schoendeel tegen geschopt, dan kon zo'n leren onderdeel los 'breken' en/of kon de rubberen binnenbal geraakt worden en lek gaan. Iets dergelijks zal op maandag 3 oktober 1864 gebeurd zijn, zodat de bal in Londen gemaakt moest worden en er dus minstens een maand niet gevoetbald kon worden en de jongens op hockey overgingen. Vermoedelijk nam Sadler de bal zelf mee terug, toen hij weer op familiebezoek ging in zijn thuisland.

Het football dat William Sadler in oktober 1864 met de jongelui op Noorthey speelde, kwam medio negentiende eeuw in Engeland in allerlei spelvarianten voor: met velden en doelen in allerlei afmetingen, diverse vormen en groottes van de bal, verschillende interpretaties van buitenspel en hoeveelheden spelers die konden variëren van twee teams van elf spelers (of minder of meer) op de toonaangevende elitescholen Eton, Harrow,

¹⁹⁶ Ibidem.

¹⁹⁷ *Java-bode* (14 oktober 1893): 2. Met dank aan Wim Zonneveld.

Afbeelding 21. Jan Henk Kramers (centraal midden) op 22 juni 1866, samen met een groep leerlingen, onder wie William Smith, Jan Cornelis Gülcher, Otto de Kat en de in Hoofdstuk 5 beschreven Willem van der Vies en Willem Gerrit Dedel. Helaas is er alleen een bijgevoegde opsommingslijstlijst (en geen wie-is-wie met betrekking tot de foto) met de 'erkentelijke' leerlingen die Kramers op 15 mei 1867 een gedenkalbum aanboden – inclusief deze groepsfoto – 'ter gelegenheid van zijn 25-jarig verblijf te Noorthey'. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, inv.nr. 664 Album van oud-leerlingen van Noorthey, in 1867 aangeboden aan de heer Kramers.

Charterhouse, Rugby, Winchester, Westminster en St. Paul's,¹⁹⁸ tot complete dorpen die tegen elkaar uitkwamen: het zogenaamde *mob football*. Zo'n vorm van mob football bestaat nog steeds, en wordt als het Engelse *Shrove football* traditioneel tijdens 'Shrovetide' gespeeld in Ashbourne, Derbyshire, vergelijkbaar in Nederland met de carnavalsdagen. In *Football: The First Hundred Years. The Untold Story* (2005) beschreef Adrian Harvey dit football als volgt:

'In the pre-industrial era [...] the game [...] features a large indistinguishable mob wrestling for the ball. Such a contest is "a free-for-all", without rules, contested by unlimited numbers who are able to deploy every ounce of their strength and guile in an effort to drive the ball into their opponents' goal. Predominantly, the game occurs on annual holidays, particularly Shrove Tuesday, and is regarded as descending from an ancient popular custom.'

¹⁹⁸ Collins, *How Football Began*, 5.

Deze vorm van football:

‘was practised in the period previous to the dissemination of the codified variety that was created in the English public schools of the nineteenth century’.¹⁹⁹

In zijn boek bekritiseerde Harvey met overtuigende argumenten het dan gecanoniseerde verhaal van football dat zich in zijn diverse verschijningsvormen in de negentiende eeuw over Engeland had verspreid via de public schools en (mob) football in dorpen en steden had verdrongen. Volgens Harvey was dat maar beperkt waar. Voorafgaand aan het football op de public schools werd er in de zeventiende eeuw op ‘locations throughout England’ al football gespeeld tussen ‘small evenly matched sides’. Die vormen van football bleven in de achttiende eeuw bestaan, ‘especially in East Anglia, Lancashire and London, establishing a temporal link to the more organized team games of the first half of the nineteenth century’.²⁰⁰ In Nederland is mob football – voor zover nu traceerbaar – nooit structureel van de grond gekomen. Wel is één gelegenheidswedstrijd aanwijsbaar.

In het voorjaar van 1789 werd op de kostschool van Joseph de Veer in Noordwijk op initiatief van de Engelse leerlingen een gelijk geëindigde sportdag beslist door een partij *mob football*, ook wel *village football* genoemd. In een berijmd epistel aan een goede vriend in Engeland beschreef de 16-jarige John Skinner hoe de acht op de school aanwezige Engelse jongens het opnamen tegen het team van de overige kostschooljongens. De Engelsen wonnen. Het rugby-achtige mob football aldaar is de vroegste vorm van football die we op dit moment in Nederland kennen. Het lijkt een eenmalige Engelse sportpoging die in Noordwijk niet beklijfd heeft. Onbekend is of in Noordwijk of elders in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw onder invloed van Engelsen zulk mob football vaker gespeeld is.²⁰¹

Een teamsport als cricket was al sinds het eind van de zeventiende eeuw (‘ca. 1660’) een van de favoriete sporten van de Engelse elite, van de ‘aristocracy and gentry’,²⁰² met officiële cricketregels sinds 1788, in dat jaar hervormd en vastgelegd, en vandaag de dag nog steeds beheerd door de in 1787

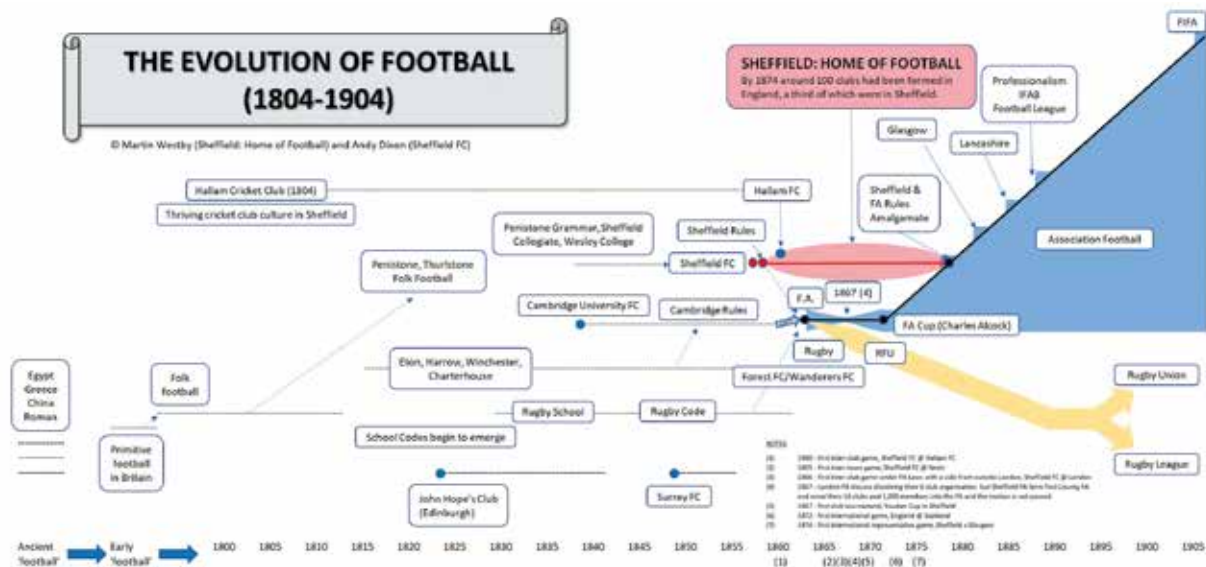
199 Harvey, Adrian. *Football: The First Hundred Years. The untold story*. London: Routledge, 2005, 1.

200 Zie bijvoorbeeld: Murphy, Brendan. *From Sheffield With Love. Celebrating 150 Years Of Sheffield FC, The World's Oldest Football Club*. Cheltenham: Sports Books, 2007, 30-31.

201 Zie: Skinner, *Sketches in Holland A.D. 1788 & 1789*, ‘Letter 13’, regels 119-120 en 94-143; Luitzen en Zonneveld, *Hoe voetbal verscheen in Nederland*, 11-14. Over het mob football in Noordwijk is voor het eerst gerapporteerd in: Verhoog, Jeroen. ‘Een voetbalwedstrijd in Noordwijk anno 1789.’ In: *De Blauwdotter*, nr. 182 (voorjaar 2018): 31-33.

202 Brookes, Christopher. *English Cricket. The Game and its Players through the Ages*. Second impression. London: Weidenfeld and Nicolson, 1978, 7.

opgerichte *Marylebone Cricket Club* in Londen.²⁰³ In Engeland legden al die mid-negentiende-eeuwse *football*-varianten het in populariteit af tegen het dan al behoorlijk wijd verbreide cricket, maar ook tegen boksen en paardenrennen. Dat veranderde pas toen regulering van football eind 1863 tot stand kwam: vertegenwoordigers van meerdere clubs en elitescholen gingen in Londen bij elkaar zitten voor overleg. Men kon het niet eens worden over het vaststellen van één hoofdvariant. De ene kant van de tafel wilde codificatie van *rugby*, met veel 'handling' (bal in de handen nemen) en regelgeving conform de speelwijze op de gelijknamige eliteschool Rugby, wat in 1871 leidde tot de Rugby Football Union. De andere kant wilde codificatie van *association*, een minder ruwe vorm met relatief weinig handenwerk en veel 'kicking', conform de regelgeving van de op 26 oktober 1863 opgerichte Football Association.

Figuur 3. Schema 'The Evolution of Football (1804-1904)', met de ontwikkelingen van de diverse soorten football in Engeland tussen 1804-1904. Bron: Martin Westby en Andy Dixham, onderzoekers uit Sheffield. Alleen het roze gedeelte van het schema is door hen ietwat Sheffield-subjectief ingekleurd.

203 Tyson, Frank. *The Terms of the Game. A Dictionary of Cricket*. Victoria: Houghton Mifflin, 1990, 84: 'The first written code of the laws of cricket dates back to 1744, when the rules of the game as settled and used by "The Cricket Club" of London were set down. They were first printed in the *New Universal Magazine* in 1752 and revised in 1774, when the home side was given the choice of both pitch and innings. The Marylebone Cricket Club (MCC) was one of the authorities responsible for the 1774 and 1788 revisions of the laws. It later became the established legal authority on the game and was the author of the 1835, 1947 and 1980 recodifications.' In 2000 verscheen een nieuwe 'Code of Laws', opgevolgd door de meest recente editie van 2017.

Rugby en association ontwikkelden zich vervolgens elk op hun eigen manier, waarbij association, afgekort *soccer*, de voorloper was van wat wij in Nederland nu 'voetbal' noemen. Binnen de variant *association* ontstond meer uniformiteit toen er wedstrijden met een competitief *knock-out*-systeem gespeeld werden om de Football Association Cup (1871), de eerste 'interland' tussen Engeland en Schotland plaatsvond (1872) en de *league* van start ging, de professionele competitie met thuis- en uitwedstrijden tussen clubs (1888). Sadlers association-voetbal op Noorthey in oktober 1864 vond dus een klein jaar later plaats dan de Engelse codificatie ervan. Dit was een afscheiding van het rugby, conform de regelgeving van de op 26 oktober 1863 opgerichte Football Association.

Hock (2013 en 2014) heeft aangetoond dat in buurland Duitsland in 1872 de Dresden Football Club werd opgericht, een gezelschap, met daarin een leidende rol van 'Britten und Amerikaner', dat zich met 'association' bezighield. Dat was te zien op een houtgravure en te lezen in een artikel in de *Leipziger Illustrierte Zeitung* van 25 april 1874: 'von einem Spiel bei dem Bälle mit dem Fuße fortgeschleudert werden'.²⁰⁴ In buurland België vond de introductie van Engelse sport ongeveer gelijktijdig met Nederland plaats. Het was de jonge Ier Cyril Bernard Morrogh die op 27 oktober 1863 met een bal onder de arm het Jozefietencollege van Melle (zuidoost van Gent) binnenstapte. Samen met andere Ierse, Engelse en Amerikaanse leerlingen demonstreerde hij hoe hun schoolgenoten met een voetbal om moesten gaan. 'Dit eerste experiment met een vijftigtal wild om zich heen schoppende en boksende scholieren moet meer weggehad hebben van een middeleeuwse partij "sollen" [= mob football] dan van een gereglementeerde voetbalwedstrijd'.²⁰⁵

Hoe dan ook: Noorthey was er met het door Cornelis Gülcher nadrukkelijk als association omschreven voetbal in 1864 behoorlijk snel bij op het Europese continent.

4.7 Moderne Engelse sporten 1865-1877

Na William Sadler gaf Robert Radford Engels taal- en letterkunde, vanaf 1865 of 1866 tot aan de zomervakantie van 1872. In de periode 1870-1871 was ook de op 4 januari 1845 geboren Engelsman Samuel Bull op de jongenskost-

204 Hock, Hans-Peter. 'Der Dresden Football Club von 1872. Ein Beitrag zur Geschichte des frühen Assoziationsfußballs in Mitteleuropa.' In: Dietz, Manuela, Michael Thomas und Josef Ulfkotte. *Tagungsdokumentation "Sportgeschichte mitten in Deutschland"*. Sammeln – Erforschen – Zeigen. Vorträge des gleichnamigen 7. DAGS-Symposiums am 9. bis 11. Oktober 2014 in der Jahnstadt Freyburg (Unstrut). Hildesheim, Arete Verlag, 2014, 77-91; Beutmann und Hock, *Dresden Fußball-Archäologisch*, 9 en 80. In 1874 voerden August Herrmann en Konrad Koch het voetbalspel in op hun school in Braunschweig. Dat wil zeggen, aldus Hock: 'wobei zu diesem frühen Zeitpunkt das Spiel noch mehr mit Rugby zu tun hatte', al of niet met behulp van Engelsen. Dat is nog reden voor verder onderzoek.

205 Renson, 'Corpus Alienum, 99-100; zie ook: Vanysacker, *Van FC Brugeois tot Club Brugge KV [1891-2010]*, 34; Oud-Mellisten doken net als Noorthey-alumni na hun schooltijd overal in het land op als sportpioniers.

school aanwezig.²⁰⁶ Waarschijnlijk liep deze Sam Bull een aantal maanden mee op Noorthey, want in 1872 begon hij een Engelse dependance van de Nederlandse kostschool: Noorthey School in Cambridge.²⁰⁷

De Engelse sporten waren deze periode op het instituut in Veur al ingeburgerd, zij het dat rounders (Duitsch spel) als zomerspel sterk aan populariteit had ingeboet. Directeur Kramers constateerde in 1870:

‘De speelplaats bleef altijd het blijde luidruchtige tooneel waar kracht en behendigheid geoefend werden. Elk jaargetijde heeft wel zijn spelen: stelten komen in het najaar, gandi in den winter; cricket is thans bijna nooit van de baan en heeft als geliefkoosd spel het duitschspel van vroegere geslachten verdrongen.’²⁰⁸

Afbeelding 22. 7 augustus 1870: Margaretha Anna Kramers (1824-1874) op bezoek bij de familie Henry en Sarah Attwell in Barnes, Surrey, waar het echtpaar in 1859 op een groot landgoed een kostschool had opgezet, genaamd ‘Nassau House’, naar prins Willem van Oranje Nassau, van wie Henry in 1857 in Leiden de huisleraar was. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 334.

206 Haags Gemeentearchief, Archiefnummer 5270-01 Gemeente Leidschendam, Inv.nr. 2250.

207 Beijnen, *Herinnering 1870*, 52; zie ook: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 376 Noorthey school opgericht Cambridge 1872 met prospectus, 26 juli 1881.

208 Kramers wordt geciteerd in: Beijnen, *Herinnering 1870*, 12.

Het lijkt er op dat ook football niet of nauwelijks meer gespeeld werd, want Kramers nam niet de moeite het te noemen. Als dat zo was, dan is daarvoor een verklaring die terug te voeren is op geschreven berichten van de eerder genoemde Charles Enschedé. Hij arriveerde op 22 augustus 1868 op Noorthey en ontpopte zich tot een fanatiek sporter. Dat blijkt uit het *Noortheysch Weekblad*, het handgeschreven en met tekeningen geïllustreerde schoolmagazine, waarvan het eerste nummer op 27 november 1870 verscheen, en het laatste nummer op 13 juli 1881, met af en toe (grote) frequentiehieten.²⁰⁹ Het omvatte elf jaargangen vol politieke beschouwingen, boeken- en toneelrecensies, reportages over klassenuitjes, verslagen van binnen- en buitenspelen, persoonlijke mijmeringen, en nog veel meer. Op zondagavond bij de theetafel onthaalden de auteurs die hun stukjes voorlezen het publiek volgens directeur Kramers ‘op luimige invallen of allerlei wijze opmerkingen’, die niet zelden tot verbeteringen op Noorthey leidden.²¹⁰

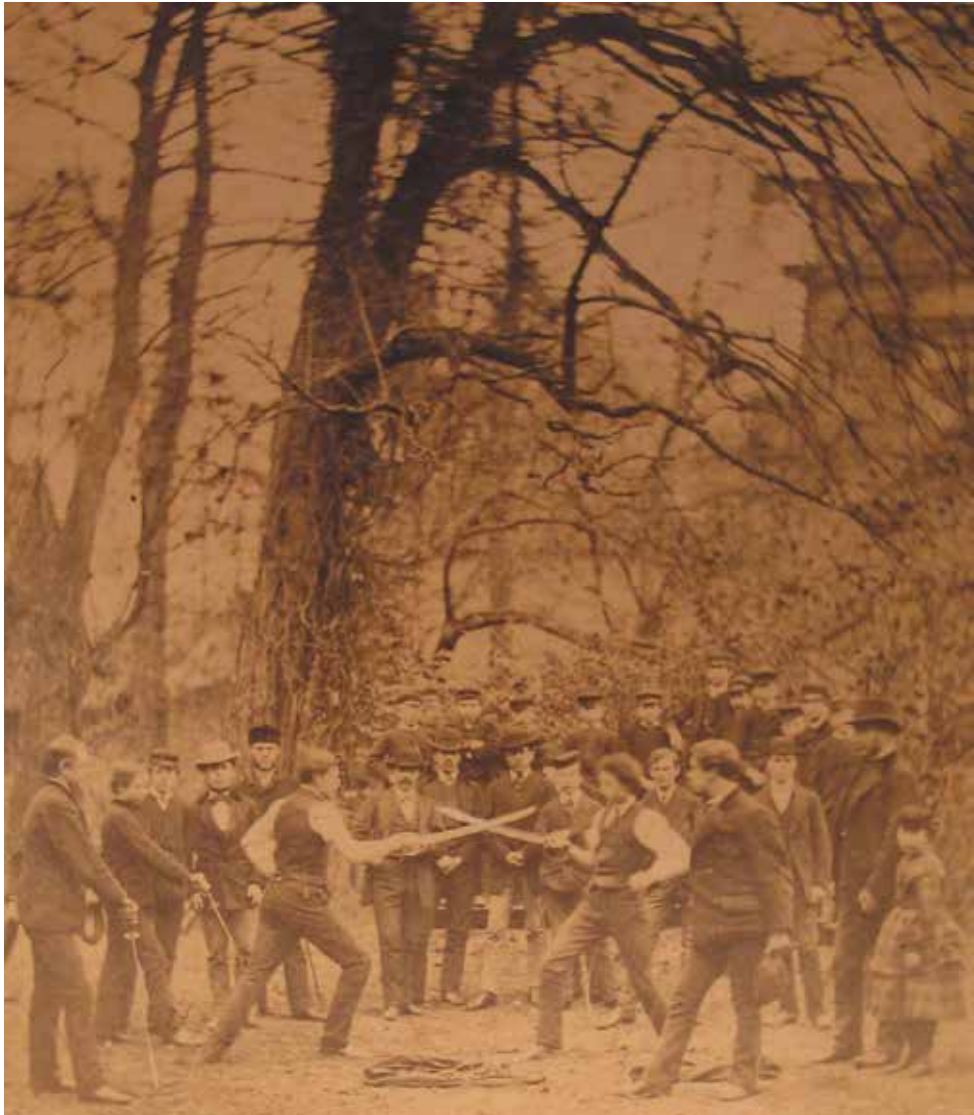
Het weekblad bood de leerlingen dus ook een podium om kritiek te leveren, en deze indirecte vorm van inspraak werd door de leiding evident op prijs gesteld. Pas later waren de jongens zich ervan bewust hoe progressief deze aanpak van de Noorthey-leiding was. Toen de 22-jarige Leidse student en ex-Noortheyenaar Freerk Tuinhout op 14 februari 1877 tijdens een vergadering van het gezelschap “Noorthey” herinneringen ophaalde aan zijn kostschooltijd, schoot hem meteen het *Noortheysch Weekblad* te binnen, waarin de jongens stukken plaatsten die een toon aansloegen die voor directeur Jan Henk Kramers behoorlijk slikken moest zijn geweest, ‘als hij lichtgeraakt geweest ware’. Kramers liet de auteurs hun artikeltjes niet alleen hardop declameren, maar bracht er voorafgaand aan publicatie nog redactionele wijzigingen ter stilistische verbetering in aan, wat de inhoud ook was. Freerk benoemde deze afwezigheid van censuur in hun schoolkrant als een ‘daad van liberaliteit’ die hulde verdiende en wees erop dat Kramers zijn leerlingen oprecht probeerde op te voeden tot mannen die zich uit durfden te spreken, zonder ‘hunne gedachten te verbergen’.²¹¹

Vanaf de start in 1870 van het *Weekblad* was er veel aandacht voor de bij de leerlingen dan zeer geliefde spelen cricket en gandi. Goed te volgen is hoe de jongens in de winter – als er sneeuw lag en de weersomstandigheden bar en boos waren – met plezier activiteiten als sleerijden, sneeuwballen gooien en schaatsen beoefenden, maar als het even kon ook gandi speelden, zeker als het gedood had en de buitenweide bespeelbaar was. Gandi werd met zo’n

209 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 325 (27 november 1870-31 december 1873), Inv.nr. 326 (11 januari 1874-21 juni 1874), Inv.nr. 327 (25 februari 1877-15 december 1878) en Inv.nr. 328 (2 juli 1879-13 juli 1881).

210 Kramers, *Noorthey in 1878*, 22; Kramers, Johannes Hendrik. *Herinnering aan de feestviering den 27sten Juni 1880, bij het zestigjarig bestaan van het Instituut Noorthey*. [Amsterdam]: Gebr. Van Es, [1880], 28.

211 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 519.

Afbeelding 23. Schermles op de speelplaats bij Noorthey in 1872. Links de dan 18-jarige Otto de Kat en rechts de 17-jarige Charles Enschedé. Na hun Noorthey-schooltijd richtten zij als Leidse studenten in 1876 de 'Cricket-Club' op (zie Hoofdstuk 5). Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 618.

gretigheid beoefend dat medio december 1870 de jongens zelfs na de thee de gandistokken tevoorschijn haalden en met onderlinge wedstrijdjjes los gingen. Eigenlijk was het er dan al te donker voor, zodat de bal dan ook dikwijls zoek was.²¹²

Ook nieuwkomers op Noorthey werden meteen in de sportcultuur inge-

²¹² Petersen, Julius (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 4 (18 december 1870).

wijd. Op zondag 26 februari 1871 werd de 14-jarige jonkheer Jan Six (1857-1926) hartelijk welkom geheten als kersvers lid van klas B. Hoewel hij pas sinds de dinsdag ervoor op Noorthey was, had hij op het sportterrein al laten zien dat hij een 'ijverig gandyspeler' was. Als het lentezonnetje in het voorjaar begon te schijnen, stapten de jongelui over op cricket, met af en toe een opleving van het Duitsch spel.

Er was wel een probleem waarmee de jongelui te kampen hadden, en dat was het optimaal kunnen benutten van de speelpauzes. Met name Charles Enschedé ergerde zich daar dood aan. Hij schroomde niet dit openlijk bespreekbaar te maken in de kolommen van het *Weekblad* van 19 maart 1871, waarbij hij geen blad voor de mond nam. Het eerste deel van het probleem was dat als de bel van 9 uur 's morgens was gegaan, Charles vaak na een kwartier nog niet wist wie er zouden meespelen en dat moest hij dan middels een soort namenafroep bevragen. Dat kostte zo veel tijd dat de jongens om 10 voor half 10 nog niet begonnen waren met cricketen. Het tweede deel van het te laat beginnen kwam door het bepalen van de twee teams. Enschedé: 'Als ik (want ik ben gewoonlijk diegene die kiest) mij half schor geschreeuwd heb, met het roepen wie of in of uit zijn dan komt er nog altijd [iemand uit] een B of C [klas] om te vragen wat hij nu eigenlijk is.'

Dit omslachtige begin van het cricketspel ervoer Charles als uiterst vervelend tijdverlies en hij kondigde af dat hij voortaan na de bel van 9 en 4 uur de geplande cricketpartij luidkeels zou aankondigen en alle klassen langs zou gaan om te vragen wie er meespeelden.²¹³ Het is een mooi voorbeeld van mannelijkheid en hiërarchie op Noorthey. Enschedé was kennelijk een van de informele leiders van de Engelse teamsport en ontleende daar het gezag aan om 's morgens middels een soort *round up* zo veel mogelijk spelers te mobiliseren. Er zullen leerlingen zijn geweest die het gevoel hadden niet onder dit openlijke machtsvertoon van de 'bully'-achtige Enschedé uit te kunnen, en slechts meededen uit angst buiten de groep te zullen vallen.

Het verloop van de onderlinge cricketwedstrijden, plus persoonlijke commentaren daarop, werden regelmatig in het *Weekblad* uitgeschreven, twee kolommen per pagina. De matchverslagen waren meestal ondergebracht in de rubriek 'Wekelijksch Overzicht', maar soms ook in een vers-van-de-pers-'Bijvoegsel' en waren, voor zover nu bekend, de allereerste in Nederland.

Een voorbeeld van zo'n jongensachtig wedstrijdverslag stond in de editie van zondag 7 mei 1871, onder redactie van Charles Enschedé. Auteur van het verslag was de 17-jarige leerling Julius Petersen, die begon met de melding dat de leerlingen en de paar meespelende leraren verheugd waren over de

²¹³ Barfoed, Frederik (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr 14 (19 maart 1871).

Afbeelding 24. Noorthey-leerling Julius Petersen. Bron: Collectie Six Amsterdam. Inv.nr. CS 53395-000.

nieuwe cricketbal. Die was gefinancierd door een oom van Alexander Willem baron Schimmelpenninck van der Oye, een van de Noorthey-leerlingen. Een luid hoera maakte de gever duidelijk met hoeveel dank het geschenk was ontvangen. Het laat ook zien dat de Noorthey-leiding kennelijk niet al te scheutig was met het verstrekken van nieuwe sportmaterialen en/of dat de sportmaterialen van ver moesten komen: uit Engeland. De jongens waren mede afhankelijk van bereidwillige externe familiesponsors met (familie) connecties in Engeland. Deze schaarste aan cricketmaterialen zorgde ervoor dat de jongens hun sportspullen zo lang mogelijk in gebruik hielden en er zeer zuinig op waren. Zo had Henk Kramers – een van de zonen van de directeur – als taak op zich genomen om na het buiten spelen de cricketbal met een vetkaars in te smeren: ‘De bewerking bestaat daarin, dat men den kaars aansteekt, en den bal mee bedruipt en daarna het erover wrijft. [...] [A]ls dat niet gebeurt, gaat de bal in kouden tijd kapot, en daar er geen nieuwe bal is zouden wij niet meer kunnen spelen.’²¹⁴ Toen van een cricketbat na drie jaar trouwe dienst zelfs de steel er vanaf was geslagen, wist Charles Enschedé, het gerepareerde deel met één hand omklemmend, er toch nog geduchte slagen mee te geven. Nadat ook het blad van de bat was gebroken, moesten de jongens er met bloedend hart toch echt afscheid van nemen.²¹⁵

²¹⁴ Muller, Abram, en Gerard Enger (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 6, Bijblad (8 april 1877).

²¹⁵ Spengler, Guliam Cornelis (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 22 (21 mei 1871).

In zijn concrete wedstrijdverslag beschreef Petersen hoe op het grote grasterrein, gelegen buiten de speelplaats van Noorthey, op 3 mei 1871 eerst partij- en werden gekozen. Daarna volgde zijn versie van hoe er op 'de wei' cricket was gespeeld.

'[E]erst in waren: M. [afkorting van 'Meester'] Radford [leraar Engelsche taal], M. [afkorting van 'Meester'] Grosser [leraar muziek], Enschedé, Tuinhout, Kattendijke, Westenberg, Jan, Schimmelpenninck, Hendrik. Daartegen: Kat, Onderwater, Borsius, Alex. Insinger, Barfoed, Piet Loopuyt, Fak Brouwer, Six, Alf. Insinger en schrijver dezes [= Julius Petersen]. In 3 innings haalde de eerste partij 88, de tweede 121. De bowlers [werpers] waren:

van de 1ste partij

M. Radford uitgemaakt 8

M. Grosser uitgemaakt 9

Tuinhout uitgemaakt 3

Enschedé uitgemaakt 7

Van de 2de partij

de Kat uitgemaakt 5

Onderwater uitgemaakt 3

Petersen uitgemaakt 10

Borsius uitgemaakt 6

Bij het in zijn hebben zich vooral onderscheiden

De Kat gehaald 33

Borsius gehaald 28

Enschedé gehaald 27

Petersen gehaald 21

Opmerkelijk was het dat onze eerste of liever beste criquet speler M[eeester] Radford en onze slechtste Six evenveel, namelijk 2 gehaald hebben. De heer Six duide het mij niet ten kwade dat ik hem zo betiteld heb, een moet toch de slechtste zijn en wie weet wat hij met der tijd noch wordt.²¹⁶

Dit was vrijwel zeker het eerste gepubliceerde verslag van een Nederlandse cricketwedstrijd ooit, inclusief 'uitmaak'- en 'haal'-cijfers per speler. Ook hieruit blijkt dat de Engelse sporten onder aanvoering en toezicht van de docent Engels stonden. Meester Radford participeerde niet alleen, maar was kennelijk een gekende cricketer, want hij werd tot beste man van het veld uitgeroepen. Het zal ongetwijfeld bijgedragen hebben aan zijn populariteit buiten

²¹⁶ Enschedé, Charles (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 20 (7 mei 1871).

het veld. En Jan Six mocht dan een paar maanden eerder nog een 'ijverig gandspeler' zijn genoemd, in cricket was hij kennelijk (nog) niet bepaald een uitblinker. Hij werd in het verslag in de schoolkrant zelfs als slechtste speler van het veld geframed, wat zijn gevoel van eigenwaarde en mannelijkheid geen goed zal hebben gedaan. De jongens hechtten dus aan het expliciet vermelden van prestatieijstjes en daarin werden ze door de Noorthey-leiding niet afgeremd. Wie goed presteerde, scoorde: tijdens de wedstrijd, maar ook in de wandelgangen-hiërarchie in het Noorthey-gebouw. De Engelse sporten floreerden op Noorthey en het spelenthousiasme spat van de pagina's in de vrijwel wekelijkse verslagen.

De jongens constateerden zelf hoe hun fysieke krachten toenamen.

Afbeelding 25. Groepsportret van Noorthey-leerlingen en -docenten rond 1871-1872. Staand, derde van links: Alphonse Amadée Schlaeppy (geboren 15 augustus 1847, docent Frans 1868-?); staand, zesde van links: Pieter Weltevrede (geboren 22 april 1841, docent wiskunde 1868-?); staand, zevende van links: J. Jansen (docent 1870-1873); staand, uiterst rechts: Robert Radford (docent Engelse taal). Zittend, middelste rij, vijfde en zevende van links: Reinhard Theodorus Frederik Reudler (geboren 17 juli 1849, docent 1871-1875) en Carl Wilhelm Theodoor Kanzler (geboren, 31 maart 1848, docent 1871-1875).²¹⁷ Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 334.

²¹⁷ Haags Gemeentearchief, Archiefnummer 5270-01 Gemeente Leidschendam, Inv.nr. 2250.

Regelmatig kwamen er jongens op Noorthey aan in een zeer zwakke conditie, maar ook zij voelden na een paar maanden de positieve uitwerking van het 'cricket spelen en voornamelijk het gandi spelen'. Overigens moest er dan wel van de beschikbare mogelijkheden gebruikgemaakt worden om te trainen. Voor iemand boven de twaalf jaar die zich bijvoorbeeld niet aan twee handen kon optrekken, haalde Charles Enschedé in de kolommen van de schoolkrant nadrukkelijk zijn neus op. Dat was niet alleen zwakheid, maar hij beschouwde zo'n leerling als te lui om zich met regelmaat te bekwamen: 'Geloof mij, oefent u iederen dag twee keer aan den ladder die in den speelkamer hangt en binnen den tijd van drie weken kunt gij u even goed optrekken als de beste van ons.'²¹⁸ Trainen om beter te worden en bij de 'de beste' te horen was een gewoonte geworden op Noorthey en daar was weinig vrijblijvends aan. Had een fysiek zwakkere leerling helemaal geen zin in dit soort lichamelijke training, dan was het moeilijk om er in de sterk fysiek georiënteerde Noortheysfeer helemaal bij te horen. Bovendien werd dat vermeende gebrek aan mannelijkheid hem dan ook nog eens openlijk ingewreven door mannetjesputters als Charles Enschedé.

De eerste keer dat het woord 'football' (gespeld als 'footbol') in de schoolkrant viel, was vrijwel exact drie jaar na de start van het *Noortheysch Weekblad*. Van die editie van 9 november 1873 was wederom Charles Enschedé de redacteur. Tijdens het sporten raakten er regelmatig leerlingen geblesseerd. Frans Carl Valck vermeldde in zijn *Mémoires* al de ruwheid van gandi, waarbij de gereede kans bestond dat een verkeerd gepositioneerde jongen een houw met de gandistick over been, arm of zelfs over het hoofd kreeg, met soms kortstondige bewusteloosheid tot gevolg. Alleen al in de maand november van 1873 werd in het *Weekblad* melding gemaakt van twee blessure-incidenten bij het gandi: een aan het hoofd geraakte leerling kreeg een 'vreeselijke buil' en vertrok naar huis 'met alle kleuren van de regenboog' en een paar dagen later werd een andere leerling de bal tegen zijn oog geslagen.²¹⁹ Een paar maanden later was er sprake van een slag op de rug ('deze heer [is] nu ongesteld') en bij sommige jongens waren er 'weder vreeselijke slagen op de voeten' gehakt, zodat de schenen er blauw van zagen.²²⁰ Maar ook bij het nobele cricket raakten de jongelui soms behoorlijk gekneusd, zo is te lezen in een artikeltje uit 1874. Getroffen door een bal verliet Jan Six bloedend 'het slagveld om naar het roode kruis getransporteerd te worden' en Jules van Blommestein raakte aan zijn rechteroog gewond, maar 'gelukkig

²¹⁸ Enschedé, Charles (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 2 (9 november 1873).

²¹⁹ Hoyack, Ludwig (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 4 (23 november 1873).

²²⁰ Sloet van Oldruitenborgh, Albert (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 12 (1 februari 1874).

is hij nog niet blind en is het oog ook [...] niet blauw'.²²¹ De Noorthey-leiding greep niet in: er werd gewoon doorgesport. Kennelijk vond Kramers dat blessures erbij hoorden. Het is zeer aannemelijk dat de jongens zo'n blessure, als teken van hun inzet op het veld, als een zichtbaar teken van machismo beschouwden en als zodanig zelfs koesterden.

In het najaar van 1873 was er in de Nederlandse kranten ruim geadverteerd voor het zogeheten Eau d'Anvers, een reukwater dat op de markt was gebracht door Auguste de Marbaix uit Antwerpen en onder meer in het nabijgelegen Leiden verkocht werd. Aanbevolen werd de zakdoek er goed mee te bevochtigen en er de slapen, het voorhoofd en de hals mee in te wrijven, zodat de gebruiker 'eene wonderlijke verkooldheid' zou voelen die 'verkwikt, verfrist' en wonden op miraculeuze wijze heelde.²²² Op 6 november verscheen er in de rubriek 'Ingezonden Mededeelingen' in *De Grondwet* zelfs een wervend *fake*-verhaal over een 'vrouwte van 95 jaren' dat van Auguste de Marbaix twee flessen Eau d'Anvers aangereikt had gekregen tegen haar reumatiek en daar naar eigen zeggen – 'Dit verhaal is van haar afkomstig' – binnen twee weken van was genezen.²²³

Afbeelding 26. Advertentie voor Eau d'Anvers.
Bron: *Provinciale Drentsche en Asser Courant*
(6 november 1873): 4.

221 Six, Jan (red.). *Noorthey'sch Weekblad*, nr. 26 (7 juni 1874).

222 *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (6 november 1873): 4; zie bijvoorbeeld ook: *De Tijd* (30 oktober 1873): 4.

223 *De Grondwet* (6 november 1873): 3.

De optelsom van blessureleed en de advertenties voor Eau de Marbaix inspireerden één van de leerlingen op 9 november 1873 tot een satirisch stukje, speels gesigineerd met 'Uw deelnemende vriend, Antwerpen, Aug. De Marbaix', en geannoteerd met deze redactionele mededeling van Charles Enschedé: 'De Redactie van het Noorth. Weekbl. stelt zich niet verantwoordelijk voor de echtheid van dit stuk':

'Lieve vrienden. Daar de ondergeteekende altijd veel belang in Noorthey gesteld heeft en hij gehoord heeft dat eenige jongens, door zware kneuzingen onder het spelen gekregen mank gaan, wenscht hij hunnen aandacht op het volgende te vestigen. Ik ben altijd een liefhebber van spelen geweest en heb in Engeland zeer vaak cricket en football meêgespeeld. Eens is mij een zeer bijzonder geval overkomen. Ik speelde football met een mijner vrienden. Het was in het heetst van het spel. Hij wordt door een Engelschman omvergeworpen en allen loopen over zijn lichaam heen. Een kwartier later mis ik hem en zoek hem op, en vind hem zoo deerlijk bezeerd dat hij meer op een bal gehakt dan op een mensch geleek. Ik breng hem in een herberg wrijf hem met eau d'Anvers die ik natuurlijk altijd bij mij draag, en men kon zijn builen zien slinken, binnen het uur was er niets meer aan hem te zien en binnen twee uur liep hij weer redelijk en o! wonder 's anderendaags speelde hij weer flinkweg mee. Ik raad hun die last van stijf en mankheid hebben oogenbliklijk een flesch eau d'Anvers te laten komen.'²²⁴

Een Engelsman werd 'omvergeworpen', waarna iedereen over hem heen liep: die geschetste ruwheid zou heel goed op een vroege vorm van association-voetbal kunnen duiden. Interessanter in dit verband is dat de opsteller van dit fictieve bericht het Noorthey-publiek een potje 'football' voorschotelde. De fonetische notatie wijst erop dat de naam van het spel mondeling was overgeleverd. Eigenlijk kon dat dan alleen maar een echt Engelse oorsprong hebben, dus de benaming en uitspraak van deze Engelse sport moest van de Engelse leraar zijn gekomen. De regels van 'football' werden verder niet uitgelegd, dus de betreffende leerling ging ervan uit dat football op Noorthey bekend was en geen nadere toelichting behoefde. En dat lijkt te kloppen, want in het *Noorthey'sch Weekblad* van 11 januari 1874 werd 'football' (nu met een 'a' gespeld) opnieuw genoemd, en wel door Charles Enschedé in 'De Noorthey'sche Rijmkroniek van het jaar 1873':

'(...)

C. is het cricquet, een geliefkoosd spel.

Voorlopig op Noorthey, maar dat weten we wel.

²²⁴ Enschedé, Charles (red.). *Noorthey'sch Weekblad, Bijvoegsel*, nr. 2 (9 november 1873).

(...)

E. is het Engelsch, hier uitstekend geleerd.

Mister Plummer, de leeraar, wordt door allen geëerd.

F. dat is football, 't wordt niet vaak hier gespeeld.

Daar 't niet alleen mij maar ook d'andren verveelt.

G. gymnastiek, valt meer in de smaak.

Dan 't is en 't blijft toch een moeilijke taak.

(...)

S. zijn de stelten waarvan men veel valt.

Maar heeft iemand pijn dan is 't altijd even halt.'

Football behoorde in 1873-1874 dus ook – nog steeds, dus sinds Henry Attwell in 1854, maar niet per se voortdurend – tot het Noortheyse veldsportrepertoire, mede beoefend door de Engelse docent die Robert Radford in 1872 was opgevolgd: de op 7 december 1845 in Londen geboren Thomas Plummer.

En er blijkt nog meer uit de sportverslaggeving in het *Noortheysch Weekblad*. Ook de onderlinge machtsverhoudingen tussen de leerlingen werden erin bespreekbaar gemaakt, met een sportieve kwestie als aanleiding, en het vraagstuk van mannelijkheid en de leerlingen-pikorde als inzet. Naast Charles Enschedé waren er meer jongens die het geen enkel probleem von-

Afbeelding 27. Thomas Plummer, ongeveer 29 jaar, docent Engels op Noorthey 1872-1875. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 334.

den om zich in het openbaar luid en duidelijk uit te spreken. In de editie van 8 februari 1874 kaartte de 17-jarige Jan Six – een van de oudere jongens op school – een hiërarchiekwestie aan, die uitgevochten werd via het veldspel gandi. Six gebruikte de schoolkrant als middel om een groep jongeren van 14 jaar op hun plek te zetten, maar ook om zijn eigen positie binnen de leerlingengroep te definiëren en te verstevigen.

Six opende zijn stuk met het welkom heten van een nieuwe leerling: de 14-jarige Adrianus Cornelis Pluijgers. Jan wenste hem toe dat hij goed gandi zou mogen leren spelen, waarbij hij stelde dat dat zeker zou gaan lukken, ‘als hij zijn mond maar dicht leert houden’. En nu het ‘chapiter van gandy’ toch op tafel lag... daar wilde hij ook nog wat over kwijt. De afgelopen week was op donderdagmiddag de eerste grote partij gandi van het jaar gespeeld. Dat was fijn, want de week daarvoor was het helemaal misgegaan. Toen was er een pot gandi tussen de oudste leerlingen uit de A-klas tegen een combiteam van B’s en C’s.²²⁵ ‘s Middags wilden de A’s onder aanvoering van Jan Six weer een partij spelen, maar dat feest ging niet door. Verschillende jongens uit de B-klas hadden geen zin om mee te spelen (‘menig een kreeg een scheldwoord naar het hoofd’) en dat waren precies degenen, aldus Six, die zich verbeeldden dat zij op Noorthey de baas waren, namelijk (met naam en toenaam genoemd): Alexander baron Schimmelpenninck van der Oye, Dolf Blommestein, jonkheer Philip Vegelin van Claerbergen, Cris Vaillant en Piet Loopuyt. Vervolgens legde Six precies uit hoe dat jongerenklikeje het willen ‘regeren’ in de praktijk bracht.²²⁶

De 14-jarige ‘de-baas-spelers’ uit de B-klas, met in hun kielzog een entourage van jongeren uit de C-klas, renden naar het speelveld om bij de putjes te gaan staan.²²⁷ Six vroeg of zij gandy kwamen spelen en ‘dan begint er een groot gemompel’. De C-jonkies kwamen met allerlei uitvluchten om niet mee te hoeven gandi’en, variërend van ‘Ik moet timmeren’ tot ‘Ik heb hoofdpijn’. Eén blaag die anders altijd wel trouw meespeelde, presteerde het zelfs om ‘Ik houd niet van gandy’ uit te kramen. Jan Six wist ook wel dat hij hen niet kon dwingen om met gandi mee te doen en voor zijn part gingen ze lekker ‘voor hun plezier’ verder oefenen met het maken van salto mortales. Toch kon hij er niet over uit hoe ‘lam en kinderachtig, flauw en akelig’ de échte reden was waarom zij niet mee wilden gandi’en, ‘namelijk om niet den schijn te hebben van iets ten grieve van een B. te doen’. Dat ‘lam en kinderachtig, flauw en akelig’ klinkt of hij eigenlijk wilde zeggen: ‘Wat zijn jullie voor *sissy-boys*

225 De jaarlijkse lichting werd ingedeeld in vier klassen, die ongeveer op leeftijd en kennisniveau waren ingedeeld: A (16-18 jaar), B (15-16 jaar), C (13-15 jaar) en D (10-13 jaar).

226 Schaezler, Carl (red.). *Noorthey'sch Weekblad*, nr. 13 (8 februari 1874).

227 Om *putjes* te spelen, het eerder door Frans Carl Valck beschreven balspel.

dat jullie je door die B's laten overheersen?'²²⁸ Met als afleiding daarvan dat gymnastiek ('salto mortales' maken) een activiteit voor watjes was: de echte kerels op Noorthey deden aan Engelse sport. Na dit machtsvertoon van de B's speelden de C's vervolgens, net als 'echte, koppige B's, een uur *putjes*, terwijl ze daar eigenlijk helemaal geen zin in hadden. Dat deden ze dus 'tot hun eigen verveeling', want in hun hart zouden ze volgens Six veel liever hebben gegandi'd, als rechtgeaarde jongens.

Vervolgens gaf Jan Six een praktijkvoorbeeld ('het volgende historische feit'), om aan te tonen dat hij gelijk had wat betreft dat onterechte uitoefenen van macht door de B'ers. Een van degenen die na Six' oproep om te komen gandi'en tóch meeding, was Adriaan Goekoop, een van de 14-jarige jongens uit de B-klas. Vervolgens werd hem door een klasgenoot toegesnauwd: 'Dat doe je omdat je bang voor Six bent.' Six concludeerde dat als Goekoop steviger in zijn schoenen zou hebben gestaan, hij zeker niet geaarseld zou hebben om zijn klasgenoot een verdiende klap in zijn gezicht te geven. Nu liet Adriaan zich de beledigende opmerking 'welgevallen', terwijl hij zich er niet voor had hoeven gêneren dat hij zich louter en alleen had laten leiden door 'zijn liefde voor Gandy'.

Omdat zó veel jongens de afgelopen week het spelen van gandi hadden overgeslagen, kwam het hockeyen zo ongeveer neer op 'afslaan' tussen Charles Enschedé en Alexander 'Ali' Insinger. Jan Six probeerde zijn tirade tegen de B'ers positief af te sluiten en lanceerde een concrete spelvernieuwing, namelijk om het afslaan op de 'Engelsche manier' in te voeren. Dat kwam hier op neer:

'De twee partijen staan tegen elkander over midden in de baan en een jongen van een van beide partijen gaat met de bal op een tamelijke afstand naar buiten toe en gooit hem daar vandaan midden tusschen beiden in waarna hij zoo spoedig mogelijk weêr bij zijn partij komt.'²²⁹

De berisping van de B's door Six had kennelijk weinig effect, want in de weken erna werd in het *Weekblad* niet op zijn kritische kanttekeningen terug gekomen, noch op het vermeende gebrek aan mannelijkheid (de sportieve lusteloosheid) van de jongere lichte Noortheyenaren, noch op hun serviele gedrag richting de regerende 'baasjes'. Het noodzaakte Carl Schaezler om Six' roep om gandi-enthousiasme op 1 maart van dat jaar over te nemen, zij het in een wat afgezwakte vorm, nadat ook hij had gezien dat er eind februari weer 'verbazend kleine gandi-partijen' waren gespeeld. Dat de gebroeders

²²⁸ Met *sissy* in de betekenis van 'vrouwelijk' en 'verwijfd'.

²²⁹ Schaezler, Carl (red.). *Noorthey'sch Weekblad*, nr. 13 (8 februari 1874).

Afbeeldingen 28, 29 en 30. Noorthey-leerlingen Philip Vegelin van Claerbergen, Piet Loopuyt en Adriaan Goekoop, circa 1871-1872. Bron: Collectie Six Amsterdam, Inv.nr. CS 53395-000.

Jan en Willem Six verkouden waren, snapte hij, dus het was niet te verwachten dat zij mee zouden doen, maar dat er van de in totaal achttwintig Noortheyenaren er maar dertien buiten waren en de rest slappe smoesjes opvoerde ('Ik moet een brief schrijven' of 'Ik moet tekenen'), was raar en onbegrijpelijk: '[S]edert Nieuw-jaar is er nog geen gandy-partij geweest, waarin alle jongens medegespeeld hebben.'²³⁰

Ook andere leerlingen gooiden zo nu en dan een sportief balletje op in de kolommen van de schoolkrant. Uit een stukje in het *Weekblad* van 8 februari 1874 werd duidelijk wat B-klasser jonkheer Philip Vegelin van Claerbergen bezielde om met grote regelmaat het gandi spelen over te slaan. In een kort, maar krachtig artikeltje sprak hij zijn kostschoolgenoten stoer en rechtstreeks met 'Jongens!' aan, en constateerde hij dat Noorthey rijk was aan een grote hoeveelheid uitspanningsmogelijkheden, waarvan de vier 'hoofdspelen' waren: 'Gandi, Kricket, Stelten en Duitschspel'. De buitenspelen hadden een vaste tijdsperiode waarin ze gespeeld werden, en stuk voor stuk waren ze aangenaam en nuttig tijdverdrijf, maar voor de afwisseling zou het wel eens aardig zijn om een ander spel te bedenken. Dat zou 'een kleine moeite' zijn die misschien een aangename verandering teweeg zou kunnen brengen.²³¹ Philips oproep om méér, en vooral andere sporten, al dan niet Engels, vond in de sportieve machtsstrijd voorlopig (nog) geen gehoor.

²³⁰ Six, Jan (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 13 (1 maart 1874).

²³¹ Schaezler, Carl (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 13 (8 februari 1874).

Gezien de hele reeks getuigenissen lijkt het gerechtvaardigd te stellen dat football vanaf 1854, toen leraar Attwell het meebracht, op Noorthey werd beoefend, vermoedelijk in de winter als afwisseling van het gandi. Met wisselend succes, want het werd rond 1873, schreef Charles Enschedé in zijn *Rijmkroniek*, slechts incidenteel op de grasmat gelegd. Ook leerling Philip Vegelin van Claerbergen noemde het in 1874 niet onder de vier 'hoofdspelen', terwijl cricket en gandi toen al wel blijvertjes waren.

Docent Engelse taal- en letterkunde Thomas Plummer vertrok op 14 oktober 1875, als net benoemde leraar aan het Leids gymnasium. Wanneer de volgende Engelse leraar aantrad, is lastig traceerbaar, want het *Noortheysch weekblad* verscheen niet tussen juni 1874 en 25 februari 1877. Ook de Noorthey-gedenkboekjes over die periode bevatten geen overzichtslijstjes van de docenten. Pas in de *Weekblad*-editie van 29 april 1877 duikt een zekere 'Sir Waters' op, over wie leerling en directeurszoon Henk Kramers schreef dat die hem op de vingers tikte over het feit dat hij de cricketbal na het buitenspelen, ter voorkoning van slijtagebarstjes in het leer, niet op de juiste manier met kaarsvet insmeerde.²³² Tijdens een Noorthey-cricketwedstrijdje op 10 mei 1876 was er sprake van een bij beide partijen gewilde 'Engelschen meester',²³³ dus waarschijnlijk was Waters toen al op het instituut aanwezig. Het is onduidelijk wie deze Engelsman precies was en waar hij vandaan kwam. Maar dat hij de jongens voorging in het cricket en een fantastische speler was, staat vast. Als 'Sir Waters' meedeed in 1877 – goed te volgen in het *Weekblad* vanaf 27 mei 1877 – scoorde hij in de innings steevast veel punten en bowlde hij de jongens met groot gemak uit. Was hij er sporadisch niet bij, dan werd dat prompt betreurd: 'Maar toen wij dan eenmaal begonnen hadden wij het groote verdriet en ongeluk dat wij Sir niet zagen verschijnen om mede te spelen.'²³⁴ Het toont aan hoe belangrijk het was dat een Engelsman meedeed om het goede voorbeeld te geven en voor te gaan in het sporten. Het stimuleerde de jongens en onder leiding van een Engelse leraar die het cricket met de paplepel had ingegoten gekregen, verbeterden de jongens hun cricketvaardigheden en hielden ze er lol in om het te blijven beoefenen.

De betiteling 'Sir' voor Waters in de schoolkrant was weliswaar de gebruikelijke manier om een Engelse heer aan te spreken, maar het duidde ook het respect aan dat de jongens voor hem hadden. Tweede helft juni 1877 was het prachtig weer en wilden de jongens 's avonds cricketsen. Ze vroegen directeur Kramers toestemming, maar hij was er om onduidelijke redenen op tegen.

²³² Six, Willem (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 9 (29 april 1877).

²³³ Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 519: *Notulenboek van Noorthey*.

²³⁴ Insinger, Frits (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 14 (9 juni 1877).

Vervolgens gooide ‘Sir’ zijn kennelijke overwicht in de strijd en gaf Kramers alsnog permissie om naar de speelweide te vertrekken. Voordat ze konden beginnen, ging er nog wat tijd verloren, aangezien ‘de kleine jongens die de wikkets mee moesten brengen het niet wilden doen en koppig waren’. Ook op het terrein van de sport – net als in het maatschappelijk leven – bepaalde de leeftijdshiërarchie dat de rotklusjes voor de jongste bedienden waren, maar die kwamen daar af en toe tegen in opstand. Kennelijk kon dat op Noorthey en een van de ouderen, de 16-jarige Daan Wolterbeek, suste de minirevolutie door ‘zoo vriendelijk’ te zijn de cricketspullen te halen.

Door het tijdverlies kon er maar één inning gespeeld worden, maar toen er dan eindelijk gecricket werd, was al snel duidelijk waarom Sir Waters per se wilde dat de avondpartij door zou gaan: hij was in topvorm. Van de 133 gescoorde runs in één inning liep Sir Waters het onwaarschijnlijk hoge aantal van 122.²³⁵ Met pijn in het hart namen de jongens rond de zomervakantie 1877 afscheid van hem, want in het *Weekblad* van 2 september 1877 wordt gemeld dat ‘Sir Waters [...]’ niet [meer] tegenwoordig’ was.²³⁶ In maart 1878 dook Waters weer op in Nederland, als docent Engels op Instituut Schreuders in Noordwijk, waar hij tot januari 1879 les gaf.²³⁷

Uit de eerste edities van het *Weekblad* na de grote vakantie van 1877 blijkt dat het buiten actief sporten enigszins inzakte, nu de Engelse docent van het toneel verdwenen was, terwijl er wel weer een nieuwe lichter van zeven jongens op Noorthey was gearriveerd die in het sporten ingewijd moest worden. Op 2 september meldde Frits Insinger – al drie jaar op Noorthey – in een berichtje dat ‘in een kunstlievend publiek’ als de Noorthey-leerlingen muziek natuurlijk een grote plaats in het schoolleven innam, maar ook dat hij met grote belangstelling uitkeek naar de ‘bruikbaarheid der rekruten’ bij het Duitsch spel, kegelen, ‘cricket, enz.’ En hij kondigde alvast aan dat de nieuwkomers door de ouderejaars spoedig getest zouden gaan worden op kracht, moed en fysieke behendigheid.²³⁸

Dat mocht ook wel, want in dezelfde editie verzuchtte een 15-jarige nieuweling op Noorthey dat het hem was opgevallen dat er in de vrije uren tussen 9 en 10 uur ‘s morgens en van 4 tot 5 uur ‘s middags bar weinig aan sport en spel werd gedaan. Waarom was dat? Kennelijk was hij als novice bang dat hij met die vrijpostige woorden zijn hand overspeelde, want hij haastte zich om erbij te vermelden dat het – uiteraard – zijn doel niet was om veranderingen voor te stellen, maar ‘opmerkingen zijn hoop ik geoorloofd’. Waarna hij zich

²³⁵ Bois, Henri du (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 16 (24 juni 1877).

²³⁶ Goekoop, Adriaan (red.). *Noortheysch Weekblad, Bijvoegsel*, nr. 18 (2 september 1877).

²³⁷ Dozy, *De Latijnsche school*, 44.

²³⁸ Insinger, Frits (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 18 (2 september 1877).

afvroeg waarom er bijvoorbeeld ‘geen cluppen gevormd [werden], die zich ten doel stellen, het in het een of ander ver te brengen door oefening b.v. hoogspringen, verspringen, hardloopen enz.’²³⁹ Het klinkt als een gerechtvaardigd verzoek, maar hij moest nog een paar maanden geduld hebben voor er op het gebied van Engelse sport – vooral football – een frisse wind zou gaan waaien.

4.8 Moderne Engelse sporten 1877-1882²⁴⁰

Het *Weekblad van Noorthey* van 25 november 1877 – de naamgeving van het blad onderging in 1877-1878 een paar keer een metamorfose – stond onder redactie van de broers Johannes ‘Jan’ Kramers (1860-1906) en Hendrik ‘Henk’ Kramers (1861-1933). Jan, de oudste zoon van de instituutsdirecteur, deed in het openingsartikel verslag van ‘de heugelijkste gebeurtenis uit de laatste 14 dagen’, namelijk de aankomst van de nieuwe leraar Engelse taal- en letterkunde: de dan 20-jarige John Joseph Helsdon Rix (2 oktober 1857-1918), afkomstig uit Mutford bij Lowestoft in het graafschap Suffolk aan de Engelse oostkust. Hij was opgegroeid bij George R. en Jane Kerry Rix, beheerders van de ‘British School’ in Somerleyton, net buiten Lowestoft aan de Engelse Noordzeekust. Door zijn opvoeding bij deze familie voegde hij Rix aan zijn achternaam toe. Toen Helsdon Rix om twee uur ’s middags arriveerde, ontstond er een flinke opschudding. Iedereen wilde zien wat voor vlees ze met hem in de kuip hadden, want vooral in de speeluren was de ‘Engelsche meester’ een zeer belangrijk persoon, zo stelde Jan Kramers vast. Rix loste de hooggespannen verwachtingen volledig in: vanaf dag één van zijn komst werd er geen partijtje gandi zonder hem gespeeld. Zijn spelniveau was zó hoog, dat Jan beseftte hoeveel ze op het gebied van Engelse sporten van hem konden leren. Als afsluiting van zijn artikel richtte hij zich in de schoolkrant rechtstreeks tot Rix: ‘I hope Sir that you will play hockey with us, as long as you will stay here with as much zeal as you do it now.’²⁴¹

Het was eind november, en als het weer het toeliet, werd er op Noorthey elke dag gehockeyd (gegandi’d). Maar Rix wilde kennelijk wat meer winterse sportafwisseling, dus toen hij een paar weken later gesettled was op Noorthey, vatte hij Jans woorden als uitnodiging op om als gastschrijver een artikel voor de schoolkrant te schrijven. Zijn bijdrage bestond uit een warm pleidooi voor de herinvoering van een andere wintersport die op Noorthey dan kennelijk al een tijdje stillag: football. Rix concentreerde zich op het uitleggen van de verschillen tussen association-football en rugby-football.

²³⁹ Ibidem.

²⁴⁰ Een deel van deze paragraaf is gebaseerd op uitkomsten uit research over John Helsdon Rix, vastgelegd in de twee voorstudies voor dit hoofdstuk: Luitzen en Zonneveld, ‘Kicksen en wickets’, 8-11 en Luitzen en Zonneveld, *Hoe voetbal verscheen in Nederland*, 15 en 29.

²⁴¹ Kramers, Jan en Henk (red.). *Weekblad van Noorthey*, nr. 30 (25 november 1877).

Hockey & Football

Before giving you a description of the above games I must thank you for the welcome accorded me to Noortheij. I hope that my stay may be long and beneficially to each one.

English Hockey is for the most part like the Noortheij game. It is played in a wide space with at each end two posts, bushes, trees or sometimes coats about 12 yds apart.

Through these the ball has to be driven before a game is won if driven on either side of the goal it must be brought back and another trial made to get it through. As here thick bent stick are used & often the players get up sharp disputes & so on to angry words.

Football a more favourite game is at this season of year played very intensively in England. There are two kinds of Football – Association & Rugby, in the 1st the hands are not permitted to touch the ball, in the other anything is allowed to get the ball through the goal post. It is played on a green meadow the space chosen being 200 yds long and 50 yds wide. Two posts 10 feet high are stuck in the ground at each end. A tape joins the tops of the poles together & in the 1st or Association game the ball has to be kicked under the tape, in the second Rugby kicked over the tape. The balls are as big as anyones head but there is a particular shaped ball for each game. The Rugby ball is oval like an egg the Association perfectly round. They consist of indie rubber balls filled with air and protected by a leather case.

Each party consists of 15 players, six to play to the front, four a few yards back & the rest to keep goal or stop the ball from passing the posts. In the Rugby game the ball is often picked up & run with while the opposite party do their best to stop the runner. When stopped each party put their heads & shoulders down & push one against the other, the ball is placed in the middle & each party does it best to drive the ball before them. If it gets out of the group of players it is again kicked or run with.

In Hockey & Football two clubs often meet & play games one club against the other. The party who drive the ball most times between the goal posts win. In co[n]cluding I must say I shall often have great pleasure in playing Hockey with you & I hope Football too.

J.J. H[elsdon] Rix²⁴²

Rix bevestigde dat het gandi dat de jongens al jarenlang speelden, groten-deels gelijk was aan het Engelse hockey. En Rix enthousiasmeerde de jongens om het football (weer) op te pikken. De jongens kregen er na deze oproep zin in en directeur Kramers was bereid deze Engelse sport nieuw leven in te blazen en te faciliteren, zo bleek een week later in de schoolkrant van 16 de-

²⁴² Muller, Abram (red.). *Noortheysch Nieuwsblad, Bijblad*, nr. 31 (9 december 1877).

Afbeeldingen 31 en 32. Links: John Joseph Helsdon Rix, leraar Engels op Noorthey, rond 1878, toen ongeveer 21 jaar. Rechts: Walter Greaves 'Wallie' Christie (geboren op 17 maart 1854 in Hull), docent Engels in de periode januari 1880 tot aan de kerstvakantie 1880-1881. Tweede helft januari 1881 was John Helsdon Rix weer terug op Noorthey; hij bleef tot de sluiting van Noorthey in 1882. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 334.

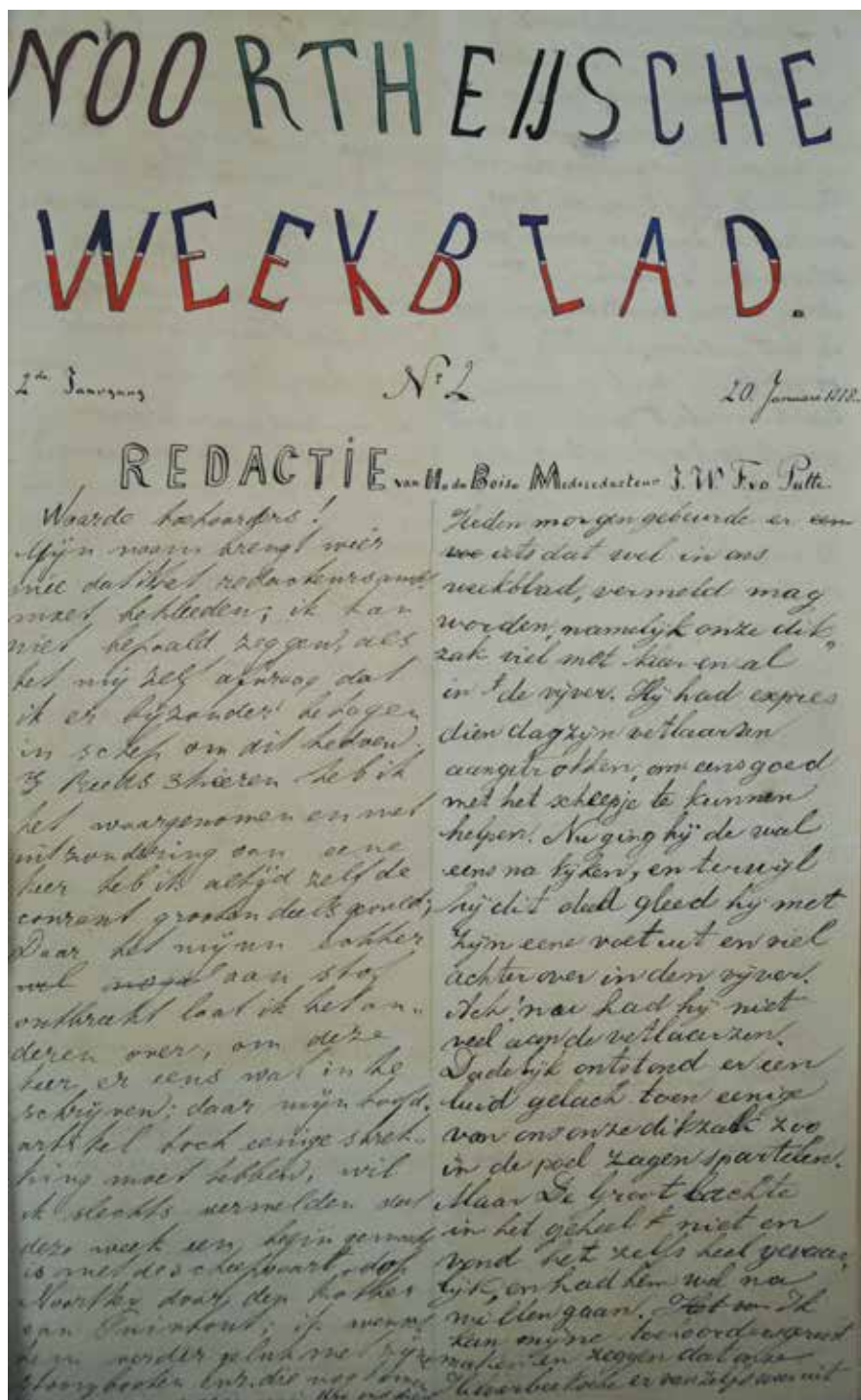
cember (nu *Noortheysche Courant* geheten). De directeur had volgens Henri du Bois, de 14-jarige schrijver van het artikeltje, hoogstpersoonlijk een nieuwe voetbal besteld.²⁴³ Kennelijk was de (gerepareerde) 1864-bal van William Sadler – of een opvolger daarvan – er niet meer. Het was 16 december 1877, en het spelen van voetbal werd aangekondigd voor het nieuwe jaar, dus de bal moest van ver komen, vermoedelijk uit Engeland. Rix zal degene zijn geweest die hem persoonlijk moest meebrengen.

In de volgende editie van de schoolkrant ná de kerstvakantie (13 januari 1878) meldde de 16-jarige leerling Willem Frederik 'Frits' Insinger dat zijn kostschoolgenoten de nieuwe sport de afgelopen week in de armen hadden gesloten: voetbal was 'aan de orde van de dag', en een kleine maand later bleef football 'het spel dat dagelijks wordt gespeeld', hoewel sommigen ook het Duitsch spel weer wilden invoeren. Maar: daarvoor was het weer dan nog te kil, net als voor cricket.²⁴⁴ Rix had het voetbalvuur in de jongensharten ontstoken en wakkerde dat zelf dagelijks aan.

In de schoolkrant was eerder al de hoop uitgesproken dat de speelplaats met een lengte van 90 yards (82,3 meter) niet te klein zou zijn voor de

²⁴³ Fransen van de Putte, Jan Willem, en Henri du Bois (red.). *Noortheysche Courant*, nr. 32 (16 december 1877).

²⁴⁴ Goekoop, Adriaan, en Gerardus Frederik Enger (red.). *Noortheysch Nieuwsblad*, nr. 3 (3 februari 1878).

Afbeelding 33. Voorbeeld van een eerste pagina van het Noorthey'sche Weekblad, nr. 2 (20 januari 1878).
Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 327.

nieuwe sport, want Rix had immers vermeld dat een voetbalveld in Engeland zo'n 200 yards (183 meter) lang en 50 yards (46 meter) breed was.²⁴⁵ Maar de omvang van het veld bleek in de praktijk geen enkel probleem, want de jongens hadden in overleg met Rix een 'baan' uitgezet op de speelweide die groot genoeg was. Ze speelden af en toe ook kleinere potjes op de speelplaats, die met een oppervlakte van ongeveer 80 x 60 meter behoorlijk ruim was, of ze oefenden daar in groepjes of individueel. Een prachtig voorbeeld van in de praktijk gebrachte toe-eigening. Een week later blijkt uit een ingezonden mededeling dat een van de jongens weinig op had met de nieuwe activiteit: hij had er op de speelplaats vooral last van. Hij verzocht alle Noortheyenaars vriendelijk, maar met klem, om zo weinig mogelijk met de voetbal tussen de drie muren te trappen. Daar zette hij samen met andere jongens namelijk altijd kooien met vogels uit en eerder die week was er al een keer een bal tegen de kooi geschoten, zodat die omver gekegeld was.²⁴⁶

Op basis van de voetbalervaringen van de afgelopen week verzocht Frits Insinger namens de jongens directeur Kramers om twee keer twee palen aan te schaffen ter plaatsing aan de twee uiteinden 'van den baan' op de speelweide, en daar op een nader te bepalen hoogte een touw tussen te spannen. Dat zou helpen om het constante gekibbel op te lossen over de vraag of het nu wel of geen doelpunt was, want de kruinen van de keepers golden als denkbeeldige doellatten, en de ene partij zei dat de bal wél over het hoofd van de keeper heen was geschoten (geen doelpunt) en de andere partij zei van niet (wel een goal).²⁴⁷ Dat er alleen beneden de keeperkruinhoogte (doellat) gescoord kon worden, betekende dat de jongelui met een vorm van association bezig waren en niet met rugby. En bij association, volgens Rix, mocht de bal niet met de handen worden aangeraakt ('hands are not permitted to touch the ball'), en moesten de jongens de bal onder een tussen twee palen gespannen tape door schieten ('A tape joins the tops of the poles together & in the [...] Association game the ball has to be kicked under the tape').

Voetbal mocht dan vanaf begin 1878 'hot' zijn op Noorthey, dat wilde niet zeggen dat iedereen er meteen goed in was. Docenten speelden ook enthousiast mee en dat werd door de studenten hogelijk op prijs gesteld, maar het leidde soms ook tot komische taferelen. In januari 1878 werd het sowieso 'een wonder' genoemd dat de kennelijk niet al te sportieve muziekdocent Hans Heinrich Rühl een partijtje meedeed, maar zijn voetbalperformance werd slecht beloond: eerst struikelde hij klunzig over de bal en daarna kreeg hij de leren knikker tegen zijn bril geschoten, met als resultaat dat de twee

²⁴⁵ Fransen van de Putte, Jan Willem, en Henri du Bois (red.). *Noortheysche Courant*, nr. 32 (16 december 1877).

²⁴⁶ Bois, Henri du, en Jan Willem Fransen van de Putte (red.). *Noortheysche Weekblad*, nr. 2 (20 januari 1878).

²⁴⁷ Wolterbeek, Daan, en Abram Muller (red.). *Noortheysch Nieuwsblad*, nr. 1 (13 januari 1878).

glazen eruit vielen. De dan 27-jarige Rühl²⁴⁸ was natuurlijk niet de enige die onwennigheid vertoonde met de snelheid van het spel, en hij werd in het *Weekblad* dan ook van harte aangemoedigd om te blijven meedoen, want dan zou hij heus wel een keer een goede partij op de mat leggen.²⁴⁹

Afbeelding 34. Hans Heinrich Rühl, muziekdocent 1877-1880, op Noorthey. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 334.

Ook in de eerste maanden na de start van het nieuwe schooljaar 1878-1879 was het weer lusteloosheid troef op sportgebied, althans, volgens twee jongeren van 13 jaar die op 10 november 1878 een oproep in de *Courant* plaatsten onder de titel 'Over het spel': de makkers Rudolf Carel Six (1865-1915) en Willem Johan Enger (1865-1921). Ze hadden allebei al een jaar op Noorthey doorgebracht en waren dus zeer vertrouwd met het fenomeen football. Het doel van hun artikeltje was om de 'tegenwoordige Noortheyenaars' eraan te herinneren dat de vrije uren bestemd waren om samen te spelen. Ze hoopten van harte dat 'de lust hiertoe nog niet is uitgedoofd', maar dat het daar wel heel erg op leek. En ze deden vervolgens deze oproep: 'Het is waar dat het geen tijd meer is voor duitsch spel en voor stelten, maar waarom dan geen football gespeeld of gandy; vooral het eerste is een zeer goed spel om in de koude dagen eens flink warm te worden.' Six en Enger hoopten van harte dat

248 Haags Gemeentearchief, Archiefnummer 5270-01 Gemeente Leidschendam, Inv.nr. 2250. Rühl werd geboren op 18 april 1850.

249 Bois, Henri du, en Jan Willem Fransen van de Putte (red.). *Noortheysche Weekblad*, nr. 2 (20 januari 1878).

hun bijdrage 'de liefde voor het spel op Noorthey zal aanwakkeren'.²⁵⁰

Gezien de aanwezigheid van de sportief actieve John Rix als docent Engels zal hun oproep vermoedelijk snel gevolg hebben gekregen, maar dat is lastig te verifiëren, aangezien de *Courant* tussen 15 december 1878 en 2 juli 1879 niet verscheen. Met gevoelens van spijt constateerde redacteur Richard Oetgens van Waveren Pancras Clifford dan ook op 2 juli 1879 in de *Courant* dat hij, notulist van de cricketpartijen, gedurende het half jaar dat er geen schoolkrant was verschenen, wél zijn aantekeningen van het 'schoone Criketspel' had bijgehouden, maar ze niet had kunnen plaatsen. Het leek hem onzin om alsnog alles te publiceren, dus hij beperkte zich tot het verslag van de 'florissante partij cricket' die de jongens en de leraren de afgelopen dinsdag 'ter eere van Sir' hadden gespeeld, een wedstrijdje waarin Sir John Rix – uiteraard – uitmuntte, met 19 gelopen runs in één inning.²⁵¹

Deze wedstrijd stond in het teken van het afscheid dat John Rix van Noorthey nam: hij ging de volgende dag, 3 juli 1879, terug naar Engeland. De jongens betreurden het weggaan van hun geliefde leraar Engels zeer. Cricketnotulist Richard Clifford constateerde: '[H]et Criket spel verliest nu helaas bijna zijn beste speler. [...] Het is te hopen voor de blijvende Noortheyenaars, maar ook voor Noorthey zelf, dat zijn plaatsvervanger weer even goed Criket speelt dan onzen Sir Rix.'²⁵² In diezelfde editie formuleerde Rix zelf deze algemene afscheidswaard: 'I shall always look back with great pleasure to my two years stay among you, for I have taken part in all your sports, outings and amusements and have seen some few of you come to Noortheij. (...) Your true friend J. Rix'.

Rix' opvolger was de uit Ierland afkomstige James Barrymore Cogan, geboren op 24 september 1854. Zijn verblijf was van korte duur, want hij startte op 17 augustus 1879, maar vertrok bij het aanbreken van de kerstvakantie alweer.²⁵³ Na de kerstvakantie, in januari 1880, trad de op 17 maart 1854 geboren Walter Greaves 'Wallie' Christie uit Hull als docent Engels aan en hij bleef tot eind december 1880.²⁵⁴ Als 26-jarige (zie afbeelding 32) werd deze 'W.G. Christie uit Veur' in april 'geëx.' en 'toegel.' voor het akte-examen voor het lager onderwijs. In juni 1880 kreeg hij vergunning tot het geven van lager onderwijs in Nederland.²⁵⁵

Ook onder leiding van Christie werd er op Noorthey aan Engelse sport gedaan. Hij nam zelf noodgedwongen sportmateriaal uit Engeland mee, om-

250 Fontein Tuinhout, Gerard (red.). *Noortheijische Courant* (10 november 1878).

251 Clifford, Richard (red.). *Noortheijische Courant* (2 juli 1879).

252 Ibidem.

253 Haags Gemeentearchief, Archiefnummer 5270-01 Gemeente Leidschendam, Inv.nr. 2250.

254 Ibidem, Inv.nr. 2253.

255 *Het Nieuws van den Dag* (20 april 1880): 1; *De Wekker* 39, nr. 52 (30 juni 1880): 3.

dat sportzaken of warenhuizen met een sportafdeling(kje) in Nederland nog geen gemeengoed waren: dat kwam pas veel later. Uit rekeningkwitanties in het Noorthey-archief is op te maken dat het de leraren Engels waren die de sportmaterialen in Engeland aanschafte en meenamen. Wallie Christie legde op 5 april 1880 aan directeur Jan Henk Kramers een kwitantie voor dat als bewijs diende van de aankoop in Engeland van twee cricketbats en vier cricketballen, zodat de Noorthey-directeur hem het voorgeschoten bedrag kon terugbetalen. Een kwitantie van een jaar later (12 april 1881) toonde hetzelfde aan, maar toen was het John Joseph Helsdon Rix die namens Noorthey voor fl. 30,- twee bats en vier ballen in Engeland kocht. Een paar maanden later, in juli 1881, blijkt uit een kwitantie dat Kramers in Nederland sportspullen inkocht, bij een Nederlands filiaal van het Engels-Amerikaanse 'warehouse' Perry & Co in Amsterdam.²⁵⁶

Christie sportieve kunnen is in de *Noortheysche Courant* niet traceerbaar, omdat er in de periode september 1879 tot aan 13 juli 1881 (het laatst verschenen nummer) niet of nauwelijks over sport werd geschreven. Dat had vooral als reden dat de insteek van het jongensmagazine ingrijpend was veranderd. In de kolommen leefde er van tijd tot tijd een discussie op over welke stukjes nu wel en niet interessant waren om te publiceren. Een rubriek als 'Dagelijksch overzicht' (waar sportverslagjes altijd prima inpasten) schraptten de jongens, als zijnde te kinderachtig en banaal. De insteek werd wat minder alledaags en meer serieus en intellectueel. De jongens schreven literaire stukjes (zowel fictie als non-fictie), recensies van soirees (muziek- en toneeluitvoeringen) op Noorthey en geschiedkundige artikeltjes.

Directeur Kramers mengde zich zelf ook in deze discussie met suggesties. Op 6 februari 1881 publiceerde hij in de schoolkrant een bijdrage waarin hij hardop meedacht over de 'soorten van schrijfbaar onderwerpen' voor de *Courant*. Hij noemde recente gebeurtenissen, dispuutstukken, het publiceren van poëzie en hij pleitte voor de terugkeer van 'kronijken' en wel in 'den vorm zooals zij in oeroude tijden' voorkwamen, namelijk onder 'het opschrift "Wekelijksch Overzicht"'.²⁵⁷ Een editie later kwam de leerling-redacteur van die week wel op Kramers' artikel terug, maar hij deed niets actiefs met het Kronijken-voorstel, en betoonde zich vooral enthousiast over kwesties aanroeren die debatten in couranten opriepen: 'Ja, daar houd ik van.'²⁵⁸ Ook in de overige edities van de *Courant* die tot aan de zomer van 1881 verschenen, kwam de rubriek 'Wekelijksch Overzicht' niet terug.

In de tweede helft van januari 1881 maakte John Rix zijn rentree als docent

²⁵⁶ Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 100.

²⁵⁷ Rath, Edwin vom (red.). *Noortheysche Courant, Bijvoegsel* (6 februari 1881).

²⁵⁸ Monchy, Johannes Theodorus de (red.). *Noortheysche Courant* (13 februari 1881).

Afbeelding 35. Noorthey-directeur Jan Henk Kramers, rond 1873.
Bron: Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, s.p.

Engels op Noorthey, na een periode van anderhalf jaar in Engeland te zijn geweest. In de *Courant*-editie van 23 januari onthaalde voetballiefhebber Rudolf Carel Six de comeback van Rix met warme woorden. Six was sinds augustus 1877 op Noorthey en had de volledige vorige periode van Rix als docent Engels dus nog meegemaakt: 'It is only my desire to wish Mr. Rix (and I believe that if I do so, I speak in the name of all the boys) a hearty welcome at Noorthey and I hope for him that he may get on as well with the boys who are here at the moment as he did before.'²⁵⁹

Er werd de eerste maanden van 1881 nog steeds gesport op Noorthey, maar de verslaggeving ervan was in de *Courant* naar de achtergrond verdwenen. Over de hele linie werd er minder gesport, in ieder geval door de wat oudere jongens. Dat had te maken met de mentaliteitsverandering die er op Noorthey onder directeur Jan Henk Kramers was ingeslopen. Charles Enschedé velde in de Inleiding van het *Gedenkboek Noorthey* (1920) een tamelijk hard oordeel over de Noorthey-directeur. Terugkijkend prees hij Kramers als een voortreffelijk onderwijzer, wiens lessen buitengemeen aantrekkelijk waren: vol met praktijkvoorbeelden die 'de ziel troffen en van zelf in het geheugen bleven'. Maar daar stond tegenover dat Petrus de Raadt een strenge discipline handhaafde, terwijl Kramers als opvoedkundige 'misschien wel wat slap' was, 'hetgeen in later tijd sterk toenam'.

De Raadt zag er altijd op toe dat de jongelui zich doordrongen voelden van de gemeenschapsgeest van het plaatsvervangende gezin op de kostschool. Onder zijn bewind hadden oudere leerlingen, als blijk van vertrouwen, de vrijheid om in het bos te wandelen, zo lang dat maar niet uitliep op het zich

²⁵⁹ Fontein Tuinhout, Gerard (red.). *Noortheysche Courant, Bijvoegsel* (23 januari 1881).

langdurig afzonderen van jongeren zonder die toestemming. Te lang wandelen buiten de speelplaats of de grote weide leidde slechts tot ‘een drementelen en tijdroovend niets doen’.²⁶⁰

Gedurende de vrije uren in het spel moesten de jongens zich gezamenlijk vermaken: niemand mocht zich daaraan onttrekken en die spelen konden nergens anders plaatsvinden dan op de speelplaats of de grote weide. Met behulp van een generaliserende uitspraak over de aard van het spelen schetste sportervaringsdeskundige Enschedé een vrij accuraat beeld van hoe hij dat zelf op Noorthey ervaren had in de periode 1868-1875:

‘De gemeenschappelijke spelen naarmate zij meer eischen routine en behendigheid zijn overheerlijk als men ze kent, zij zijn een plaag voor hen, die ze leeren moeten en die den blik op het spel niet kunnen vatten. De dwang om aan het gemeenschappelijke spel mede te doen, is in den beginne een pijniging, daarna laat het den speler onverschillig om langzamerhand over te gaan in een genot.’²⁶¹

Hierna schreef hij de eerder al doorgenomen invoering van de Engelse sporten cricket, hockey/gandi en football op het conto van de ‘Engelsche’ docent Henry Attwell en gaf hij aan hoe weinig moeite het kostte om jongelui in de leeftijdscategorie 10 tot 15 jaar voor die sporten enthousiast te krijgen. Juist dankzij het faciliteren en aanmoedigen van de beoefening van die moderne Engelse sporten zorgde De Raadt ervoor dat er een gezonde en frisse geest op Noorthey heerste. Over zijn periode als leerling onder De Raadt betoonde Frans Carl Valck zich ook positief: ‘[Ik] moet [...] een woord van lof over mijne kameraden spreken. Zij waren over het algemeen nobele jongens, hetgeen ik overigens aan den geest moet toeschrijven, dien de Heer de Raadt ons wist in te boezemen. Nadat deze overleden was en het bestuur geheel in handen van den Heer Kramers was overgegaan, schijnt dit ten eerste veranderd te zijn en menige daad gepleegd te zijn, waaraan wij zeker nooit gedacht zouden hebben.’²⁶²

Aanvankelijk handhaafde Jan Henk Kramers de regeling van het samen buiten sporten, maar na 1878 kwam daar geleidelijk de klad in. De speelplaats als het centraliserende ‘blijde luidruchtige tooneel’ waar de jongelui zich tussen de lessen door verzamelden en waar ‘kracht en behendigheid’ geoefend werden, achtte Kramers niet langer nodig, ja zelfs ongewenst. Hij gaf er de voorkeur aan dat de docenten en de oudere leerlingen over een grote mate

²⁶⁰ Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

²⁶¹ Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

²⁶² Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 499.

Afbeeldingen 36 en 37. Gerard Adriaan Fontein Tuinhout in circa 1870 en 1879, toen 6 en 15 jaar oud. Bron: Stadsarchief Harlingen (met dank aan Jeanine Otten, collectieregistrator/beheerder oude stadsarchief) en Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 664 Album van oud-leerlingen van Noorthey, in 1867 aangeboden aan de heer Kramers.

van zelfstandigheid en beslissingsvrijheid beschikten met betrekking tot de invulling van hun vrije tijd buiten de lessen. Bij de oudere jongens leidde het niet meer verplicht aan het gezamenlijk sporten mee hoeven doen tot een ‘misplaatst gevoel van vrijheid’. Charles Enschedé rondde zijn Inleiding af met dit omfloerst geformuleerde, ietwat mystieke einde:

‘Toen duurde het niet lang meer of de speelplaats werd stil, de spelen hielden op en de jongens, die nu zelfstandig handelden zochten verstrooiing in het bosch en zelfs buiten de grenzen van Noorthey. Zij zochten verstrooiing, maar vonden haar niet. Zij verveelden zich. Die verveling bracht hen tot het niet nader te beschrijven kwaad, waartoe het kostschoolleven zoo lichtelijk aanleiding geeft. Toen kwamen de bespiegelingen, waartegen het overprikkelde zenuwgestel niet meer bestand was, totdat eindelijk een der leerlingen in een vlaag van wanhoop aan het vermoeide leven vrijwillig een einde maakte. Die dag was voor Noorthey de dies ater. De meeste ouders namen hun kinderen terug, en een jaar later werd de school op Noorthey voor goed gesloten.’²⁶³

²⁶³ Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.]. Het *Gedenkboek Noorthey* verscheen in 1920 en Charles Enschedé is overleden op 25 augustus 1919, dus hij heeft het manuscript voor de Inleiding nog voor zijn dood kunnen voltooien en inleveren bij samensteller Willem Johan Jacob Cornelis Bijleveld (1878-1952), op Noorthey tussen 1894-1897. Bijleveld was archivaris, bestuurder en historicus.

Enschedé kon niet om de zelfmoord van een van de leerlingen heen, maar voelde zich kennelijk gedwongen om in het midden te laten wat daaraan voorafging. 'Het niet nader te beschrijven kwaad', 'het overprikkelde zenuwgestel'... wat bedoelde hij, en vooral: wat was er precies gebeurd?

Gerard Adriaan Fontein Tuinhout (geboren 18 juli 1864 in Harlingen) zat op 17 februari 1881 al viereenhalf jaar op Noorthey. Op 19 februari 1881 meldde de *Provinciale Overijsselsche Zwolsche Courant* dat jonkheer Fontein Tuinhout, een jongeling van instituut Noorthey, twee dagen daarvoor bij het passeren van trein 15 op 'den Holl. spoorweg', nabij Leiden, om ongeveer 2 uur 's middags, onder de trein was geraakt, nadat hij met een vriend op het afsluithek van de spoorweg had gezeten. Het lijk van de 16-jarige jongen was met de volgende trein naar het ziekenhuis in Den Haag overgebracht.²⁶⁴ Een dag later was er meer informatie over de tragische gebeurtenis. Het was zeker geen ongeluk geweest, want 'leerling F.T.' had zich 'op de rails van den spoorweg gelegd': de trein denderde langs en 'sneed hem hoofd en handen af'.²⁶⁵ Zonder twijfel moest er volgens de krant dus aan zelfmoord gedacht worden.²⁶⁶ Gerard was klein van stuk en die geringe lengte zat hem meer dwars dan hij de buitenwereld toonde, want in zijn lessenaar werd een afscheidsbrief gevonden, waarin Gerard verklaarde dat het leven geen waarde meer voor hem had, 'omdat zijn lichaamsbouw altijd een hinderpaal voor hem zou blijven'.²⁶⁷

De vriend van Gerard Fontein Tuinhout die bij de treinzelfmoord was be-

Afbeelding 38. Rudolf Six in circa 1881, 15 jaar oud. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 664 Album van oud-leerlingen van Noorthey, in 1867 aangeboden aan de heer Kramers.

²⁶⁴ *Provinciale Overijsselsche Zwolsche Courant* (19 februari 1881): 2.

²⁶⁵ *De Grondwet* (15 maart 1881): 1.

²⁶⁶ *Tilburgsche courant* (20 februari 1881): 3.

²⁶⁷ *De Grondwet* (15 maart 1881): 1.

trokken, was de al eerder genoemde football-fan Rudolf Carel Six, 15 jaar oud, en vanaf de zomer van 1881 cricketer en voetballer bij het Rood en Zwart/H.F.C. van Pim Mulier en David van Lennep.²⁶⁸ Op woensdagmiddag 23 februari 1881 schreef moeder Sophia van Lennep vanuit Haarlem aan haar zoon Sam, op kostschool in Oirschot, wat voor een traumatische gebeurtenis het was geweest voor de aan de familie verbonden Rudolf Six: '[D]ie jongen F.T. [vroeg] donderdagmiddag aan Rudolf [...] om met hem mede te gaan, om de trein te zien voorbij komen, zij zitten even samen op het hek, en praten over onverschillige zaken, daar komt de trein aanvliegen, en Rudolf ziet meteen dat zijn vriend er zich voor gooit, hoe afgrijselijk voor hem.'²⁶⁹

Moeder Sophia had nog meer informatie doorgekregen. Door het schelle gefluit kwamen al de kostschooljongens en de meesters aanhollen. Rudolf zag toen al helemaal blauw van ellende, liep iedereen voorbij totdat hij bij directeur Jan Henk Kramers en zijn vrouw was. Aan hen vertelde hij wat er was gebeurd en zakte in elkaar. Maar al snel was hij weer bij zinnen, zodat hij diezelfde avond nog met Kramers naar het ziekenhuis in Den Haag kon, voor een laatste blik op het lijk. Rudolf mocht een paar dagen naar huis om van de gebeurtenis bij te komen en te herstellen.

Uit de achtergelaten brieven in zijn lessenaar, die ook moeder Sophia noemde, bleek dat Gerard Fontein Tuinhout het leven moe was. '[H]oe akelig', verzuchtte moeder Van Lennep, 'op 16 jaar en hij had niets oogenschijnlijk om zich bezwaard over te maken, men zegt zelfs dat hij de lieveling van zijne ouders was, die te Harlingen wonen.' Later die middag had ze bij familieleden navraag gedaan en kwam ze op haar eerdere uitspraak terug. Gerard zou ermee hebben gezeten dat hij te klein was voor militaire dienst, maar moeder Sophia waagde dat te betwijfelen: '[I]k weet niet of dit waar is. Ik vind het een slechte jongen. Weet hij dan niet, dat er een God en een eeuwigheid is? en dat wij het uur van onzen dood moeten afwachten? Maar ik denk dat hij gek was.'²⁷⁰

Gerard Fontein Tuinhout zou dus zelfmoord gepleegd hebben vanwege zijn geringe lengte, maar moeder Sophia trok dat in twijfel. Wat verstond ze onder een 'slechte jongen' en 'gek'? En de reden van zijn kleine postuur alleen verklaarde toch niet het 'niet nader te beschrijven kwaad' waar Charles Enschedé het in zijn Inleiding over had? Dat suggereerde meer. Ook kranten gebruikten een omfloerste term: 'zelfmoord uit melancholie'

²⁶⁸ zie Paragraaf 5.4.

²⁶⁹ De brief van moeder Sophia van Lennep uit Haarlem aan haar jongste zoon Sam(uel), op kostschool in Oirschot, bevindt zich in: Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 30491 Archief van de Familie van Lennep, Inv.nr. 153 Brieven aan Samuel van zijn moeder en broers en zusters tijdens zijn verblijf in Instituut Bijsterveld te Oirschot 1880-1882 (voortaan: SA30491/153). Met dank aan Hans Warnar.

²⁷⁰ SA30491/153.

en 'de ongelukkige leed zwaar aan melancolie'.²⁷¹ Dat zou kunnen duiden op depressieve neigingen, bijvoorbeeld vanwege een onvervuld verlangen. In *Homoseksualiteit. Een medische reputatie* beschreef Gert Hekma een in Nederland tamelijk sterke traditie van 'platonische pedagogie'. Onder meer Petrus de Raadt en de eerder genoemde Johannes Kneppelhout baseerden hun pedagogische idealen op een 'fundament van warme vriendschap'. Kneppelhout steunde jonge kunstenaars en hij 'droeg bij aan de ontwikkeling van de gymnastiek in Nederland'. Kneppelhout was zó intiem betrokken bij de positieve voortgang van zijn kunstzinnige protegees, dat minstens eenmaal 'het gerucht [ontstond], dat hij onnatuurlijke ontucht met één van hen pleegde'. Hekma linkte het 'niet nader te beschrijven kwaad' waardoor Noorthey 'in een diepe val' terechtkwam – sluiting van de kostschool – aan homoseksueel handelen.²⁷²

Ook de leerlingen op Noorthey waren van slag door Gerards wanhoopsdaad. Bijna twee weken later verscheen pas weer een soort editie van de *Courant*, een 'Extra Nommer', waarin Jacob Petrus Hooft Graafland, een van de oudste leerlingen, zich namens zijn schoolgenoten rechtstreeks tot directeur Kramers richtte. Hij legde uit dat het eigenlijk de beurt was van een van de broers Ernst en Henk Sillem om als redacteur op te treden, maar iedereen zou het begrijpen dat deze dag nog niet het juiste moment was voor een reguliere uitgave. Het treurige verlies 'van ons aller vriend Tuinhout' lag nog te vers in het geheugen om een nieuwe editie van de *Courant* 'met applaus' te kunnen begroeten. Middels dit extra nummer wilden de jongens uit de A-klas directeur Kramers hun deelneming betuigen met deze zware slag, voor hem persoonlijk én voor de school, want met Gerard had de school een goede leerling verloren en de jongens en Kramers een 'dierbare vriend' en een 'goed kameraad'.

Vervolgens sprak Hooft Graafland het vertrouwen in Kramers als directeur uit, in 'de volste overtuiging dat gij altijd het goede met ons voorhebt'. Kramers had die vertrouwenskwestie eerder die week zelf bij de jongens nadrukkelijk ter discussie neergelegd, en Jacob Petrus vond dat de Noorthey-leerlingen hem dat vertrouwen schuldig waren, al was het maar omdat hij moest erkennen 'wel eens te kort [te] zijn gekomen'.²⁷³ De jongens trokken dus zelf ook – zij het wat cryptisch omschreven – het boetekleed aan. Zij hadden Fontein Tuinhout kennelijk ook wel eens iets te nadrukkelijk in de

271 *Provinciale Overijsselsche Zwolsche Courant* (19 februari 1881): 2; *Nieuwe Amerfoortsche Courant* (23 februari 1881): 3.

272 Hekma, Gert. *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij SUN, 1987, 89-90; Hekma, Gert. 'Profeten op papier, pioniers op pad.' In: *Spiegel Historiael* 17, nr. 11 (november 1982): 566-567.

273 *Extra Nommer der Noorthey'sche Courant* (27 februari 1881).

maling genomen met zijn gebrek aan lengte en wellicht ook met zijn homoseksuele neigingen. Als Fontein Tuinhouts fysieke beperking en jongensliefde de motieven voor zijn zelfdoding waren geweest, dan was hij het slachtoffer geworden van de masculiene sfeer en denigrerende omgang die er naast de kameraadschappelijke vriendschappen op Noorthey ook heersten. In dit verband is het opmerkelijk dat Fontein Tuinhouts makker Rudolf Six zijn verdere leven ongetrouwd is gebleven. Men zou kunnen speculeren dat Fontein Tuinhout zijn vriend Six de liefde verklaarde en dat Six die toenadering afwees. Dit zou de dramatisch uitgevoerde wanhoopsdaad voor de ogen van een bevriende leeftijdsgenoot kunnen verklaren. Hoe dan ook had de mannelijkheidscultuur op Noorthey een duidelijke keerzijde.

Zoals gezegd werd het beoefenen van mannelijke en inspannende veldsporten op kostscholen beschouwd als een 'reliable antidote' tegen de door Holt en Collins als 'unspoken enemies' omschreven masturbatie, vrouwelijkheid en homoseksualiteit. Waarschijnlijk om die reden trok directeur Kramers na de zelfdoding van Fontein Tuinhout de teugels van het samen sporten weer aan en betrok hij juist ook de oudere jongens daarbij. De Engelse sport op Noorthey kreeg weer een *boost*, ongetwijfeld dankzij de inzet van de eind januari 1881 teruggekeerde voetbal- en cricketspecialist John Helsdon Rix. Zijn terugkeer werd in de schoolkrant als positief benoemd: 'Steeds was hij vriendelijk en goed tegen ons en wat mijne innige overtuiging is, bij allen was hij [tijdens zijn vorige Noorthey-periode] bemind.'²⁷⁴ Waar die sportstimulans toe leidde, blijkt uit een speciaal 'Bulletin' van de *Noortheysche Courant* van 20 maart 1881:

'CRICKET. Wednesday the 16th in excellent fine weather owing to the absence of Mr. Groenewoud and through the kindness of Mr. Kramers a cricket match was played between the hours 10-11 A M Masters v Boijs. The Boijs proved themselves by far the better players, as result shows Masters 18 runs Boijs 40. The same day by proposition of H.J. Loopuyt Esq. a cricket club was formed of 13 members. The cricket club will practice Mondays Tuesdays Thursdays and Fridays, and will as is hoped so improve by practice as to gain for themselves a name of good Cricketers. The Noorthey cricket club consists of the following Cricketers. Mr. Rix (capt). Mr. Gauthey. Mr. De Boer. Mr. Hoogstra. Mr. Poutsma. Mr. Loopuyt. Mr. Six. Mr. M&C v. Harinxma, Mr. Rengers, Mr. Insinger, Mr. Knobelsdorff. Mr. Wisboom. May the club flourish and be long lived.'

Net als teamcaptain John Rix waren Aimé Gauthey (leraar Frans), A.F. de Boer, Hoogstra en Albert Poutsma (leraar muziek) leden van de onderwijsstaf. Dat

²⁷⁴ Wilkens, Hendrik Theodorus (red.). *Noortheysche Courant*, nr. 10 (22 december 1880).

deze leraren lid waren van de Noorthey Cricket Club was niet vreemd, want het volgde uit het onderwijsconcept van de school: docenten deden mee aan de dagelijkse sportuurtjes en hielden tegelijkertijd toezicht. Maar dat maar liefst vijf leden van de cricketclub leraren waren, was tamelijk veel. In de *Courant*-verslagen van de jaren daarvoor deed vrijwel altijd de docent Engels mee met de sportwedstrijdjes, maar slechts incidenteel een andere leraar. De 24-jarige Gauthey had dan wel al een paar keer mee gecricket, maar De Boer, Hoogstra en Poutsma waren tot dan toe onbekende sportnamen.

Afbeelding 39. De op 31 januari 1857 geboren Aimé Gauthey, leraar Frans op Noorthey, rond 1881.²⁷⁵
Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 334.

Het zou kunnen dat ze tijdens de match tussen de leraren en jongens de smaak te pakken hadden gekregen, maar wellicht had de Noorthey-leiding erop aangedrongen bij het docententeam dat er uitgebreider en strenger toezicht moest worden gehouden op de in de cricketclub verenigde 15- tot 16-jarige vrienden en klasgenoten van de te vroeg overleden Gerard Fontein Tuinhout. Die acht jongens waren: cricketclubinitiatiefnemer Johannes Henricus 'Henri' Loopuyt (29 januari 1866-1917), Rudolf Carel Six (27 mei 1865-1915), Maurits Pico Diderik baron van Harinxma Thoe Slooten (1 juli 1864-1935), Coert Lambertus baron van Harinxma Thoe Slooten (11 decem-

²⁷⁵ Haags Gemeentearchief, Archiefnummer 5270-01 Gemeente Leidschendam, Inv.nr. 2250.

ber 1865-1927), Willem Bernhard Reinier van Welderen baron Rengers (18 augustus 1865-1930), Frederik Insinger (29 augustus 1865-1908), Frederik Willem Adriaan Karel baron van Knobelsdorff (4 september 1865-1932) en Herman Frederik Wisboom van Giesendam (28 januari 1863-1941).

Vermoedelijk werden de acht jongens op volgorde van cricketkunde en -fanatisme opgesomd, want de eerstgenoemde vijf jongens zien we terug in het volgende hoofdstuk over de Noorthey-alumni als (sport)cultuurmakelaars, in respectievelijk Haarlem, Haarlem, Leeuwarden, Leeuwarden en Haarlem. Herman Frederik Wisboom van Giesendam bedankte drie weken na de oprichting van de Noorthey Cricket Club alweer als lid, met deze woorden in de *Courant* van 10 april 1881: 'Hoewel ik er geen lang plezier van gehad heb, moet ik toch zeggen dat ik die keren dat ik meespeelde met genoeg heb [meegedaan], uitgezonderd die keer dat ik er een blauw oog mee opliep, ik hoop dat de Club nog lang zal mogen bestaan en dat Noorthey zich er altijd op zal kunnen roemen goede cricket spelers te hebben.'²⁷⁶

Het opzeggen van Wisboom was meteen ook het laatste sportbericht dat in de *Noortheysche Courant* verscheen: de fut was eruit. Het laatste nummer verscheen op 13 juli 1881 en de schoolkrant keerde na de grote vakantie niet meer terug. Charles Enschedé schreef in zijn Inleiding dat het vertrouwen in Noorthey als een gerenommeerd instituut waar kinderen met een gerust hart heen gestuurd konden worden, na de zelfmoord van Gerard Fontein Tuinhout was verdampt. Het resultaat: 'De meeste ouders namen hun kinderen terug.' Zaten er op Noorthey in het seizoen 1880-1881 nog 33 leerlingen, in augustus verschenen er nog maar twaalf, van wie er één op 25 september 1881 weer verdween. In een buitengewone vergadering van het Genootschap Noorthey op 25 februari 1882 werd besloten om de jongenskostschool te sluiten met ingang van 15 juli 1882. De overgebleven leerlingen werden in juni 1882 naar huis gestuurd, zodat de leiding de handen nog een paar weken vrij had om de lopende zaken af te wikkelen. Directeur Jan Henk Kramers kreeg een gouden handdruk mee in de vorm van een levenslang pensioen en 'eene extra gratificatie'.²⁷⁷

John Joseph Helsdon Rix, de sportieve docent Engels, zag zich na de sluiting van Noorthey in 1882 gedwongen op zoek te gaan naar een betrekking elders. Die vond hij snel: na de zomervakantie startte hij op zusterinstituut Schreuders als leraar Engels. Dat hij ook daar leerlingen stimuleerde in het beoefenen van Engelse sporten blijkt uit de oprichting van de Noordwijksche Cricket Club in september 1882, waarvan hij de natuurlijke teamcaptain

²⁷⁶ Rath, Edwin vom (red.). *Noortheysche Courant* nr. 12 (10 april 1881).

²⁷⁷ Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

was.²⁷⁸ Weliswaar ging het hierbij om een cricketvereniging, maar dat wil niet zeggen dat er in de winter niet gevoetbald werd. Vanaf 1 juli 1890 bekleedde Rix de positie van 'clerk' op de Amerikaanse ambassade in Den Haag en hij was dat nog steeds toen hij op 6 oktober 1918 in Den Haag overleed.²⁷⁹

Zes jaar na de sluiting maakte Instituut Noorthey in 1888 een doorstart, met een andere huisvesting op het buiten Groot-Stadwijk in Voorschoten, dat voorzien was van puike sportfaciliteiten. Ruim een jaar na de heropening gingen de studenten, in samenwerking met ook toen weer meesportende docenten, het actieve sporten in een georganiseerde vorm. Op 4 oktober 1889 werd de multidisciplinaire "Sportclub Noorthey" opgericht, met onder meer een cricket-, voetbal- en lawntennistak, maar ook met de mogelijkheid om 'het billarten te beoefenen'.²⁸⁰ De club meldde zich de seizoenen 1889-1890 en 1890-1891 wel aan bij de Nederlandse Voetbal Bond, maar deed niet mee aan de uitgeschreven competitie.²⁸¹

Na de grote vakantie van 1891 kwam het Noorthey-voetbal in een dip terecht en veerde pas weer op toen op 1 oktober 1894 de "Voorschotensche Sport Club Noorthey" werd opgericht, met afdelingen voor cricket, voetbal, lawntennis en fietsen.²⁸² Er werd toen ook weer enthousiast gevoetbald, met vanaf eind september 1895 'friendly games' tegen andere clubs als "Ajax" uit Leiden en "H.V.V." in Den Haag.²⁸³ In 1907 sloot Noorthey definitief.

4.9 Slot

Noorthey was een door Petrus de Raadt opgezette 'Franse' jongenskostschool in Veur, gebaseerd op pedagogische inzichten die hij had opgedaan in persoonlijk bezochte en uitvoerig bestudeerde onderwijsinstituten in Engeland, Duitsland en Zwitserland. Hij nam op Noorthey vooral jongens uit de hoogste Nederlandse klasse (de aanzienlijke stand en de deftige stand) onder zijn hoede, want zij waren de zonen van de landselite die op hoge posities terecht zouden komen, waarin ze de maatschappij konden beïnvloeden, inrichten en ontwikkelen. Uit het *Gedenkboek Noorthey* is af te leiden dat verreweg de meeste jongens in Nederland geboren waren, maar ook in koloniën als Nederlands-Indië en Suriname. Af en toe werden volledig of half Engelse, Franse of Duitse jongens op het instituut geplaatst.

278 Zie: *Sport-Almanak van het jaar 1888. 3e Jaargang*. Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1888, 56; *Sport-almanak van het jaar 1890. 5e Jaargang*. Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1890, 107, met spelling van Rix' naam als respectievelijk 'J.J. Helsdou Rik' en 'Helsdon Riz'.

279 Genealogische gegevens van <https://wc.rootsweb.com/>, www.myheritage.nl en www.wiewaswie.nl.

280 Reglement der "Sportclub Noorthey", 3.

281 *Voetbal-Almanak 1898-99*, 79.

282 Zie ook: *Reglement der Velocipède-Club, "Noorthey"*.

283 Voor meer informatie over de sportactiviteiten op Noorthey 1888-1907, zie Hoofdstuk 6.

Omdat het kneden en vormen van de jongensgeest tijd kostte, stimuleerde De Raadt een langjarig verblijf op Noorthey, bij voorkeur als de jongelui tussen de 12 en 18 jaar oud waren. Vanwege de uitstekende reputatie die Noorthey al snel had, verdrong de adellijke elite zich om haar zonen op Noorthey geplaatst te krijgen. Er kwamen broedertwee- en drietallen, neven en later ook zonen van vaders die zelf op de kostschool hebben gezeten, zodat een instituutnetwerk van onderling verbonden elitefamilies ontstond, zowel privé als zakelijk. De vriendschapsbanden die er tussen de jongens op de kostschool werden gesmeed, waren hecht en intens, omdat de jongens zo'n 45-46 weken per jaar in de minigemeenschap Noorthey bivakkeerden, in de warme sfeer van een plaatsvervangend gezin, bewust zo gecreëerd door Petrus de Raadt en zijn vrouw. Deze familiale sfeer, ook tussen leerlingen en leraren, was onderdeel van de Noorthey-cultuur waarvan Frans Carl Valck in zijn *Memoires* diverse eigen rituelen en symbolen schetste, zoals voorlezen uit de statenbijbel, de bijbel voor de jeugd of andere religieus getinte boekjes, zingen van psalmen en gezangen, het samenstellen van de *Noortheysche Courant* en het dragen van uniforme kleding (blauw gestreepte katoenen kielen of 'lakensche buisjes').

De Raadt stelde een voor die tijd innovatief onderwijscurriculum samen, met vakken die intellectueel, maar ook praktisch van nut waren voor de bestuurlijke, militaire en commerciële posities waar de jongens voor werden opgeleid. Ter afwisseling van dit op de ontwikkeling van de geest gerichte onderwijs stimuleerde De Raadt fysieke ontspanning. Bij de start van Noorthey in 1820 hanteerde directeur De Raadt op het gebied van 'uitspanning' in de buitenlucht een op gymnastiek en turnen gebaseerde aanpak, geïnspireerd door vooraanstaande privé-internaten in Duitsland en Zwitserland. De Raadt volgde het principe van de Duitser GutsMuths: jongens konden dagelijks een geestelijke belasting van zo'n acht uur per dag aan, als daar zo'n vier tot vijf uur lichaamsbeweging en beoefening van spelen tegenover stond.²⁸⁴ De jongens waren vrij in het kiezen van hun buitenactiviteiten. Leraren vulden hun toezichthoudende taken vaak in door te participeren in de spelen. De buitenactiviteiten hadden dus ook een disciplinerende functie.

De leiding van Noorthey was internationaal georiënteerd en huurde vanaf 1824 native speaker-docenten in voor het onderricht in de vreemde talen. Vanaf het schoolseizoen 1845-1846 werden de vooral buiten uitgevoerde Duitse 'turnen'-achtige spierkracht- en lenigheidsoefeningen grotendeels vervangen door Engelse sporten. Dit gebeurde onder invloed van de Engelse leerling-broers Smith en de Engelse leraar Cowan, die als sportmakelaars

²⁸⁴ GutsMuths, *Volledig leerstelsel* 1818, 521.

functioneerden. Zij hadden niets met de Duitse aanpak en benutten de vrijheid van spelkeuze om mee te brengen wat zij kenden en in hun thuisland Engeland graag beoefenden: veldsporten in teamverband. Net als in België vanaf 1863 drong de moderne Engelse sport Noorthey vanaf 1845 dus als een soort 'vreemd lichaam' binnen. Rond het midden van de negentiende eeuw kwam in Nederland de industrialisering pas heel langzaam op gang, dus er was toen nog nauwelijks of geen sprake van Engeland als referentiecultuur. Voor de jongens van de minigemeenschap Noorthey waren de jonge Engelse leraren hun rolmodellen (en dus hun referentiekaders).

Na de introductie in het seizoen 1845-1846 verdwenen cricket, hockey en rounders (Duitsch spel) niet meer uit het teamsportaanbod. Door gymnastiek rond 1850-1851 op te nemen in het formele lesprogramma institutionaliseerde directeur Kramers op Noorthey lichamelijke oefening als vak. Association-football op Noorthey lijkt vanaf 1854 met ups en downs te zijn gespeeld. Concrete bewijzen voor de beoefening van deze teamsport onder leiding van de Engelse leraar Sadler zijn voorhanden voor het najaar van 1864 en voor het seizoen 1873-1874, dankzij artikeltjes van onder meer Charles Enschedé in het *Noorthey'sch Weekblad*. Vanaf de tweede week van januari 1878 was in de schoolkrant het voetbal op de voet te volgen, want toen was onder leiding van de Engelse sportcrack John Joseph Helsdon Rix het association-voetbal onder de jongens snel populair geworden.²⁸⁵ Gezien de 'codificatie' van voetbal in Engeland in 1863 was Nederland er met de eerste serieuze en bewezen voetbalpoging op 3 oktober 1864 bijzonder vroeg bij op het Europese vasteland.

Vanaf ongeveer 1845 was Noorthey te vergelijken met Engelse public schools als Eton en Rugby. In Veur werden net als in Engeland teamsporten beoefenend, waarbij een door de Engelse leraren geïntroduceerd sportethos werd gehanteerd dat volgens Rewijk in 'Het spel, de regels en een code' vooral een 'onschuldige en vrijblijvende afleiding' was, bedoeld om de kostschoolleerlingen te vrijwaren van geestelijke overbelasting. Dat sportethos bij het beoefenen van cricket was onderdeel van het grotere geheel van harmonieuze vorming: een balans tussen lichaam en geest. Maar uit diverse Noorthey-bronnen is gebleken dat het op de Veurse kostschool verder ging dan dat. Engelse sport was voor de kostschoolleerlingen een manier om een gezond lichaam, wilskracht, inzet, competitiedrang (gestimuleerd door de kostschoolleiding) en een gevoel van saamhorigheid te ontwikkelen, op individueel niveau en in teamverband, waarbij hun overvloedige energie ook nog eens op een in de ogen van de leiding positieve manier gekanaliseerd werd.

²⁸⁵ lawntennis komt in het *Noorthey'sch weekblad* niet voor, zij het dat de Noorthey-bibliotheek wel een spelregelboekje uit 1881 bevat en de schoolkrant in de zomer van 1881 is opgeheven.

Was er overdag prettig en intensief gesport, dan werd er 's avonds geconcentreerd geleerd en huiswerk gemaakt. Bovendien was dan de kans op een verderfelijk geachte activiteit als masturbatie een stuk kleiner. Daar kwam bij dat de beste cricketer of voetballer op de kostschool met veldacties meer status kon genereren dan een intellectuele bolleboos met leerprestaties. Ook docenten konden populariteitspunten scoren als ze meer dan gemiddeld mee konden komen op het sportveld.

Sport was op Noorthey dus een middel om mannelijkheid te tonen en op te klimmen in de hiërarchie binnen en buiten het veld. Jongens die fysiek minder goed op het beoefenen van sport waren gebouwd, liever studeerden, artistiek waren of homoseksuele neigingen hadden, waren bij dit kostschool-model-met-sport in het nadeel. Dat blijkt onder meer uit het voorbeeld van de fysiek kleine en op jongens vallende Gerard Fontein Tuinhout die onder deze last bezweek en zelfmoord pleegde, met als gevolg de sluiting van het instituut in de zomer van 1882.

5 VIVAT! VIVAT NOORTHEY!

De oprichting van cricket- en voetbalclubs (en een lawntennis-vereniging) in Nederland met inbreng van alumni van de jongenskostschool Noorthey 1871-1886

5.1 Introductie

In het vorige hoofdstuk werd de Engelse Noorthey-docent Martin Frederick Cowan geïdentificeerd als de eerste sportmakelaar die in het seizoen 1845-1846 de Noorthey-leerlingen had geënthousiasmeerd voor cricket, en in het kielzog daarvan waarschijnlijk ook voor hockey. De Rotterdams-Engelse leerlingen Smith droegen hieraan mogelijk ook bij. In datzelfde schooljaar werd ook het al jaren gespeelde oer-Hollandse slagbalspel kastie gemoderniseerd tot het Engelse rounders, onder de naam Duitsch spel. In augustus 1846 vertrok Cowan om les te gaan geven aan het gymnasium in Amsterdam. Richard en William Smith verlieten Noorthey in respectievelijk augustus en december 1846, terwijl James twee jaar langer op de kostschool resideerde, tot 22 december 1848.

Uit het oog, maar niet uit het hart, dat is het thema van dit hoofdstuk. Op 27 mei 1848 verscheen in het *Algemeen Handelsblad* een ietwat mysterieuze, in het Engels opgestelde advertentie die verbonden kan worden met de Smith-broers en Cowan:

‘Cricket. The members of the Rotterdam Cricket Club having heard of there also being a Cricket Club in Amsterdam, are desirous to make their acquaintance. Letters may be addressed to the *Secretary of Paxintransitus* near Rotterdam.’¹

Een mogelijke interpretatie van deze advertentie is deze: de gebroeders Smith, op Noorthey nauw betrokken bij de opstart van cricket, gingen er na hun kostschooltijd mee door en hadden de Engelstalige Rotterdam Cricket Club opgezet. Met een stel leeftijdsgenoten speelden ze af en toe cricket op het evenemententerrein naast de buitenplaats Pax Intransitus aan de Bergweg, de landelijke noordelijke verbinding vanuit Rotterdam via Hillegersberg naar Bergschenhoek. Daar ontspanden gegoede Rotterdammers zich met concerten, sport en spel, circussen en ballonvaarten.² De Smith-broers zochten via de krant verbinding met een dergelijke club

¹ De passages over Cowan, Pax Intransitus en de gebroeders Smith zijn gebaseerd op: Luitzen en Zonneveld, ‘Kicksen en wickets’, 13-14.

² Zie online: <http://wp.ripernet.com/buderman-pax-intransitus-aan-de-bergweg-1614> (bezoekt op 31 juli 2019).

in Amsterdam, waarvan ze hadden gehoord en die – het kan haast niet anders – onder aanvoering stond van hun voormalige docent Frederick Martin Cowan, of door hem op gang was geholpen op het plaatselijke gymnasium.

Of de oproep wel of geen vervolg heeft gehad is niet meer traceerbaar. Maar als een verhoopt interstedelijk treffen al één of meerdere keren heeft plaatsgevonden, dan hebben deze eerste prille cricketpogingen buiten Noorthey in ieder geval niet lang geduurd, want van beide stadsclubs zijn verder geen sporen meer terug te vinden. De broers Smith reisden hun ouders achterna naar Engeland en Cowan had waarschijnlijk zijn handen vol aan de combinatie van uitdagend werk en een uitdijend gezin: zes kinderen tussen 1848 en 1856.

De eerste concrete Nederlandse club-cricketactiviteit werd kort beschreven in Muliers *Cricket*, die haar had opgediept uit ‘de archieven van het Utrechtsch studentencorps’, waarmee hij de contemporaine Utrechtse ‘Studentenalmanakken’ 1856-1860 bedoelde.³ In de *Utrechtsche Studentenalmanak 1856* schreef bestuurslid jonkheer Huibert Gerard Brian Nahuys (Markelo 1832-1869) een terugblik op ‘t verleden en het heden’ van de studentenvereniging Olympia.⁴ Hij deed verslag van de stand van zaken bij Olympia op het gebied van schermen en gymnastiek, de sportieve hoofdactiviteiten, maar hij vermeldde ook dat er sinds het najaar van 1855⁵ op het Sterrenbosch in Utrecht gecricket werd door een ‘vrolijk klubje’ van Hollandse en Kaapse jongelui.⁶ Er studeerde in Utrecht een aanzienlijk aantal studenten uit Zuid-Afrika, een Engelse kolonie, met name aan de theologische opleiding die werd gewaardeerd vanwege zijn behoudende inslag. Het Sterrenbosch was op dat moment een wandelpark en militair oefenterrein aan de westkant van de stad, tussen de stadsingel (de Catharijnesingel) en de Kruisvaart. Nahuys constateerde, met nauwelijks verholten enthousiasme, dat er een gerede kans bestond dat cricket een vast onderdeel zou worden van het Utrechtse studentenleven.⁷ Inderdaad verschenen in de Utrechtse *Studenten-Almanakken 1857-1860* bestuursgegevens over de in 1856 door de Zuid-Afrikanen opgerichte ‘Africo-Batavian Cricket-Club’ en de ‘Mutua Fides Cricket-Club’, onderdeel van

3 Mulier, *Cricket*, 87-88. De almanakken bevinden zich onder meer in de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit Utrecht.

4 *Utrechtsche Studenten Almanak 1856*, 104-130. Het gaat hier om Brian Nahuys, en niet om ‘Jacob Lydias van Reede’, die ik opvoerde in het eerder als artikel gepubliceerde Hoofdstuk 2.

5 Over het cricket spelen door de jongelui schreef Nahuys dat het ‘meermalen verleden jaar’ plaatsvond. Hij schreef zijn stuk in het najaar van 1855, dus het cricket zou al in 1854 kunnen zijn begonnen. Hij kon ook met het tijdspectief van de almanaklezer hebben rekening gehouden, en dan bedoelde hij – en dat is het meest waarschijnlijk – dat er in 1855 voor het eerst was gecricket. Dat komt overeen met de theologiestediart in Utrecht – zie voetnoot 9 – van Naudé (1954) en van Leibbrandt (1955).

6 Rinsum, Henk J. van. *Sol Iustitiae en de Kaap. Een geschiedenis van de banden van de Utrechtse Universiteit met Zuid-Afrika*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2006.

7 *Utrechtsche Studenten Almanak 1856*, 105.

een in 1855 opgerichte afsplitsing van het traditionele studentencorps. De eerste club speelde in ieder geval op vrijdag 23 mei 1856 en op 7 april 1857 een onderling partijtje cricket, in het Sterrenbosch.⁸ Meer is er over deze twee eerste Nederlandse cricketverenigingen in Utrecht niet bekend en ze stierven een stille dood in respectievelijk 1858 en 1860.⁹

Brian Nahuys deed moeite uit te leggen waar zijn eigen sportpassie vandaan kwam. Die was, zo schreef hij, geworteld in de periode dat hij leerling op Noorthey was. Nahuys verbleef op Noorthey tussen 1842 en 1848 en maakte als 13-jarige in 1845 actief mee dat moderne Engelse sporten als cricket in de zomer en gandi in de winter werden geïntroduceerd en gespeeld, onder aanvoering van de Engelse leraar Cowan. Misschien hielp Brian zelfs wel actief mee aan de lancering van deze nieuwe activiteiten op Noorthey. Brians vader was Huibert Gerard Nahuys van Burgst (1782-1858), een hoge diplomaat-militair die actief was in Indië en in door Engelsen overheerste contreien in de Oost, en ook tijd in Engeland doorbracht. Hij trouwde in 1826 in Londen met de 24-jarige Ellen Hodgson, zijn inmiddels derde vrouw en dochter uit een familie van grootgrondbezitters, geboren op het landgoed Beech House in Macclesfield, Cheshire (noord-west Engeland).¹⁰ Na een periode op Java vestigden zij zich rond 1830 in Markelo, waar Brian werd geboren, en daarna op het familielandgoed Burgst bij Princenhage. Door de internationale sferen waarin het gezin vertoefde en de Engelse familiebanden, is het aannemelijk dat de jonge Brian op zijn minst van een sport als cricket op de hoogte was toen hij zich in 1842 op Noorthey meldde.

8 *Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant* (22 mei 1856): 4; *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* (6 april 1857): 3.

9 De Afro-Batavian Cricket-Club werd genoemd in: *Utrechtsche Studenten-almanak voor het jaar 1857*. Utrecht: Post Uiterweer & Co, 1857, 107. 'S.P. Naudé' is 'Pr.'. De club werd verder genoemd in *Utrechtsche Studenten-Almanaks Mutua Fides 1857 en 1858* (uitgegeven in 1857 en 1858 door J.G. Broese in Utrecht), 121 en 128, zonder presidentsvermelding, maar wel met benoeming van de secretaris: 'J.G. Patijn'. Deze Africo-Batavian Cricket Club stond tijdens haar tweejarige bestaan in 1856 en 1857 onder leiding van president Stephanus Petrus Naudé (1839-1909), geboren in de Oost-Kaap in Zuid-Afrika. Naudé studeerde tussen 1854 en 1860 theologie en filologie in Utrecht (tot medio 1858) en Bonn (Duitsland) en werd in 1860 de eerste predikant in het Zuid-Afrikaanse Queenstown. Secretaris van deze cricketclub was Hagenaar Jacob Gerard Patijn (1836-1911), de latere liberale politicus en burgemeester van Den Haag, maar op dat moment student Rechten in Utrecht. Zijn zoon Rudolf Johan Hendrik Patijn (1863-1956) speelt verderop in dit artikel nog een bescheiden rol, als cricketer van de Haagsche Cricket Club, ingedeeld bij het combinatieteam dat in 1881 tegen het Engelse Uxbridge speelde. In 1858 lijkt de Africo-Batavian Cricket Club te zijn opgeheven, vermoedelijk vanwege te weinig belangstelling en/of het vertrek van Naudé naar Bonn, of vanwege de concurrentie van de eveneens in 1856 opgerichte, en Zuid-Afrikaans georiënteerde Mutua Fides Cricket Club. Het zou zelfs kunnen dat de twee clubs in 1858 fuseerden. Mutua Fides Cricket Club had volgens de *Utrechtsche Studenten-Almanaks Mutua Fides 1857, 1858* en *Utrechtsche Studenten-Almanak Mutua Fides 1859*. Utrecht: J.G. Broese, 1859, respectievelijk 121, 129 en 67, in 1856-1858 als secretaris Hendrik Carel Vos Leibbrandt (1837-1911), die in zijn geboortestad Kaapstad het athenaeum afrondde en in 1855 naar Utrecht verhuisde, waar hij in 1859 een graad in theologie behaalde. In 1860 werd hij geïnstalleerd als predikant in de Nederduitse Gereformeerde kerk in het Zuid-Afrikaanse Victoria-Wes. Het laatste jaar (1859-1860) van het bestaan van de Mutua Fides Cricket Club, aldus *Utrechtsche Studenten-Almanak Mutua Fides 1860*. Utrecht: J.G. Broese, 1860, 88, was de secretaris Henri Abraham Middelburg, wiens zoon Marius Catharinus Gezinus we in het vervolg nog tegenkomen bij het verhaal over de start van de Leeuwardense cricketclub Frisia in 1883.

10 Wikipedia: https://nl.wikipedia.org/wiki/Huibert_Gerard_Nahuys_van_Burgst (bezoekt op 1 augustus 2019).

Mijmerend keek Nahuys in 1855 terug op zijn kostschooltijd en schetste hij een van nostalgie doordrenkt zelfbeeld:

‘Onder de aangenaamste herinneringen mijner schooljaren, tel ik die aan de vrije spelluren. (...) ’t Was voor ons een heerlijk genot, en – beter nog, – we gevoelden er ons te-krachtiger, te-lustiger om, wanneer de stille schoolkamers ons besloten hielden, en de schrijvers der oudheid, of de geschiedenis der volkeren, of Badon Ghyben met zijn meetkunst ons gelijke inspanning der hersenen afvorderden, als ’t uur te voren het stelten-loopen, het balslaan en het cricket.’¹¹

De leerlingen studeerden dus rustiger en geconcentreerder als er gesport was voorafgaand aan het huiswerk maken en/of leren. De herinneringen aan deze sporturen met fysieke inspanning als onderdeel van het curriculum, op de speelplaats en de grote weide van het Noorthey-landgoed, bleken verankerd in Nahuys’ geheugen en stimuleerden hem tijdens zijn studentenleven om zich niet alleen sportief te blijven manifesteren, maar ook om op sportbestuurlijk vlak verantwoordelijkheid te nemen. Na zijn Noorthey-tijd was hij lid en commissaris van Olympia, opgericht in november 1840, een studentenvereniging waar het eveneens op Noorthey gepraktiseerde schermen en gymnastieken beoefend werd, maar het lijkt plausibel om te veronderstellen dat hij in de periode 1855-1857 ook lid was van óf de Africo-Batavian Cricket-Club óf de Mutua Fides Cricket-Club. Tekenend voor Nahuys’ weemoedige hang naar Noorthey was dat hij een van de 56 alumni was die de viering van het 35-jarig bestaan van de jongenskostschool in 1855 bijwoonden. Hij studeerde op 5 juli 1857 af als meester in de Rechten en vertrok in 1862 naar Indië. Tot 1869 werkte hij als controleur van het binnenlands bestuur en was ondertussen een verdienstelijk tekenaar en etser. Hij stierf jong – op 30 december 1869 – in Semarang.

Zoals eerder gesteld opereerde Noorthey in het hoogste segment van de vrije markt van het middelbaar onderwijs zonder een specifieke bevoegdheid tot examineren, en waaierten de jongeren na hun Noorthey-tijd over het hele land uit om hun opleiding te vervolgen. De jongelui keerden dan terug naar hun eerdere woonplaats of naar de thuisplaats van (de) familie(leden) of ze werden door hun ouders naar een stad gedirigeerd waar een goed bekendstaand gymnasium of H.B.S. stond. In elk geval voor sommigen – in feite een aanzienlijk aantal – bleek het nuttig of simpelweg voldoening gevend om in ‘de sport’ actief te blijven, zoals al duidelijk werd uit de voorbeelden van de gebroeders Smith en Brian Nahuys.

¹¹ *Utrechtsche Studenten Almanak 1856*, 104-105. Nahuys verwees voor een uitgebreidere beschrijving van zijn kostschoolleven naar ‘de ongekunstelde beschrijving in Dr. P. de Raadt’s *Noorthey, Huis van opvoeding en onderwijs*.’

Afbeelding 1. Brian Nahuys in oktober 1861. Bron: Nationaal Archief, Den Haag, Noorthey-Genootschap ca. 1820-1984, Archiefnummer 3.22.14, Inv.nr. 334.

In dit hoofdstuk bespreek ik nog een aantal van deze sportenthousiaste Noorthey-alumni en hun activiteiten, vanuit een microhistorisch en actorcentrisch perspectief. Wie waren de Noorthey-alumni die na hun kostschooltijd in diverse steden initiatiefnemers waren, of nauw betrokken waren, bij de oprichting van clubs waar Engelse sport(en) werden beoefend? Ik maak inzichtelijk hoe de vorming en uitbouw van de vroegste sportclubs plaatsvond, met als duidingsconcepten cultuuroverdracht en toe-eigening, Engeland als referentiecultuur en de invloed van het netwerk dat op Noorthey tot stand was gekomen, mede door het beoefenen van Engelse teamsporten.

5.2 Noorthey-alumni in Amsterdam 1871-1876¹²

De elitejongens die naar Noorthey gingen, legden daar de basis voor een thuisstedelijk en nationaal netwerk van toekomstige *decision makers*, met als grondslag de intensieve en vriendschappelijke omgang met elkaar binnen de mini-gemeenschap van de kostschool. Een deel kwam uit Amsterdam. Als voorbeeld van vormers van zo'n interlokaal netwerk voerde Van Vonderen in haar *Deftig en ondernemend* twee uit de hoofdstad afkomstige Noortheyenaren op: de broers Pieter Samuël Dedel (1846-1881) en Willem Gerrit Dedel (1850-1932), die respectievelijk tussen 1858-1864 en 1862-1868 op Noorthey verbleven, dus allebei van hun twaalfde tot hun zestienste jaar. Ze zaten er met uit de hoofdstad afkomstige leeftijdsgenoten als de broers Wilhelm Ferdinand Willink van Collen (1847-1878) en Herman Daniël Willink van Collen (1849-1913), via hun moeder gelieerd aan de Dedel-familie, Abraham Jacob Rühle von Liliénstern ter Meulen (1847-1913) en Lodewijk Casper 'Louis' van Heukelom (1849-1920), 'zonen uit verzekerings-families', de neven Carl Eugen Gustav Bunge (1847-1894) en Fedor Christiaan Bunge (1849-1919), zonen van 'welgestelde geïmmigreerde Duitse kooplui' en Wilhelm Frederik Gebhard (1846-1902).¹³ Van Vonderen liet zien dat de Dedel-jongens op Noorthey een band opbouwden met een flink aantal elitaire stadsgenoten, maar ze leerden ook uit andere grote steden afkomstige zonen uit de hogere standen grondig kennen.

Van Vonderen noemde juist deze jongeren, omdat die voor de insteek van haar boek belangrijk waren: via familie en zaken verbonden handelaars, bankiers en ondernemers die hun onderlinge lijntjes naar elkaar – binnen en buiten de hoofdstad – gebruikten om nieuwe Amsterdamse industrieën op te zetten en in te richten. Ze vermeldde over Willem Gerrit Dedels beleggingen dat hij aandelen had in de 'Kanaalmaatschappij, het Paleis voor Volksvlijt, de Stoomvaart-Maatschappij "Nederland" en nieuw opgerichte banken, zoals de Nederland-Indië Bank',¹⁴ maar niet dat hij in 1886, net als de twee Bunge's, investeerde in het ontwikkelen van nieuwe sportfaciliteiten op het Museumplein.¹⁵ Er zaten in die periode 1858-1868 nog meer generatiegenoten van de Dedels op Noorthey die na hun kostschooltijd naar de hoofdstad terugkeerden, maar die Van Vonderen niet vermeldde. Ze waren relevant voor de sportnetwerken die tussen 1871-1876 en vanaf 1882 in Amsterdam ontstonden: Emile Sillem, Dirk van Bosse en Willem van der Vies.

¹² Delen van deze paragraaf zijn gebaseerd op uitkomsten uit research over de Amsterdamsche Cricket-Club, vastgelegd in een van de twee voorstudies voor dit hoofdstuk: Luitzen en Zonneveld, 'Kicksen en wickets', 19-23.

¹³ Van Vonderen, *Deftig en ondernemend*, 25.

¹⁴ Ibidem, 26.

¹⁵ Zie de paragrafen 5.5 en 5.8.

Emile Jérôme Sillem (27 juli 1847-1877) was een jongere broer van de eerder genoemde Noorthey-leerlingen John en Alex Sillem, loten uit het bankiers- en koopliedengeslacht Sillem, dat oorspronkelijk afkomstig was uit Hamburg. Op 9-jarige leeftijd startte Emile verrassend jong als leerling op Noorthey, en hij verbleef daar bijna acht jaar, van 12 augustus 1856 tot 21 maart 1864. Hij maakte nog net een jaar de sportieve Henry Attwell als docent Engels mee, en vervolgens de Engelse leraren Philip John Fraine (1858-1862) en football-liefhebber William Sadler (1863-1865). Tijdens Emile's laatste drie jaar op Noorthey (1861-1864) was zijn Amsterdamse stadgenoot Dirk van Bosse (20 december 1846-1915) zijn klasgenoot.

Deze twee Noorthey-makkers richtten op 26 mei 1871 de Amsterdamsche Cricket-club op, samen met de iets jongere Noorthey-genoot Willem van der Vies (11 januari 1851-1916, op Noorthey 1865-1868) en twee andere Amsterdamse leeftijdsgenoten, Meinhard Voûte (22 december 1851-1933) en Barend Moltzer (30 maart 1848-1927). Die laatste was ook nauw betrokken bij de Amsterdamse Gymnastiek-Vereniging Lycurgus, een parallel hoofdstedelijk sportnetwerk.¹⁶ Al een krappe week daarvoor was in de krant te lezen dat de jeugd (het 'jonge Holland') hulde verdiende voor deze poging om het 'flinke Engelsche spel' als 'uitspanning' in Amsterdam in te voeren.¹⁷

Afbeeldingen 2, 3 en 4. De circa 17-jarige Emile Jérôme Sillem rond 1864, de 17-jarige Dirk van Bosse in december 1863 en de 15-jarige Willem van der Vies in 1866. Bron: Fotocollectie RKD, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag, online: <https://rkd.nl/nl>, Afbeeldingsnummer B-4000163, Fotoalbum Heldring I, Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 334 en Inv.nr. 664 Album van oud-leerlingen van Noorthey, in 1867 aangeboden aan de heer Kramers.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld: *Algemeen Handelsblad* (28 juli 1872): 4; *Gymnasten-almanak voor 1879*. 2^e Jaargang. Amsterdam, Ipenbuur & Van Seldam, 1879, 18.

¹⁷ Een oorspronkelijk in de Haagse krant *Het Vaderland* verschenen bericht, geciteerd in: *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (20 mei 1871): 2.

De vijf jongeren – in leeftijd variërend van 19 tot 24 jaar – ontwierpen een statutenboekje waarin onder meer deze artikelen opgenomen waren:

‘Art. 1. De Amsterdamsche Cricket-Club stelt zich ten doel het Cricketspel te beoefenen. [...] Art. 9. Het Bestuur wordt gekozen voor één genootschapsjaar op de Jaarlijksche Vergadering, te houden in de maand April en is herkiesbaar. [...] Art. 16. De vergaderingen zijn verdeeld in: *a.* Oefeningsvergaderingen. *b.* Clubdagen. *c.* Buitengewone Vergaderingen. [...] Art. 30. De wetten van het Cricketspel zullen gevolgd worden naar het handboek van Edmund Routledge.’¹⁸

Dirk werd als oudste van de vijf de eerste president, Meinhard trad aan als vicepresident, Emile als secretaris, Willem als tweede secretaris en Barend werd penningmeester. Het meest waarschijnlijk is dat de drie begin-twentigers het cricketspel tijdens hun kostschoolperiode als tieners geleerd hadden van hun respectievelijke docenten Engels en hun oudere schoolgenoten. Ondanks hun kennis van de cricketregels viel toch het besluit om een objectieve regulering van buitenaf te hanteren, vastgelegd in artikel 30: ze gingen cricketspel volgens de ‘wetten’ zoals die vastgelegd waren in Edmund Routledge’s *Routledge’s Handbook of Cricket*. De jongens hadden kennelijk een concrete set officiële regels nodig die ze als theoretische uitgangspunten voor hun club konden gebruiken, en ze gebruikten daarvoor een naslagwerk uit het voor hen gezaghebbende Engeland, het land waar hun cricketleermeesters – de leraren Engels – vandaan kwamen. In ieder geval op het gebied van sport was Engeland voor hen de referentiecultuur. Routledge’s boek met cricketregelgeving verscheen in 1862 voor het eerst, tijdens de Noorthey-tijd van Dirk en Emile, en was al snel razend populair, gezien de in ieder geval zeven bekende herdrukken die het tot 1869 beleefde.¹⁹

De eerste ‘oefeningsvergadering’ van de Amsterdamsche Cricket-Club, oftewel de eerste keer dat de leden een onderling cricketwedstrijdje hielden, vond een maand later plaats: op zaterdag 24 juni 1871. De krant was positief gestemd: de jeugdige vereniging kreeg veel aanmoediging en steun, en ongetwijfeld zou het cricket snel ‘burgerrecht krijgen en onder de volksspelen opgenomen worden’, omdat ‘het kolven en kaatsen, zo naauw verwant aan het cricket, hier te lande van ouds bekend zijn en beoefend werden’, aldus de verslaggever.²⁰ Dit is een treffend voorbeeld van toe-eigening. Het cricket werd in

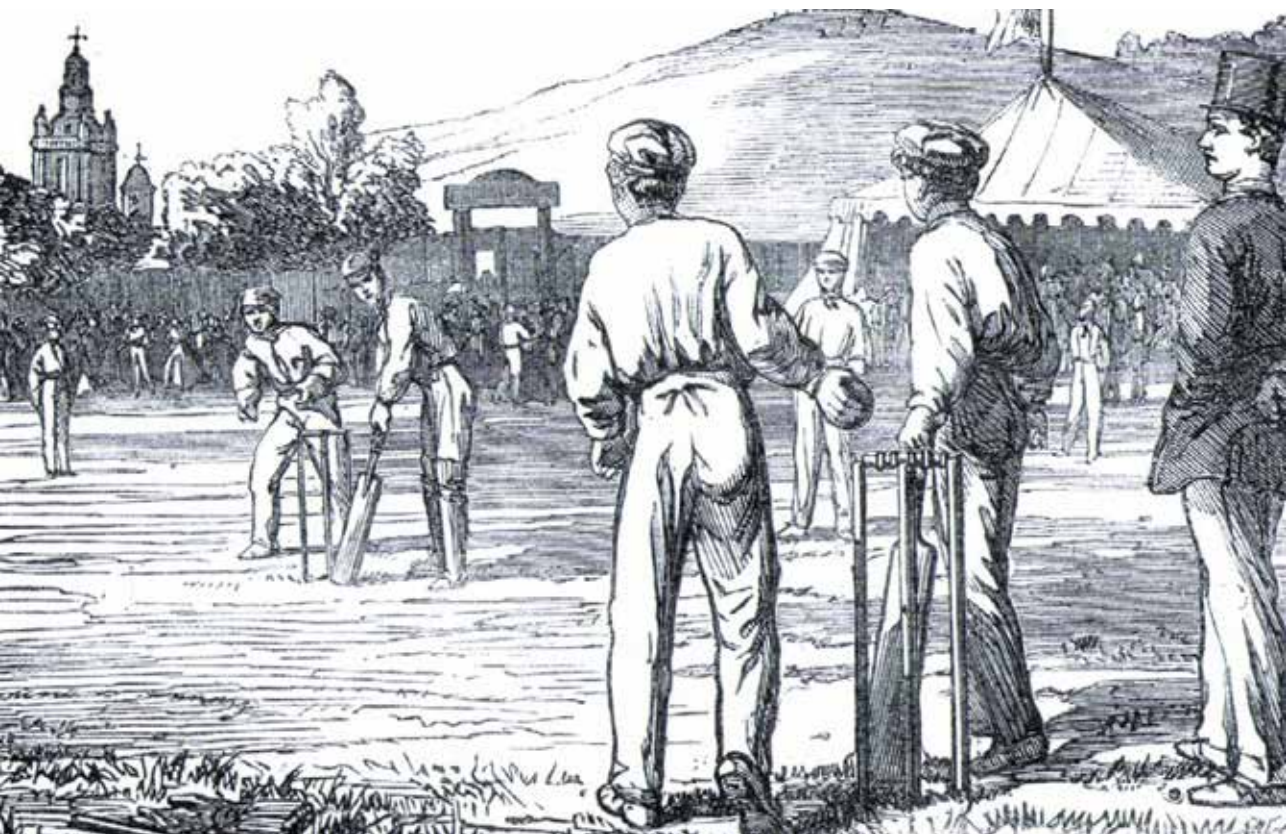
18 Bosse, Dirk van, e.a. *Statuten der Amsterdamsche Cricket-Club*. Amsterdam, 1871: [s.n.], 9. Het handboek in artikel 30 was: Routledge, Edmund. *Routledge’s Handbook of Cricket*. London: George Routledge and sons, 1862; het verscheen 20 jaar later, in het Nederlands vertaald, als Dekker, L., Kzn. *Handleiding tot het cricketspel*. Haarlem: F. Bohn, Haarlem, 1881.

19 Rayvern Allen, David. *Early Books on Cricket*. London: Europa Publications, 1987, 97: ‘The Handbook was translated into Dutch by L. Dekker in 1881: *Handleiding tot het cricketspel naar het Engelsch* (Haarlem, Bohn, 75pp.).’

20 *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (28 juni 1871): 2.

de krant verbonden met de eigen cultuur van volksspelen en zo beschreven dat het lezerspubliek zou kunnen denken dat het om een zusteractiviteit van het lokaal bekende kolven en kaatsen ging. In werkelijkheid werd een nieuwe sport genoemd die bij het grote publiek nog volledig onbekend was.

In de paar jaren erna is er helaas maar schaarse informatie over de club beschikbaar. Slechts incidenteel gaf het bestuur in de media een teken van leven, zoals bijvoorbeeld in het *Het Nieuws van den Dag* van 17 mei 1873.²¹ Secretaris Willem van der Vies meldde aanstaande cricketoefeningen, zonder dat hij een speelterrein noemde. Blijkbaar wisten de leden waar ze moesten zijn, of werd er steeds ad-hoc afgesproken op een beschikbaar weiland of grasveld.

Afbeelding 5. 'The Cricket Match.' Bron: Routledge, Edmund. *Routledge's Handbook of Cricket*. London: George Routledge and Sons, 1862, 2.

²¹ Twee weken later, op 31 mei 1873, werd in Zeeland (omgeving Goes) een initiatief genomen om een cricketclub te starten. In het *Volksblad* van die datum verscheen een advertentie met een oproep aan '[d]egenen' die mee wilden doen 'aan de oprichting eener Cricket-Club alhier'. Gezien de afwezigheid van verdere berichtgeving hierover is het aannemelijk te veronderstellen dat er te weinig Zeeuwse belangstelling was om tot een clubje te komen.

Uit een bericht van 17 juni 1873 in het *Algemeen Handelsblad* is indirect op te maken dat de A.C.C. toen inderdaad nog niet over een eigen oefenterrein beschikte:

‘Gisterennamiddag te 12 uren is in de Vest achter de Engelsche gasfabriek, een schuitje, waarin drie personen gezeten waren, omgeslagen. Twee hunner werden gered door een der leden van de Amsterdamsche Cricketclub, de heer B.M., en een was gelukkig genoeg, zich door eigen krachtsinspanning aan het gevaar van te verdrinken, te onttrekken.’²²

Het kan niet missen: ‘B.M.’ was de dan 25-jarige Barend Moltzer, de (latere) president van de vereniging. Hij werd een paar dagen later in het *Algemeen Handelsblad* door de moeder van twee van de drenkelingen van harte bedankt. Zij moest helaas melden dat een van haar twee zoons toch nog het leven had gelaten, maar dat nam niet weg dat zij hogelijk waardeerde dat ‘den edelen menschenvriend, den Heer B. Moltzer’ met gevaar voor eigen leven in het water was gesprongen om haar zoons te redden.²³

Op de plek vanwaar Barend zijn heldendaad verrichtte, zal hij niet zomaar aanwezig zijn geweest, al was het maar omdat hij heel specifiek werd benoemd als een lid van de Amsterdamsche Cricketclub. Kennelijk had hij zijn cricketoutfit nog aan toen hij in het water sprong. Barend en zijn cricketkornuiten bevonden zich op het moment van het ongeluk met het schuitje in het landelijke gebied ten zuiden van de Singelgracht (buiten ‘de Vest’), dat nog niet stedelijk ontwikkeld was, maar recreatief gebruikt werd in buitenplaatsen met uitgestrekte ‘pleziertuinen’, zoals De Keizerskroon en De Nederlanden. Laatstgenoemde pleziersociëteit lag recht tegenover de Engelsche Gasfabriek (eigendom van het Engelse bedrijf I.C.G.A., de Imperial Continental Gaz Association), waarvan in het krantenbericht sprake was. Het is uiterst aannemelijk dat Barend met een groepje jongeren bij De Nederlanden aan het cricket-oefenen was, toen hij het schuitje met de drie jongelui zag omslaan.

Vanaf het najaar van 1873 week de Amsterdamsche Cricket-Club voor een jaarlijkse onderlinge ‘match’ op de ‘Club-Dag’ uit naar Haarlem, naar de Haarlemmer Hout, op een ruim weiland dat gesitueerd was tussen de Spanjaardslaan, de weg naar Heemstede en de buitenplaats Leeuwenhoofd.²⁴

²² *Algemeen Handelsblad* (17 juni 1873): 2; met dank aan Kees van der Waerden. Zie ook: Waerden, Kees van der. *Toen football voetbal werd. Taal en cultuur van het oervoetbal in Nederland*. Nijmegen: Sylfaen, 2010. .

²³ *Algemeen Handelsblad* (21 juni 1873): 4.

²⁴ *De Tijd* (2 augustus 1873): 2: ‘Het in Engeland zoo algemeen in zwang zijnde cricket-spel schijnt ook in Nederland allengs burgerrecht te zullen krijgen. De leden eener hier gevestigde klub, welke zich ten doel stelt dit spel te bevorderen, zijn voornemens, om zich overmorgen, des ochtends ten 11 uur, op een terrein nabij Haarlem in een cricket-match te meten.’ Zie ook *De locomotief* (16 september 1873) en (11 november 1875).

De A.C.C. bood het grote publiek en vooral belangstellende jongemannen, de gelegenheid kennis te maken met het fenomeen cricket. Perry & Co., het Engelse warenhuis met een vestiging in de Amsterdamse Kalverstraat, pikte het op dat er in de hoofdstad gecricket werd en had vanaf eind augustus 1873 behalve 'Schoenen voor Roeijers (yachting)', 'gomelastieke schrijfpennen' en 'Goedkoope Zomertenten' ook 'Schoenen voor Cricketspelers' in de aanbidding. Het werd als eerste item genoemd, dus kennelijk waren de cricket-schoenen nieuw in de collectie.²⁵

Wie cricket een leuke sport vond, kon zich aanmelden voor clubballotage. Maar om aangenomen te worden als 'werkend lid' was nog geen sine-cure. Een potentieel nieuw werkend lid moest minstens éénmaal op een 'Oefenings-Vergadering' geïntroduceerd zijn geweest én op een Clubdag. Na acht dagen 'voorgehangen' te zijn geweest, moest het clublid in spe minstens tweederde van de aanwezige stemmen vóór hebben. Niemand mocht in hetzelfde 'Genootschapsjaar' meer dan drie keer geïntroduceerd worden. Was iemand 'gedeballoteerd' en dus afgeserveerd, dan was het niet toegestaan dat hij datzelfde jaar opnieuw werd voorgehangen.²⁶

De vraag was natuurlijk ook wie, afgezien van het vijfkoppige bestuur, de leden van de A.C.C. waren en hoeveel dat er waren. Voor een onderlinge 'match' op de 'Club-Dag', zoals boven geschetst, zouden er toch in ieder geval twee teams op de been gebracht moeten zijn. Maar helaas zijn de overige leden niet te identificeren, aangezien er geen ledenlijsten van de A.C.C. zijn overgeleverd. In welke samenstelling dan ook: de A.C.C. oefende ook in het voorjaar van 1874 nog op een gelegenheidsterrein, zo valt op te maken uit een bericht in *Het Nieuws van den Dag* van 21 mei 1874:

'Amsterdamsche Cricket-Club. H.H. Leden wordt bekend gemaakt dat de oefeningen zullen beginnen op Zaterdag 23 mei a.s., 's avonds te 5½ uur. Fedor C. Bunge, W. van der Vies, Commissarissen.'²⁷

Van de twee genoemde clubcommissarissen Willem van der Vies (inmiddels bekend) en Fedor Christiaan Bunge (1849-1919) was de laatste alweer een Noorthey-alumnus uit een Amsterdamse welgestelde koopliedenfamilie, geëmigreerd uit Duitsland: een kostschoolgenoot (1863-1866) van Dirk van Bosse en Emile Sillem. Er waren dus meer vrienden uit het kostschoolnetwerk bij de club betrokken.

Een half jaar later, op 17 november 1874, trad Emile's oudere broer

²⁵ *Het Nieuws van den Dag* (30 augustus 1876): 4.

²⁶ Bosse, e.a. *Statuten der A.C.C.*, 4.

²⁷ *Het Nieuws van den Dag* (22 mei 1874): 4.

Afbeelding 6. Sportterrein in het Vondelpark rond 1885-1886. De boerderij/melkerij was het gebouw met het gekleurde dak, in het midden tussen de bomen. Het gebouwtje rechts was voor materiaalopslag en omkleeden. Achter de gymnastiektoestellen bevonden zich twee tennisbanen, en daar weer achter – afgebakend met een net en met een bomengroep in het midden – het cricketterrein. Bron: privécollectie Theo Bollerman.

Alexander Sillem toe tot het bestuur van het Vondelpark, en dat bood al vrij snel mogelijkheden voor de A.C.C. De cricketclub diende een voorstel bij het bestuur in om te mogen oefenen ‘op het weiland bij de melkerij’, een groene vlakte die onderdeel uitmaakte van het Vondelpark.²⁸ De vergadering keurde het voorstel op 24 februari 1875 goed, zodat op 7 mei, vlak voor de aanvang van het nieuwe cricketseizoen, een en ander geformaliseerd kon worden in een schikking met de uitbater van de melkerij.²⁹ Een dag later, op 8 mei 1875, liet secretaris Willem Carel von der Heyde via de krant namens het bestuur van de A.C.C. aan de clubleden met gepaste trots weten dat de cricketoefeningen op zondag 9 mei om 11 uur zouden plaatsvinden, ‘op het nieuwe terrein

²⁸ Foto's en tekeningen betreffende de geschiedenis van het ontstaan en de uitbreidingen van het Vondelpark zijn te vinden op: http://beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail?q_searchfield=vondelpark&width=480 (bezoekt op 1 augustus 2019).

²⁹ Notulen van het bestuur van het Vondelpark zijn digitaal in te zien op: <https://archief.amsterdam/inventarissen/inventaris/352.nl.html#A33706000001>. Niet alle sport- en spelverzoeken die bij het bestuur werden ingediend, werden goedgekeurd. Op 23 februari 1882 verwees het Vondelparkbestuur een aanvraag van de croquetclub om ‘een terrein voor haar spel’ naar de prullenbak.

in het Vondelspark'.³⁰ Het laat zien dat de parkleiding positief tegenover de ontwikkeling van het cricket stond, maar vooral ook demonstreert het 'the importance of influential networks', zoals de Engelse historicus Nick Piercey het typeerde.³¹

Vanaf 9 mei 1875 had de A.C.C. dus een eigen sportlocatie in het Vondelpark, waar de leden zich één- of tweemaal per week bekwaamden in het cricketspel. In dit druk bezochte stadspark volgde een 'vrij groot publiek' met de 'meeste aandacht' de cricketverrichtingen van de jongemannen.³² Een van die cricketfans was iemand die anoniem – maar vermoedelijk schuilgaand achter het pseudoniem '*causeur der Amst. Ct.*' – een artikel schreef in *De Maasbode* van 21 september 1875. Hij noemde het Engelse cricket een spel waarvan het te betreuren was dat het niet populair was in Nederland, terwijl het alles in zich had om volksspel nummer één te worden. Openluchtspelen als kolven, beugelen, mastklimmen en zaklopen vereisten bij lange na niet zo veel behendigheid, vlugheid en kracht als het cricket. Hij vroeg zich af waarom het cricket niet ook buiten Amsterdam werd geïncorporeerd, want het was gemakkelijk, oefende het lichaam en ontspande de geest.³³

De schrijver zag één groot 'maar': de toeschouwers begrepen maar weinig van het spel, 'omdat zij niets dan Engelsch hooren'. Vervolgens hield hij een ruim pleidooi voor het invoeren van Nederlandstalige terminologie in het cricket, zoals 'balspel' voor *cricket*, 'roller' voor *bowler* en 'Speel!' roepen in plaats van 'Play!' of 'Game!'. Volgens de '*causeur*' zou dat 'verhollandschen' van de woordenschat de populariteit van de sport bij het publiek sterk vergroten.³⁴ Dat 'verhollandschen' zouden we ook kunnen lezen als 'toe-eigenen', want dat is het wat de *causeur* eigenlijk voorstelde om te doen.

Wat deze '*causeur*' in het najaar van 1875 had gemist, was het in juni van dat jaar verschenen pionierswerkje *Handleiding voor het kricketspel*. Het boek heeft als vermelding dat het gedrukt is bij 'C.A. Spin & Zoon', maar er wordt geen zichtbare uitgever aangegeven en het is nergens als verschenen gemeld in contemporaine boekbladen. Het is een obscure uitgave, die in Nederland slechts aanwezig is in het Noorthey-archief. Het doet vermoeden dat de anoniem gebleven vertalers Noorthey-alumni waren, in casu Dirk van Bosse, Emile Sillem, Willem van der Vies en/of Fedor Christiaan Bunge. Bovendien is het rechtstreeks te verbinden aan de A.C.C., want het is een vrije

³⁰ *Het Nieuws van den Dag* (8 mei 1875), geplaatst door Willem Carel von der Heyde, secretaris.

³¹ Piercey, Nick. 'Sport and the New Culture of the "Second Golden Age": Amsterdam's Sporting Entrepreneurs in the 1880s and 1890s.' In: *The International Journal of the History of Sport* 35, nr. 7-8 (2018): 709-726, hier: 712

³² *De Maasbode* (21 september 1875): 4; later overgenomen in *De locomotief* (11 november 1875): 2.

³³ *De Maasbode* (21 september 1875): 4.

³⁴ Ibidem: 4.

vertaling van *Routledge's Handbook of Cricket*, met daarin de regels conform welke de hoofdstedelijke club cricket speelde. Verder wordt het vermoeden van A.C.C.-bestuursbetrokkenheid versterkt door deze passage uit het 'Voorwoord van de vertalers', gedateerd 'Amsterdam, Juni 1875':

'De vertolking van dit handboekje is een gevolg van den wensch, om het belangwekkende Krikket-spel ook hier te lande ingang te doen vinden, waar de gymnastische oefeningen in de laatste jaren zulk een buitengewone uitbreiding hebben verkregen. Als zoodanig kunnen wij het onzen landgenooten dan ook niet genoeg aanbevelen. (...) Het spreekt intusschen vanzelf, dat dit boekje alleen geen voldoende gids voor den beginner in het Krikket-spel kan zijn; doch zoo hij de oefeningen bijwoont, waartoe thans alhier gelegenheid bestaat, zal hij er zich spoediger dan anders geheel van op de hoogte kunnen stellen.'³⁵

Het boekje was dus een indirecte aanmoediging om zich 'alhier' – in de hoofdstad dus – aan te melden bij de Amsterdamsche Cricket-Club. Cricket was van 'zuiver Britschen oorsprong', stelden de vertalers, en dus hadden ze enkele 'daarbij gebruikelijke kunsttermen' onvertaald gelaten, maar voor het nodige aan terminologie hadden ze Nederlandse vertalingen gezocht, en: gevonden, zij het dat er meer sprake was van vernederlandsing dan van vertaling. *Cricket* werd consequent (fonetisch) omgezet naar 'krikket', een *wicket* was een 'wikket', *bat* werd 'bet' en *bowler* veranderde in 'boler'. Maar er waren ook vertalingen: *batsman* werd 'better', *wicket-keeper* 'wikkethouder', *no balls* 'geenbal' en *leg bye* 'afspringer'.

Het lijkt wel alsof de vertalers contact hadden gehad met 'causeur', maar gezien het verschil in vertalingen ('krikket' in plaats van 'balspel', 'boler' in plaats van 'roller') had die schrijver duidelijk niet meegedacht in de uitvoering van *Handleiding voor het krikketspel*. Het boek laat zien hoe toe-eigening in de praktijk werkte. Al aangetoond is dat een deel van de Engelse termen werd vertaald of vernederlandst. De vertalers volgden het origineel vrij nauwkeurig in wat ze overnamen, maar gingen waar nodig ook vrij te werk om het zo goed mogelijk aan te laten sluiten op de Nederlandse markt. Een in de Engelse versie geciteerd advies van John Nyren, 'a celebrated cricket in the olden time',³⁶ wordt helemaal weggelaten, maar de slotwoorden van de vertaling zijn toegesneden op wat in Nederland bekend werd verondersteld: 'Voor 't overige zij men het woord des dichters indachtig: "'t Gebruik der kracht brengt nooit verlies, / Maar immer winst te weeg."³⁷ Dat was een citaat uit het in 1868 in boekvorm verschenen drama in vijf bedrijven *Struensee* van de

³⁵ *Handleiding voor het krikketspel*. Amsterdam: C.A. Spin & Zoon, 1875, 3.

³⁶ Routledge, *Routledge's Handbook of Cricket*, 59-60.

³⁷ *Handleiding voor het krikketspel*, 39.

toen bekende schrijver en dichter Hendrik Jan Schimmel (1823-1906).³⁸ Het stuk werd al sinds 1855 veelvuldig in het land als ‘schets’ voorgedragen en uitgevoerd, maar in maart 1868 beleefde het in Amsterdam zijn première als integraal toneelstuk.³⁹

De vertalers lieten het hoofdstukje ‘On the formation of a club’ helemaal weg in de Nederlandse editie, omdat de tekst daarvan irrelevant was gezien de Nederlandse situatie. Bijvoorbeeld: ‘All aspiring cricketers residing in the vicinity of the metropolis or any large town should (if they possibly can) join one of the clubs existing in their neighbourhood. By this means they are enabled to practise with much better cricketers than themselves, and usually have the immense advantage of playing against professional bowling.’⁴⁰ Dit was uiteraard een nuttige aanbeveling, ware het niet dat er simpelweg geen andere clubs in de buurt waren om mee te oefenen. Bij het verschijnen van het boekje in juni 1875 duurde het nog vier maanden (tot 13 oktober 1875) voordat Utile Dulci, de oudste nog bestaande cricketclub, zou worden opgericht in het voor Amsterdam verre Deventer.

Routledge voegde daar een interessante mededeling aan toe die in 1862 – het jaar van verschijnen van de eerste editie – voor de Engelse markt gold, maar ook voor de Nederlandse in 1875: ‘As, however, in several towns and villages there is at present no existing cricket-club, I have appended some short, simple rules, which will, I hope, be found worthy of adoption by cricketers about to start a society.’⁴¹ Het was een handwenk voor jongens die een cricketclub wilden beginnen. Het lezerspubliek had daar verder niets aan, dus het was logisch dat de vertalers ook deze passage weglieten, net als de ‘Rules and regulations of the ----- club’ die Routledge vervolgens formuleerde. Zoals ik al eerder vermeldde, hadden de oprichters van de A.C.C. in 1871 in hun statutenboekje vastgelegd dat ze gingen cricketen volgens de ‘wetten’ in *Routledge’s Handbook of Cricket*. Maar uit een vergelijking van de 16 artikelen in het door Routledge opgenomen model ‘Rules and regulations’ met de 31 artikelen in de *Statuten der Amsterdamsche Cricket-Club* blijkt dat de oprichters slechts algemene elementen uit Routledge’s exemplaar hadden overgenomen. Het was zeker geen één-op-één-vertaling met kleine aanpassingen. De A.C.C.’ers hadden voor hun statutenboekje een eigen opzet en artikelindeling gevolgd, en veel toegevoegd: hetzij zelf bedacht, hetzij met andere Nederlandse clubstatuten als voorbeelden ernaast. Ook hier weer: Nederlandse toe-eigening van een Engels voorbeeld.

38 Schimmel, Hendrik Jan. *Struensee*. Arnhem, G.J. Thieme, 1868, 6.

39 Zie bijvoorbeeld: *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant* (29 oktober 1855): 1; *Opregte Haarlemsche Courant* (11 april 1868): 4.

40 Routledge, *Routledge’s Handbook of Cricket*, 61.

41 Ibidem.

West-Indische Landbouw-Maatschappij opgericht, met als aandeelhouders onder meer koopman Fedor Christiaan Bunge, makelaar Meinhard Voûte en fabrikant Christiaan Nicolaas Jacob Moltzer, een broer van Barend.⁴⁵

Een kleine twee maanden na de publieke melding dat de Amsterdamsche Cricket-Club nog steeds bestond, liet het verenigingsbestuur in een annonce in de krant van 11 april 1876 weten dat de secretaris op de jaarlijkse vergadering in café Suisse een gunstig verslag had uitgebracht. Het aantal leden van de club nam gestaag toe en de aangesloten A.C.C.'ers kregen het cricket-spel steeds beter in de vingers.⁴⁶ Kortom: het ging de club goed en daarom stelde het herkozen bestuur een brief op aan het bestuur van het Vondelpark, met daarin vervat het ambitieuze verzoek om op het in 1876-1877 aan te leggen nieuwe deel van het Vondelpark ook een terrein te reserveren voor het spelen van cricket door A.C.C., ter grootte van twee bunders (ongeveer twee hectare). Nadat het bestuur de ontwerpplannen voor het nieuwe Vondelparkdeel van de hand van architect Louis Paul Zocher had bestudeerd, werd in de vergadering van 11 april 1876 besloten dat zo'n terrein inderdaad gerealiseerd kon worden, met de kanttekening dat het aan A.C.C. zou worden verhuurd 'tegen een prijs die aan het Vondelpark waarborgt gelijke inkomsten daarvan te trekken als wanneer het gras gemaaid en verkocht wordt'. De verhuur van het cricketterrein zou dan voor periodes van één of twee jaar plaatsvinden en het definitieve besluit hierover zou pas vallen als het nieuwe parkdeel compleet was aangelegd.⁴⁷

Vermoedelijk bestond de A.C.C. niet lang genoeg om de voltooiing van het Vondelpark in 1877 nog mee te maken. Het sportblad *De Athleet* meldde op 28 april 1897 dat de Cricketbond een 'eigenaardig geschenk' had ontvangen, namelijk de statuten, het huishoudelijk reglement en het insigne van de 'oudste geregelde cricketclub in het land': de A.C.C. De verslaggever constateerde dat de hoofdstedelijke club zich 'een vijftal jaren' had staande gehouden, maar een gebrek aan wedstrijden en mankracht 'doodde de animo'.⁴⁸ Wat meegespeeld zal hebben bij het langzaam wegebben van de club was het overlijden op 10 juni 1877 op 29-jarige leeftijd van Emile Sillem, een van de steunpilaren van de club. Hij stierf aan de tering (tuberculose), een ziekte waaraan hij jarenlang leed. Er was toen even geen clubcricket meer in Amsterdam.

45 *Nederlandsche Staatscourant* (23 november 1886): 11; *Nederlandsche Staatscourant* (25 november 1886): 4.

46 *Algemeen Handelsblad* (11 april 1876): 2.

47 <https://archief.amsterdam/inventarissen/inventaris/352.nl.html#A33706000001>.

48 *De Athleet* 5, nr. 17 (28 april 1897): 10.

Afbeelding 8. Emile Sillem in circa 1876. Bron: Fotocollectie RKD, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag, online: <https://rkd.nl/nl>, Afbeeldingsnummer IB-4000163 Fotoalbum Helderling I.

5.3 Noorthey-alumni in Leiden 1875-1882

Op vrijdag 22 oktober 1875 kwamen in Leiden zeven plaatselijke universiteitsstudenten bij elkaar voor een bijzondere 'buitengewone vergadering': de Noorthey-alumni Freerk Tuinhout⁴⁹ (20 mei 1854-1909, Noorthey 1868-1872), Theodorus 'Theo' van Tricht (3 december 1852-1909, Noorthey 1869-1870), Gustaaf Eduard 'Gus' ridder Huyssen van Kattendijke (10 augustus 1856-1918, Noorthey 1869-1873), Charles Enschedé (23 maart 1855-1919, Noorthey 1868-1874), de broers Willem Alexander 'Ali' Insinger (17 april 1857-1921, Noorthey 1869-1875) en Alfred Insinger (28 mei 1858-1879, Noorthey 1869-1875) en Otto Adriaan 'Otto' de Kat (12 januari 1854-1883, Noorthey 1865-1873). Uit de jaartallen blijkt dat ze één of meerdere jaren gezamenlijk op Noorthey hadden doorgebracht en elkaar dus goed kenden.⁵⁰

Freerk Tuinhout was de gastheer en opende de vergadering. In een vlamme speech legde hij uit dat mede-initiatiefnemer Otto de Kat en hij het wenselijk vonden dat er een Noorthey-gezelschap werd opgericht, zodat de op de kostschool gesloten vriendschapsband hen ook in Leiden zou blijven verbinden. Zonder details te noemen wees Freerk erop dat hij niet de eerste oud-leerling met dit idee was, maar dat eerdere pogingen waren gestrand vanwege het te geringe aantal potentiële leden. Maar de zeven studenten,

⁴⁹ Freerk had toen nog de enkele achternaam 'Tuinhout'. In het Stadsarchief Harlingen bevindt zich een 'Akte van rectificatie' bij Koninklijk Besluit van 3 april 1877, waarin de familienaam van Freerk werd veranderd van 'Tuinhout' in 'Fontein Tuinhout'. In een tweede 'Akte van rectificatie' werd zijn voornaam veranderd van 'Freerk' in 'Fredericus Ruardus'. Met dank aan Jeanine Otten, collectieregistrator/beheerder oude stadsarchief Harlingen.

⁵⁰ Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.]

variërend in leeftijd van 17 tot 22 jaar, zou het toch moeten lukken om zich tot een ‘vast gezelschap te vereenigen’. Dat gebeurde die middag dan ook, waarbij Freerk als preses werd gekozen, Otto als secretaris en Gus als penningmeester.⁵¹

Freerk meldde dat hij en Otto al vruchteloze pogingen hadden gedaan om aan de letters van het woord Noorthey een spreuk vast te knopen, zoals bij andere gezelschappen veelal was gedaan, en ook het verlatijniseren van het woord ‘Noorthey’ had niet veel meer dan ‘een verzameling onwelluidende klanken’ opgeleverd. Gekozen werd dan maar voor de simpele, maar krachtige naam “Noorthey”. De oprichtingsdatum van 22 oktober werd vastgelegd als ‘diës’ [natalis], oftewel als verjaardag van de kersverse studentenvereniging. Aangezien de samenkomsten op woensdagavond zouden gaan plaatsvinden, stelde Otto voor om de bokaal van het gezelschap dan eerst te vullen met het op kostschool Noorthey die dag traditioneel genuttigde drankje, namelijk karnemelk. Nadat er nog enige vragen omtrent het recept van karnemelk waren beantwoord en de plek waar de studenten dit konden laten bereiden, werd het ‘karnemelk-voorstel’ bij acclamatie aangenomen.⁵²

In de buitengewone vergadering van 17 december 1875 stelde het bestuur de reglementen (‘wetten’) vast. Het doel van het gezelschap was ‘om onder

Afbeeldingen 9, 10 en 11. Van links naar rechts Freerk Tuinhout (halfbroer van Gerard Fontein Tuinhout, die in 1881 door zelfmoord om het leven kwam), Otto de Kat en Gus Huyssen van Kattendijke, ongeveer 18, 16 en 18 jaar oud. Bronnen: Stadsarchief Harlingen (met dank aan Jeanine Otten, collectieregistrator/beheerder oude stadsarchief), Collectie Six Amsterdam, Inv.nr. CS 53395-000. Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 664 Album van oud-leerlingen van Noorthey, in 1867 aangeboden aan de heer Kramers.

⁵¹ Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 519.

⁵² Ibidem.

de Leidsche studenten, oudleerlingen van het Instituut Noorthey, de vriendschapsbetrekkingen te onderhouden'. Het allereerste artikel van het 'wetten'-boekje luidde dan ook dat alleen Leidse studenten die alumni van het Instituut Noorthey waren, lid konden worden.⁵³ Om het aangename met het nuttige te verenigen verrichtten twee leden elke vergadering ieder minstens één 'werkzaamheid' naar eigen keuze:

- hetzij in het verdedigen van eene stelling,
- hetzij in het houden eener verhandeling,
- hetzij in het leveren eener critiek van een dicht- of prozastuk,
- hetzij in het voordragen van een muziekstuk, zoo daartoe gelegenheid bestaat,
- hetzij in het reciteeren van poëzie of proza,
- hetzij in het declameeren van een gedicht,
- hetzij in het houden eener oratie.⁵⁴

Het studentengezelschap "Noorthey" ontwikkelde zich dus al rap tot een dispuutgezelschap. Uit de vastgelegde notulen van de gewone vergaderingen (om de twee weken, vanaf half acht 's avonds) blijkt een vast avondstramien: één of twee 'werkzaamheden' die door de overige leden van soms zeer kritische, maar opbouwend bedoelde feedback werden voorzien, speeches met een toast, eten, (veel) drinken en nog meer speeches en drank, soms tot vijf of zes uur 's morgens.

Afbeelding 12, 13 en 14. Theo van Tricht in circa 1870, 18 jaar oud en Alex en Alfred Insinger in circa 1874, 17 en 16 jaar oud. Bronnen: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 664 Album van oud-leerlingen van Noorthey, in 1867 aangeboden aan de heer Kramers en Collectie Six Amsterdam, Inv.nr. CS 53395-000

53 In: *Wetten van het gezelschap Noorthey. Opgericht te Leiden den 22 October 1875*. Haarlem: Joh. Enschedé en Zonen, Haarlem, 1875, 3. In te zien in: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 366.

54 *Wetten van het gezelschap Noorthey*, 9.

In de eerder besproken edities van het *Noortheysch Weekblad* 1870-1875 worden zes van de zeven Leidse studenten meerdere keren genoemd als deelnemers aan de dagelijkse cricketwedstrijdjes, op Theo van Tricht na. Dat laatste is niet zo vreemd, aangezien hij tot eind juni 1870 als leerling op Noorthey verbleef, en het *Noortheysch Weekblad* pas begon te verschijnen vanaf 27 november 1870. Wel werd Theo benoemd als een ‘jongen der Leidsche Academie’ die af en toe nog vanwege nostalgische redenen op bezoek kwam bij zijn voormalige kostschool en dan met steltenlopen, gandi of cricket meedeed.⁵⁵

Alle zeven Leidse studenten van “Noorthey” waren dus gekende cricketliefhebbers en het wekt dan ook geen verbazing dat de uiterst sportief ingestelde Charles Enschedé op de vergadering van 17 november 1875 een mededeling deed die voor alle leden interessant was. Het ‘vorige jaar’ – in de late zomer van 1874 dus, vlak na de start van zijn studie in Leiden – had Charles al vruchteloze pogingen in het werk gesteld om een ‘cricquetclub tot stand te brengen’ en hij spoorde de leden aan om eraan mee te werken dat er volgend jaar, in het voorjaar van 1876, wél een studentencricketvereniging zou worden opgericht.⁵⁶

De concrete stap die Charles daartoe zette, was op de “Noorthey”-vergadering van woensdag 3 mei 1876. Hij stelde voor om precies een week later ‘als gezelschap naar Noorthey te gaan om cricquet te spelen’. Zijn voorstel werd aangenomen en op 10 mei reisden vijf van de zeven leden – Freerk Tuinhout en Ali Insinger waren verhinderd – af naar Veur voor een ouderwets partijtje Engelse sport. Op Noorthey aangekomen werden ze van harte welkom geheten door directeur Kramers, en die sprak meteen de vrees uit dat de koude wind de reden zou kunnen zijn dat het plan om op de weide cricket te spelen, niet doorging. Gelukkig waren de matige weersomstandigheden uiteindelijk toch geen belemmering en al snel sloegen de leerlingen en de alumni ‘de wickets in den harden grond van de speelplaats-lindelaan’, en weerklonken ‘speelplaats en bosch van den strijdkreet “play”!’ De Leidse gasten vroegen of de ‘Engelsche meester’ – dat kan niet anders dan de eerder genoemde Sir Waters zijn geweest – bij hen mocht meespelen, maar dat werd afgewezen en vervolgens deed deze meester, als ‘verreweg de beste speler’ van het veld, Leiden de das om. Notulist Otto de Kat constateerde dat de Leidenaren het spel compleet ontwend waren en ‘de nodige vastheid’ misten. Ze bowlden niet onverdienstelijk, maar toch verloren de gasten uit Leiden ‘met eene groote minderheid’.

⁵⁵ Zie bijvoorbeeld: Kat, Otto de (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 1 (27 november 1870); Fontuin Tuinhout, Freerk (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 11 (26 februari 1871); .

⁵⁶ Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 519.

Na een theepauze werden de partijen enigszins gewijzigd en speelden de Noortheyenaren en de alumni een tweede inning. Opnieuw werd het Leidse team verslagen, maar ditmaal slechts met een klein verschil. De Kat constateerde dat ze nog een keer op volle sterkte op het ‘champs de bataille’ zouden moeten terugkomen, dus inclusief de sterke cricketers Freerk en Ali, en dan zouden ze een ‘schitterende wraak’ nemen. Otto concludeerde in de notulen van deze ‘buitengewone vergadering’ dat de leden van het Leidse gezelschap “Noorthey” met veel genoegen zouden terugdenken aan deze ‘pelgrimstocht naar de heilige herinneringen aan onze eerste jongelingsjaren, een plezierstocht naar het oord waar wij zooveel vriendschap genoten hebben, en waar ons zulk eene heusche ontvangst wacht’.⁵⁷ Het was dus een prachtige *sentimental journey*, maar ook een zuur cricketverlies, simpelweg door gebrek aan training.

Al in zijn Noorthey-tijd had Charles Enschedé zich een groot voorstander van sportoefening en conditietraining betoond – vandaar zijn al vermelde eerdere poging in de late zomer van 1874 om een Leidse studenten-cricketvereniging op te richten – dus hij zal het als een persoonlijke nederlaag hebben ervaren dat hij en zijn Leidse studentenmakers op Noorthey waren weggespeeld door de geoefende kostschooljongens, louter en alleen omdat de Leidenaren het spelen van cricket ‘compleet ontwend’ waren en ‘vastheid’ misten. Enschedé ondernam dan ook terstond initiatief om de door hem al zo lang gewenste cricketclub in het leven te roepen.

Op 30 mei 1876 meldde het studentenweekblad *Vox Studiosorum* dat ‘rustieke’ ontspanning nog achterwege bleef in Leiden, simpelweg omdat het ‘nog geen voorjaar’ was,⁵⁸ maar een kleine week later, op 5 juni, schreef het blad verheugd dat het ‘rustieke vermaak’ van start was gegaan en dat Leidse studenten ‘zich als Albion’s zonen op het cricquetspel’ begonnen toe te leggen.⁵⁹ Deze informatie is volledig in overeenstemming met gegevens over opgerichte ‘Rijgezelschappen’ (kleine subverenigingen, of gezelschappen met een onduidelijke doelstelling) aan de Leidse universiteit, zoals gepresenteerd in de almanakken van het Leidse Studentencorps, edities 1877 en 1878. In de almanakken werden deze rijgezelschappen in chronologische volgorde van oprichting opgevoerd en de “Cricket-Club” (met Enschedé als preses, Huyssen van Kattendijke als abactis en quaestor, en De Kat als commissaris van het materieel) was opgenomen tussen “Achilles” (opgericht op 5 maart 1876) en “H.G.G.” (een onbekende afkorting, opgericht 1 juni 1876). Uit deze gecombineerde gegevens is af te leiden dat de Leidse “Cricket-Club” was opgericht

⁵⁷ Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 519.

⁵⁸ *Vox Studiosorum. Studenten Weekblad* 2, nr. 19 (1 juni 1876): 3.

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 20 (8 juni 1876): 3.

ergens tussen het bezoek aan Noorthey op 10 mei 1876 en de “H.G.G.”-oprichtingsdatum van 1 juni 1876.⁶⁰

De “Cricket-Club” was een vereniging die los opereerde van het Leidse dispuutgezelschap, want in de tot aan 19 november 1879 bijgehouden notulen van studentenvereniging “Noorthey” is ná het cricketbezoek aan de kostschool in Veur op 10 mei 1876 geen enkele directe berichtgeving meer te vinden over cricketactiviteiten, laat staan over de Leidse cricket-zustervereniging. Alleen op 10 april 1878 meldde notulist Gus Kattendijke steno-achtig en in een slordig, schots en scheef handschrift, waarschijnlijk met een fikse dosis alcohol in het lichaam: ‘Ik drink op Karel Loopuyt. (...) Enschedé woont 3 jaar de verg. bij. Goede jongen. Ook het volgend jaar. Vooral Tuinhout. Kat beantwoord [sic] Enschedé. President van de Cricket-Club [...]’. Toch valt er uit de “Noorthey”-notulen indirect nog cricket en zelfs voetbal af te leiden, als buitensteedse activiteiten van het gezelschap gekoppeld worden aan verslaglegging van sportgebeurtenissen uit een andere bron.

De negende buitengewone vergadering op 15 juni 1876 werd door het gezelschap “Noorthey” benut om af te reizen naar Noordwijk-Binnen, voor een speciale bijeenkomst bij ‘den Heer Konijnenburg’⁶¹ in Het Hof van Holland, het hotel met restaurant ‘dat vooral in Leidse studentenkringen grote vermaardheid genoot’.⁶² Sinds 1866 kwamen badgasten doorgaans eerst in het etablissement van herbergier Anthonie van Raal van Konijnenburg (1815-1875) in de Voorstraat aan, om niet lang daarna naar de kustplaats te worden vervoerd, naar het badpension van Anthonie’s zoon Willem Hendrik (1840-1904).⁶³ Een slim familiehooreca-concept en er werd dan ook al snel gesproken van ‘Konijn-Binnen’ en van ‘Konijn-Zee’.⁶⁴

In Het Hof van Holland werd de al een paar keer uitgestelde fotosessie gehouden om de oprichters van het gezelschap “Noorthey” vast te leggen. Notulist Theo van Tricht:

‘De inspanning om een paar seconden als versteend stil te zitten, met een gezicht, dat noch te vrolijk noch te norsch moest zijn, het turen op een punt in de onmetelijke ruimte, dat was voorbij. De uitspanning echter zou volgen op de inspanning.’⁶⁵

60 *Almanak van het Leidsche Studentencorps voor 1877. Drie en zestigste jaargang*. Leiden: P. Somerwil, 1877, 105; *Almanak van het Leidsche Studentencorps voor 1878. Vier en zestigste jaargang*. Leiden: P. Somerwil, 1878, 99-100.

61 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 519.

62 Uuden, Cornelia van, en Peter Stokvis. *De gezusters Van Vloten De vrouwen achter Frederik van Eeden, Willem Witsen en Albert Verwey*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2008, 147.

63 Kloos, Jan. *Noordwijk in den loop der eeuw*. Drukkerij-Uitgeverij Buijze, 1973, 336-337. Facsimile van de oorspronkelijke uitgave uit 1928. Verhoog, Jeroen. *Noordwijk door de ogen van Lutgens*. Noordwijk: Uitgeverij aan Zee, 2014, 14.

64 Van Uuden en Stokvis, *De gezusters Van Vloten*, 147.

65 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 519.

Afbeelding 15. Tekening van de Voorstraat in Noordwijk uit 1876, door Jan Lutgens. Het uitstekende gebouw, rechts in het midden, was Instituut Schreuders. Aan de linkerkant van de straat, tegenover Schreuders, de herberg – sinds 1699 – Hof van Holland, toen nog zonder veranda-uitbouw. Achter en naast de tuin van Het Hof van Holland lag het speelterrein van Instituut Schreuders.
Bron: www.deoudedorpskernnoordwijk.nl.

En die in de notulen geregistreeerde uitspanning bestond uit ‘feestvieren’, onder meer met in de middag een ruime maaltijd, ‘daar keuken en kelder van Konijn ons allen van ouds bekend waren’. Het was prachtig weer, zodat de Leidse jongelui aan twee tafels in de open lucht zaten, in de tuin van Het Hof van Holland, ‘te midden van liefelijke boschaadjes en onder het gekweel van het gevogelte’, met uitzicht op het speelterrein van de jongelui van Instituut Schreuders, dat aan de tuin van Het Hof van Holland grensde. Na een uitbundig feestmaal stapten de jongelui in de rijtuigen om in ‘Noordwijk buiten’ – ongetwijfeld bij ‘Konijn-Zee’ – een kop koffie te gaan drinken, en daarna nog, ‘[d]oor het prachtige weer verlokt [...] vele flesschen wijns’.⁶⁶

⁶⁶ Ibidem.

De Leidse “Noorthey”-studenten bezochten dus met een zekere regelmaat de etablissementen van Konijnenburg in Noordwijk, vooral als er wat te vieren viel. Dat blijkt ook uit de gewone vergadering van 12 oktober 1876, toen besloten werd om het éénjarig bestaan van dispuut “Noorthey” te vieren door op die verjaardag, 22 oktober, met rijtuigen naar kostschool Noorthey af te reizen, waar directeur Kramers – erelid van “Noorthey” – uitgenodigd zou worden mee te gaan naar Noordwijk. Als de zeven studenten vervolgens bijtijds vanaf Noorthey zouden vertrekken, zouden ze rond half vijf in Noordwijk aankomen, bij Konijnenburgs Het Hof van Holland. Zo gezegd zo gedaan, zij het dat Kramers de uitnodiging op 22 oktober afsloeg vanwege een zondagse avondvergadering waar notulist De Kat weinig begrip voor op wenste te brengen, want die was ‘ter bespreking van de belangen van ik weet niet welke Voorschootsche instelling’. Gezien de kou waren de zeven studenten blij toen ze bij Het Hof van Holland aankwamen, waar ze zich een copieuze maaltijd, en ‘vooral den goeden wijn’ met gretigheid lieten smaken.

Het nieuw gekozen bestuur van “Noorthey” werd geïnstalleerd, waarna Charles Enschedé zonder toestemming de vergadering voor onbestemde tijd verliet, hoewel hij als nieuwe secretaris van het bestuur de taak van notuleren had. Het leverde hem een boete van 10 cent op. Vervolgens deed Gus Huyssen van Kattendijke hetzelfde, met ook een boete tot gevolg. Waar de heren heengingen en hoe lang ze precies wegbleven, bleef in de notulen onvermeld.

Een opmerkelijke en zeer bruikbare aanvulling op deze Leidse gebeurtenissen komt uit een bijzondere hoek, opgenomen in *De Telegraaf* van 5 april 1901. Daarin is te lezen dat er een reactie was binnengekomen op de necrologie van de eerder dat jaar overleden Hagenaar Pieter Romijn. Deze Romijn, die lange tijd in Engeland had gewoond en gewerkt, was degene die ‘het thans zoo populaire cricketspel in ons land’ had geïntroduceerd,⁶⁷ door in 1878 de Haagsche Cricket-Club op te richten. Schrijvend vanuit Zuid-Afrika dacht ‘Louis Biccard’ dat hij daaraan nog iets kon toevoegen. Een Schreuders-gedenkboekje uit 1886,⁶⁸ geschreven door Gualtherus Jacob ‘Walther’ Dozy (3 mei 1841-1922), de opvolger van directeur Schreuders in 1883, bevat leerlingenlijsten van de kostschool en daarin verbleef François Louis Charles ‘Louis’ de Lettre Biccard (1859-?)⁶⁹ in Noordwijk van 1873 tot 1877.⁷⁰ In 1901 in de krant terugblikkend op deze tijd schreef Louis Biccard dat hij in

⁶⁷ *De Telegraaf* (5 april 1901): 2, met dank aan Hans Warnar. Zie voor meer informatie over de cricketactiviteiten van vader en zoon Pieter Romijn (in Den Haag) en John Richard Dickson Romijn (in Deventer, met de oprichting van de cricketclub Utile Dulci in 1875): Luitzen en Zonneveld, ‘Kicksen en wickets’, 24-30.

⁶⁸ Dozy, *Latijnsche school*, 46.

⁶⁹ *De Telegraaf* (5 april 1901): 2; *De Telegraaf* meldde dat Biccard de brief had geschreven aan *Het Vaderland*.

⁷⁰ ‘L. de Lettre Biccard, 73-77’, leerlinggegevens in: Dozy, *Latijnsche school*, 46.

1875, als 15-jarige Schreuders-leerling, terugkwam van een vakantie bij zijn ouders, die tijdelijk in London verbleven. Daarvandaan bracht hij sportspullen mee naar Noordwijk, in de vorm van een 'voetbal en een compleet cricket-spel'. Hij vervolgde:

'Beide spelen waren [in 1875] totaal onbekend niet alleen te Noordwijk, maar ook aan de 32 leerlingen op het Instituut. Ik bleef op het Instituut tot October 1877 en al dien tijd hebben wij druk voetbal en cricket gespeeld. Ik kan mij niet herinneren, dat er in die dagen eenige voetbal- of cricketclub bestond in Holland; ik heb er van gehoord; heel wel kan ik mij herinneren hoe menigmaal studenten uit Leiden, mijn geboortestad, bij hun uitstapjes naar het hotel A. van Konijnenburg te Noordwijk Binnen gespeeld hebben met ons in beide spelen op ons terrein, gelegen aan een gang naast den tuin van het hotel.'⁷¹

Deze beschrijving van het cricket en voetbal op Schreuders in de periode 1875-1877 en het daaraan af en toe meedoen van Leidse studenten is een bijdrage aan de studentikoze Leidse bezigheden. Het Instituut Schreuders in Noordwijk was in 1861 opgericht door een voor zichzelf beginnende docent van Noorthey: Otto Johannes Schreuders (1828-1886), die zijn school dezelfde opzet gaf met een curriculum van inhoudsvakken en fysieke activiteiten. In Noordwijk werd ook al vroeg cricket gespeeld, want die sport had Schreuders 'meegenomen' uit Veur. Op Schreuders werden vanaf 1863 native speakers aangesteld om het Engels te onderwijzen, met Nathan Faulkner (29 juni 1839-?) als eerstbenoemde docent.⁷² Het lijkt dan ook logisch dat Mulier in *Cricket* schreef dat 'papa Schreuders', zoals de leerlingen hem noemden, niet aarzelde om 'het op zijn instituut in te voeren, hetwelk omstreeks het jaar 1864 of begin 1865 plaats had', echter zonder bronvermelding of verdere toelichting. De 'Engelsche secondanten' deden de sport voor, enthousiasmeerden de jongens en brachten hen als cricketleermeesters de fijne kneepjes bij.⁷³ Net als op Noorthey waren de Engelse leraren in Noordwijk de sportmakers en ze participeerden op Schreuders zelf dus ook in deze Engelse buitenactiviteiten.

Mulier herinnerde zich bovendien nog 'persoonlijk de door [de Engelse leraar] James verzorgde, lang niet slechte "pitch" op het speelterrein, met zijn vele societeiten en tenten, door de leerlingen zelf gebouwd of gegraven'.⁷⁴ Het is een wat vaag blijvende anekdote, die verbonden blijkt met het verblijf op

⁷¹ *De Telegraaf* (5 april 1901): 2

⁷² Zie voor een overzichtslijst van de Schreuders-docenten: Dozy, *De Latijnsche school*, 43-44.

⁷³ Mulier, *Cricket*, 87. De herinneringen van Mulier over Schreuders hebben Wim Zonneveld en ik eerder geanalyseerd in 'Kicksen en wickets', pagina's 15-16, in een kortere vorm dan hier weergegeven.

⁷⁴ Mulier, *Cricket*, 87.

Schreuders van Muliers broer Pieter (1853-1901) van 1870 tot 1873. Pim lichtte dat pas veel later toe, in *Het Sportblad* van 1909, in het *Gedenkboek H.F.C. 1919* en in het *Gedenkboek Cricketbond 1933*. In 1909 schreef Mulier dat hij 'in '71' een paar weken op de kostschool van Schreuders was ondergebracht,⁷⁵ onder de hoede van zijn broer Pieter, en voor die logeerpartij gaf hij tien jaar later deze reden, overigens met een aangepast jaartal:

'In '70, toen de Duitsch-Fransche oorlog uit was, besloten mijne ouders de slagvelden te gaan zien. Ik werd toen aan diverse familieleden als logé aangeboden. Allen bedankten! Die jongen is steeds weg, was 't antwoord. Besloten werd, dat ik zou gaan naar de kostschool van Schröder, waar m'n groote broer was. En aldus geschiedde. Daar te Noordwijk zag ik voor 't eerst 'n voetbal, 'n cricketspel, levende, Engelsch sprekende Engelschen als Rennertson en de leeraar James.'⁷⁶

In 1933 sloot Mulier zijn herinneringen aan Schreuders als volgt af:

'Toen mijne ouders de slagvelden van '70 gingen zien, werd ik bij mijn grooten broer op Noordwijk bij Schröder op kostschool gedeponeerd. Niemand van de familie wou mij hebben. "Dat jong loopt steeds weg", excuseerden ze zich. En terecht. Daar zag ik dan als 5-jarige vrijbuiters enorm lange jongens als mijn broer, Daan en Hugo Gevers, Piet Repelaer, Rennertson onder leiding van "Mister James" cricket spelen. Er waren selecte clubjes internen, die ieder 'n "societeit" of tentje op het veld hadden. [...] Daar zag ik ook voor het eerst 'n voetbal, waarmee wat geschopt werd.'⁷⁷

In zijn artikel '125 jaar voetbal in Nederland' twijfelt Van Horn aan het waarheidsgehalte van dit verhaal, omdat Mulier het jaar 1870 noemt: de docent Engels George James werd pas vanaf 1872 vermeld als werkzaam op Schreuders.⁷⁸ Ook Mulier-biograaf Daniël Rewijk vindt Muliers verhaal om deze reden dubieus, omdat James 'tussen januari 1872 en juli 1876' op Schreuders les gaf.⁷⁹

Toch zou Muliers verhaal waar kunnen zijn, alleen was hij slordig met betrekking tot jaartallen, data, gebeurtenissen en personen die er bij waren betrokken. Met 'Schröder' bedoelde Mulier 'Schreuders', met 'Piet Repelaer' had hij Pieter Hendrik 'Piet' van de Wall Repelaer (1854-1920) op het oog, Daan en Hugo Gevers waren Abraham Daniël Theodoor (1856-1896) en Hugo

⁷⁵ *Het Sportblad* 17, nr. 44 (4 november 1909): 7.

⁷⁶ Lotsy, e.a., *Gedenkboek H.F.C. 1919*, 5.

⁷⁷ Coops, Johan Willem George. *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van den Nederlandschen Cricket Bond. 1883-30 september-1933*. Amsterdam: NCB, [1933], 252-253.

⁷⁸ Van Horn, '125 jaar', 9.

⁷⁹ Rewijk, *Captain van Jong Holland*, 52.

Gevers (1858-1921) en ‘Rennertson’ was een redelijk geslaagde fonetische notatie van ‘A. Birch Reynardson’, zeer waarschijnlijk Aubrey Henry Birch Reynardson (1853-1935), die als (Engelse) leerling op Schreuders verbleef tussen 1870 en 1872. Het verblijf op Schreuders van Pims broer Pieter (1870 tot 1873), leerling Birch Reynardson (1870-1872), leerling Piet van de Wall Repelaer (1865-1872), leerling Hugo Gevers (1869-1876), leerling Daan Gevers (1866-1874) en leraar George James (januari 1872-juli 1876)⁸⁰ had als gemeenschappelijke periode: de eerste helft van het jaar 1872. De Frans-Duitse oorlog werd uitgevochten tussen juli 1870 en mei 1871, dus Pims herinnering was weliswaar feitelijk vertekend, maar lijkt toch te kloppen als de logeerpertij op Schreuders gedateerd wordt op (het late voorjaar van) 1872. En april/mei was precies de periode dat het weer meestal warmer werd en de cricketspullen weer tevoorschijn werden gehaald.

Het is een duidelijk voorbeeld van het antedateren door Mulier van zijn eigen rol in de sportgeschiedschrijving, maar dat is geen reden om bovenstaande beschrijving (en andere) weg te zetten als ‘niet altijd zo zorgvuldig gewogen en gecontextualiseerd’ en als een typische voetangel van Muliers ‘mythomanie’, zoals Rewijk in 2017 schreef. Dit is juist een uitgewerkt voorbeeld van Rewijks uitspraak dat bronnen van Muliers hand van voor 1900 principieel genegeerd zouden moeten worden, tenzij ze worden ‘geruggesteund door onafhankelijke alternatieve bronnen’, of als ze dienen als secundaire bron.⁸¹

De zevenjarige Pim Mulier verbleef dus in het voorjaar van 1872 enige tijd op Schreuders toen zijn ouders een paar weken op vakantie-excursie naar Frankrijk waren. En Mulier schreef dat begin jaren zeventig op Schreuders ‘Engelsche jongelui’ een voetbal hadden ‘waarmee wat geschopt’ werd.⁸² Tegelijkertijd meldde Louis Biccard in 1901 vanuit Zuid-Afrika dat zijn 32 medeleerlingen in de nazomer van 1875 onbekend waren met de Engelse sporten cricket en voetbal. Het één (Mulier) lijkt moeilijk te rijmen met het ander (Biccard), maar toch: ze sluiten elkaar niet uit. Uit de leerlingenlijsten van instituut Schreuders in het gedenkboekje van 1886 valt op te maken dat er bij aanvang van het cursusjaar 1875 nog maar vijf leerlingen over waren van de lichte jongens die het seizoen 1871-1872 op Schreuders hadden meegemaakt: Hugo Gevers en L.A.C. Gevers, Abel Labouchère, R. Hardenbroek van Bergambacht en Paul Repelaer.⁸³ Kennelijk hadden

80 Dozy, *De Latijnsche school*, 46.

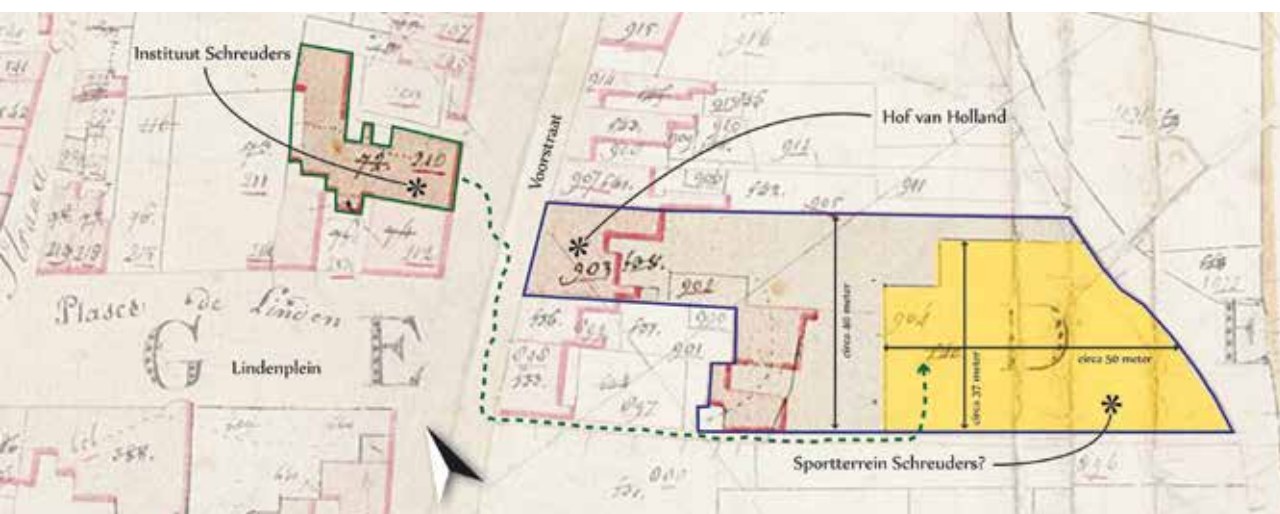
81 Rewijk, Daniël. ‘Enige opmerkingen bij “Kicks en wickets”.’ In: *de SPORTWERELD*, nr. 82-83 (herfst 2017): 47; zie ook: Rewijk, *Captain van Jong Holland*, 52.

82 *Het Sportblad* 17, nr. 44 (4 november 1909): 7; Coops, *Gedenkboek Cricket Bond 1933*, 253. Zie ook over Schreuders: Luitzen en Zonneveld, ‘Kicks en wickets’, 15-18.

83 Dozy, *De Latijnsche school*, 46-47.

deze Nederlandse leerlingen het cricket niet doorgegeven. Mulier noemde als cricketer nadrukkelijk de Engelse leerling Birch Reynardson, leerling op Schreuders van 1870 tot 1872. Het zou goed kunnen dat die zijn eigen cricketset mee had naar Nederland, en dat deze Engelse sportuitrusting samen met Reynardson weer naar Engeland verhuisde, waarna de Engelse sport op Schreuders tussen 1872 en 1875 van het toneel was verdwenen.

Biccard's mededeling over cricket en voetbal op Schreuders is uiterst betrouwbaar, want hij kwam uit de mond van degene die de sportattributen zelf medio 1875 meebracht en de regels van het spel (her)introduceerde, misschien met behulp van de docent Engels George James.⁸⁴ Biccards logistieke beschrijving van de ligging van het speelterrein van Schreuders is compatibel met de kadastrale werkelijkheid van 1876: toen de Leidse studenten in de tuin van de herberg zaten, hadden ze kennelijk vrij uitzicht op het terrein (zie het kaartje onder met de *mogelijke* locatie) waar de jongens van Instituut

Afbeelding 16. Uitsnede uit de eerste kadastrale kaart van Noordwijk die omstreeks 1832 was vervaardigd. Goed zichtbaar is het pand waar sinds 1861 Instituut Schreuders gevestigd was, aan de Voorstraat, schuin tegenover hotel Hof van Holland. Het is niet exact duidelijk waar de leerlingen van Schreuders aan sport deden, maar volgens het getuigenis van Schreuders-alumnus Biccard lag de speelplaats 'aan een gang naast den tuin van het hotel'. Het perceel met nummer 904, met een afmeting van ongeveer 37 x 50 meter, was volgens de kadastrale informatie in gebruik als 'tuin'. Het terrein dat grensde aan de bebouwing van Hof van Holland werd omschreven als 'erf' en zal dus eerder een gebruiksfunctie hebben gekend, wellicht ook als restaurantterras. Het geel gemarkeerde terrein 904, redelijk vrij liggend in verband met rondvliegende ballen, is op basis van Biccards informatie voornamelijk het meest waarschijnlijke *mogelijke* terrein dat de jongens van Schreuders als speelterrein gebruikten, wellicht in onderhuur van Hof van Holland-eigenaar Van Konijnenburg. Bron: Beeldbank RCE. Met dank aan bouwhistorisch onderzoeker Michel van Dam voor de aanvullende Schreuders-gegevens en het opzetten van de schets.

⁸⁴ Ibidem, 44.

Schreuders zich bezighielden met spel en sport.⁸⁵

De mogelijke aanblik van de crickende en/of voetballende jongens zal de leden van het gezelschap “Noorthey” uiterst vertrouwd zijn overgekomen. Ze zullen gepopeld hebben – met Charles Enschedé voorop – om mee te doen. Biccards getuigenis legt voor het eerst een uiterst waarschijnlijke verbinding tussen samen sportende Noorthey-alumni en Schreuderianen, die op deze manier hun krachten konden meten met andere sporters van buiten hun vertrouwde eigen groepje. Dat de jongens van het gezelschap “Noorthey” daadwerkelijk de door Biccard beschreven ‘studenten uit Leiden’ waren, is aannemelijk te maken: daarvoor richten we ons op het vervolg van de boven beschreven buitengewone vergadering op 22 oktober 1876 van het dispuut-gezelschap “Noorthey”, die Charles Enschedé en Gus Huyssen van Kattendijke voor onbestemde tijd hadden verlaten.

Meteen na terugkomst van Charles en Gus in de buitengewone vergadering werd spontaan besloten ter plekke een briefje aan directeur Schreuders te schrijven en naar de overkant van de Voorstraat te brengen, waar Schreuders sinds 1861 met zijn jongenskostschool was gevestigd. Het briefje bevatte het verzoek hem een bezoek te mogen brengen, met als motivatie dat Otto Schreuders instituteur van een zuster-kostschool was, oud-leraar van Noorthey en ‘een fatsoenlijk en vriendschappelijk mensch’. Schreuders reageerde meteen positief en onthaalde de Leidenaren op wijn en sigaren. Na enige tijd verplaatste het gezelschap zich naar de feestdis in Het Hof van Holland, met ‘zusterinstituteur’ Otto Schreuders als eregast aan tafel. Onder invloed van de drank – er stonden ‘vele ledige flesschen’ op tafel – nam het gesprek een hoge vlucht, ‘want eerst eens voerde de Hr. Schreuders onze gedachte naar den cederrijken Libanon, dan weder naar de bevolkte scholen van Eton en Rugby’. Na anderhalf uur te hebben samengezeten bedankte Schreuders de Leidse jongelui voor de aangename ontvangst en nodigde hen uit vooral langs te komen als zij weer eens in Noordwijk waren.⁸⁶

Het is waarschijnlijk dat het de jongens van de Leidse “Cricket-Club” waren die onder leiding van Charles Enschedé in 1876-1877 af en toe – toegestaan door directeur Schreuders – met en tegen de Noordwijkse kostschooljongens speelden, maar bij gebrek aan notulen van de “Cricket-Club” is dat niet met zekerheid te zeggen.

Een algemener geldende constatering is dat de Leidse studenten-“Cricket-

85 Pim Muliers oudere broer Pieter was in de periode 1875-1877 óók student in Leiden. Als oud-leerling uit Noordwijk zal hij ongetwijfeld ook tripjes hebben ondernomen vanuit Leiden naar Schreuders en Het Hof van Holland. Als Pim zijn broer wel eens heeft vergezeld op zo’n tripje, dan zou deze terugblik uit *Cricket*, 87, geplaatst kunnen worden in het voorjaar van 1876, vanuit de tuin van Het Hof van Holland, met Pim als 11-jarige jongen: ‘Ik herinner mij persoonlijk de door [de Engelsche leraar] James verzorgde, lang niet slechte “pitch” op het speelterrein, met zijn vele sociëteiten en tenten, door de jongelui zelf gebouwd of gegraven.’

86 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 519.

Afbeeldingen 17 en 18. Charles Enschedé in circa 1872 op Noorthey (17 jaar) en in Haarlem in 1915 (60 jaar). Bronnen: Collectie Six Amsterdam, Inv.nr. 53395-000 en Collectie Kennemerland, aanwezig in het Noord-Hollands Archief.

Club” een sluimerend bestaan leidde, met héél af en toe een cricketmatch. De studenten hadden duidelijk meer te doen dan sporten, en er waren geen mogelijke tegenstanders: de Amsterdamsche Cricket-Club was net een stille dood gestorven en Utile Dulci in Deventer was wel héél erg ver weg. Mogelijk wist men in het westen niet eens van het bestaan daarvan.

In het studentenweekblad *Vox Studiosorum* werd dat seizoen in Leiden in ieder geval één wedstrijd aangekondigd, te spelen om 12 uur 's middags op donderdag 31 mei 1877.⁸⁷ De 'mittch' ging plaatsvinden op het terrein achter het Leidse café Zomerzorg, dat vlakbij het station lag. Van oorsprong was dat een stationskoffiehuis, maar het kreeg al snel meer bekendheid door de zomeravondconcerten die er werden gehouden. Helaas is er van de match geen verslagje terug te vinden, dus het zou zelfs nog kunnen dat het op het laatste moment – bij gebrek aan belangstelling en/of opkomst – was afgelast, of was uitgelopen op een onderling oefenpartijtje.

Ruim twee weken later, op vrijdag 15 juni 1877, bezochten Otto de Kat en Charles Enschedé hun oude kostschool Noorthey, hoewel daarover in de notulen van het gezelschap “Noorthey” van de vergadering van 5 juni 1877

⁸⁷ *Vox Studiosorum. Studenten Weekblad* 3, nr. 18, Bijvoegsel (31 mei 1877).

– de laatste vóór de grote vakantie – met geen woord werd gerept, laat staan dat het woord ‘cricket’ viel. In een verslag in het *Noortheysch Weekblad* is te lezen dat directeur Kramers de jongens vertelde dat de twee alumni speciaal op bezoek kwamen om ‘cricket op de wei te spelen’, dus het ligt voor de hand om te veronderstellen dat Charles en Otto vooral namens de “Cricket-Club” langskwamen om te kunnen sporten, en niet als vertegenwoordigers van het gezelschap “Noorthey”. De “Cricket-Club” opereerde dus echt onafhankelijk van het dispuutgezelschap.

Gezien de luidkeels geuite vreugdekreten vonden de leerlingen het prachtig dat ze de gelegenheid kregen gekende cricketinput van buiten het instituut te ervaren. Charles ging bij de ene ploeg en Otto bij de andere. Het was duidelijk dat de studenten weer in crickettraining waren gegaan, want ze waren allebei in bloedvorm: Charles als *batsman* en Otto als *bowler*. Tijdens de eerste inning liep Charles in de eerste partij de meeste runs (12 van de 33) en in de tweede partij bowlde hij drie leerlingen uit (er staat: ‘uitgebald Enschedé’). Bovendien ving hij een leerling uit, en zijn maat Otto. Ook in de tweede inning behoorden de Leidenaren tot de uitblinkers. Charles liep 18 van de in totaal 43 runs, terwijl Otto zes leerlingen uitbowlde (‘uitgebald O. de Kat’).⁸⁸

Op de “Noorthey”-vergadering van 17 november 1877 werden twee kers-

Afbeeldingen 19 en 20. Links Dolf van Blommestein in circa 1874 en rechts Carel Loopuyt in circa 1876, beiden dan ongeveer 15 jaar oud. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 664 Album van oud-leerlingen van Noorthey, in 1867 aangeboden aan de heer Kramers.

⁸⁸ Limburg Stirum, Louis (red.). *Noortheysch Weekblad*, nr. 15 (16 juni 1877).

verse Noorthey-alumni als leden van het Leidse gezelschap geïnstalleerd: Adolphe François ‘Dolf’ van Blommestein (1859-1919, op Noorthey van 1872-1875) en Carel Philippe Loopuyt (1861-1917, op Noorthey van 1874-1876), die samen een gemeenschappelijke vriendschapsperiode op Noorthey hadden doorgemaakt. Het was welkome nieuwe input, nu Theo van Tricht geen lid van “Noorthey” meer was, Alfred Insinger zwaar ziek was en Gus van Kattendijke ook al overwogen had als lid te bedanken (maar overgehaald was aan te blijven). “Noorthey”-preses Freerk Tuinhout constateerde dan ook met genoegen dat de crisis waar het gezelschap zich in had bevonden, eindelijk bezworen was.

Zeer waarschijnlijk werden Dolf en Carel ook meteen lid van de “Cricket-Club”, en kreeg het cricket met hun komst een nieuwe impuls, want prompt verscheen elf dagen na hun aantreden het eerste teken van leven van de cricketvereniging sinds mei/juni, en wel in het studentenweekblad *Minerva*: ‘Woensdag 28 Nov. [...] Cricket-Club. Zitting tot inning van contributie en onderteekening der wet.’⁸⁹ Kennelijk was het opstellen van een cricketreglement lang blijven liggen of kwam het vaststellen van de ‘wetten’ dankzij de nieuwe leden in een stroomversnelling.

Maar ook met het reglementsboekje op zak bleef het relatief rustig rond de “Cricket-Club”. Het kan zijn dat leden ervan tussen begin februari en eind juni 1878 af en toe op bezoek gingen bij hun voormalige kostschool om te sporten, maar de enige mogelijkheid om dat te volgen, is de *Noortheysche Courant*, en die verscheen pas weer op 1 juli 1878. Uit die editie blijkt dat er in ieder geval op 26 juni 1878 een cricketmogelijkheid was, toen drie oud-Noortheyenaars hun voormalige kostschool met een bezoek vereerden: Charles Enschedé, Carel Loopuyt en – dat lijkt verrassend – Willem Pieter Wolterbeek (1832-1907). De 45-jarige Willem Pieter had zijn 17-jarige zoon Robert Daniël ‘Daan’ (1860-1920) op Noorthey en aangezien Daan in juli van de kostschool afging, kwam zijn vader hem opzoeken. Hij woonde onder andere de afscheidssoirée bij ter ere van zijn zoon en een andere leerling, waarbij diverse muziekstukken gespeeld werden met zijn zoon als fluitist. Daans jongere broer Jacob Cornelis ‘Jaap’ (1863-1939) zou op 17 april 1879 op Noorthey als leerling starten.

In de *Noortheysche Courant* is over de drie alumni Enschedé, Loopuyt en Wolterbeek te lezen: ‘Hunne komst gaf aanleiding tot de eerste Cricket-partij in de wei in dit jaar. [...] De Oud-Noortheyenaren wilden hun eer ophouden tegen het tegenwoordige Noorthey en het vergelijkender wijze klein behaalde punten toonde dat er bijzonder goed gebowld werd.’⁹⁰ Gezien de formulering

⁸⁹ *Algemeen Nederlandsch Studenten-Weekblad Minerva* 2, nr. 28 (28 november 1877): 170.

⁹⁰ *Noortheysch Weekblad* (1 juli 1878).

lijkt het erop dat alle drie bezoekers meespeelden, en dat Daan zijn teamplek aan zijn vader had afgestaan. Zo vreemd is dat niet, als we bedenken dat Willem Pieter van 1842 tot 1848 op Noorthey had gezeten en dus zo'n drie jaar op zijn kostschool had gecricket. Enschedé en Wolterbeek bowlden en batten er bij het ene leerlingenteam op los, Loopuyt bij het andere. Carel Loopuyt speelde samen met onder meer 'Sir' John Rix en dat gaf net voldoende overmacht om in twee innings (49-46) te winnen van Enschedé en Wolterbeek, die onder meer Jan Willem 'John(n)y' Fransen van de Putte naast zich in het veld hadden staan.

In Leiden aan de universiteit gebeurde er niet zo veel meer met de "Cricket-Club". Op 16 oktober 1878 (met Enschedé als preses, Huyssen van Kattendijke als abactis en De Kat als commissaris van het materieel) en 8 oktober 1879 (met A.L.O. Kollman – geen ex-Noortheyenaar – als preses, Loopuyt als abactis en quaestor en Van Blommestein als commissaris van het materieel)⁹¹ vonden op het terrein achter Zomerzorg matches plaats, waarvan 'vele novitii' deelnamen.⁹² Maar tot de benodigde ledenaanwas leidden deze wervingswedstrijdjes kennelijk niet. Meer cricketactiviteiten vonden er in Leiden op en rond de universiteit niet plaats, anders waren ze wel aangekondigd geweest, of waren er verslagen verschenen. Er waren bij de "Cricket-Club" simpelweg te weinig leden en belangstellenden om twee teams te kunnen formeren.

De enige concrete, redelijkerwijs bereikbare mogelijkheid die de Leidenaren hadden om te cricketen, was afreizen naar hun oude kostschool Noorthey, of naar Schreuders in Noordwijk. En dat deden ze dan ook, vermoedelijk meermaals, zo niet veelvuldig, maar de mogelijkheid om dat in Noordwijk te volgen, is nihil en in het *Noortheysch Weekblad* uiterst summier. De wederopstanding van de kostschoolkrant in Veur na de stop op 3 februari 1878 bleek op 1 juli 1878 een eenmalige actie te zijn geweest, want daarna lag de schoolkrant meteen weer langdurig stil. Er verschenen incidentele edities op 10 november 1878 en op 2 juli 1879, waarna het *Weekblad* pas op 21

⁹¹ *Almanak van het Leidsche Studentencorps voor 1879. Vijf en zestigste jaargang*. Leiden: P. Somerwil, 1879, 113; *Almanak van het Leidsche Studentencorps voor het schrikkeljaar 1880. Zes en zestigste jaargang*. Leiden: P. Somerwil, 1880, 161: 'Gezelschappen van onderscheiden aard.' [...] 'Cricket-Club. A.L.O. Kollman, praeses. C.Ph. Loopuyt, ab-actis en quaestor. A.F. van Blommestein, commissaris van het materieel.'

⁹² *Algemeen Nederlandsch Studenten-Weekblad Minerva* 3, nr. 24 (16 October 1878), 152: 'Berichten. Leiden. 14 October. [...] De Cricketclub hield Donderdagmiddag op haar gewoon terrein een match waaraan door vele novitii werd deelgenomen.' *Algemeen Nederlandsch Studenten-Weekblad Minerva* 4, nr. 20, Bijvoegsel (8 October 1879), 136: 'Quotidiana. [...] Vrijdag, 10 oktober. "Cricketclub." Match te 1½ uren op het terrein achter Zomerzorg. *Vox Studiosorum. Studenten Weekblad* 5, nr. 23, Bijvoegsel (9 October 1879), 'Quotidiana. Vrijdag, 10 oktober. Match des middags te half 2 ure op het terrein achter Zomerzorg.'

november 1879 weer (twee)wekelijks uitkwam, tot aan de zomer van 1881.⁹³

Maar die ene keer dat het *Noorthey'sch Weekblad* (als '*Noorthey'sche Courant*') in de zomer van 1879 verscheen, stond daarin een uitvoerig cricketverslag. De leerlingen waren net aan hun afscheidspartij ter ere van John Rix begonnen ('Het Cricket spel verliest nu helaas bijna zijn beste speler namelijk onzen geachten onderwijzer Sir Rix. Het is te hopen voor de blijvende Noortheyenaars, maar ook voor Noorthey zelf, dat zijn plaatsvervanger weer even goed Cricket speelt dan onzen Sir Rix'), toen Carel Loopuyt, Charles Enschedé en Dolf Blommestein op de speelweide arriveerden, om namens de Leidse "Cricket-Club" mee te doen. Wegens gebrek aan tijd kon er in de nieuwe samenstelling maar één inning gespeeld worden, waarbij de riantе winst (77-16) naar de partij ging waarin drie sterspelers 'uitmunten': het crickettalent 'Johnny v.d. Putte', 'Sir Rix' (19 runs) en Enschedé (18 runs).⁹⁴ Ook Carels jongere broer Henri Loopuyt en de Fries Coert Harinxma thoe Slooten deden mee.

In 1883 keek J. Déking Dura in een artikel getiteld 'Don quixoterie of niet' terug op de recente geschiedenis van de gymnastiek en Engelse sporten in Nederland. In het algemeen schamperde hij als volgt:

'En de spelen; hier en daar kan men op roei- en ijsclubs, en op kinderspeeltuinen wijzen. Maar de groote massa vooral die van 14-18 jaar, als de leeftijd voor hoepelen, priktollen etc. voorbij is, blijft traag als zij was. Van een spelen met

Abbeelding 21 en 22. Henri Loopuyt in circa 1881, ongeveer 15 jaar oud, en Jan Willem 'Johnny' Fransen van de Putte in circa 1874, 13 jaar oud. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 664 Album van oud-leerlingen van Noorthey, in 1867 aangeboden aan de heer Kramers en Collectie Six Amsterdam, Inv.nr. CS 53395-000.

⁹³ Hoe moeilijk het was om op Noorthey een schoolkrant te starten en in leven te houden, blijkt uit een bij 'Van Braam & Comp.' gedrukte, eenmalige oerversie, gedateerd '12 juni 1847', bijgesloten als los vel in het gebundelde boek met de weekbladen 1879-1881. Daarin stond deze passage: 'Gelyk algemeen bekend is, heeft men hier op Noorthey verscheidene malen pogingen gedaan om eene Courant uit te geven; doch hoe dikwijls die pogingen ook herhaald zijn, nimmer is het iemand gelukt langer dan eenige weinige weken in stand te houden; [...] De laatste Courant zoo gunstig bekend onder den naam van Charivari heeft niet langer dan zeven weken geduurd.' Het pamfletje eindigde met: 'Door gebrek aan letters zijn wij genoodzaakt ons weekblad te staken.'

⁹⁴ Clifford, Richard (red.). *Noorthey'sche Courant, Bijvoegsel* (2 juli 1879).

hart en ziel, zooals de jongens te Eton en Rugby football en cricket spelen, van een vereering voor eenig spel, als de Engelsche jonge dames voor lawn-tennis koesteren is geen sprake. "Gebrek aan belangstelling meneer," zou Jan Holland zeggen.⁹⁵

Over de Leidse studenten was hij nóg uitgesprokener:

Van de wandelgezelschappen zal ik liefst maar zwijgen, daar de meesten meer in de rubriek "gezellig verkeer" dan in die der lichaamsoefening thuis behoorren, evenals de kegelclubs. Een cricket-gezelschap, dat vroeger te Leiden door oud-leerlingen van Noorthey werd opgericht, staat in den laatsten almanak met oningevuld bestuur. "Das genügt," zou Pfefferman in "Unsere Frauen" zeggen.⁹⁶

Déking Dura bedoelde de *Almanak van het Leidsche Studentencorps voor het jaar 1882*, uitgegeven eind 1881, begin 1882, waarin de "Cricket-Club" niet meer vermeld stond, en toen dus niet meer bestond. Pas bijna anderhalf jaar later, op 7 maart 1883, kreeg het cricket in Leiden een tweede leven, met de oprichting van de "Leidsche Studenten Cricket-Club", geheel en al zonder inbreng van Noorthey-alumni: J. Bool (preses), F.E. Pels Rycken (abactis), J. Wertheim Salomonson (quaestor), J. van der Willigen⁹⁷ (commissaris van het materieel) en, op het laatst toegevoegd, Otto Schreuders jr. (captain).⁹⁸

Een nostalgische periode van hang naar het gemeenschappelijke kostschoolverleden was in Leiden toen afgesloten, want het gezelschap "Noorthey" bestond al langer niet meer: de laatst genotuleerde vergadering dateerde van 19 november 1879. De vergaderingen waren nog maar één keer per maand en het is duidelijk dat de fut eruit was. In 1881 verscheen nog een boekje van Otto de Kat, met een episch gedicht in Homerische stijl over een reisje van het gezelschap in 1878 naar Antwerpen. Otto de Kat bood het 7 april 1881 aan erelid Kramers aan, met een begeleidend briefje: 'WelEdelGel. Heer, Daar ons gezelschap "Noorthey" tegenwoordig zeer kwijnende is, heb ik bijgaand stukje, dat ik hierbij het genoeg heb u aan te bieden, doen drukken, tot een blijvend aandenken aan het genoeg, dat ons gezelschap ons heeft verschaft.'⁹⁹

95 Déking Dura, J. 'Don quixoterie of niet.' In: Roodhuyzen, H.G., en J.A. Bientjes (red.). *Olympia. Letterkundig-pedagogisch Tijdschrift. Eerste Jaargang*. Deventer: W. Hulscher G.Jz., 1883, 145-176, hier: 173-174.

96 Ibidem, 158.

97 Voorheen Progress (Haarlem).

98 Erfgoed Leiden en Omstreken, Archiefnummer 0260A Inventaris van de archieven van het Leidsche Studenten Corps (deel 2) betreffende de subverenigingen, commissies, (streek-)gezelschappen, genootschappen en dispuuten, 1820-1972 (1990), Inv.nr. 155 Leidsche Studenten Cricket Club: *Reglement van de Leidsche Studenten Cricket-Club*, 8-9.

99 Kat, Otto de. *Noorthey's tocht naar Antwerpen. Een heldendicht in drie Zangen, opgedragen aan de leden van het gezelschap Noorthey*. Leiden: P. Somerwil, 1881. In te zien in: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 367.

Wat de spirit en intentie van het gezelschap “Noorthey” en de “Cricket-Club” het best weergeeft, was het lied dat Freerk Fontein Tuinhout en Otto de Kat, de initiatiefnemers van het eerste uur, gecomponeerd hadden en dat op de vergadering van woensdag 27 maart 1878 voor het eerst ten gehore was gebracht. Het tekent de vriendschapsgeest van de club, de hang naar hun gemeenschappelijke Noorthey-verleden en het zelfbeeld van de leden:

Al ijlt de tijd, met rassche schreên,
Toch bleef, wat wisselde om ons heen,
De band, gelegd in 't lang verleên,
En sluit ons thans nog vast aaneen!

Wat dan ooit wanklen moog, of vall',
Niets dat dien band verbreken zal! —
Wij vreezen ook de toekomst niet,
Maar stemmen vrolijk saam in 't lied:

Vivat! vivat Noorthey!
Heft saam de bekers op!
De studie en de zorg op zij,
De vlag der vreugd in top!

Der vriendschap heerschappij
Alleen erkennen wij! —
Welaan, dat onze leus dan zij:
Vivat! Vivat Noorthey!

REFREIN

Of, vlood 't verleden te gezwind,
En is er menig goede vrind,
Dien, schoon ons 't hart aan hem verbindt,
Ons oog misschien nooit wedervindt, —

Toch leeft ook in zijn vriendenhart
't Gevoel, dat tijd en afstand tart,
Dat balsem in den wonde giet,
Bij 't zingen van ons vreugdelied:

REFREIN.

Of, daalt de zon, en wordt het nacht,
Verslapt in 't eind de levenskracht,
't Verleên wordt dankbaar nog herdacht,
Te samen met het jong geslacht!

Wij zingen, trots ons grijze haar,
 En stemmen samen met elkaar:
 De leeftijd, zij vervreemdt ons niet,
 Verbonden door één zelfde lied:

REFREIN.

5.4 Noorthey-alumni in Haarlem en Den Haag 1880-1882¹⁰⁰

In Haarlem begon cricket in het voorjaar van 1880. De club Progress ontstond spontaan aan het plaatselijke gymnasium, toen een van de leerlingen van een pas opgerichte dispuutclub een voordracht had gehouden over het fysieke nut van de in Engeland beoefende ‘jongensspelen’. Nog dezelfde avond formeerde een groepje van twaalf enthousiastelingen uit diverse klassen van het gymnasium en H.B.S. een cricketvereniging. Twee bronnen beschreven deze gang van zaken: een ruim artikel in het *Haarlemsch Advertentieblad* (22 oktober 1881) en Pim Muliers *Cricket* (1897),¹⁰¹ de tweede waarschijnlijk voor een groot deel gebaseerd op de eerste. De exacte oprichtingsdatum en de naam van de spreekbeurtgevende jongeman werden daarin helaas niet genoemd.

In de studie *Hoe voetbal verscheen in Nederland* is gedetailleerd gereconstrueerd hoe Progress aanvankelijk naamloos opereerde, maar in Haarlem bekend stond als Blauw en Wit, naar de kleuren waarin ze speelden. In gevarieerde bronnen werd de groep cricketjongelui ook nog aangeduid als ‘blauwe cricketclub’¹⁰², ‘Haarlemsche Cricketclub Blauw en Wit’¹⁰³ en ‘de groote Club’¹⁰⁴. Een link tussen deze club en Noorthey is te vinden in brieven van de familie Van Lennep, gericht aan de jongste zoon Sam(uel), die in 1880-1882 verbleef op de gerenommeerde kostschool Bijsterveld in het Brabantse Oirschot. Hierin werd tussen veel familienieuwtjes door ook gecorrespondeerd over de betrokkenheid van (oudere) zoon David bij het vroege cricket en (rugby)voetbal in Haarlem.

Op zaterdag 15 oktober 1881 betitelde To van Lennep in een epistel aan haar broer Sam Blauw en Wit als ‘de club van Bernhardt van Merlen’.¹⁰⁵ Die laatste naam vinden we terug onder de twaalf Haarlemse ‘oprichters’ die Pim Mulier noemde in *Cricket*. Het ging om de 17-jarige gymnasiast jonkheer Bernard Cornelis van Merlen (1862-1942), die op Noorthey verbleef tussen

¹⁰⁰ Passages uit deze paragraaf zonder specifieke bronvermelding zijn gebaseerd op de twee voorstudies voor dit hoofdstuk: Luitzen en Zonneveld, ‘Kicksen en Wickets’; Luitzen en Zonneveld, *Hoe voetbal verscheen in Nederland*.

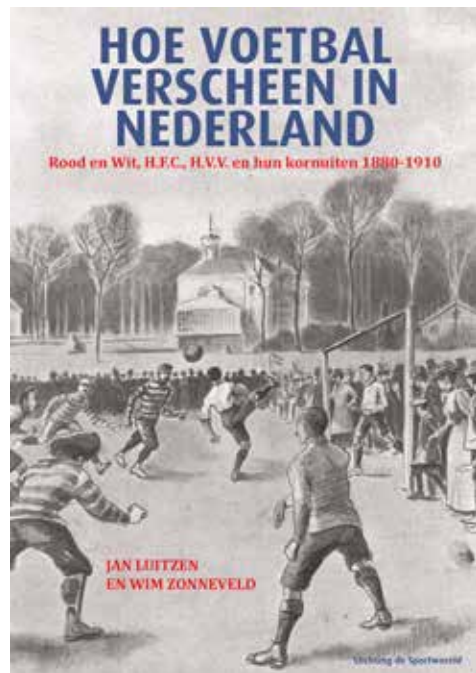
¹⁰¹ *Haarlemsch Advertentieblad* (22 oktober 1881): 1; *Cricket*, 96.

¹⁰² *Haarlemsch Advertentieblad* (22 oktober 1881): 1.

¹⁰³ Noord-Hollands Archief, Archiefnummer 1736 Haarlemsche Cricket Club Rood en Wit te Haarlem.

¹⁰⁴ SA30491/153.

¹⁰⁵ Ibidem.

Afbeeldingen 23 en 24. Omslagen van 'Kicksen en wickets' (2017) en *Hoe voetbal verscheen in Nederland* (2019).

17 augustus 1874 en 7 januari 1876. Na anderhalf jaar Haarlemse H.B.S. stroomde Bernard op 29 augustus 1877 in de eerste klas van het gymnasium in.¹⁰⁶

Zoals gemeld in Hoofdstuk 4 was het *Noortheysch Weekblad* tussen eind juni 1874 en 25 februari 1877 niet verschenen en precies binnen dat tijdsbestek had Bernard zijn kostschooltijd doorgebracht. Als enthousiast cricketer op Noorthey is hij dus niet aanwijsbaar vast te pinnen, maar het kan worden verondersteld dat hij als sportieve ex-Noortheyenaar bij de gymnasiale dispuutclub de betreffende voordracht over de geneugten van Engelse sportbeoefening hield: van de twaalf genoemde oprichters was Bernhard de enige van de gymnasiasten die het spel gedurende langere tijd had beoefend, of in ieder geval op Noorthey van nabij had meegemaakt. De betiteling 'de club van

¹⁰⁶ Begin juli 1882 rondde Bernard van Merlen zijn middelbareschoolopleiding af, waarna hij in Utrecht Rechten ging studeren. Hij behaalde in 1889 zijn doctoraal en promoveerde in 1890 op het proefschrift *Enige opmerkingen over Art. 226 van het Wetboek van Strafrecht* (Utrecht: Lentz & De Haan). Hij was uitermate actief binnen het Utrechtse Studentcorps, als abactis van de Sociëteit 'Placet Hic Requiescere Musis' en sportief als bestuurslid van de Studenten IJclub. Bij het 250-jarige jubileum van de 'Utrechtsche Hoogeschool' in juni 1886 reed hij in de 'Maskerade' te paard mee als 'Johan Graaf van Nassau'. Van 1897 tot 1905 was hij burgemeester van Heiloo, daarna vestigde hij zich rentenierend in De Bilt, waar hij op 13 november 1942 overleed. Bron voor de studentencorpsinformatie: *Feestwijzer. Viering van het 250-jarig bestaan der Utrechtsche Hoogeschool 21 juni – 26 juni 1886*. Utrecht: J.L. Beijers en J. van Boekhoven, 1886. Online: leesmuseum.bibliotheekarnhem.nl/Books/mp-pdf-bestanden/LM03682.pdf (bezocht op 31 juli 2019).

Afbeelding 25. Jonkheer Bernard van Merlen op Noorthey, circa 13 jaar oud. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 664 Album van oud-leerlingen van Noorthey, in 1867 aangeboden aan de heer Kramers.

Bernhardt van Merlen' maakt het in ieder geval uiterst waarschijnlijk dat Van Merlen de initiatiefnemer van de cricketcluboprichting was en later tot eerste president werd gekozen.

Dat die functie van president van een sportclub een scholier het nodige aan prestige en aanzien gaf, maar wél verdiend moest zijn om geclaimd en gehonoreerd te kunnen worden, blijkt uit deze passage over de oprichting in september 1881 van de Haagse cricketclub Olympia, eveneens door een stel scholieren van de plaatselijke H.B.S. onder aanvoering van de latere beroeps-militair Aart de Kock van der Leeuwen (1868-1944)¹⁰⁷:

"t Eenige wat dezen "broekemannetjes" ontbrak waren bat, stumps en bal, om van schoenen, legguards en dergelijke buitensporigheden nu maar te zwijgen. Een brave oom — zoo zijn er! — liet zich vermurwen en gaf nota bene een volledig spel ten geschenke, maar tot in de stoffigste uithoeken van "les" [= Hendrik Sander Isbrücker (5 februari 1866-1931), een van de oprichters] geheugen was de naam van dezen milden jongens-vriend niet meer te ontdekken. Alleen hij wist met zekerheid te zeggen, dat 't niet zijn oom was geweest, aangezien hij slechts de bescheiden functie van "Commissaris van orde" in 't Bestuur bekleedde. En daar De Kock van Leeuwen president der Olympianen was geworden, waagde "les" de onderstelling, dat deze jeugdige hamer-hanteerder 't goed-bedaachte neefje moet geweest zijn. Kon het eigenlijk wel anders en had niet Van Leeuwen de meeste aanspraken op den heet-begeerden eere-titel?"¹⁰⁸

¹⁰⁷ Zie voor uitgebreide informatie over de beginperiode van het militaire cricket en voetbal aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda: Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld. 'Cadetten aan de bal. Van cricket naar voetbal in Breda en Brabant 1884-1900.' In: Klinkert, Wim (red.). *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 71. Breda: Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom', 2019, 191-217.

¹⁰⁸ *De Revue der Sporten* 6, nr. 22 (8 oktober 1912): 338.

Was Bernard van Merlen van midden 1880 tot en met de zomervakantie van 1881 nog de enige Noorthey-alumnus die in Haarlem actief cricket beoefende, vanaf eind augustus 1881 volgden er nog drie jongens die tijdens hun jonge tienerjaren op Noorthey hadden kennisgemaakt met de veldsporten. Ze kwamen naar Haarlem om hun middelbareschoolopleiding voort te zetten aan het gymnasium en zochten daar aansluiting bij een club: Willem

Afbeelding 26. Portret van Frans Adriaan 'Arie' de Graaff (1832-1910), met zijn gezin en kostgangers in Haarlem, ergens in het late najaar van 1881. Staand van links naar rechts: Boudewina de Graaff, Anton Donker, Anna Margaretha de Graaff, Henri Loopuyt, jonkheer Rudolf Six en Jeanne Catharina de Graaff. Zittend: Jan Joost de Graaff, Boudewina de Graaff-van Cappelle, Frans Arie de Graaff en Willem van Welderen baron Rengers. Henri Loopuyt, Rudolf Six en Willem van Welderen waren na hun kostschooltijd op Noorthey naar Haarlem verhuisd om – begin september 1881 – toelatingsexamen te doen voor de derde en vierde klas van het gymnasium. Anton Donker – de vierde kostganger – woonde al sinds medio 1878 bij Frans Arie de Graaff in en speelde sinds het late voorjaar van 1881 bij cricketclub Rood en Zwart. Henri en Willem sloten zich bij Progress aan. Rudolf cricquette eerst bij Rood en Zwart, maar na de opheffing van die club in het late najaar van 1881 verhuisde hij naar Progress. Bron: Fotocollectie RKD, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag, online: <https://rkd.nl/nl>, Afbeeldingsnummer IB1021622.

Bernard Reinier van Welderen baron Rengers (Tytsjerksteradiel 1865-1930, op Noorthey 1879-1881), Rudolf Carel Six ('s Graveland 1865-1915, op Noorthey 1877-1881) en Johannes Henricus 'Henri' Loopuyt (Renkum 1866-1917, op Noorthey 1878-1881). De drie leeftijdsgenoten waren afkomstig van buiten Haarlem en woonden als kostgangers in bij Frans Arie de Graaff, leraar en onderdirecteur van de lokale H.B.S.

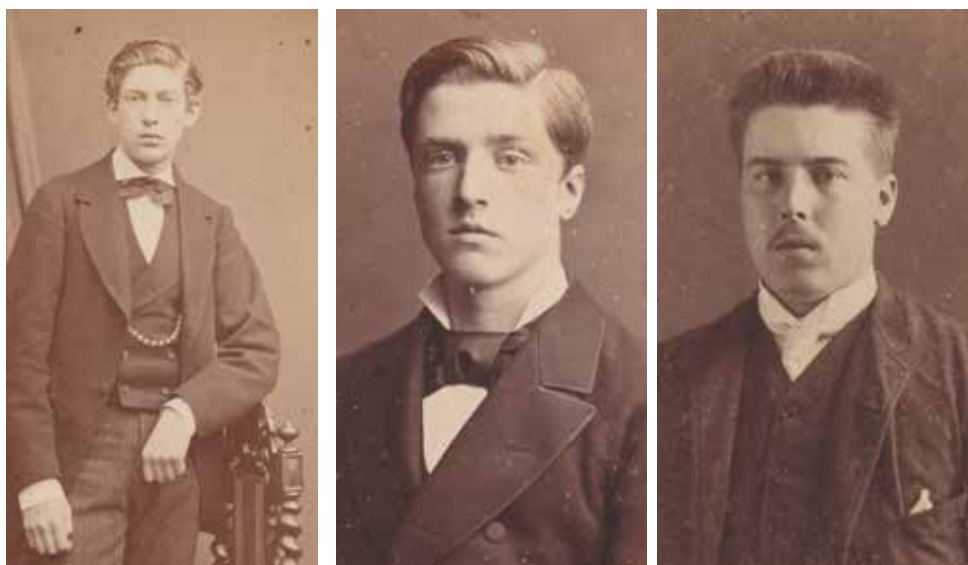
De eerder al kort besproken Henri Loopuyt was de zoon van Johannes Henricus Loopuyt (Schiedam 1829-1879, op Noorthey 1841-1850), die in 1845 als een van de eerste leerlingen onder aanvoering van de Engelse leraar Frederick Martin Cowan met cricketen begon. Ook Henri seniors broers Pieter Cornelis en Jan, plus Henri juniors neven Pieter Loopuyt en Christiaan Joannes Vaillant (met als moeder een Loopuyt) zaten op Noorthey, net als Henri juniors oudere broer Carel Philippe, tussen 1874-1876. De Loopuyts maakten deel uit van een groot kostschoolfamilienetwerk, waar Engelse sport al tientallen jaren tot de traditie behoorde.¹⁰⁹

Toen de 15-jarige Henri junior zich tweede helft augustus 1881 in Haarlem aanmeldde bij het nog jonge Blauw en Wit, was het nog maar een half jaar geleden dat hij op Noorthey de initiatiefnemer was geweest van de "Noorthey Cricket Club". Hij was op zijn kostschool dus een actief cricketer, met bestuursaspiraties. Henri's inspirator zal zijn 19-jarige broer Carel zijn geweest, die tweede helft augustus 1881 secretaris was van het Leidse gezelschap "Noorthey" en secretaris-penningmeester van de "Cricket-Club", opgezet door de Leidse oud-Noorthey-studenten. Henri had de smaak van het besturen toen al goed te pakken, want volgens de *Gymnasten-Almanak 1884* was hij in het najaar van 1883 'president' van Blauw en Wit.¹¹⁰ Het zou goed kunnen dat hij dat in de late zomer van 1882 ook al was, toen Bernard van Merlen zijn lidmaatschap moest opzeggen, omdat hij in Utrecht Rechten ging studeren. Op 18 december 1883 werd de pas 17-jarige Henri geïnstalleerd als bestuurscommissaris van het eerste bestuur van de Nederlandsche Cricket Bond.

Willem van Welderen baron Rengers en jonkheer Rudolf Six zaten samen met Henri Loopuyt in de "Noorthey Cricket Club", dus ook zij wisten sinds 20 maart 1881 wat het was om in georganiseerd clubverband te cricketen. Willem van Welderen volgde in Haarlem zijn makker Henri Loopuyt en werd meteen lid van Blauw en Wit. Rudolf Six' cricketloopbaan in Haarlem ging een andere kant op.

¹⁰⁹ Op 8 april 1884 behoorden de broers Jacob Loopuyt (Schiedam 1865-1937) en Jan Loopuyt (Schiedam 1866-1935) tot de oprichters van de Schiedamse voetbal- en cricketvereniging Hermes, met cricket vanaf 1884 en voetbal vanaf 1890. Jacob en Jan waren zonen van de in de tekst vermelde Jan Loopuyt, broer van Henri senior en Pieter Cornelis. Bron: *Rotterdamsch Nieuwsblad* (17 maart 1944): 1, met dank aan Wim Zonneveld.

¹¹⁰ *Gymnasten-almanak voor het jaar 1884. 7^e Jaargang*. Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1884, 60-61.

Afbeeldingen 27, 28 en 29: De broers Jan en Willem Six en hun neef Rudolf Carel Six, ongeveer, 17, 16 en 20 jaar oud, in respectievelijk circa 1874 en 1885. Collectie Six Amsterdam, Inv.nr. CS 53393-000 en CS 53393-001.

Net als Henri kwam Rudolf Six, de goede vriend op Noorthey van de door zelfdoding om het leven gekomen Gerard Fontein Tuinhout, uit een familie met een lange historie op het jongensinstituut. Zijn vader Pieter Hendrik en diens broer Jan Pieter hadden op Noorthey gezeten, net als Jan Willem, Willem en Hendrik Maurits Jacob, drie volle neven uit het geslacht Van Loon. Vier van hen genoten hun Noorthey-opleiding vóór de introductie van cricket in 1845, maar de jongste van de Van Loon-broers was jonkheer Hendrik Maurits Jacobus van Loon (op Noorthey: 2 mei 1842-5 juli 1849), de directe getuige die Pim Mulier voor zijn naslagwerk *Cricket* had geïnterviewd over het vroegste cricket op Noorthey. Net als Rudolf Six tussen 1877-1881 hadden eerder ook zijn oudere neven Jan (op Noorthey 1871-1874) en Willem (op Noorthey 1873-1877), de zonen van oom Jan Pieter, volop meegedaan met het cricket en gandi op Noorthey. Op familiefeestjes van de Six'en zullen er regelmatig sportieve anekdotes zijn opgehaald. Toen Rudolf eind augustus 1881 in Haarlem arriveerde om toelatingsexamen te doen voor de vierde klas van het gymnasium, sloot hij zich niet bij de oudste club Blauw en Wit aan, maar begon hij bij een ander Haarlems cricketclubje. En daar was een goede reden voor:

In deze Haarlemse begintijd van het cricket, voorjaar 1880-mei 1881, hield de groep sportende schooljongens – aangeduid met de namen Blauw en Wit of 'de club van Bernhardt van Merlen' – zich vooral bezig met oefenen en het

cricketniveau opkrikken middels onderlinge partijtjes. Wedstrijden werden er pas gespeeld toen er mei/juni 1881 nóg drie beginnende clubverbanden ontstonden: Rood en Zwart, Zwart en Geel (later omgedoopt tot Eendracht) en Rood en Wit (eind oktober 1881 kort verangelsaksiseerd tot Practice, maar dat werd binnen een week weer teruggedraaid).¹¹¹ Dit cricketgroepje Rood en Zwart van vooral 15- en 16-jarige jongens uit de tweede en derde klas van het gymnasium stond onder aanvoering van de vier initiatiefnemers: David van Lennep (derde klas), Pim Mulier, Wim Schorer en Job Posthuma (tweede klas). Deze vier jongelui rekruteerden voor Rood en Zwart cricketmanschappen in hun respectievelijke netwerken: de klassen van het gymnasium waarin ze zaten en de eigen familiekring. David van Lennep wierf vijf klasgenoten voor Rood en Zwart: Anton Lodewijk Donker, Willem van Rijn, Levinus Johannes Janssen, Gerlof van Vloten en Johannes Hendrikus van Dorsten. Uit de tweede klas enthousiasmeerden Mulier, Posthuma en Schorer vier van hun vriendjes: Johannes Diderik Bierens de Haan, Adriaan Pieter Boomsma, David Andreas Boon en Jan Kruseman, en vanaf begin september 1881 kwam daar hun klasgenoot Rudolf Six bij. Bij elkaar maar liefst veertien cricketers uit de eigen schoolgelederen.¹¹² Rudolf was een achterneef van David van Lennep¹¹³ en kwam regelmatig over de vloer bij de Van Lenneps, zo blijkt ook uit de Van Lennep-correspondentie. In een brief van vrijdag 9 september 1881 meldde moeder Sophia aan haar zoon Sam in Oirschot bijvoorbeeld: 'Rudolf Six komt zond. eten.'¹¹⁴ Omdat Rudolf dus close was met David van Lennep en bij Mulier, Posthuma en Schorer en andere Rood en Zwart'ers in de derde klas terecht was gekomen, koos hij voor cricket bij Rood en Zwart.

Deze cricketende jongensgroepjes groeiden in Haarlem pas uit tot serieuze clubs toen er een belangrijke wedstrijd op de Maliebaan in Den Haag had plaatsgevonden: een cricket-treffen op 26 en 27 augustus 1881 tussen de uit Engeland overgekomen Uxbridge Cricket Club en een nationale Nederlandse combinatie.

Het bezoek van de gerenommeerde Uxbridge Cricket Club – met een cricketverleden dat terugging tot 1789 – was voorbereid middels een advertentieoproep in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 15 mei 1881, waarin '[a]n English team of cricketers, consisting of eleven gentlemen

111 Zie voor een uitgebreide reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van de eerste Haarlemse cricketclubs: Luitzen en Zonneveld, *Hoe voetbal verscheen in Nederland*, 25-45 en 57-72.

112 Mulier, *Cricket*, 97; Noord-Hollands Archief, Archiefnummer 1383 Rector van het Stedelijk Gymnasium te Haarlem, 1873-1981 en Archiefnummer 3525 Rechtsvoorgangers van de Spaarne Scholengemeenschap te Haarlem, 1864-1969.

113 Om precies te zijn: de broers Jan Six (1857-1926) en Willem Six (1859-1919) waren volle neven van David van Lennep. Hun moeders waren zusters uit de familie Teding van Berkhout. Rudolf Six was een volle neef van Jan en Willem, via hun vaders, die broers waren.

114 SA30491/153.

Afbeelding 30. Het gezin Van Lennep rond 1884, zonder de dan al overleden vader Cornelis van Lennep (1823-1874). Staand, uiterst rechts: Samuel 'Sam' (1866-1943). Zittend, vanaf tweede van links, Adolf George 'Dop' (1862-1931), Anna Catharina 'To' (1867-1927), Sophia Wilhelmina Petronella van Lennep-Teding van Berkhout (1829-1901) en David Eliza van Lennep (1865-1934), medeoprichter van cricketclub Rood en Zwart, voorloper van voetbalclub H.F.C. Bron: <https://ilibrariana.wordpress.com/2012/04/17/huizen-welgelegen-in-heemstede/>, Hans Krols weblog over de geschiedenis van Heemstede en Zuid-Kennemerland.

players' het idee opperde om een 'friendly *Game of Cricket*' te spelen tegen '22 gentlemen, residing in Holland except professional cricketers'. De Engelsen hadden de intentie om het cricket in Nederland een *boost* te geven, zo blijkt uit het verslag in de *London Evening Standard* van 29 augustus 1881: 'The chief purpose of the match was to introduce cricket in Holland, and it was to forward this object that Mr. [Edward] Willis accepted the invitation to take over an Eleven.' Ook Willis' tegenhanger Jaap van Stolk, teamcaptain van het Nederlandse combiteam, ervoer als doel van de internationale match 'kennismaking met het ware cricket'.¹¹⁵ Op het gebied van de teamsport cricket beschouwde Van Stolk Engeland dus als referentiecultuur.

De '22 gentlemen' die van Nederlandse zijde de gelegenheid werd gegeven mee te doen en te leren, werden gerekruteerd uit de relatief jonge clubs met enige cricketervaring. De in 1878 opgerichte Haagsche Cricketclub leverde als coördinator van de match een volledig elftal, met onder meer de 18-jarige Rudolf Johan Hendrik Patijn, een zoon van Gerard Jacob Patijn, de burgemeester van Den Haag, die als student in 1856 en 1857 secretaris was

¹¹⁵ Coops, J.W.G., e.a. (red.). *Haagsche Cricketclub 1878-1928. Gedenkboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan*. 's-Gravenhage: Moorman's Periodieke Pers, 1928, 6-7.

geweest van de Afro-Batavian Cricket-Club in Utrecht. Van het in 1875 opgerichte Utile Dulci uit Deventer werden ‘een stuk of acht’ spelers uitgenodigd om te participeren, maar op basis van financiële draagkracht meldden zich uiteindelijk maar vier spelers aan die bereid waren de reis naar Den Haag te maken, met elk een sponsoring van acht gulden uit de clubkas op zak. Deze geldelijke ondersteuning ‘om de club in goeden naam te brengen’ kwam pas na lange ‘deliberaties’ en ‘hevige disputen’ tot stand met negen leden voor en vier tegen, want de financiële reserve van U.D. was uiterst matig. Om goed voorbereid op pad te gaan wilde een van de vier eerst nog wel weten of er ‘boven- of onderhands gespeeld zou worden en met open of gesloten bat’.¹¹⁶

Na deze domper van vier in plaats van acht redelijk ervaren U.D.’ers moest de 16-jarige Charles Verhulst, organiserend contactpersoon van H.C.C., improviseren. Hij had al drie spelers van Blauw en Wit uitgenodigd om het 22-tal te completeren en de Haarlemse club had onder meer de 18-jarige ex-Noortheyenaar jonkheer Bernard van Merlen afgevaardigd, die kennelijk als een cricketcrack werd beschouwd. Om aan de resterende vier spelers te komen bleef er nog één respectabel Nederlands gezelschap met een langere crickettraditie over: de jongenskostschool Noorthey. Bewijs is er niet voor, maar vermoedelijk contacteerde Verhulst directeur Kramers met de vraag welke redelijk ervaren Noortheyenaars – vooral niet al te (piep)jong – hij nog zou kunnen uitnodigen om te laten aantreden tegen de door de wol geleverde Engelsen. Wie er ook selecteerde in Veur, het werden alumni: Kramers’ zoons Johannes ‘Jan’ en Hendrik ‘Henk’, studenten in Leiden, 21 en 19 jaar oud (en wellicht ook lid van de Leidse “Cricket-Club”), de twee maanden eerder van Noorthey afgezwaaide, 15-jarige Henri Loopuyt (die zich net had aangesloten bij het Haarlemse Blauw en Wit) en de 19-jarige Jan Willem ‘Johnny’ Fransen van de Putte. Jan, Henk en Johnny hadden ruim vijf jaar met elkaar op Noorthey gezeten (van december 1872 tot medio juli 1878) en waren met Henri kostschoolgenoten geweest gedurende het eerste half jaar van 1878.

De vier wisten op cricketgebied dus wat ze aan elkaar hadden en ze waren waarschijnlijk de beste Noorthey-cricketnamen die directeur Jan Henk Kramers op dat moment te binnen schoot. Dat hij qua ingeschatte cricketvaardigheden gelijk had, blijkt uit het *Gedenkboek H.C.C. 1928*, waarin captain Van Stolk 47 jaar na dato constateerde dat er onder de Noorthey-alumni een paar batsmen waren ‘die lang niet onverdienstelijk het hout er op legden’.¹¹⁷ In zijn eigen woorden: ‘[D]e gebroeders Kramer[s] [praesteerden] wat met

116 Notulen van algemene vergaderingen van Utile Dulci in Deventer, op 25 juni, 9 juli en 12 juli 1881. Bron: Archief Koninklijke D.C. en F.C. Utile Dulci 1875, met dank aan Louk Hartong, U.D.-archivaris. Zie ook: Oltheten, Harry. *Het gebeurt overal in den lande. De koninklijke U.D. en de ontwikkeling van de sport in Nederland*. Amsterdam: Rap, 1998. 33.

117 *Geïllustreerd jaarboekje 1916. Met seizoensverslag 1916. Verslagen met cijfers van vroegere jaren. Krasse verrichtingen! (Records)*. Rotterdam: Bieshaar, 1916, 24.

Afbeelding 31. Cricketwedstrijd op de Maliebaan in Den Haag (26-27 augustus 1881) tussen het Engelse Uxbridge en een Nederlands mixteam met spelers van H.C.C. (Den Haag), U.D. (Deventer), Blauw en Wit (Haarlem) en Noorthey-alumni. Getekende impressie door Ch. Rochussen in *Eigen Haard*, nr. 40 (1881): 357.

de bat en Fransen van de Putte [bowlde] niet onverdienstelijk onderhands.’¹¹⁸ Wat betreft Henk, de jongste Kramers, was dat een understatement, want met de plaatselijke bevolking als publiek, onder wie een groep Engelsen en Amerikanen uit Scheveningen en Den Haag, scoorde Henk op dag 2 maar liefst vijftien runs, wat bijna de helft was van het dagteamtotaal van 33. Aan Nederlandse kant was hij dan ook de grote held.¹¹⁹

Het Engelse 11-tal – een B-selectie van Uxbridge – versloeg het Nederlandse 22-tal in één inning overtuigend met 107-47 en een meegereisde Engelse reporter concludeerde dan ook dat het Nederlandse cricket nog van een behoorlijk amateuristisch niveau was: “[T]he fact that [Uxbridge] disposed of their 22 opponents for the ridiculously small totals of 14 and 33 as against 107 in only one innings, goes to show that as yet Dutchmen know next to nothing of cricket.”¹²⁰

¹¹⁸ Coops, *Haagsche Cricketclub 1878-1928*, 6-7.

¹¹⁹ Wedstrijdgegevens in: Neleman en Oltheten, *Over Kriket & Cricket*; Mulier, *Cricket*, 91; *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (27 en 28 augustus 1881); *Algemeen Handelsblad* (29 augustus 1881); *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (30 augustus 1881), gebaseerd op het verslag in het *Dagblad van Zuid-Holland*.

¹²⁰ *Uxbridge Gazette* (September 2, 1881), gepubliceerd in: Griffiths, D.M. *200 Not Out, The Uxbridge Cricket Club 1789-1989*. London: Uxbridge C.C., 1989, 28. In Nederlandse publicaties als: *Geïllustreerd jaarboekje 1916*, 24, en: Coops, *Gedenkboek Cricket Bond 1933*, 86, werd de einduitslag vermeld als 95-47, in het voordeel van de Engelsen.

Pim Mulier was samen met zijn Rood en Zwart-maten Job Posthuma en Wim Schorer bij de internationale match aanwezig en ondanks de verpletterende nederlaag blijkt uit zijn verslag van de match in *Cricket* vooral wat een diepe indruk de Engelse cricketers op de 15- en 16-jarige Haarlemse pubers maakten, niet alleen speltechnisch, maar ook als kleurrijk geheel. Pim Mulier verwoordde die uiterlijke impact zo:

‘Prijzig aangedaan en fel en schel van kleur en tint, schitterend in scharlaken en carmozijn, nanking of violet. Stralend en verblindend was die caleidoscoop van bonte strepen, nieuw de vreemde taal, aantrekkelijk die mooie beenstukken, die handschoenen van slaanders en wicket verdedigers, nieuw de lange tasschen en stralende hoedenlinten, de kleurige wapens op de petten en de kleurige zijden lendendoeken.’¹²¹

Rond die tijd bestelden Mulier en zijn kornuiten in Engeland cricket-materialen en toen de grote kist arriveerde, was dat voor de jongelui een ongekend festijn, want er kwamen flanellen hemden (‘toen een onbekende combinatie’) uit tevoorschijn, geel en zwarte ‘elastieke gordels’, en petten en dassen van geel-zwarte zijde.¹²² Buruma benadrukte in *Anglomanie* dan ook terecht dat de Engeland-gekte vaak een kwestie van stijl was en ‘uiteraard’ op een illusie berustte, ‘net als alle andere soorten ‘-filie’, die gemakkelijk ont-aardden in een vorm van aanstellerij’.¹²³

Het speltechnische aspect was nog wel een issue op de Maliebaan, want de wedstrijd bracht bij de Nederlanders duidelijk aan het licht dat de kennis van het spel niet landelijk-uniform was, maar afhankelijk was van de manier waarop (Engelse) cultuurmakelaars in de diverse steden de cricketregels, crickettermen en cricketrituelen overgedragen hadden en aan de lokale omstandigheden hadden aangepast. Volgens Mulier bleken de U.D.’ers die dag nog nooit gehoord te hebben van ‘over lopen’ na het bowlen van zes ballen. Bovendien waren de Deventenaren niet bereid om een bal achter het wicket te slaan, oftewel een ‘leg-slag’ te plegen, want dat was ‘Spaansch slaan’, en dat was bij U.D. niet geoorloofd, ja zelfs ‘gemeen’.¹²⁴ Mixteam-captain Jaap van Stolk schreef in zijn terugblik dat de Engelsen bij de aanvang van het spel om een ‘umpire’ vroegen. Dat was een nieuwigheid voor de Nederlanders, die het altijd zonder een scheidsrechter hadden gedaan. Gelukkig bevond zich onder de toeschouwers ‘een Engelsch uitzierende heer’ die zich bereid verklaarde de arbitraire taak op zich te nemen: ‘Hij heette Webber, en zijn benoeming

¹²¹ Mulier, *Cricket*, 94.

¹²² Ibidem.

¹²³ Buruma, *Anglomanie*, 16-17 en 25.

¹²⁴ Mulier, *Cricket*, 95; Coops, *Gedenkboek Cricket Bond 1933*, 254.

tot umpire had tot gevolg, dat hij later herhaaldelijk zélf als aanvoerder van, in hoofdzaak Schotsche, elftallen in Holland is komen spelen!’¹²⁵ Het kostte aanvoerder Van Stolk dan ook heel wat hoofdbreken om ‘onder het spel de hoedanigheden zijner medewerkers te weten zien te komen’ en een soort van speltechnische eenheid aan te brengen in zijn 22 cricketers.¹²⁶

De impact van de crickethappening op de Maliebaan was ook om andere redenen enorm, want in diverse steden werd de formalisering van cricket-groepjes tot clubs er door aangeslingerd. In Den Haag werd kort na de ‘Maliebaan-match’ de eerder vermelde cricketclub Olympia opgericht door een groepje H.B.S.’ers. Ook in Haarlem had de ‘mixmatch’ op de Maliebaan een groot effect: de toen nog vier groepjes cricketende jongeren voerden in september/oktober 1881 een professionaliseringsslag door. Voor Rood en Zwart was dat bijvoorbeeld goed te volgen via een brief van moeder Sophia van Lennep aan Sam, op 9 september 1881, aan het eind van de eerste schoolweek: ‘David is vandaag op eene vergadering verkozen tot president van de cricketclub. Zij spelen nu cricket in De Koekamp.’¹²⁷ Gezien de procedureterminologie ‘vergadering’, ‘verkozen’ en ‘president’ lieten de jongens het vrijblijvende sporten achter zich, en bouwden ze hun sportgroepje om tot een

Afbeelding 32. Het ‘Amsterdams’ gekleurde cricketmutsje van Rood en Zwart, circa 1881. Collectie HFC in Haarlem.

¹²⁵ Coops, *Haagsche Cricketclub 1878-1928*, 7.

¹²⁶ *Geïllustreerd jaarboekje 1916*, 24. Arendsen de Wolff, W.G.K., e.a. (red.). *Haagsche Cricket Club 1878-1978. Eeuwboek*. Den Haag: Smits, [1978], 22.

¹²⁷ SA30491/153.

heuse cricketvereniging. Al sinds een paar maanden hulden ze zich in fleurige, Engels uitzierende cricketkleding, getuige een brief van moeder van Lennep, op 18 juni, aan Sam, waarin ze schreef dat zijn broer David bij het cricket 'een rond mutsje of petje met roode en zwarte streepen' droeg. En de Rood en Zwart'ers lieten 'ook dito gekleurde hemden of tricots maken'.¹²⁸ Waarom juist die kleuren rood en zwart? Dat was volslagen toeval. Bij een winkel in Amsterdam had Mulier het mutsje in de etalage zien liggen, waar het uitgestald lag 'in de hoop, dat er een of ander Amsterdammer naar zou grijpen'.¹²⁹ De jongelui van het Haarlemse cricketclubje van David van Lennep en Pim Mulier droegen dus de stadskleuren van de hoofdstad.

Een andere uit Haarlem afkomstige bron geeft de cricketsituatie in Haarlem per 30 oktober 1881 prachtig weer. Op die datum schreef moeder de Booy haar dochter Jo een brief, met daarin enkele zinnen over haar 14-jarige zoon Hendrik 'Henri' of 'Han' de Booy (1867-1964).¹³⁰ Hij was een van de oprichters van Zwart en Geel, samen met Harry Westerveld (1866-1905), die een Engelse moeder had en de logische captain van de club was. Moeder De Booy informeerde Jo als volgt:

'Henri is lid van een club criquetters – aan 't hoofd is Westerveld, een jongen die tot hier toe in Engeland heeft gewoond, die is kaptein. Verder twee Oortten, Veldheer enz. enz. 10 jongens. Er zijn nog twee andere clubs – die van Hen heeft zwarte pet met oranje biezen, de anderen wit met rood en wit-blauw-rood – een club speelt in de Koekamp – een in 't verste veld over 't paviljoen – één bij de Eiken van Ruysdael, dat is die van Henri. Gisteren werden ze door boschwachters verjaagd – maar nu hebben ze de burgemeester permissie gevraagd en die heeft er niets tegen.'¹³¹

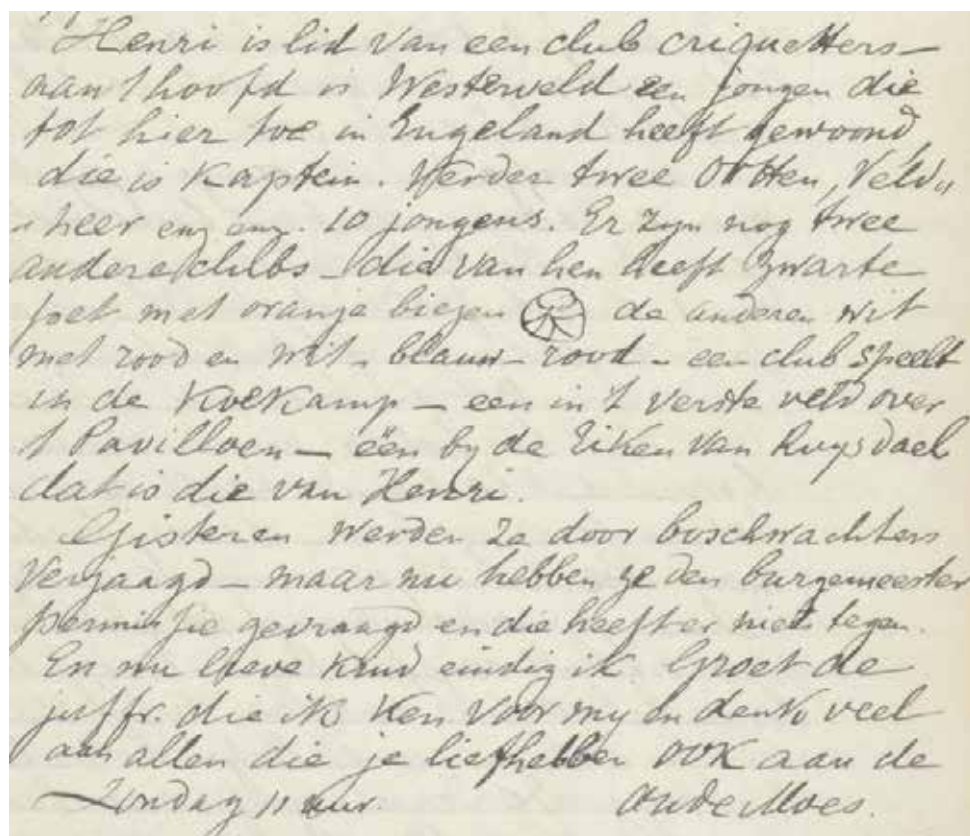
Met de twee 'Oortten, Veldheer' bedoelde ze de broers Felix Louis (1866-1959) en Willem Antonie Ortt (1868-1946), en Jacobus Gerardus 'Jaap' Veldheer (1866-1954). De permissie van de burgemeester om in de Koekamp te mogen cricketen was kennelijk 'vers van de pers', wellicht zelfs op de dag van schrijven verkregen: 30 oktober 1881. Herkenbaar zijn Rood en Wit (spelend in 't verste veld over 't paviljoen), Blauw en Wit (dat behalve blauw en wit in het petje kennelijk ook de kleur rood had en in de Koekamp speelde) en Zwart en Geel. Het 'geel' van Zwart en Geel (spelend bij de Eiken van

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Lotsy, e.a., *Gedenkboek H.F.C. 1919*, 10.

¹³⁰ In 1897 trouwde Henri met Hilda Gerarda Boissevain (1877-1975), een van de dochters van Charles Boissevain, die in Paragraaf 5.5 een rol speelt.

¹³¹ Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 1423 Archief van De Booy, Inv.nr. 14 Afschriften van brieven van haar aan man en kinderen. Brief van A.J. de Booy-de Mol van Otterloo (1827-1882) aan haar dochter Adrienne Johanna (Jo) de Booy (1863-1937). Met dank aan Hans Warnar.

Henri is lid van een club criquetters – aan 't hoofd is Westerveld een jongen die tot hier toe in Engeland heeft gewoond die is Kaptein. Verder twee Otten, Veltje, heer en my. 10 jongens. Er zijn nog twee andere clubs. Eén van hen heeft Zwarte jaket met oranje biesjes. De andere wit met rood en wit. Blaauw – rood – een club speelt in de Voerkamp – een in 't Verste veld over 't Paviljoen – een by de Eiken van Ruysdael dat is die van Henri.

Spiskeren werden ze door boswachters Verjaagd – maar nu hebben ze den burgemeester permissie gevraagd en die heeft er niet tegen.

En nu leve kind eindig ik. Groet de juffe. die ik ken voor my en denk veel aan allen die je liefhebben ook aan de Sunday 11 uur.

Oude Moes.

Afbeelding 33. Het 'cricketters'-fragment uit de brief van moeder De Booy aan haar dochter Jo, op 30 oktober 1881. Bron: Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 1423 Archief van De Booy, Inv.nr. 14 Afschriften van brieven van haar aan man en kinderen. Brief van Adriana Johanna de Booy-de Mol van Otterloo (1827-1882) aan haar dochter Adrienne Johanna (Jo) de Booy (1863-1937). Met dank aan Hans Warnar.

Ruysdael) was dus geel dat naar oranje neigde. In zijn *Jeugdherinneringen* lichtte Zwart en Geel-oprichter Henri de Booy toe waar de gekleurde kleding van zijn team vandaan kwam: 'May Hobson, die toen onze Moeder behulpzaam was in het huishouden had veel belangstelling in die cricketclub, maakte petjes en andere kledingstukken [namelijk dassen] in haar kleuren, die zwart en geel waren.'¹³² Deze 21-jarige Mary Jane 'May' Hobson (1859 Kilkea, Kildare, Ierland – 1923 Utrecht) was bij de familie De Booy terechtgekomen via een kostschoolcontact van een aangetrouwd nichtje. Han de Booy was enthousiast over deze Ierse met wie ze onderdelen van hun wederzijdse culturen konden uitwisselen: 'Zij leerde mij en Lientje Engels en ik leerde haar

¹³² Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 1423 Archief van De Booy, Inv.nr. 242 *Jeugdherinneringen* van een oud-Haarlemmer. Geput uit de memoires van H. de Booy door H.Th. de Booy.

1° Afzetting taete voor schelden, vloeken en
schreuen.

(met verzoek dit te laten, benevens niet mede
"over" te roepen.

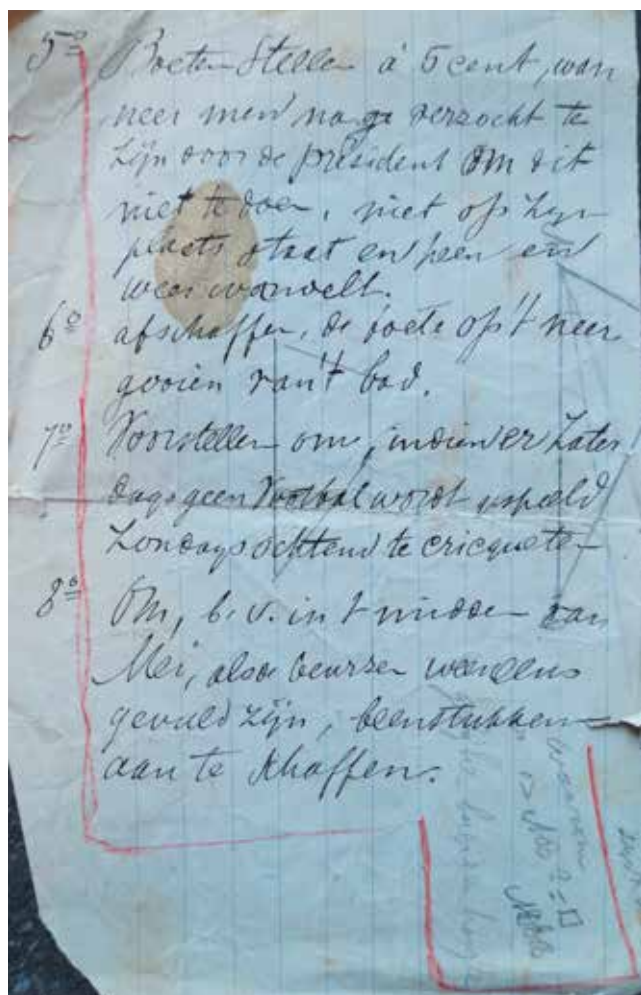
2° Dat de badslui, evenals bij't bowlen, ja-
elke partij verwisselen, dus eerst 1 en
2. dan 2 en 3. dan 3 en 4. dan 4 en 5.
1 en 2, dan 3 en 4. dan 5 en 1, dan 2 en 3.
dan 4 en 5 en dan weer 1 en 2.

3° wenschte ik voort te lees de rekening

en verantwoording van 188 Den 31.
nu is er
~~daarom komt te Kort~~ 2. 80, zijnde ~~4. 85~~ 4. 85
f 0, 70. = te Kort der rekening 30-11-95. boekjes kruisen
f 0, 35. boekjes Inlieu. f 0, 60 had gerepareerd te samen f 1, 25

4° Voortellen ^{als} het lid del Court.

alsoes wordt aangenomen: Komt daarbij
nog f 5. hiervan zou nog afgaan 1° friic
fix ad f 1, 70 en 2° friic + pet del Court = 2. 3
te samen dus zijnde een te Kort van 6, 2
Hierby Komt nog het laatste Clubbed
dus dan wordt het te samen f 12, 80
15/12. 30 x 0, 85 cents.
12. 2. 1

Afbeeldingen 34 en 35. De handgeschreven notitie van Rood en Zwart 1881-1882, waarin sprake was van het spelen van 'Vootbal' en van de betaling van het tricot van Rudolf Six. Bron: Noord-Hollands Archief, Archiefnummer 1736 Haarlemsche Cricket Club Rood en Wit te Haarlem.

hollands. Ze was een grote aanwinst door haar vrolijken aard.¹³³ Deze Engels uitzierende, fleurige styling van De Booy's team zal het groeps- en saamhorigheidsgevoel van de jongens een positieve impuls hebben gegeven.¹³⁴

Moeder de Booy noemde de club Rood en Zwart van David van Lennep en Pim Mulier niet, maar dat kwam waarschijnlijk omdat die jongens vanaf eind oktober/begin november 1881 van het zomerse cricket op het winterse voetbalrugby waren overgegaan (zie verderop in deze paragraaf) 'in het land

¹³³ <http://egoproject.nl/wp-content/uploads/2015/04/Archief-de-Booydeel-1.pdf>, 158; <http://egoproject.nl/wp-content/uploads/2015/04/Archiefde-Booy-deel-2.pdf>, 41. Beide documenten heb ik op 22 augustus 2018 online ingezien, maar inmiddels (d.d. 21 december 2019) staan de documenten niet meer online, vermoedelijk omdat het archief De Booy sinds 2019 te raadplegen is in het Stadsarchief Amsterdam.

¹³⁴ Voor meer informatie over Zwart en Geel, zie: Luitzen en Zonneveld, *Hoe voetbal verscheen in Nederland*, 37-39.

naast Bosch en Hoven'¹³⁵, een particulier bewoonde buitenplaats op de grens tussen Haarlem en Heemstede. Vanaf het late najaar van 1882 switchten ze van rugby naar association-voetbal. De naam Rood en Zwart lieten ze vallen en ze gingen zich Haarlemsche Football Club noemen, want zoals ook dit voorbeeld laat zien: 'Engelsch moest het zijn, anders deugde het niet.'¹³⁶

De anglomanie had de jeugd in Nederland toen stevig in de greep, in ieder geval op sportgebied. Mulier claimde dat hij de initiatiefnemer tot het football was geweest, omdat hij in het najaar van 1881 de eerste rugbybal had aangeschaft. Dat is waar, maar er zal ook stimulerende voetbalaanmoediging zijn geweest van Rudolf Six, zoals hij dat al eerder op Noorthey had gedaan. In het *Noortheysch Weekblad* (10 november 1878) had hij immers al samen met een klasgenoot de dringende oproep gedaan om weer te gaan voetballen. Six was tijdens het begin van het voetbal bij Rood en Zwart lid van de club, zo blijkt uit een handgeschreven notitie, een vergaderstuk van Rood en Zwart, waarin sprake was van het spelen van 'Vootbal' – een woord met fraaie creatieve leenspelling: een soort linguïstische toe-eigening. Het briefje stamt uit het laatste trimester van 1881 en de nog niet zo lang geleden tot de club toegetreden Six wordt genoemd als een van degenen van wie het 'tricot' nog aangeschaft moest worden 'ad f 1,70'.¹³⁷

Het Haarlemse Blauw en Wit had dus onder leiding van Noorthey-alumnus Bernard van Merlen met drie leden geparticipeerd in het Nederlandse mix-team. Van Merlen had tijdens zijn kostschooltijd op Noorthey al ervaring opgedaan met de waardevolle sportinput van zijn toenmalige Engelse docenten Thomas Plummer en Sir Waters, dus hij zal in het najaar van 1881 de entree toegejuicht hebben van een Engelse leeftijdsgenoot, werkzaam als 'employé ten kantore der Imperial Gaz Cy' (Imperial Continental Gaz Association).¹³⁸ Deze jonge Brit die Blauw en Wit kwam versterken en helpen met de cricketprofessionalisering, was William Jabes Wilson, geboren op 2 mei 1861 in Kent, die zich op 24 maart 1880 in Haarlem had gevestigd. Zoals al eerder vermeld zijn in diverse bronnen slechts verwijzingen te vinden naar de 'blauwe cricketclub'¹³⁹, 'Haarlemsche Cricketclub Blauw en Wit'¹⁴⁰, 'de groote Club'¹⁴¹ en 'de club van Bernhardt van Merlen'¹⁴². Waarschijnlijk was het deze William Jabes Wilson die het bestuur van Blauw en Wit – en dus de daarvoor

135 SA30491/153. Zie voor een uitgebreide interpretatie van deze briefmededeling: Luitzen en Zonneveld, *Hoe voetbal verscheen in Nederland*, 46-55.

136 *Het Sportblad* 17, nr. 44 (4 november 1909): 6-9.

137 Noord-Hollands Archief, Archief 1736 Haarlemsche Cricket Club Rood en Wit te Haarlem: los briefje in een archiefdoos.

138 Mulier, *Cricket*, 96.

139 *Haarlemsch Advertentieblad* (22 oktober 1881): 1.

140 NHA1736.

141 SA30491/153.

142 Ibidem.

Afbeelding 36. David van Lennep in circa 1880-1881, 15 of 16 jaar oud. Bron: Collectie Six Amsterdam, Inv.nr. CS 53396-000.

ontvankelijke Noorthey-alumnus Van Merlen – in de laatste week van oktober 1881 overhaalde om zich voortaan te tooien met de Engelse naam Progress. Ook hier gold: ‘Engelsch moest het zijn’.¹⁴³

5.5 Noorthey-alumni in Amsterdam 1882-1886

Na het ter ziele gaan in 1876/1877 van de *Amsterdamsche Cricket-Club* duurde het tot het voorjaar van 1882 voordat er in de hoofdstad weer in clubverband kon worden gecricket, maar toen was het wel meteen goed raak met twee clubs. Op 20 maart werd de Amsterdamsche Cricket-Club R.U.N. opgericht, met de 17-jarige gymnasiast en latere dichter Herman Gorter als eerste president¹⁴⁴ en vijf dagen later de Amsterdamsche Cricket-Club “Sport”.¹⁴⁵

Voor bestuursdata van deze club zijn we aangewezen op de *Gymnasten-Almanaks*, edities 1884 en 1885 (met daarin voor het eerst ook info over dan bestaande cricketclubs), en de zonder gymnastiekgegevens afgesplitste *Sport-Almanaks* vanaf 1886 (met info over cricket- en voetbalclubs). Clubs leverden hun bestuursdata aan het eind van het kalenderjaar aan bij de almanakredactie, dus het eerste bestuur van “Sport” dat we kennen, uit de *Gymnasten-Almanak 1884*,¹⁴⁶ was in ieder geval in december 1883 in functie, en wellicht al eerder. Gezien de oprichtingsdatum van 25 maart 1882 is het waarschijnlijk dat er bij “Sport” rond 25 maart 1883 voor de periode van een jaar een nieuw bestuur was gekozen, en dat was dan het bestuur dat de data voor de *Gymnasten-Almanak 1884* doorgaf. Dat eerst bekende bestuur 1883-

¹⁴³ *Het Sportblad* 17, nr. 44 (4 november 1909): 6-9.

¹⁴⁴ Luitzen, ‘Gorter de sporter’, 103-124.

¹⁴⁵ Passages uit deze paragraaf over het Amsterdamse “Sport”, zonder specifieke bronvermelding, zijn gebaseerd op: Luitzen en Zonneveld, ‘Kicksen en Wickets’, 46-54.

¹⁴⁶ *Gymnasten-almanak 1884*, 60-61.

1884 bestond uit jonkheer Hendrik Daniël Wijnand 'Henk' Hooft (1865-1917), president, Jacob van Schevichaven (1866-1935), secretaris, Bernhard Heinrich Schröder (1865-1918), penningmeester, Pieter Florentius Nicolaas Jacobus 'Floris' of 'Floor' Arntzenius (1864-1925), captain en later speler bij R.U.N., en Herman Philips (9 februari 1868-1943), captain.

Alleen het allereerste oprichtingsbestuur van "Sport" op 25 maart 1882 is dus onbekend en evenzeer is nog onduidelijk of Noorthey-alumni hierbij betrokken waren. Amsterdamse jongelui hadden al eerder belangstelling voor cricket getoond, waarschijnlijk ook onder de indruk van wat ze eind augustus 1881 in Den Haag hadden aanschouwd tijdens de internationale wedstrijd tussen het Engelse Uxbridge en het Nederlandse mixteam, met daarin maar liefst vijf Noorthey-alumni. Deze cricketinteresse blijkt uit een brief waarin de dan 14-jarige scholier Cornelis Anne 'Kees' den Tex (25 mei 1867-1916) op 20 september 1881 schreef aan zijn 15-jarige neef en adelborst Charles Daniël Walrave 'Karel' Boissevain (26 juni 1866-1944). Het was een antwoord op het epistel van de marineman-in-opleiding een kleine twee weken daarvoor, die naar de regels van het cricket had gevraagd:

'Ik informeerde naar regels van het cricketspel bij de familie Kruseman. De beide spruiten uit het geslacht hadden echter geen geschreven en gedrukte regels. Gideon [Kruseman] was zeer vriendelijk door ook in Haarlem naar de regels te vragen. Jan [Kruseman] zei dat hij ze misschien had maar... vandaag hoorde ik dat de regels in de Spaarnestad niet waren daar de Krusemans het spel van andere jongens geleerd hadden. Het spel hadden ze bij Perry gekocht. Vanmiddag ga ik naar Perry en die heeft waarlijk regels maar... in de Engelsche taal. Ik nam dus geen boekje maar het is dadelijk te krijgen. Het spel van de club der Kruselieden heeft 15 à f 20 gekost. [Neef] Charles [Boissevain] die zeer veel verstand van cricket spelen heeft (meer echter nog van een ander spel dat zeer veel gespeeld wordt) zeide dat Perry slecht goed levert. Charles vroeg dus of hij het ook voor jullie uit Engeland van een zijner kennissen wou laten komen. Hij schatte de prijs op 2 Pond of ongeveer f 24. Maar dan krijg je wel beter goed maar de onkosten die op het vervoer komen is waarschijnlijk zeer hoog, daar voor zulke pakjes de vracht zeer hoog is. Papa zegt dat dit wel misschien 10 shillings zal bedragen. Ik weet dus volstrekt niet wat je doen moet. Het zal wel het eenvoudigste zijn het spel van Perry te koopen.'¹⁴⁷

In zijn brief aan Karel refereerde Kees aan hun wederzijdse Haarlemse neven, de broers Gideon 'Gi' Kruseman (9 april 1866-1943) en Jan Kruseman (5 oktober 1867-1949), 15 en 13 jaar en spelend bij het Haarlemse Rood en Wit (Gi) en Rood en Zwart (Jan).

¹⁴⁷ Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 394 Archief van de Familie Boissevain en Aanverwante Families, Inv.nr. 623 Brieven van van neven en nichten, 1878-1912, 1914, 1936, 1941 en 1944. Met dank aan Hans Warnar.

Afbeeldingen 37 en 38. De 14-jarige Handelsschool-ganger Kees den Tex (links) en zijn 15-jarige neef Karel Boissevain, adelborst in opleiding in Den Helder, in april 1881. Bron: Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 394 Archief van de Familie Boissevain en Aanverwante Families, Inv.nr. 500 Fotoalbum van het gezin, soms met onderschriften, 19e eeuw, en Inv.nr. 671 Foto's Karel en Willemien op verschillende leeftijden 1880 ca.-1944.

Ook al betrof het geen Noorthey-alumni, de brief biedt een prachtig inkijkje in de alledaagse realiteit en sociale context van jongelui anno 1881, tussen de 13 en 15 jaar oud, die gezien het tijdstip van de brief door het transnationale cricketfestijn in Den Haag warm waren gemaakt voor het cricketspel. Ze wilden het spel beoefenen en probeerden elkaar te helpen, maar werden belemmerd door de lokale omstandigheden: waar kocht je fatsoenlijk cricketmateriaal en hoe kwam je aan een bij voorkeur Nederlandse versie van de spelregels, zodat de sport ook op een juiste manier aan anderen kon worden uitgelegd? Engels was kennelijk een probleem voor Kees, en zijn inschatting van zijn neef Karel op het marine-instituut Willemsoord in Den Helder was dat die in verband met mogelijke vertalingsnarigheid ook liever in het

Nederlands opgestelde regels zou willen hebben.¹⁴⁸

Kees noemde nóg een neef van de jongens: de 13-jarige cricketexpert Charles Ernest Henri 'Charles' Boissevain (9 mei 1868-1940),¹⁴⁹ zoon van een Iers-Schotse moeder. Deze half-Engelse Charles wist veel van cricket en nog veel meer van 'een ander spel dat zeer veel gespeeld wordt'. Dat laatste was een 'spel' dat voor Kees kennelijk zo onbekend was, dat hij de naam ervan niet wist, maar het is plausibel dat het om football ging. Charles' vader was de rederszoon Charles 'Karel' Boissevain (1842-1927), de befaamde journalist-publicist (en latere hoofdredacteur-eigenaar van het *Algemeen Handelsblad*), gehuwd met de Iers-Schotse Emily Heloïse MacDonnell, die Charles sr. had ontmoet op een reis als (toen nog) jonge zakenman naar Dublin. Charles sr. bewoog zich in een internationale wereld met dermate veel zakelijke, journalistieke en familiecontacten in het Verenigd Koninkrijk dat zijn zoon waarschijnlijk de door Kees geprezen cricketexpert en leverancier van goed Engels materiaal was.¹⁵⁰

Op precies deze manier raakte vader in Nederland ook bekend als een van de eerste bezitters, zo niet de eerste, van een 'boneshaker'-vélocipède, waarover hij in zijn kenmerkende joyeuze stijl schreef: 'Het is moeilijk te bewijzen, maar ik geloof, dat ik onder de allereersten geweest ben, die hier in Holland op een tweewieler gereden hebben. Toen ik in 1867 of 1868 op de "Batavier" mijn Bone-shaker – zooals die eerste ratelende, hossende, zware wielen genoemd werden – van Londen medebracht, hadden de heeren der douane zulk een raar werktuig nooit gezien. Opstijgende, reed ik langs de Boompjes naar het station en de Rotterdammers keken mij met open monden aan, wat voor een Amsterdammer een fier ogenblik was. Weldra kreeg ik echter een koolstronk tegen 't achterwiel. Dit veroorzaakte een minder fier ogenblik.'¹⁵¹

Amsterdam was de eerste stad in Nederland die naast de in 1863 in het

148 Op het adelborsteninstituut in Den Helder leidde Karels belangstelling voor cricket niet tot invoering van deze Engelse sport. In de serie jaarboekjes (almanakken) van de adelborsten was pas in de editie van 1889 sprake van een marineclub met Engelse teamsport als uitgangspunt: 'Football-Club "Concordia". Opgericht 17 oktober 1888'; zie: Zie onder meer: *Jaarboekje der Adelborsten aan het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord. 1889. Achttiende Jaargang*. Den Helder: C. de Boer Jr., 1888, 125. Ook in de jaren erna was er in Den Helder geen cricket op het adelborsteninstituut. Op de Koninklijke Militaire Academie in Breda kwam de introductie van cricket wél tot stand. Daar richtten cadetten-jongelui met cricketervaring, opgedaan als burgers in Den Haag en Haarlem, op 14 april 1884 de Cricket-Vereeniging "Volharding" op. Uit het cricket van "Volharding" kwam anderhalf jaar later, op 30 oktober 1885, op de Bredase kazerneterreinen voetbal voort, in de vorm van de Footballclub "Quick", die in oktober 1895 zou transformeren tot "Velocitas". Zie voor meer info over het cadettencricket en -voetbal: Luitzen en Zonneveld, 'Cadetten aan de bal', 116-143.

149 Charles jongere broer Eugen Jan (1880-1949) zat op Noorthey tussen 1894 en 1897 en was daar een verwoed voetballer (zie Hoofdstuk 6). Twee nichten van Charles' jr. en Eugen Jans vader Charles Boissevain (1842-1927) waren getrouwd met Johannes Wilhelmus Lely, directeur van Noorthey 1893-1907: Constance Boissevain (1851-1883) van 23 december 1880 tot aan haar dood) en Georgina Mathilde Boissevain (1853-1892) van 19 augustus 1885 tot aan haar dood.

150 <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/boissevainc> en <http://www.boissevain.org/NL/frames/charles.htm> (bezocht op 1 augustus 2019).

151 Geciteerd in: *Veertig Jaar A.N.W.B., Toeristenbond voor Nederland*. Eigen Uitgave. 's-Gravenhage: [s.n.], 1923, 1.

leven geroepen H.B.S. een openbare handelsschool oprichtte, 'gefinancierd uit gemeentegelden', met als doel gedegen vakonderwijs voor zonen uit families die in het bedrijfsleven opereerden. In *Deftig en ondernemend* schreef Van Vonderen dat deze jonge generatie kooplieden in spe stond te trappelen om na een driejarige voorbereidende 'cursus' H.B.S. op de tweejarige gespecialiseerde handelsopleiding aan de slag te gaan. Het eerste schooljaar 1869-1870 schreven zich uitsluitend Amsterdammers in, maar het jaar erna sloten leerlingen uit het hele land zich aan en daarna ontwikkelde de school zich tot een interlokaal netwerk van jewelste, met een sterk 'gevoel van verbondenheid onder de leerlingen'.¹⁵² Het leidde zelfs tot een internationaal netwerk, want uit de opgenomen lijst met oud-leerlingen in het *Gedenkboek* van de Handelsschool uit 1919 is op te maken dat de alumni de 'hoogste trappen van den commercieelen ladder bestegen', niet alleen in Amsterdam, maar ook in 'ons geheele land', in Europa en de rest van de wereld.¹⁵³

Kees den Tex zat in september 1881 op deze Eerste Openbare Handelsschool – in de eerste klas, samen met zijn al cricketende neef Gi Kruseman – en behaalde in de zomer van 1884 zijn diploma. In die periode van de Amsterdamse cricketstart zat op die Handelsschool een flink aantal "Sport"-clubleden. In 1882 deden de bestuurders van 1883-1884 Jacob van Schevichaven en Bernhard Heinrich Schröder examen, en het kan verondersteld worden dat ze in maart 1882 als Handelsschool-leerlingen ook twee van de oprichters van "Sport" waren. In datzelfde jaar 1882 legde ook Henri Louis Philips (1863-1935) het Handelsschool-examen af, wiens neef Herman Philips in 1883-1884 captain van "Sport" was, en wellicht ook al in 1882-1883. Een andere mogelijkheid was dat Herman het in de herfst van 1882 overnam van zijn neef Henri, die met het Handelsschooldiploma op zak weer terugkeerde naar zijn geboorteplaats Zaltbommel.¹⁵⁴ De andere twee "Sport"-bestuurders 1883-1884, Henk Hooft en Floor Arntzenius, zaten niet op de Handelsschool of het gymnasium, maar op de Amsterdamse H.B.S.

In 1882 studeerde op de Handelsschool ook David van Eeghen (1864-1909) af, een jongere broer van de latere "Sport"-bestuurder Cornelis 'Cor' van Eeghen (1861-1940) (zie onder), die zelf van 1876 tot 1879 op de school zat. Ook John Charles van Lennep (1864-1921) behaalde in de zomer van 1882 zijn Handelsschooldiploma. Hij was een neef van de eerder genoemde

¹⁵² Van Vonderen, *Deftig en ondernemend*, 183.

¹⁵³ Boissevain, Walrave, e.a. (red.). *Gedenkboek 50-jarig bestaan Openbare Handelsschool te Amsterdam*. Amsterdam: Hollandsche Uitgevers-Maatschappij "Amsterdam", [ca. 1919], 9.

¹⁵⁴ Henri Louis kon in 1883-1884 niet de captain van "Sport" zijn, want na het behalen van zijn diploma aan de Handelsschool werd hij op 30 oktober 1882 weer uitgeschreven uit Amsterdam naar zijn geboorteplaats Zaltbommel. De captain van "Sport" in 1883-1884 kon dus niemand anders zijn dan zijn dan 15-jarige neef Herman Philips. Met dank aan Hans Warnar.

David en Sam van Lennep die in Haarlem al volop cricket en rugbyvoetbal speelden, en in 1886-1887 was John Charles tennisser bij de lawntennistak van "Sport".¹⁵⁵ Ook Adolf George 'Dop' van Lennep (1862-1931), de oudere broer van David en Sam – later eveneens lawntennisser bij "Sport" – zat op de Handelsschool, net als Willem Herman Bicker (1865-1942), een oudere broer van Pierre Herbert Bicker (1866-1945), captain van het "Sport"-voetbalteam in 1886, en Pieter Wilhelm 'Willem' Waller (1869-1938), een jongere broer van Frans (zie verderop), en in 1887-1888 als bestuurslid (penningmeester) betrokken bij "Sport". Een jaar later – in 1883 – deed Anthonie Johannes van Oostveen (1865-1939) examen aan de hoofdstedelijke Handelsschool, in 1886 cricketer en voetballer bij "Sport".

De conclusie uit de briefwisseling Den Tex-Boissevain en uit de gedetailleerde opsomming van de schoolachtergrond van deze Handelsschooljongelui van "Sport" is deze. Ook in Amsterdam waren jongelui na de impactwedstrijd Uxbridge versus het Nederlandse mixteam op 26 en 27 augustus 1881 informeel en in onderlinge potjes aan het cricketen geslagen in het Vondelpark, resulterend in de oprichting van de gymnasiumclub R.U.N. op 20 maart 1882 en op 25 maart van "Sport", de cricketvereniging die voortkwam uit de Amsterdamse Handelsschool. Over "Sport" schreef Mulier in 1897 dat het een 'zeer chique club' was: 'Het materieel, de inrichting, de ontvangsten en feestmaaltijden' waren steeds up-to-date, maar in het 'edele spel' cricket blonk de club minder uit, omdat er maar sporadisch geoefend werd. Maar: de 'diners maakten dit echter ruimschoots weder goed'.¹⁵⁶

Na de oprichting van R.U.N. en "Sport" sloeg een jaar later, op 4 april 1883, in Amsterdam de nóg jongere garde van het gymnasium toe, met de oprichting van de cricketclub Quick. De 15-jarige Abraham Jacob 'Bram' Cnoop Koopmans (1867-1923) was president en captain, de 15-jarige Jan Cornelis Schut (1867-1899) secretaris en de 14-jarige Jacob Pieter Leonard Mercier (1868-1936) penningmeester en 'under-captain'.¹⁵⁷ Een jaar later was Frans Wallers broer Willem secretaris, hun neef Ferdinand Louis Joosten (1869-1927) captain en de latere kunstenaar Richard Nicolaüs 'Rik' Roland Holst (1868-1938) penningmeester.

Het was in deze tijdsperiode dat de boven genoemde journalist Charles 'Karel' Boissevain, vader van Charles (de jeugdige kenner van cricket en 'een ander' Engels spel), op 18 oktober 1883 vanuit Londen onder de titel 'Engelsche Kroniek' op de voorpagina van het *Algemeen Handelsblad* een vlammend, en behoorlijk progressief betoog hield voor het invoeren

¹⁵⁵ Zie Paragraaf 5.8.

¹⁵⁶ Mulier, *Cricket*, 101.

¹⁵⁷ *Gymnasten-almanak 1884*, 58. Met dank aan Hans Warnar.

in Nederland van cricket, football en lawntennis.¹⁵⁸ Van het beoefenen van deze Engelse sporten zouden de jongens ‘kracht, zelfbedwang, moed en goed humeur in het speelveld’ leren. En dat was niet alles: ‘Tucht leert dulden en lijdelyken moed, gehoorzaamheid en nederigheid. Voeg daaraan toe het frissche, mannelijke, vroolijke spel in de open lucht, niet vormelijk en stijf als gymnastiek, maar vol onverwachte wendingen en kansen als een veldslag dan leert ge uw jongens moeielijkheden overwinnen en krachten ontwikkelen.’ Bovendien konden de jongens het zich niet permitteren om in teamverband zelfzuchtig te zijn, zo had hij vernomen van het ‘hoofd’ van een openbare school in Londen:

‘Ze moeten onmiddellijk gehoorzamen en leeren eendracht en samenwerking, ze leeren snel te beslissen, op te merken en alle ledematen te gebruiken. [...] Rijke jonge lui, die niet te werken hebben en liefst volgens Parijsch model zouden leven, wijden nu hun ledigen tijd aan *athletics* en *out-doorsports*. De geheele maatschappij wint daardoor. Vergeet niet, dat zelfbedwang, soberheid en matigheid onontbeerlijk zijn voor ieder die in *sport* wil uitmunten.’¹⁵⁹

Waarna Boissevain de Openbare Handelsschool in Amsterdam in zijn be-toog betrok, aangezien daar op het moment van schrijven zijn zoon Charles junior en achterneef Daniël Gideon schoolgingen (allebei sinds begin september 1883), net als zijn neefjes Kees den Tex en Gideon Kruseman (sinds september 1881).¹⁶⁰ Boissevain stelde in zijn artikel dat cricket vooral in de winter voor Nederland met de ‘drassige weiden’ niet erg geschikt was, maar hij wilde wel graag op de grote voordelen van football en lawntennis wijzen, aangezien ‘dat binnen vier muren, op een bestrate plaats in de open lucht gespeeld kan worden’. Waarna hij een concreet voorstel lanceerde: ‘Onze Amsterdamsche handelschool is door goede tucht en voortreffelijke inrichting en leiding in vele opzichten een modelschool. Ware het niet mogelijk

158 Het stuk in het *Algemeen Handelsblad* is niet ondertekend, maar in *De Turnvriend* 3, nr. 24 (15 december 1883): 425-427, hier: 425, is onder de titel ‘Uit Engeland’ een fors deel van het artikel over ‘het vrije spel’ in Engeland weergegeven, met als verwijzing: ‘hetgeen de heer Ch. B. daarover in het “A.H.” schrijft.’ Volgens <http://www.boissevain.org/NL/frames/charles.htm> (bezocht op 27 december 2019) was hij redacteur (sinds 1868) van het *Algemeen Handelsblad* en werd hij ‘buitenlands correspondent’.

159 Boissevain, Charles. ‘Engelsche Kroniek.’ In: *Algemeen Handelsblad* (18 oktober 1883): 1. Met dank aan Hans Warnar.
160 Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 800 Archief van de Eerste Openbare Handelsschool, Inv.nr., 184-187 Lijst van verklaringen van medici omtrent de gezondheid van leraren en leerlingen, later als bedoeld bij art. 15 KB 29 febr. 1912 Sbl. 97, 1869-1927 4 delen, Inv.nr. 184 1869-1896 sept., Volgnr. 310 G. Kruseman (toelating 30-08-1881), Volgnr. 314 C.A. den Tex (toelating 30-08-1881) en Volgnr. 381 Ch.E.H. Boissevain (toelating 28-08-1883); zie ook: Boissevain, *Gedenkboek 50-jarig bestaan Openbare Handelsschool te Amsterdam*, 54. Uit een brief (27 november 1883) van Gideon Krusemans moeder aan haar dochter Maria (Stadsarchief Amsterdam Archief 287 Archief van de Familie Kam, Inv.nr. 174 Brieven van Annette Kruseman-Boissevain aan haar dochter Maria Kam-Kruseman; ook enkele brieven aan J.B. Kam en enkele brieven aan Gideon, Suze en Jan Kruseman 1869-1894) blijkt dat Gideon de Handelsschool eind november/begin december 1883 ongediplomeerd zou gaan verlaten.

haar dit nog meer te maken, door een paar vakken, die later gemakkelijk bestudeerd kunnen worden, af te schaffen, en onze jongens anderhalf uur *football* en *lawntennis* te laten spelen, volgens Engelsch model?"¹⁶¹

Voor Boissevain was Engeland qua sport hét referentiemodel. Ongetwijfeld wist hij dat een flink aantal jongens van de Amsterdamse Handelsschool op dat moment betrokken was bij het cricket, maar wilde hij vooral ook een

Afbeelding 39. Een aantal kinderen van Charles Boissevain in 1912. Staand van links naar rechts: Eugen Jan (1880-1949, leerling op Noorthey 1894-1897), Hilda Gerarda (1877-1975), Olga Emily (1875-1949), Robert Walrave (1872-1938), Petronella Johanna 'Nella' (1881-1956), Charles junior (1868-1940) en Jan Maurits (1883-1964). Zittend van links naar rechts: Catharina 'Teau' (1885-1922) en Hendrik 'Henri'/'Han' de Booy (1867-1964), sinds 1897 de echtgenoot van Hilda en een van de oprichters van het Haarlemse cricketclubje Zwart en Geel in 1881. Bron: <http://www.cgoakley.org/efa/1842CB.html> (bezocht op 27 december 2019), met dank aan Chris Oakley.

¹⁶¹ Boissevain, 'Engelsche Kroniek'.

lans breken voor football en lawntennis, dat dan niet als het cricket in het Vondelpark zou moeten worden beoefend – buiten het zicht en de tucht van de school – maar juist binnen de school. Een behoorlijk vernieuwend voorstel, en ook nog eens slim, want hij adviseerde de schoolleiding eigenlijk: Engelse sport is gezond en de jeugd is er gek op, dus: omarm het en haal het de school in. Dat laatste gebeurde overigens niet, maar met zijn artikel hielp hij wel met het vormgeven van een maatschappelijk klimaat waarin met een positieve blik naar de snel populairder wordende sport van de jeugd werd gekeken. De invloedrijke journalist Boissevain maakte de tijd rijp voor het spelen van football en lawntennis, en voor het oprichten van clubs in die disciplines.

Zeker is dat het Amsterdamse “Sport”-bestuur in 1883-1884 geen Noorthey-alumni bevatte, maar vermoedelijk wel alumni-leden, die als football-liefhebbers pas later in het “Sport”-bestuur zouden insluizen. De *Gymnasten-Almanak 1885* levert helaas geen info over “Sport” (en dus weten we niets over het bestuur van 1884), maar uit de *Sport-Almanak 1886* blijkt dat in 1885 de naam was uitgebreid tot Cricket- en Footballclub “Sport”, vermoedelijk geïnitieerd door het nieuwe bestuurlijke bloed dat in 1885 was ingestroomd (mogelijk eind 1885 vanuit de tennistak): de gymnasiumvrienden Henrik ‘Henk’ Sillem (12 augustus 1866-1907) en François Gérard ‘Frans’ Waller (1867-1934).¹⁶² Henk Sillem had samen met zijn broer Ernst (8 augustus 1864-1919) – zoons van de eerder besproken Noorthey-alumnus John Sillem en neven van Emile Sillem, oprichter van de Amsterdamsche Cricket-Club in 1871 – tussen september 1879 en juli 1881 op Noorthey gezeten, waarna hij in december 1881 op het Amsterdamse gymnasium in de derde klas was ingestroomd.

Op Noorthey was Henk Sillem twee jaar in de gelegenheid geweest om te cricketen, hockeyen en voetballen. Hij zal daar net als andere ex-Noortheeyenaars in Amsterdam mee zijn doorgegaan en zijn vrienden – zoals Frans – bij de nieuwe sporten cricket en voetbal hebben betrokken. Toch kwamen de makkers niet bij de gymnasiumclub R.U.N. terecht, maar bij “Sport”. Het zal er mee te maken hebben gehad dat Henks broer Ernst voorafgaand aan zijn Noorthey-tijd een jaar (1878-1879) op de Handelsschool in Amsterdam had gezeten, en tegelijkertijd was ingestroomd met “Sport”-bestuurslid van het eerste uur Bernhard Schröder. Ernst zal waarschijnlijk zijn broer Henk en diens maat Frans bij de “Sport”-ers van de Handelsschool hebben geïntroduceerd. Na een paar jaar football in een informele sfeer met gelijkgezinden te hebben beoefend, was rond 1885-1886 blijkbaar ook in Amsterdam de sterke

¹⁶² *Sport-almanak voor het jaar 1886. 1e Jaargang*. Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1886, 43.

behoefte ontstaan om het football in clubverband te organiseren en formaliseren. Kennelijk stonden de jongens van “Sport” daar meer voor open dan het artistiek georiënteerde R.U.N., dat het als club vooralsnog bij cricket wilde laten.

In 1885 werd de 18-jarige Henk Sillem bij Cricket- en Footballclub “Sport” benoemd tot captain en zijn één jaar jongere schoolmakker Frans Waller kreeg de zware bestuurspost van secretaris toebedeeld. Een jaar later werd Frans als secretaris opgevolgd door Cor van Eeghen, sluisde Daan Wolterbeek (op de Veurse kostschool tussen 1876 en 1878) in als penningmeester en bleef Henk Sillem captain. Met de 19-jarige Daan en 20-jarige Henk in het “Sport”-bestuur lijkt door de Noorthey-alumni een soort mini-coup te zijn gepleegd, met als doel het toevoegen van voetbal aan het veldsportrepertoire.

Op 17 november 1885 werd ook nog een zusterclub opgericht: de Amsterdamse ‘Lawn-Tennisclub “Sport”’,¹⁶³ met als president jonkheer Henk Hooft, als secretaris-penningmeester Frans Waller en met Daan Wolterbeek als ‘medebestuurder’. Vanaf 1885 was er in de hoofdstad bij “Sport” dus dubbele Noorthey-input met Henk en Daan bij het cricket, en bij de door hen aan gevoerde eerste clubfootball-pogingen. Bij de Tennis-Club “Sport” zijn behalve Daan Wolterbeek nog veel meer Noorthey-linken te leggen.¹⁶⁴

Op zondag-, woensdag- en zaterdagmiddag oefende “Sport” met onderlinge wedstrijdjes in het Amsterdamse Vondelpark en de zeventien leden tooiden zich daarbij in de clubkleuren rood en zwart (‘die van de gemeente’).¹⁶⁵ De regie over de sportactiviteiten op het weiland bij het Melkhuis in het Vondelpark (zie afbeelding 40 op pagina 283, afbeelding 6 op pagina 230 en afbeelding 7 op pagina 234) was inmiddels in handen gekomen van de Algemeene Olympia Vereeniging, waarvan de Amsterdamse afdeling in maart 1883 in Krasnapolsky was opgericht, met de installatie van het eerste afdelingsbestuur op 1 mei 1884.¹⁶⁶ In het eerder aangehaalde artikel van 18 oktober 1883 prees Charles Boissevain ‘flinke mannen als de heeren Bientjes en Roodhuyzen’, de initiatiefnemers van de Algemeene Olympia Vereeniging, ‘die ijveren om door *Olympia* onze jongens frisch en sterk te maken’.¹⁶⁷

Eind april 1885 kreeg de ‘actieve vereniging tot verspreiding van de bewegingsideologie’ toestemming om in het Vondelpark, vlakbij de melkerij, een

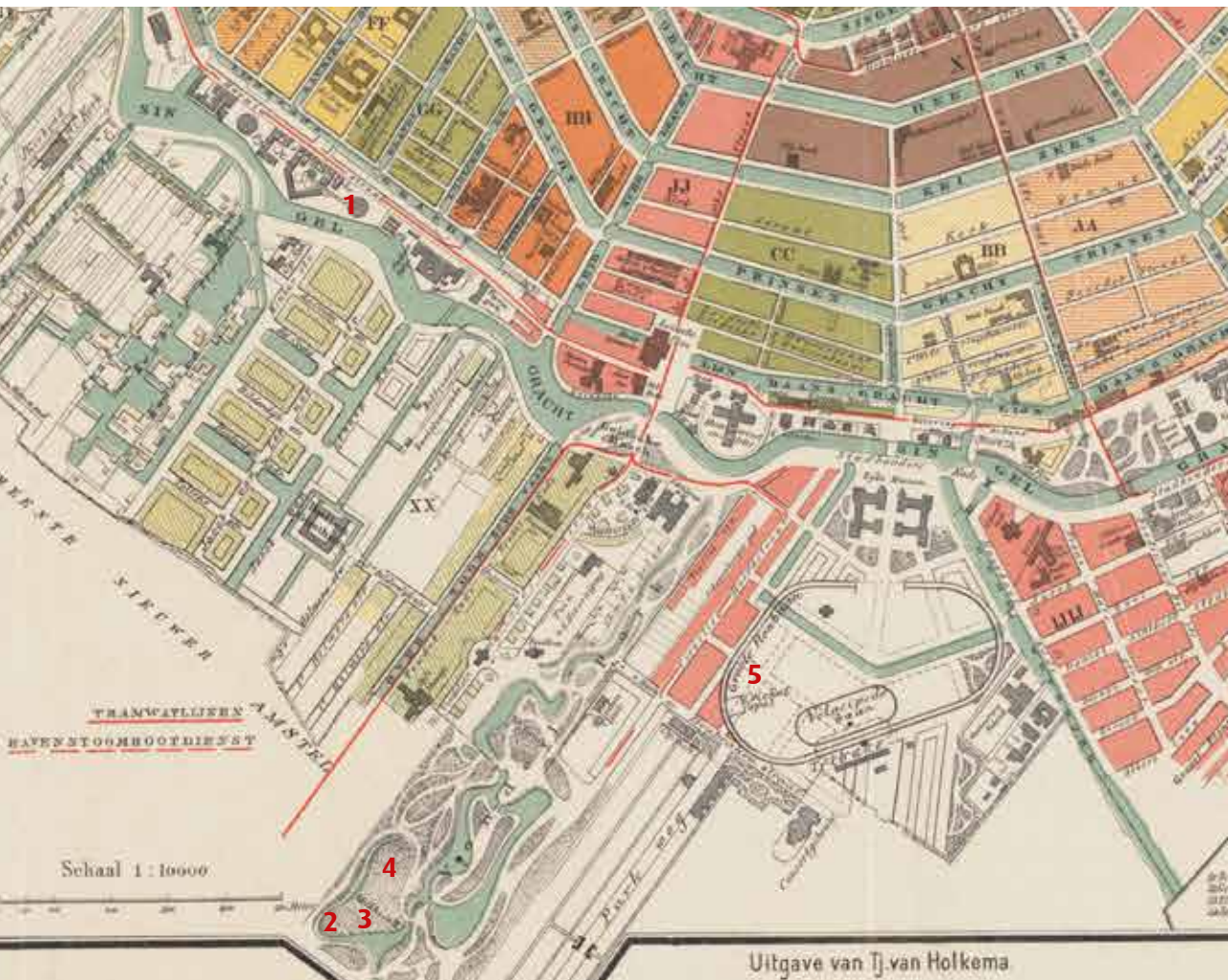
¹⁶³ Ibidem, 43; de oudste nog bestaande tennisvereniging is de Haarlemsche Lawn Tennis Club, opgericht op zaterdag 9 mei 1885.

¹⁶⁴ Zie Paragraaf 5.8.

¹⁶⁵ *Sport-almanak 1886*, 43.

¹⁶⁶ Zie voor de geschiedenis van de Algemeene Olympia-Vereeniging: Zonneveld en Luitzen, ‘Weg met die “Eenzijdige Geestes-dressuur”’, 31-40.

¹⁶⁷ Boissevain, ‘Engelsche Kroniek’.

Afbeelding 40. Kaart van Amsterdam circa 1885, met daarop in rode cijfers aangegeven: 1. de Engelse Gasfabriek in Amsterdam, die in 1883 werd gesloopt, met daar in de buurt de locatie waar de Amsterdamsche Cricket-Club tussen 1871 en 1875 oefende; 2. gymnastiektoestellen in het Vondelpark; 3. twee lawntennisbanen (mei 1885 tot circa eind april 1886) in het Vondelpark; 4. cricketveld van de Amsterdamsche Cricket-Club (mei 1875-oktober 1876), het cricketveld van R.U.N. (vanaf maart 1882) en cricket- en voetbalterrein van "Sport" (vanaf maart 1882) in het Vondelpark; het beheer van dit terrein was vanaf 1883-1884 in handen van de Algemeene Olympia Vereeniging; 5. cricketveld(en) van R.U.N. en vijftien andere kleine verenigingen, twee tennisbanen, vast verhuurd aan "Sport", Deuce, O.T.C., Nos en Amstelclub, en één gymnastiekterrein dat gebruikt werd door negen verenigingen (vanaf 1 mei 1885) op het Museumplein. Collectie Stadsarchief Amsterdam: kaarten van geheel Amsterdam, Amsterdam 1888.

terrein in te richten voor tennis, dat in het verzoek *netbal* werd genoemd.¹⁶⁸ Het overkoepelende doel van Olympia was aanvankelijk om vooral gymnastiek nadrukkelijk te integreren in het opvoedingscurriculum van jongeren,

¹⁶⁸ Steendijk-Kuypers, *Vrouwen-beweging*, 95.

maar in het Amsterdamse Vondelpark kwam daar meteen het al door onder meer R.U.N. en “Sport” sinds maart 1882 beoefende cricket bij, met ongetwijfeld in de wintermaanden informele voetbalactiviteiten. Ook het met behulp van een ‘Wingfield Tennis Box’¹⁶⁹ makkelijk op te zetten lawntennis werd in het voorjaar van 1885 ingevoegd op het weiland bij het Melkhuis, ook ‘Melkerij’ genoemd.

In de studie ‘Kicksen en wickets’ is uitgebreid weergegeven hoe “Sport” vanaf 14 oktober 1883 tot 27 juni 1886 (inter)stedelijke cricketwedstrijden speelde, tegen het Haarlemse Rood en Wit, de Noordwijksche Cricket-Club (van het Instituut Schreuders), de Hilversumsche Cricket-Club en de Haagsche Cricket-Club Olympia. Uit wedstrijdverslagen blijkt dat in 1885 en 1886 steeds meer in de hoofdstad werkzame Engelsen gebruikmaakten van de mogelijkheid om bij “Sport” hun zomersport cricket van thuis te beoefenen, met namen als Thomas Lambart Bladen Spiller (1867-1938), Charles Gandon¹⁷⁰ en verder nauwelijks nader traceerbare namen als Avent en May. In 1886 speelde er bij “Sport” op het Malieveld tegen Olympia zelfs een Engelse cricketprofessional als gastspeler mee: de verder onbekende Thomas Lester.

Na juni 1886 speelde de Cricket- en Footballclub “Sport” geen wedstrijd-cricket meer. Maar het bestuur, met daarin Henk Sillem en Daan Wolterbeek, Noortheyenaars uit de periode dat er fanatiek football op de kostschool werd beoefend, hadden de clubnaam niet voor niets met football uitgebreid. Op 21 november 1886 speelde “Sport” tegen de Haarlemsche Football Club de allereerste Nederlandse interstedelijke voetbalwedstrijd. Op de Koekamp in Haarlem stonden twee voetbalploegen tegenover elkaar die waren samengesteld uit gekende cricketers, van wie een groot deel elkaar in de loop van 1885 en 1886 tijdens cricketmatches goed had leren kennen. Het team van H.F.C. bestond geheel uit cricketers van Rood en Wit, inclusief Pim Mulier die zich, na het opheffen van Rood en Zwart/“H.F.C.” in 1882/1883 en een paar jaar kostschool in het buitenland, in juli 1884 bij Rood en Wit had gevoegd. Hij had de naam H.F.C. meegenomen en die kwam eind 1886 goed van pas, toen de voetbaltak van Rood en Wit een eigen leven ging leiden.

Bij “Sport” stonden maar liefst tien Engelsen opgesteld: Thomas Spiller, en de verder onbekende G. Jowray, Ch. en J. May, Whichcord, Evant, Robbins, Easton, Quill en Nobbe. De enige Nederlander die aan hoofdstedelijke zijde meevoetbalde om de uit-winst van 3-5 binnen te halen, was Noorthey-

¹⁶⁹ Voor de geschiedenis en introductie in Nederland van (het woord) *lawntennis* en Wingfield Tennis Boxes, zie Hoofdstuk 3.

¹⁷⁰ Zie voor uitgebreidere portretten van de Engelse “Sport”-spelers, én van de Rood en Wit’ers die het team van H.F.C. vormden, onder wie de Engelsman Arthur Frederick Pierpoint Hayman: Luitzen en Zonneveld, ‘Kicksen en Wickets’, 122-131.

alumnus Daan Wolterbeek. De reden voor het meedoen bij “Sport” van zo veel Engelsen was tweeledig: ze brachten voetbalervaring in en waren als gast-spelers broodnodig om aan het vereiste aantal van minimaal elf voetballers te komen. Beide ploegen hadden zich goed voorbereid, zo blijkt uit terloopse mededelingen in het wedstrijdverslag: “Sport” had in deze samenstelling ‘slechts twee keer samen gespeeld’, terwijl de Haarlemmers ‘twee hunner matchspelers misten’.¹⁷¹

Bij H.F.C. deed Pim Mulier mee en hij bekende dat zijn teamgenoten en hij al twee dagen van tevoren in de stress zaten en vreselijk tegen de match opzagen, want ze wisten dat er “niets dan groote Engelschen” mee zouden doen.¹⁷² Toen op 19 december 1886 de returnmatch thuis in het Vondelpark werd gespeeld (wederom een eclatante Amsterdamse winst: 3-0) was het halve hoofdstedelijke team omgegooid. De Engelsen Spiller, Ch. en J. May, Easton en Whichcord waren gehandhaafd, maar met de al bekende Charles Gandon (1864-?)¹⁷³ en de nieuwe namen Sowray en Dakin was nog meer Engelse versterking aangetrokken. Daan Wolterbeek was gepasseerd (of geblesseerd), en in zijn plaats speelde Henk Sillem. Het voetbalteam van “Sport” werd gecompleteerd met nog twee Nederlanders die voetbalwedstrijdervaring mochten opdoen: de 17-jarige Willem Waller, de jongere broer van Daans vriend Frans,¹⁷⁴ en Anthonie Johannes van Oostveen. De captains van de twee teams, Pim Mulier en jonkheer Pierre Herbert Bicker, waren ‘ongesteld’, maar wel fit genoeg om als ‘umpires’ op te treden.¹⁷⁵ Deze Bicker had ook een bekende kostschoolachtergrond: hij zat tussen 1881 en 1885 op Schreuders in Noordwijk en was daar een gewaardeerd speler van de in 1882 opgerichte Noordwijksche Cricket Club.¹⁷⁶ Net als Henk en Daan had Pierre Herbert het cricketen geleerd van zijn docent Engels: oud-Noorthey-docent

¹⁷¹ *Nederlandsche Sport* 5, nr. 227 (4 december 1886): 5.

¹⁷² Lotsy, e.a., *Gedenkbboek H.F.C. 1919*, 11.

¹⁷³ *Nederlandsche Sport* 5, nr. 230 (25 december 1886): 5. Zie ook: Luitzen en Zonneveld, ‘Kicksen en wickets’, 129-131.

¹⁷⁴ In ‘Kicksen en wickets’ en *Hoe voetbal verscheen in Nederland* hebben we Frans Waller als een van de Amsterdamse voetballers opgevoerd, maar recent gevonden bewijs (een brief) – met dank aan Hans Warnar – toont iets anders aan. Frans Waller was na een bergongeluk op de Matterhorn (samen met Henk Sillem) rond 16-18 augustus 1886 bijna omgekomen in de sneeuw. In de laatste periode van 1886 was hij ‘nog niet geheel hersteld’ en moest hij ‘naar zuidelijk klimaat’. Op het moment van het schrijven van de brief (22 maart 1887) woonde Frans op kamers in de kostschool van Schreuders in Noordwijk voor privéles, ter voorbereiding op zijn eindexamen gymnasium in Amsterdam. Bron: Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 807 Archief van de Familie Kruseman, Inv.nr. 10 Gideon (1866-1943), Ned. Patr. 40 p. 240 X b), brief van moeder Kruseman aan Gideon. Het is waarschijnlijk dat Willem, de broer van Frans, de voetballer van “Sport” was in 1886 tegen de H.F.C., en niet Frans.

¹⁷⁵ *Nederlandsche Sport* 5, nr. 230 (25 december 1886): 5.

¹⁷⁶ In Erfgoed Leiden en Omstreken, Archief 0083 Familie Dozy, bestand 820, bevindt zich één exemplaar van het geschreven tijdschrift(je) *De Eendracht*, gemaakt door de leerlingen van Instituut Schreuders. Het betreft nr. 27 (12 mei 1884), met als ‘Hoofdredacteur’ J.A. van Pallandt en als ‘Directeur’ P.H. Bicker. Nummers 1 tot en met 26 zijn helaas nog nergens gevonden, net als mogelijke edities ná nr. 27. Net als de *Noortheysche Courant* zou *De Eendracht* berichten kunnen bevatten over Engelse sport op Instituut Schreuders in Noordwijk.

en sportcrack John Joseph Helsdon Rix.

Tot slot is nog interessant om te constateren dat de cricket- en voetbaltak van “Sport” eind 1885 volgens eigen opgave in de *Sport-Almanak 1886* zeventien leden had, terwijl in de edities van 1887 en 1888 bij leden ‘?’ stond. Zekere leden in 1886-1887 waren: Bicker, Hooft, Schröder, Van Eeghen, de twee Wallers en Daan Wolterbeek. Gezien hun cricket- en voetbalervaring in het verleden waren “Sport”-tennissers David van Lennep en Jaap Wolterbeek waarschijnlijk ook lid.¹⁷⁷ Dat maakte negen. Als de bestuursleden 1885-1886 Ernest Mercier en Jacob Schevichaven ook nog worden meegerekend, waren het er elf en missen we er nog zes. Aangezien het er op lijkt dat de Engelsen die eind 1886 met “Sport” meevoetbalden, passanten waren (op Thomas Spiller na)¹⁷⁸ en nooit officieel lid zijn geweest van de cricket- en voetbalclub, komen nog zes leden van de tennisafdeling van “Sport” in aanmerking als mogelijke leden van de cricket- en voetbalclub.¹⁷⁹

5.6 Noorthey-alumni in Goes, Noordwijk en Arnhem 1882-1885

Tijdens de internationale cricketmatch op 26 en 27 augustus 1881 tussen de Uxbridge Cricket Club en de nationale combinatie speelde aan Nederlandse kant de 19-jarige Jan Willem ‘Johnny’ Fransen van de Putte (4 september 1861-1942) mee. Teamcaptain Jaap van Stolk schreef over Johnny dat hij tijdens die wedstrijd op de Maliebaan in 1881 ‘niet onverdienstelijk’ onderhands bowlde.¹⁸⁰

Johnny stamde uit een gezin van tien kinderen (plus een elfde ‘voorzoön’ van een inlandse vrouw), waarvan vader Andries Steven (1826-1912) het in de zeevaart tot kapitein schopte en vanaf december 1851 in Indië opklom tot administrateur op de familie-suikerfabriek Gayam in Pasoeroean op Oost-Java. Zes kinderen werden tot en met 1872 in Indië geboren (Johnny in Pandji) en vier vanaf 1874 in Den Haag, nadat Andries Steven in 1872 was gerepatriëerd.¹⁸¹ Vrijwel meteen na hun aankomst in Nederland werd zoon Johnny vanaf 12 augustus 1872 tot in juni 1880 geplaatst op de jongenskostschool Noorthey.

De door Jaap van Stolk geroemde bowl-kwaliteiten van Johnny waren al

¹⁷⁷ Zie Paragraaf 5.8.

¹⁷⁸ Ook de in de kranten als ‘Avent’ en ‘Evant’ gespelde Engelsman bleef tenminste tot medio 1888 in Amsterdam. Hij was refereë bij de voetbalwedstrijd tussen de V.V.A. en Concordia op 26 december 1887 en speelde als halfback namens de V.V.A. tijdens de tweede voetbalwedstrijd om het ‘championaat’ tegen de Haarlemsche Football Club. Vermoedelijk was hij bij “Sport” via Thomas Spiller betrokken geraakt. Met dank aan Hans Warnar.

¹⁷⁹ Zie Paragraaf 5.8.

¹⁸⁰ Coops, *Haagsche Cricketclub 1878-1928*, 6-7.

¹⁸¹ Fransen van de Putte, Dignus. *Familiegeschiedenis Fransen van de Putte*. Ongepubliceerd manuscript, versie 18 maart 2019, pagina’s 206-211 en 226-228. Met dank aan Dignus Fransen van de Putte voor het beschikbaar stellen van het gedocumenteerde manuscript.

eerder traceerbaar in verslagen in de *Noortheysche Courant* van 27 mei en 16 juni 1877, 1 juli 1878 en 2 juli 1879. De eerder vermelde onderlinge jongens- en docentenpartij op 2 juli 1879 vond plaats op de grote weide van Noorthey en stond in het teken van het aanstaande vertrek van de geliefde docent John Joseph Helsdon Rix. Als gastspelers deden de Leidse Noorthey-alumni Charles Enschedé, Carel Loopuyt en Dolf van Blommestein mee. Tijdens de eerste partij liep Johnny 32 van de 77 runs, en hij stopte pas toen hij werd 'uitgevangen' door zijn makker Henk Kramers. In de tweede partij gooide hij er lustig op los en wist hij drie medeleerlingen uit te bowlen.¹⁸²

Een paar dagen later was er de 'Afscheid Soirée' voor 'Sir Rix' en twee vertrekkende leerlingen. Johnny had wat wijn in zijn glas gelaten om te kunnen klinken op ieders gezondheid en om middels een speechje enkele afscheidswoordjes te kunnen wijden 'aan mijne geachte meester Mijnheer Rix en mijne beide kameraden'. Maar er passeerden zo veel toespraken de revue in zo'n luidruchtige sfeer dat hij ondanks het tikken op zijn glas niet gehoord werd. Johnny zag zich genoodzaakt zijn goed bedoelde wensen voor de vertrekkenden in een stukje te gieten voor de *Noortheysche Courant*: '[Ik] hoop dat die drie, die ons over een paar dagen gaan verlaten, met eene goede gedachte van Noorthey mogen gaan, en de vriendschap die zij over en weer genoten hebben nooit zullen vergeten of minachten, ik geloof dat het iedereen ter harte gaat weer van een paar getrouwe makkers afscheid te nemen en roep nu: "Leve de drie vertrekkenden!"'¹⁸³

Nadat Johnny was afgezwaaid van Noorthey ging hij eerst terug naar Den Haag, maar niet veel later – vroeg in 1881 – verhuisde hij naar Goes waar veel van zijn familieleden woonden.¹⁸⁴ Johnny moest in Zeeland onder de wapenen, maar kon het niet laten om zijn geliefde Engelse sport cricket te bedrijven. Samen met Johannes Cornelis Anthoni Vermande (1862-1931) als secretaris en Louis Adrianus Tindal Hallungius (1859-1932) als penningmeester richtte hij op donderdag 25 mei 1882 de Goesche Cricket-club Luctor et Emergo op, waarvan hij zelf de voorzitter werd.¹⁸⁵ In het krantenbericht hierover (zie de afbeelding onder) werd een 'eerevoorzitter' genoemd,

¹⁸² Clifford, Richard (red.). *Noortheysche Courant*, 4e Bijvoegsel (2 juli 1879).

¹⁸³ Ibidem. Op 27 juni 1880 werd het 60-jarig bestaan van Noorthey gevierd met een soirée voor leerlingen en reünisten, waarbij in een feesttent allerlei uitvoeringen en toneelstukken werden opgevoerd. Johnny participeerde in een oefening gymnastiek en speelt in het mini-ensemble mee dat twee 'Negro songs' ten gehore bracht: 'Skedaddle' en 'U-pi-dee'. Bron: Kramers, *Herinnering feestviering 1880*, 26.

¹⁸⁴ Een oom van Johnny was Isaäk Dignus Fransen van de Putte (1822-1902), in 1881 oud-minister van Koloniën en lid van de Eerste Kamer.

¹⁸⁵ Al in 1873 werd een poging gedaan om een cricketclub op te richten in de omgeving van Goes, toen in het lokale krantje *Volksblad* (31 mei 1873) deze advertentie verscheen: 'Degenen welke wenschen deel te nemen aan de oprichting eener Cricket-Club alhier, gelieve daarvan schriftelijke opgave te doen, onder letter K, aan het bureau van dit blad.' Er was waarschijnlijk niet veel belangstelling, want er is verder niets meer van dit Zeeuwse cricketinitiatief vernomen.

en dat was de uit Haarlem afkomstige Jan Hendrik van der Voort (1852-1925), die eind december 1879 als leraar Engels en Duits was aangesteld aan de 'Hoogere Burgerschool' in Goes.¹⁸⁶ Hij had ruime ervaring in Engeland opgedaan, want als een van de argumenten voor zijn aanstelling in Goes werd in het 'rapport van burg. en weth.' genoemd dat hij beschikte over de onderwijsakte Engels, en Duits had onderwezen 'tot in de hoogste klassen aan het King's college', een prestigieus universiteitsinstituut in Londen.¹⁸⁷ Bovendien woonde Jan Hendriks broer Asuerus (1844-1933) medio 1881 nog steeds in Haarlem, waar hij werkte als leraar aan de H.B.S. Asuerus had als kostganger de al eerder gememoreerde gymnasiumleerling Adriaan Pieter Boomsma (1866-1907), die bij Pim Mulier, Job Posthuma en Willem Schorer in de klas zat en in hun cricketclub Rood en Zwart meespeelde.¹⁸⁸ De relatief al wat oudere bestuursleden – dan begin twintig – probeerden kennelijk te werven via de hoogste klassen van de H.B.S. in Goes, met als contactpersoon de leraar Engels.¹⁸⁹

Afbeelding 41. 'Gemengd bericht' uit de *Goessche Courant* van zaterdag 27 mei 1882.

Er is niet zo heel veel bekend over deze eerste Zeeuwse cricketclub. Als laatste teken van leven verscheen in de *Goessche Courant* van 19, 24 en 26 april 1883¹⁹⁰ nog deze advertentie: 'Goesche Cricket-club Luctor et Emergo. Contributiejaar 1 Juni 1883-31 Mei 1884. Zij, die zich voor 1 Mei '83 als lid aanmelden, kunnen de oefeningen gedurende die maand *gratis* bij wonen. Het Bestuur.' Kennelijk zat de club te springen om leden, en was een gratis maandlidmaatschap – het uiterste middel om jeugdige Zeeuwse cricket-

186 *Het Nieuws van den Dag* (16 december 1879): 2; *De Wekker* 39, nr. 56 (15 juli 1882): 3; *De Wekker* 39, nr. 59 (26 juli 1882): 3. Per 1 september 1882 werd Van der Voort benoemd als leraar aan de 'Rijks Hoogere Burgerschool' in Gouda.

187 *Goessche Courant* (16 december 1879): 2.

188 Met dank aan Hans Warnar.

189 Zie ook: Helsloot, Johannes Ignatius Antonius. *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896*. Amsterdam: P.J. Meertens Instituut, 1995, 429.

190 In *De Turnvriend* 3, nr. 12 (15 juni 1883): 283, is te lezen dat precies in deze periode in Middelburg enige 'jongelieden' een cricketclub hadden opgericht, met als naam "Eendracht maakt Macht". Het bestuur bestond uit: 'W.G. de Borst Verdoorn, president; F.G. van Panhuijs, secretaris-penningmeester; J.W.J. Pompe van Meerdervoort.' Volgens de *Gymnasten-Almanak 1884* werd E.M.M. opgericht op 21 april 1883. In de *Goessche Courant* (17 april 1884) staat vermeld dat nét iets eerder in het Zeeuwse Nisse "Sparta" was opgericht: 'Sedert ongeveer een jaar bestaat hier onder de jongelingen eene vereeniging "Sparta" geheeten, ter beoefening van het cricket-spel.' Met dank aan Hans Warnar.

geïnteresseerden te werven – geen succes, want veel meer is er over de club niet te vinden.¹⁹¹ De club bestond in ieder geval nog in de zomer van 1883, want meteen nadat half juli 1883 het voorstel was aangenomen om een overkoepelende cricketbond op te richten, startte de Haagsche Cricket-Club, de initiatiefnemer, volgens *Nederlandsche Sport* van 8 september 1883 briefwisselingen met mogelijk toe te treden clubs, waaronder een cricketclub uit Goes en een uit Middelburg.¹⁹²

Het is gezien de verdere afwezige berichtgeving na april 1883 in de *Goessche Courant* uiterst onwaarschijnlijk dat Luctor et Emergo langer bestaan heeft dan tot ‘31 Mei 1884’. Johannes Vermande, een van de drie oprichters, was in september 1883 al naar Amerika geëmigreerd,¹⁹³ waar hij als John Vermande uitgroeide tot een van de beste biljartspelers van Noord-Indiana, met een reputatie als geducht pokeraar.¹⁹⁴ Met Luctor et Emergo zal het in ieder geval in 1885 over en uit zijn geweest, want voorzitter Johnny verhuisde dat jaar naar Arnhem, waar hij in februari als vennoot werd vermeld in “F.H. en R. Fockema”, een ‘commissiehandel in effecten en kassierderij’.¹⁹⁵ Hij werd in Arnhem herbenoemd bij de Dienstdoende Schutterij als tweede luitenant en klom ruim een jaar later op tot ‘1ste-luitenant’.¹⁹⁶

Gelukkig voor de plaatselijke cricketers rustte Johnny in zijn nieuwe woonplaats niet op zijn lauweren. Niet lang na zijn aankomst, bij het aanbreken van het zomersportseizoen, was hij ook hier betrokken bij een cricketinitiatief. In *Nederlandsche Sport* verscheen op 2 mei 1885 dit bericht:

Te Arnhem heeft zich eene Cricketclub geconstitueerd van oudere jongelui (28-30 jaar pl. m.) onder den naam van: *Cricketclub* “Gelria”, waarvan het bestuur als volgt is vastgesteld:

President: J.W. Fransen v. de Putte.

Secretaris: W.F.K. Lenshoek.

Penningm.: J.H. Overbeek.

Captains: L.G.A. graaf van Limburg Stirum, J.W. Fransen v. de Putte.¹⁹⁷

In het Arnhemse Gelria trof Johnny een neef en naamgenoot van een van

191 Frank de Klerk, archivist van het Stadsarchief Goes, schreef in een e-mail van 18 maart 2019: ‘Over de sportgeschiedenis in onze regio is nog niet zo gek veel onderzoek gedaan. [...] Speciale archieven van sportverenigingen uit die vroege periode hebben we helaas niet, met uitzondering van de vereniging Ijsvermaak.’

192 *Nederlandsche Sport* 2, nr. 59 (8 september 1883): 4. Met dank aan Hans Warnar.

193 <https://www.flyingkittymonster.net/family/jcav.html> (bezoekt op 31 juli 2019).

194 Cavanaugh, Jack. *The Gipper. George Gipp, Knute Rockne, and the Dramatic Rise of Notre Dame Football*. New York: Skyhorse, 2012. Online: <https://books.google.nl/> (bezoekt op 31 juli 2019). Met dank aan Wim Zonneveld.

195 *Nederlandsche Staatscourant* (18 februari 1885): 4.

196 Ibidem (12 oktober 1886): 4.

197 *Nederlandsche Sport* 4, nr. 145, Bijvoegsel (2 mei 1885).

zijn makkers met wie hij zes jaar samen op kostschool had gezeten: Louis Gaspard Adrien graaf van Limburg Stirum (20 juni 1862-1924), op Noorthey tussen 1872 en 1878.¹⁹⁸ Deze Arnhemse Louis van Limburg Stirum (9 januari 1865-1940) was de jongste van het cricketstel van Gelria. De leeftijden van de doelgroep die in het artikeltje werden doorgegeven zaten er wat betreft het bestuur behoorlijk naast, want Johnny was 23 jaar, Louis 20 jaar, Willem Frederik Karel Lenshoek (26 juni 1863-1935) 21 jaar en Izaäk Hendrik Overbeek (25 juni 1861-1921) 24 jaar. Dat was overigens voor cricketers in de jaren tachtig van de negentiende eeuw al behoorlijk 'oud', want gewoonlijk was men (ver) onder de 20 jaar.

Aan innerlijke drang om te cricketen zal het Johnny Fransen van de Putte zeker niet hebben ontbroken, maar wat de officiële start van Gelria als club wellicht zal hebben versneld, was de cricketpromotietoer die een 'dertigtal leden' van het Haarlemse Rood en Wit, het Amsterdamse R.U.N., het Utrechtse Hercules en de Hilversumsche Cricketclub op 5 april 1885 ondernamen.¹⁹⁹ Het doel was te laten zien wat de cricketsport behelsde en de beoefening ervan landelijk te bevorderen. Dat punt maakte Mulier expliciet in *Cricket*: 'De ware stoot [tot ingang in Arnhem van het cricketspel] werd eerst gegeven door spelers van eenige Hollandsche clubs, die een Geldersche propaganda tocht op touw zetten.'²⁰⁰ De cricketers speelden die eerste paasdag 1885 op het landgoed Bronbeek in Arnhem een onderlinge match, met gratis 'introductie-kaarten', inclusief een beschrijving van het cricketspel, voor leerlingen van het gymnasium en de H.B.S.²⁰¹ Ook *Nederlandsche Sport* was zich ervan bewust hoe onbekend met cricket zelfs de lezers van het eigen vaktijdschrift nog waren, gezien de behoorlijk uitgebreide speluitleg die gepubliceerd werd, met zinsnedes als 'Cricket wordt, gelijk de meeste Engelsche spelen, door twee partijen tegen elkander gespeeld' en de 'bat kan men vergelijken met een roeispaan met zeer kort handvat'.²⁰²

In Arnhem zelf had de cricketexhibitie effect, want bij de lokale 'jongelieden' die vol aandacht en belangstelling de 'hoog geslagen ballen' en de 'met kluit-effect omgeworpen wickets' gadesloegen, werden 'reeds 3 clubs te Arnhem voorbereid'.²⁰³ En die voorinformatie van de journalist van dienst

198 Sommige levensgebeurtenissen lijken toeval, maar hoeven dat niet per se te zijn. Een fraai voorbeeld daarvan is dat een van Johnny's dochters, Ernestine Louise (1891-1965), op 7 juli 1914 in Arnhem trouwde met Edward John Voûte (1887-1950), een zoon van effectenhandelaar Meinhard Voûte, een van de vijf oprichters van de Amsterdamsche Cricket-Club in 1871 in Amsterdam.

199 *Nederlandsche Sport* 4, nr. 143, Bijvoegsel (18 april 1885). Onder meer Carst Jan Posthuma en Harry Westerveld (Rood en Wit), Floris Arntzenius (R.U.N.), Hekmeijer (Hercules) en W. Blijdenstein (Hilversumsche Cricket-Club) speelden mee.

200 Mulier, *Cricket*, 112.

201 *Nederlandsche Sport* 4, nr. 140, Bijvoegsel (28 maart 1885).

202 Ibidem, nr. 141, Bijvoegsel (4 april 1885).

203 Ibidem, nr. 143, Bijvoegsel (18 april 1885).

bleek te kloppen: nog diezelfde maand waren er in Arnhem in ieder geval drie kersverse clubjes actief: Quickstep (19 april), Maarten van Rossum (25 april) en Johnny Fransen van de Putte's Gelria (ergens in april). Wellicht waren het er zelfs al vier, want uit het Arnhemse adresboek 1886 blijkt dat in 1885 ook nog de Jongelingen Cricket-Club Run was opgericht.²⁰⁴ Of nóg meer, want Mulier vermeldde ook nog 'Sla Raak opgericht in 85, Rood en Wit, Leonidas enz.'²⁰⁵

Interessant is dat in juli en augustus 1885 bij cricketclub Quickstep Johnny's jongere broers André en Anton meespeelden, 18 en 16 jaar, in wedstrijden tegen naburige clubs uit Zutphen en Apeldoorn.²⁰⁶ André was in de zomer van 1885 van Instituut Schreuders afgezwaaid. Hij zal dus niet Quickstep hebben mee opgericht, maar hij was gezien zijn kostschoolse cricketervaring een welkome versterking van de club. Anton deed alleen in de zomervakantie mee en ging in de loop van augustus 1885 weer terug naar Noordwijk, waar hij nog een jaar op Schreuders doorbracht.

Afbeelding 42. Links: de 19-jarige Anton Fransen van de Putte, op 10 maart 1887. Bron: privécollectie Dignus Fransen van de Putte.

204 *Nieuw Arnhemsch Adresboek met de gemeenten Velp, Oosterbeek en Westervoort, voor 1886*. Arnhem: J.J. Coers, 1886, 75.

205 Mulier, *Cricket*, 112. Met dank aan Ferry Reurink voor zijn gedetailleerde info in e-mails van 15, 16 en 18 maart 2019. Zie voor gedetailleerde info over onder meer het vroege cricket in Arnhem: Reurink, Ferry. '19de eeuwse jeugdrages in Arnhem. Cricket en het eerste Vitesse, dat ook voetbal introduceert.' In: *Arnhems Historisch tijdschrift* 37, nr. 4 (december 2017): 196-205. Online: <https://www.desportwereld.nl/cricket-en-het-eerste-vitesse-arnhems-historisch-tijdschrift/>.

206 *Nederlandsche Sport* 4, nr. 164, Bijvoegsel (12 september 1885).

Gezien de aanzienlijke concurrentie van Arnhemse cricketclubs die qua jeugdige leeftijdscategorie meer aantrekkingskracht dan Gelria zullen hebben uitgeoefend op lokale scholieren van het gymnasium en de H.B.S., zal Johnny's clubje geen lang leven beschoren zijn geweest. Aangezien Gelria en Quickstep niet in het Arnhemse adresboek 1886 waren opgenomen en verder helemaal nergens meer werden vermeld, lijkt het aannemelijk dat Gelria en Quickstep precies één zomer hebben gecricket. Dat blijkt ook uit andere gegevens. Bij het bovengenoemde Maarten van Rossum, dat eind 1885 maar liefst 35 werkende leden telde en aardig wat interstedelijke wedstrijden speelde, doken bij de start van het nieuwe seizoen vanaf juni 1886 allerlei spelers uit het Quickstep van 1885 op: 'Slotemaker', 'Lens', 'De Vries', 'Potter' en André en Anton Fransen van de Putte.²⁰⁷ Samen met André deed Anton mee in een wedstrijd tegen de Wageningsche Cricket-Club, waarbij ze in het verslag in *Nederlandsche Sport* werden vermeld als 'André v.d. Putten' en 'Anton v.d. Putten'.²⁰⁸ Quickstep was dus kennelijk ergens ná 27 augustus 1885 in Maarten van Rossum opgegaan, net als vermoedelijk de Jongelingen Cricket-Club Run. Ook een zekere 'Henny'²⁰⁹ crickette namelijk vanaf juni 1886 bij Maarten van Rossum, terwijl die in 1885 nog captain bij Jongelingen Cricket-Club Run was. Het Gelria voor 'oudere jongelui' van Johnny leek toen helemaal te zijn verdampt.

De twee boven vermelde jongere broers van Johnny zaten van 7 april 1880 tot eind juni 1882 op Noorthey: André Stephan(o) Fransen van de Putte (Pandji, Madoera 12 mei 1867-1950) en Anton Desiré Fransen van de Putte (Passaroean, Java 4 mei 1869-1892). Johnny verbleef er dus zo'n drie maanden samen met zijn broers. Toen Noorthey zijn deuren in Veur in de zomervakantie van 1882 sloot, als uitvloeisel van de zelfmoord van Gerard Fontein Tuinhout in februari 1881, plaatste vader Andries Steven zijn zoons op Instituut Schreuders in Noordwijk, dat in 1883 onder het directeurschap was gekomen van de eerder genoemde Walther Dozy. André stond er tot aan de zomer van 1885 geregistreerd, Anton vertrok er medio 1886. Ook de baanloze John Joseph Helsdon Rix, docent Engels, verkaste in augustus 1882 naar Schreuders, net als nog een Noorthey-leerling: Bernardus Ewoud Ruijs (6 maart 1869-1949), een klasgenoot van André.²¹⁰ Het Noortheyse viertal bracht na de grote vakantie zo veel nieuwe cricketinput in, dat meteen in

207 Zie bijvoorbeeld: *Nederlandsche Sport* 4, nr. 158, Bijvoegsel (1 augustus 1885); *Nederlandsche Sport* 4, nr. 161 (22 augustus 1885); *Nederlandsche Sport* 5, nr. 203 (19 juni 1886): 11; *Nederlandsche Sport* 5, nr. 218 (2 oktober 1886): 7-8.

208 *Nederlandsche Sport* 5, nr. 218 (2 oktober 1886): 7-8.

209 Ibidem, nr. 203 (19 juni 1886): 11. *Nieuw Arnhemsch Adresboek*, 75.

210 Dozy, *De Latijnsche school*, 48.

Afbeelding 43. Otto Johannes Schreuders (1828-1886), zittend tussen zijn kostschoolleerlingen. Het lijkt erop alsof 17 jongens een sportmutsje op hebben, wat toen gebruikelijk was binnen een sportclub. Per 1 september 1882 was de Noordwijksche Cricket-Club opgericht en 'papa' Schreuders lijkt hier minstens 50+, dus datering van de foto rond 1882-1883 lijkt gerechtvaardigd. Collectie Piet Schreuders.

'sept. 1882' de Noordwijksche Cricket-Club werd opgericht,²¹¹ met de eerste paar jaar uitsluitend onderlinge oefenpartijtjes.

De broers André en Anton, Bernard Ruijs en docent Engels John Rix speelden mee in een op donderdag 14 mei 1885 gehouden wedstrijd tegen de Amsterdamsche Cricket-Club "Sport", met ex-Noortheyenaars Henk Sillem en Daan Wolterbeek in de gelederen. Het was de eerste keer dat het Noordwijkse kostschoolteam een tegenstander tot een match had uitgedaagd en er werd een waarachtig festijn van gemaakt, met tussendoor een door

²¹¹ *Sport-almanak 1888*, 56.

Afbeelding 44. Op de voorgrond: badhotel Konijnenburg in Noordwijk, rond 1889. Achter de vlaggenmast: Villa Béatrice, met daarachter, in de duinen, het speel- en matchterrein van de Noordwijksche Cricket-Club. Bron: privécollectie Jeroen Verhoog.

de gastheer aangeboden lunch. Na afloop wandelden de teams en toeschouwers ‘in feestelijken optocht met muziek aan het hoofd naar het dorp terug’, met in het gezelschap vertegenwoordigers van de clubs R.U.N. en Quick uit Amsterdam en Sixteen en Hollandia (zie onder) uit Leiden.

‘Naar het dorp terug’, stond in *Nederlandsche Sport* expliciet vermeld, dus: terug naar Noordwijk-Binnen. Dat betekent dat de speelplaats van de jongens in Noordwijk-Binnen was, tegenover de school, grenzend aan de tuin van het Hof van Holland van etablissementsuitbater Van Konijnenburg,²¹² maar dat het grotere matchterrein gesitueerd was in de duinen van Noordwijk aan Zee. Dat is ook op te maken uit een andere bron. Op 29 november 1885 schreef Edward Bernard Koster (Londen 1861-1937), docent klassieke talen en fervent speler (later: president) van de Noordwijksche Cricket Club,²¹³ een anekdotisch gedicht, met daarin deze passage: ‘De jongens van het kostschool speel- / den eens in ’t duin, ’k weet niet hoeveel [...] / En meneer Rix die was

²¹² Zie Paragraaf 5.3.

²¹³ Nog later was hij lid van Excelsior in ‘Deutchem’, aldus *Nederlandsche Sport* 8, nr. 343 (23 februari 1889): 8. Met dank aan Hans Warnar.

er bij / zij waren allen, o zoo blij.²¹⁴ Dat sportterrein in Noordwijk aan Zee betrof een onbebouwd stuk duin dat in 1862 door Otto Schreuders van de gemeente Noordwijk was gekocht, en waarop in 1881/1882 – vlak naast badhotel Konijnenburg – Villa Béatrice was gebouwd, dat als zomerverblijf voor de leerlingen van het jongensinstituut diende. Het was een zomerdépendance aan de boulevard, die onder meer als uitvalsbasis werd gebruikt voor jongens- en lerarenvermaak op het strand en in de duinen.

John Rix excelleerde tijdens de match tegen “Sport” met 50 runs, maar ook André werd geroemd, als een van de beste *batsmen* én *bowlers* van het winnende team.²¹⁵ Ook in de partij tegen de Haagsche Cricket-Club Concordia op 14 juni 1886 speelden de broers André en Anton Fransen van de Putte mee aan Noordwijkse kant.²¹⁶ Het zal de laatste wedstrijd van Anton voor het team van Instituut Schreuders zijn geweest. Aangezien André officieel al in 1885 van de kostschool af was, deed hij als gastspeler mee.

In *Cricket* prees Pim Mulier de dan 44-jarige ‘instituteur Dozy’ voor het feit dat hij op 14 mei 1885 met de Noordwijksche Cricket-Club meespeelde, en zo aan ‘vele Nederlandsche kostschoolhouders een kranig en aardig voorbeeld geeft’.²¹⁷ Walther Dozy was al eerder, in 1862-1863 als 21-jarige docent, werkzaam geweest op de Noordwijkse jongenskostschool, opgezet in 1861 door Otto Schreuders. Tussen 1879 en 1883 was Dozy leraar in Leiden op de H.B.S.,²¹⁸ waar volgens Mulier in *Cricket* in 1882 de sportclub Hollandia werd opgericht, ‘op initiatief van een paar leeraars der H.B. school’. Het doel van Hollandia was om voetbal te spelen en ‘de leeraars speelden druk mede’, maar de Leidse bodem was te drassig, dus werd het voetbal snel gestaakt. Maar in 1883 werden de eveneens ontwikkelde cricketplannen doorgezet en begon Hollandia zich in deze Engelse zomersport te bekwamen, ‘doch van haar ging weinig kracht uit en zij kwijnde weldra, te meer toen den 7den Maart 1883 tevens de Leidsche Studenten C.C. werd opgericht’, waarna Hollandia op 8 juni 1886 opging in de Leidse cricketclub Sixteen, een op 7 april 1884 opgerichte gymnasiastenclub.²¹⁹ Dit relaas van Mulier is compa-

214 In 1928 deed Koster op 66-jarige leeftijd mee aan de Olympische Spelen in Amsterdam, met het gedicht ‘Sportlied in het stadion’, afgedrukt in het tijdschrift *Nederland* 81 (1929): 722-726, waarin hij ‘lof en eer’ gaf aan al het ‘lichaamsspel’. Hij begon met de Engelse sporten cricket, voetbal en tennis, en bezong ook nog het schermen, roeien, waterpolo, zwemmen, hockey, krachtsporten, ruitersporten, wielrennen, golf, wedlopen, zeilen, skiën, schaatsen, bergklimmen, atletiek en gymnastiek. Het is duidelijk dat zijn hart bij de eerst beschreven sport lag: ‘Daar rijst de roem van Cricket: vaste hand, / Het waakzaam oog, de felle zwaai van ‘t bat, / Het lenig lichaam van den bowler, die / Het wicket, wiss’lend in zijn worp, bestookt, / De vlugge fielders, met hun wit het groen / Van ‘t veld verlevendigend, stip bij stip.’

215 *Nederlandsche Sport* 4, nr. 148, Bijvoegsel (23 mei 1885).

216 *Ibidem* 5, nr. 204 (26 juni 1885): 8.

217 Mulier, *Cricket*, 121.

218 Loos, D. de. *De Leidsche Hoogere Burgerschool (voor jongens) gedurende haar twintigjarig bestaan*. [Leiden]: Van de Breuk & Smits, 1884, 3.

219 Mulier, *Cricket*, 100-101.

tibel met de eerder beschreven doorstart op 7 maart 1883 van de in 1881-1882 doodgebloede Leidse “Cricket-Club”, opgezet in 1876 onder aanvoering van de Leidse student en Noorthey-alumnus Charles Enschedé.²²⁰ De waarschijnlijkheid dat Walther Dozy een van de ‘paar leeraars der H.B. school’ was die het voetbal en cricket in 1882-1883 aanjoeg, is groot.

Ook uit de beperkt traceerbare levenslopen van Johnny’s broers André en Anton blijkt dat ze waar mogelijk de kans grepen om te sporten. De op 23-jarige leeftijd overleden jongste broer Anton was een actief wielrijder en participeerde in april 1884 – paasvakantie van Schreuders – in een door de Arnhemse Wielrijdersvereniging De Zwaluw uitgeschreven wedstrijd. Het liep ongelukkig voor hem af, want hij gleed van zijn pedaal, kwam lelijk ten val en liep een zwaar gekneusde arm op.²²¹

Ook André ontpopte zich tot een actief wielrijder en was een van de eerste leden van de A.N.W.B., met het lage lidnummer 70.²²² In de zomers van 1885 en 1886 cricquette hij samen met Anton bij “Quickstep” in Arnhem. André was in mei 1886 president van de International Bicycle Club Aquila. Hij nam deel aan een wielervedstrijd in het Duitse Bielefeld, waar hij ondanks zware regen en wind de eerste prijs wegsleepte: een fraai bewerkte rooktafel.²²³ In juli 1888 reed André op een in 1885 ontwikkelde ‘Rover safety’-fiets – met twee wielen van gelijke grootte en een kettingaandrijving – van Goes naar Vlissingen in 1 uur en 36 minuten, wat in die tijd voor een traject van ongeveer dertig kilometer behoorlijk snel was.²²⁴ In 1895 werd hij als secretaris gekozen in het bestuur van de Amsterdamsche IJclub.²²⁵

5.7 Noorthey-alumni in Leeuwarden 1883

Toen André en Anton Fransen van de Putte zich op 7 april 1880 als leerlingen op Noorthey vervoegden, troffen ze als medeleerlingen maar liefst drie baronnen-broers Harinxma thoe Slooten uit Leeuwarden aan: Maurits Pico Diderik (1 juli 1864-1935), Coert Lambertus (11 december 1865-1927) en Douwe Jan Andries (2 januari 1869-1945). Ze waren alle drie na de zomer-vakantie van 1878 op Noorthey gearriveerd en zouden tot aan de zomer-

²²⁰ Zie Paragraaf 5.3.

²²¹ Passages uit deze alinea zonder bronvermelding komen uit: Fransen van de Putte, *Familiegeschiedenis Fransen van de Putte*, 231-234 en 249. Zie voor meer informatie over het vroegste wielrennen en de A.N.W.B. bijvoorbeeld ook: Zonneveld, Wim, en Jan Luitzen. ‘The Tea Lord Cyclist. Adriaan Kerkhoven (1868-1944): an Indo rider in Dutch nineteenth century bicycle racing.’ In: Pas, Niek, Yvan Gastaut et Pascal Delheye (eds.). *Who is who? Les champions sportifs à l’épreuve des colonisations et des migrations*. Bécherel: Éditions Les Perséides, 2019, 69-88.

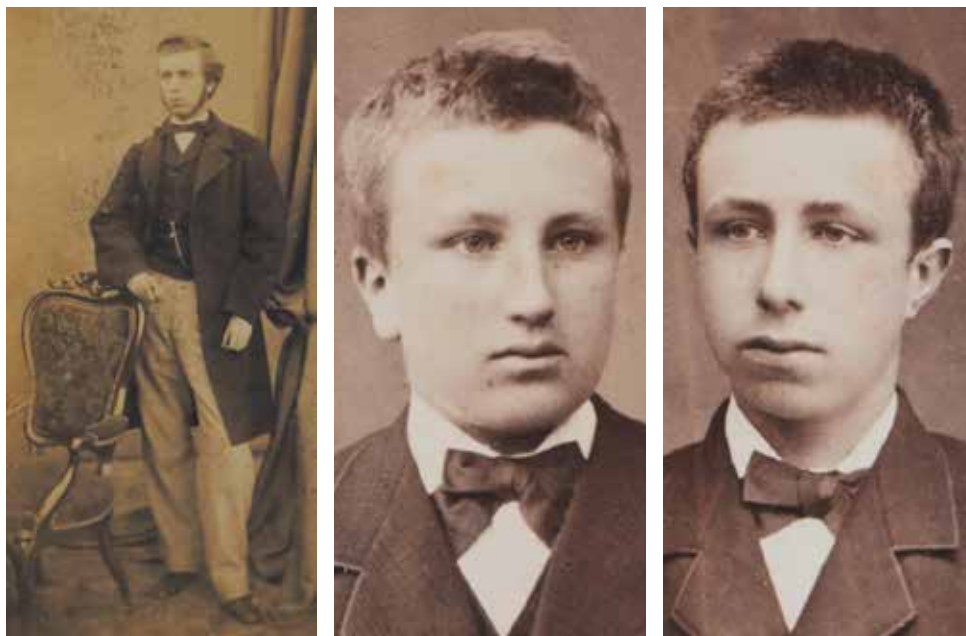
²²² *De Kampioen* 3, nr. 6 (juni 1886): 73.

²²³ *Ibidem*, nr. 6 (juni 1886): 78.

²²⁴ Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening*, 430.

²²⁵ Balbian Venster, Jan François Leopold. *De Amsterdamsche IJclub 1864-1914. Gedenkschrift bij het 50-jarig bestaan*. [S.l.: s.n.], [1915], 73, 74 en 169.

vakantie van 1881 blijven. Maurits en Coert werden op 16 maart lid van de eerder besproken Noorthey Cricket Club, die onder aanvoederschap stond van captain en cricketcrack John Joseph Helsdon Rix. Inclusief Rix bestond de kostschoolcricketclub uit vijf docenten en acht leerlingen van 15 tot 16 jaar, onder wie initiatiefnemer en oprichter Henri Loopuyt, de twee Harinxma's, de later in Haarlem bij diverse clubs fanatiek crickende Willem van Welderen en Rudolf Six (*close friend* van de jammerlijk gestorven Fontein Tuinhout), en Frits Insinger, een jongere broer van de eerder besproken Alfred en Ali Insinger, medeoprichters in 1875 van het Leidse studentengezelschap "Noorthey" en in 1876 van de "Cricket-Club".²²⁶

Afbeeldingen 45, 46 en 47. Binnert Philip baron Harinxma thoe Slooten, de vader van Maurits, Coert, Andries en Pieter, als Friese jongeman van circa 24 jaar in 1861. Midden en rechts: de circa 15-jarige Coert en 16-jarige Maurits in 1881. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 334 (links) en Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 664 Album van oud-leerlingen van Noorthey, in 1867 aangeboden aan de heer Kramers.

Maurits, Coert en Andries waren nog tamelijk jong – Andries zelfs piepjong – toen ze in 1881 van Noorthey vertrokken, respectievelijk 16, 15 en 12 jaar, dus vermoedelijk werden ze door hun ouders allemaal tegelijk van de kostschool gehaald, na de zelfmoord van Gerard Fontein Tuinhout in februari van dat jaar. Het gebrek aan vertrouwen in de Noorthey-leiding van hun vader

²²⁶ Zie Paragraaf 5.3.

Binnert Philip (30 augustus 1839-1923) was zowel opmerkelijk als veelzeggend, want hij had zelf twee jaar (1855-1857) op Noorthey doorgebracht en zijn broer Johan Sippe (1848-1904) zeven jaar, namelijk van 1861-1868. Een echte Noorthey-familie dus. Wellicht had Binnert Philip later toch spijt van zijn bruuske handelen, want hij plaatste zijn een-na-jongste zoon Pieter Albert Vincent (22 oktober 1870-1954) op 12 februari 1882 voor nog bijna vijf maanden op Noorthey.

Op 25 april 1883 werd in Leeuwarden de Cricket-Club Frisia opgericht, de allereerste cricketvereniging in Friesland, en volgens H.J. Schulte, de auteur van het *Frisia Gedenkboek 1923*, gebeurde dat omdat 'onze tegenwoordige commissaris der Koningin in Friesland', Pieter baron Harinxma thoe Slooten, zijn kostschool vaarwel had gezegd en in Leeuwarden was teruggekomen, maar 'één ding heeft hij vanuit Holland meegenomen en dat is z'n liefde voor de cricketsport'. De 12-jarige Pieter besloot het spel te blijven beoefenen, en om de gelegenheid daarvoor te creëren, riep hij een '19-tal vrienden' voor een vergadering bijeen.²²⁷ Schulte schreef dat bij deze gelegenheid Pieter tot eerste voorzitter werd gekozen, en deze bewering werd in het daarop volgende gedenkboek uit 1933 gecontinueerd, en als volgt aangevuld:

'Op de oprichtingsvergadering 25 April 1883 waren aanwezig: P. A. V. BARON VAN HARINXMA THOE SLOOTEN, tot Voorzitter gekozen. P. WILDERVANCK DE BLÉCOURT, tot Vice-Voorzitter gekozen. E.J. VAN GORKUM, tot Secretaris gekozen. A.D.H. QUINTUS, tot Penningmeester gekozen. J. OOSTERHOFF, tot 2den Secretaris gekozen. F.M. Albarda, D.R. Buma, O.E. Cleveringa, J. van Drooge, D.A. van Gulik, C.L. baron van Harinxma thoe Slooten, A. baron van Harinxma thoe Slooten, P. Jas, A. Menalda, M. Middelburg, H.B. van Slooten, K. baron van Utenhove, G. baron van Utenhove.'²²⁸

Inzoomen op verdere genealogische gegevens van deze namen levert deze lijst van jongens op, geordend op volgorde van leeftijd, die volgens het *Gedenkboek Frisia 1933* aanwezig waren bij de oprichtingsvergadering van 25 april 1883, onder beschermheerschap van Binnert Philip Harinxma thoe Slooten, commissaris van de koning in Friesland.

- Coert Lambertus baron Harinxma thoe Slooten (11 december 1865-1927): 17 jaar.
- Evert Jan van Gorkom (22 oktober 1866-1930): 16 jaar.
- Oncko Egberdinus Cleveringa (10 juni 1868-1931): 14 jaar.

²²⁷ Schulte, H.J., e.a. *Gedenkboek L.A.C. Frisia Leeuwarden. Ter herinnering aan het veertig bestaan (1883-1923)*. [S.l.: s.n.], [1923], 2.

²²⁸ De Haan, *Vervolg gedenkboek L.A.C. Frisia 1883 1933*, 2.

- Jonkheer Arnold Daniël Hermannus Quintus (3 juli 1868-1940): 14 jaar.
- Carel Hendrik baron van Utenhove (3 juli 1868-1930): 14 jaar.
- Dirk Augustus van Gulik (17 juli 1868-1935): 14 jaar.
- Paulus Wildervanck de Blécourt (7 oktober 1868-1927): 14 jaar.²²⁹
- Albert Menalda (19 oktober 1868-1949): 14 jaar.
- Douwe Jan Andries baron Harinxma thoe Slooten (2 januari 1869-1945): 14 jaar.
- Hobbe Baerdts van Slooten (2 maart 1869-1937): 14 jaar.
- Ferdinand Marius Albarda (12 januari 1870-1945): 13 jaar.
- Jan van Drooge (30 januari 1870-1950): 13 jaar.
- Dirk Rudolph Buma (15 maart 1870-1944): 13 jaar.
- Jacobus Oosterhoff (20 maart 1870-1941): 13 jaar.
- Petrus Jas (6 mei 1870-1948): 12 jaar.
- Marius Catharinus Gezinus Middelburg (10 juni 1870-1930): 12 jaar.
- Pieter Albert Vincent baron Harinxma thoe Slooten (22 oktober 1870-1954): 12 jaar.
- Gerardus Maurits baron van Utenhove (4 november 1870-1945): 12 jaar.²³⁰

Coert was de oudste met zijn 17 jaar, op de voet gevolgd door de 16-jarige Evert Jan. Daarop volgden acht 14-jarigen – onder wie Maurits – en drie 13-jarigen. De vier jongsten waren 12 jaar, van wie Pieter de een-na-jongste was. Niet alleen Pieter had een stel vriendjes in zijn leeftijdscategorie uitgenodigd, maar Andries ook en – zo lijkt het – Coert één: Evert Jan van Gorkom. Vijf jongens kwamen uit twee adellijke families (Harinxma thoe Slooten en Van Utenhove) en zeven uit ‘patricische’ families, met vaders die functies bekleedden als ‘commissaris des konings, rechter, advocaat, hoge ambtenaar, verzekeraar, ondernemer, fabrikant of groothandelaar’, aldus Yme Kuiper in het gedenkboek over 125 jaar Frisia.²³¹ Omdat het idee voor het formeren van een cricketclub bij de 12-jarige Pieter vandaan was gekomen, werd hij als eerste president gekozen in een bestuur waarin verder de 14-jarige Wildervanck de Blécourt als vicevoorzitter plaatsnam, de 16-jarige Van Gorkom als secretaris, de 14-jarige Quintus als penningmeester en de 13-jarige Oosterhoff als tweede secretaris.

Mulier gaf in *Cricket* details die een andere gang van zaken suggereert:

²²⁹ Twee oudere broers van De Blécourt waren Utile Dulci-spelers van het eerste uur in Deventer: Jan Johannes (1860-1925), in 1908 deelnemer aan de Olympische Spelen in Londen (onderdeel schieten met revolver) en Joan Diderik (1861-1920); ze komen voor op de eerste groepsfoto van Utile Dulci, gedateerd 1876, zie: Oltheten, *Het gebeurt overal in den lande*, 25.

²³⁰ Dit waren geen negentien, maar achttien jongens.

²³¹ Stegenga, Willem, Yme Kuiper, Fred Dijkstra en Dirk de Boer. *“The field is very glad, sir...” 125 jaar L.A.C. “Frisia 1883”*. Leeuwarden: L.A.C. “Frisia 1883”, 2008, 15.

‘In het Noorder Kwartier komt ook beweging. Onder presidium van C.L. baron van Harinxma thoe Slooten wordt op 25 April 1883 te Leeuwarden de C.C. “Frisia” opgericht, de kleuren waren rood en wit, secretaris E. von Gorkom. In hetzelfde jaar wordt men lid van den N.G.B. In 1884 is de Heer P. Wildervanck de Blécourt vice-pres., [...] terwijl de Heer Harinxma pres. blijft.’²³²

Hij vermeldde de 17-jarige Coert als eerste president. Ook het allereerste gedenkboekje van Frisia uit 1908 gaf Pieters oudere broer Coert als voorzitter, met verder precies dezelfde bestuursleden als de gedenkboeken uit 1923 en 1933.²³³ Het lijkt erop dat chroniqueur Schulte in 1923 het als program-maboekje van de festiviteiten in 1908 vermomde gedenkwerkje niet had opgemerkt tijdens zijn research, gezien zijn bij voorbaat verontschuldigende woorden: ‘Opteekening van belangrijke gebeurtenissen is nimmer geschied, annalen ontbreken. M’n materiaal heb ik tesaam moeten zoeken bij kleine beetjes en brokjes, uit oude sportkronieken en journalen, uit de losse feiten die nog voortleefden in de heugenis onzer oudleden. Ik weet dus dat er in m’n opstel hiaten zullen zijn.’²³⁴

Schulte lijkt dus hier en daar incorrect ingefluisterd te zijn geweest door ‘oudleden’. Het zou kunnen dat Pieter op basis van zijn cricketinitiatief tot eerste voorzitter werd gekozen, om vervolgens niet lang daarna door zijn broer Coert te zijn opgevolgd. Dat vermoeden wordt gesterkt door drie onafhankelijke bronnen. De eerste bron is een bericht over Frisia dat het dichtst in de buurt zit van de oprichtingsdatum (23 april 1883) en komt uit het gymnastiekblad *De Turnvriend* van 1 juni 1883. Het luidt als volgt, met enige schrijffouten in de namen:

‘Leeuwarden. Sedert 25 April 1883 bestaat alhier eene Cricket-club voor jongelieden, “Frisia” genaamd, onder beschermheerschap van Mr. B.P. baron van Haringsma thoe Slooten, Commissaris des Konings in Friesland. Het aantal leden bedraagt ongeveer 20, terwijl het bestuur als volgt is samengesteld: R. baron van Haringsma thoe Slooten, voorzitter; P. Wilderrack de Blécourt, vice-voorzitter; C. baron van Utenhove, secretaris; A. Quintus, penningmeester.’²³⁵

De voorletter ‘R’ was waarschijnlijk een verschrijving van de ‘P’ van Pieter, maar het meest opmerkelijke is dat de 14-jarige Carel baron van Utenhove,

²³² Mulier, *Cricket*, 108.

²³³ H[aan], P.A. de. *L.A.C. Frisia 1883.1908.1908*. [S.l.: s.n.], [1908], 4. Dit gedenkboekje had een net iets andere oprichterslijst dan 1923. De 13-jarige Jan van Drooge stond niet vermeld, en twee anderen die in 1923 en 1933 niet genoemd werden, wél: W.Th. Stolp (23 mei 1867-?) en Oene Schreuder (13 september 1869-1937).

²³⁴ Schulte, e.a., *Gedenkboek L.A.C. Frisia 1923*, 2.

²³⁵ *De Turnvriend* 3, nr. 11 (1 juni 1883): 200.

medeoprichter, als secretaris werd genoemd en niet Evert Jan van Gorkom. De tweede bron is het eerste reglement van Frisia, dat goedgekeurd werd op de algemene vergadering van 6 oktober 1883, en op 20 oktober 1883 in werking trad. Het reglementsboekje was achterin getekend, namens het bestuur: 'C.L. van Harinxma thoe Slooten, President. E.J. van Gorkom, 1^e Secretaris.' Onderdeel van artikel 4 is: 'Jaarlijks worden twee algemeene vergaderingen gehouden en wel op of omtrent 25 April en 25 October.' En artikel 27: 'Het bestuur wordt benoemd in de algemeene vergadering van 25 April van ieder jaar (datum van oprichting der club); het treedt dus af na verloop van 1 jaar en is dadelijk herkiesbaar.'²³⁶

De derde bron is het bevolkingsregister van Zutphen, waaruit blijkt dat Coert begin februari 1882 vanuit Noorthey naar Zutphen verhuisde om daar aan een vooralsnog onbekende middelbare school zijn vooropleiding af te

Afbeelding 48. Aantal leden van de Leeuwardense club Frisia in 1888. Links staand en leunend: Pieter baron Harinxma thoe Slooten (toen penningmeester). Staand, derde of vierde van links: Jan van Drooge (1e secretaris). Zittend, derde of vierde van links: Paulus Wildervanck de Blécourt (president). Bron: Haan, P.A. de, L.L. van Keijzersweerd en A. de Metz (red.). *Vervolg gedenkboek L.A.C. Frisia 1883 1933*. [Leeuwarden: L.A.C. Frisia], [1933], 2.

²³⁶ *Reglement der Leeuwarder Cricket-Club "Frisia."* Onder beschermheerschap van den weledel gestr. Heer Mr. B.P. Baron van Harinxma thoe Slooten, Commissaris des Konings in de provincie Friesland. Leeuwarden: Wed. J.R. Miedema & Co, [1883], 2, 7 en 12.

ronden.²³⁷ Op 20 oktober 1883 keerde hij terug naar Friesland, en die datum viel precies samen met de dag waarop het eerste reglement van Frisia in werking trad. De combinatie van deze drie bronnen leidt tot de conclusie dat Pieter (en waarschijnlijk ook Carel baron van Utenhove) ergens in de loop van oktober 1883 tijdens een ‘algemeene vergadering’ aftraden en opgevolgd werden door de veel oudere en vermoedelijk meer gezag uitstralende Coert en zijn leeftijdsgenoot Evert Jan, als onderdeel van verdere professionalisering van de club.

Deze gang van zaken zal gesanctioneerd of georkestreerd zijn – vermoedelijk al tijdens het moment van oprichting – door vader Binnert Philip, want in artikel 25 van het reglement stond vermeld dat hij de eigenlijke baas van de club was: ‘Aan het hoofd der club staat een beschermheer.’²³⁸ Binnert Philip behield deze functie tot 1894. Na het presidentschap tussen 1883 en 1885 van Coert vervulden de diverse broers Harinxma thoe Slooten allemaal hun bestuurlijke *tour of duty*: Pieter was in 1887 en 1888 penningmeester, Andries was in 1889 penningmeester, in 1890 vicepresident en in 1891 president, een zekere ‘H. Harinxma thoe Slooten’ (waarschijnlijk is de ‘H’ bij het zetten van het boek een verkeerd gelezen ‘M’ van Maurits) was in 1892 tweede secretaris en Maurits was in 1893 vicepresident.²³⁹ Op het jaar 1886 na – Binnert Philip was nog beschermheer – had tot 1894 elk jaar een Harinxma thoe Slooten een bestuurlijke vinger in de pap.

Al vrij snel na de start van Frisia in 1883 deden de jongens een poging om te gaan voetballen, zo schreef Pieter in het *Gedenkboek Frisia 1933*. Dat zal ongetwijfeld op initiatief van de baronnen-broers zijn geschied, gezien hun op Noorthey opgedane voetbalervaring, hoewel Pieter zelf claimde geen ‘liefhebber van het voetbalspel’ te zijn. Het voetbalexperiment liep uit op een volslagen mislukking, om dezelfde reden als eerder bij Hollandia in Leiden:

‘Na omstreeks een uur in den modder van het zoogenaamde Schuttersveld (waar nu onder meer de Maria Louisastraat is gebouwd) te hebben gezwoegd, hadden mijne makkers er genoeg van en wel zóó grondig, dat, zoolang ik de eer had leerling van het gymnasium te Leeuwarden te zijn (tot 1888), niemand ooit weer op het denkbeeld, ook het voetbalspel in te voeren, terug is gekomen.’²⁴⁰

Pas vanaf 1893-1894 deed het voetbal zijn entree binnen Leeuwarden en de

237 Regionaal Archief Zutphen, Bevolkingsregister Zutphen, Archief 308, Registratienummer 016 (periode 1862-1890), Pagina 420. Met dank aan Hans Warnar.

238 *Reglement der Leeuwarder Cricket-Club "Frisia."*, 6.

239 De Haan, *Gedenkboek L.A.C. Frisia 1908*, 24-26.

240 De Haan (red.), e.a., *Gedenkboek L.A.C. Frisia 1923*, 7.

club, mogelijk meegenomen door een van de broers Jelle en Age Meinesz.²⁴¹ De invloed van de familie Harinxma thoe Slooten verwaterde snel. Een interessante familieconnectie is nog dat in 1888 de Leeuwarder Lawn Tennis Club (L.L.T.C.), de oudste nog bestaande tennisvereniging in Friesland, mede-opgericht werd door de 50-jarige oud-Noortheyenaar Johan Sippon baron van Harinxma thoe Slooten, een jongere broer van Binnert Philip.²⁴²

5.8 Noorthey-alumni in Amsterdam 1885-1887

In Amsterdam werd begin jaren tachtig al in het Vondelpark getennist, gezien de advertenties voor lawntennisartikelen, die vanaf 1882 geregeld in kranten als *Het Nieuws van den Dag* en tijdschriften als *Nederlandsche Sport* verschenen. F.A.L. de Gruyter/Firma Scheerens in de Leidschestraat 27 – W. Scheerens was sinds een jaar actief in dat pand als ‘magazijn van *Engelsche en Amerikaansche Toilet-, Kantoor- en Reisartikelen*’ – prees op 9 juni 1882 aan dat ‘Croquet-Criquet, Lawn-Tennis, Badminton en andere Buitenspelen in groote verscheidenheid voorhanden’ waren.²⁴³

Kennelijk sloeg ook dat lawntennisassortiment aan, want in dezelfde straat op nummer 52 adverteerden de gebroeders Coucke op 1 juli niet alleen voor hun roei- en cricketkledingstukken, maar ook voor ‘Lawn Tennis Hats’.²⁴⁴ Die sport was bijvoorbeeld op het weiland bij het Melkhuis in het Vondelpark gemakkelijk tot stand te brengen met behulp van een draagbare Wingfield-tenniskist, met daarin opgeborgen de benodigde materialen om een tennisnet op te zetten en een court af te bakenen, vier tennisrackets en een set tennisballen. De advertenties voor tennismaterialen zeiden niets over de wellicht al kleine groepjes jongeren – al dan niet in pril clubverband – die zo’n tenniskist hadden gekocht. Het valt echter aan te nemen dat er die zomer van 1882 in Amsterdam in het Vondelpark tennis werd gespeeld (vanaf maart 1883 gecoördineerd door de Amsterdamse tak van de Algemeene Olympische Vereeniging), en dat de vraag naar lawntennisattributen in de maanden daaraan voorafgaand gecreëerd was.

Op 17 november 1885 werd de Amsterdamse Lawn-Tennisclub “Sport” opgericht, met Noorthey-alumnus Daan Wolterbeek als ‘mede-bestuurder’. Het behandelen van Noorthey-input bij het oprichten van een van de eerste lawntennisclubs in Nederland lijkt misschien niet helemaal logisch, want de focus van dit hoofdstuk ligt op de sporten die een continuïteit vertonen. De jongens

241 Aldus Yme Kuiper in het *Gedenkboek 125 jaar L.A.C. “Frisia 1883”*, 23-24.

242 Mede-oprichters van L.L.T.C. waren Wibo Bernardus Buma (1861-1945), jonkheer Hendrik Maurits van der Goes (1858-1938) en jonkheer Gustaaf Willem Joan Hooft (1866-1945). Zie: Braaksma, André. *Tennispark De Bontekoe 1888-1973-1998*. [S.l.: s.n.], 1998, 12-16.

243 *Het Nieuws van den Dag* (1 juli 1881): 2; *Het Nieuws van den Dag* (9 juni 1882): 8.

244 *Nederlandsche Sport* 1, nr. 9, Tweede Bijvoegsel (1 juli 1882).

beoefenden cricket en voetbal als leerlingen op Noorthey en als alumni na Noorthey in clubverband, omdat ze die sporten kenden. Er zijn geen directe bewijzen dat lawntennis na de uitvinding ervan in 1874 op Noorthey werd beoefend, hoewel de kostschoolbibliotheek wel een uniek en vroeg lawn-tennisreglementsboekje uit 1881²⁴⁵ bevatte. Een racketsport als badminton werd volgens de Engelse docent Alfred Elwes in *Luke Ashley*, zijn boek over Noorthey, in ieder geval tussen 1837-1840 gespeeld bij slecht weer in de grote hal van het kostschoolgebouw: 'We had battledore and shuttlecock in the great hall, where we improvised also a mild species of "racket;"',²⁴⁶ door de eerder vermelde Andriessen vertaald als: '[I]n huis [...] vermaakten [wij] ons met allerlei spelen: balwerpen en paletten [...]'.²⁴⁷

Volgens Elwes werd er behalve badminton dus ook een 'milde vorm' van kaatsen of tennis gespeeld, met of zonder racket.²⁴⁸ In het eerder behandelde boekje *Jongens! Wat zal er gespeeld worden*, na het verschijnen in 1845 aanwezig in de Noorthey-bibliotheek, werd dit spel onder die titel als volgt beschreven: 'Dit spel [met paletten en vederballen of volans], dat eene zeer gezonde en aangename beweging geeft, wordt gespeeld door twee of meerdere personen, naar verkiezing, meestal evenwel door twee. In dit geval wordt er op de speelplaats eene lijn getrokken, en de beide partijen plaatsen zich op gelijken afstand van die lijn, terwijl zij elkander beurtelings den volan toewerpen, met die bepaling, dat hij, aan wiens zijde van de lijn de volan het eerst op den grond valt, zal gerekend worden het spel verloren te hebben.'²⁴⁹

De Noorthey-alumni waren dus met racketsport vertrouwd. Bovendien laat het beneden uitgewerkte voorbeeld van de Amsterdamsche Tennis-Club "Sport" zien dat op grond van het verblijf op Noorthey de alumni sport-liefde in brede zin hadden opgedaan, en dus niet alleen maar op het gebied van cricket en voetbal. Kennelijk was het aantrekkelijk om ook de Engelse sport lawntennis te beoefenen en werd het Noorthey-netwerk gebruikt om de mannelijke en vrouwelijke leden uit te rekruteren. Daarom is het interessant om in deze laatste paragraaf nog in te zoomen op deze (waarschijnlijk) niet specifiek op Noorthey beoefende sport.

De tennistak van "Sport" was meteen vanaf de oprichtingsstart op 17 november 1885 behoorlijk populair met maar liefst dertig actief tennissende leden. Net als het cricket en voetbal had de tennistak vastgestelde oefenings-

²⁴⁵ *Rules of Lawn Tennis and Badminton*. London, 1881. Het zou dus kunnen dat op Noorthey vanaf 1881 ook de dan in Nederland opkomende Engelse sport lawntennis werd gespeeld, met behulp van een draagbare lawntennisbox op de grasweide van Noorthey.

²⁴⁶ Elwes, *Luke Ashley*, 230.

²⁴⁷ Elwes, *Een Hollandsche jongen*, 136-137.

²⁴⁸ Zie Hoofdstuk 3 voor een uitgebreide beschrijving van deze indoor-voorloper van lawntennis.

²⁴⁹ *Jongens!*, 18.

dagen: 'Maandag en Woensdag van 8-10 uur voor Heeren en Damesleden; Donderdagmiddag voor Damesleden en Zondagmorgen voor Heeren.'²⁵⁰

Olympia ontwikkelde vanaf 1885 in samenwerking met de Amsterdamsche Sport Club (A.S.C.) een omvangrijk sportterrein achter het dat jaar opgeleverde Rijksmuseum. Het gemeentebestuur van de stad Amsterdam had het Paviljoen, een overblijfsel van de eerder gehouden Internationale Koloniale Tentoonstelling, kosteloos ter beschikking gesteld voor gebruik als woning van de opzichter en kosteloze bergplaats van de sportmaterialen. Ook werden er kledkamers in gebouwd voor de lawntennisclubs.²⁵¹ Van de 26 investeerders ('part of an influential Amsterdam-based network')²⁵² die één of meerdere aandelen kochten in de 'naamloze vennootschap' A.S.C.²⁵³ waren er in ieder geval zeven mid-dertigers van wie het niet zo vreemd was dat zij geloof hadden in de (financiële) potentie van het verder ontwikkelen van sportclubs in Amsterdam. Carl Eugen Gustav Bunge, Fédor Christiaan Bunge, Willem Gerrit Dedel, Gerrit den Tex en Julius Daniël Alfred Petersen hadden zelf op Noorthey gezeten en actief gesport en Hendrik Willem van Loon en Jan van Veeren van Veen hadden een zoon op Noorthey in de periode 1880-1882.²⁵⁴ De opkomst van sport bood zakelijke ondernemers dus ook nieuwe mogelijkheden, zoals Nick Piercey aantoonde in zijn artikel 'Sport and the New Culture of the "Second Golden Age"' (2018): 'New entrepreneurs were not only attempting to shape the economic life of the city, but also its spaces, its cultures, and its daily life.'²⁵⁵ En vaak waren die sportbusiness-entrepreneurs direct te linken aan Noorthey.

De *Sport-Almanak 1886* – die de situatie eind 1885 weergaf – meldde voor het cricket en voetbal van "Sport" expliciet het Vondelpark, maar voor het lawntennis noemde het nog geen locatie. Vermoedelijk was de op 17 november 1885 kersvers opgerichte Amsterdamsche Tennis-Club "Sport" zich nog aan het bezinnen op een vaste speelplek. Dat lukte en hoe de club dat had aangepakt, blijkt uit een brief en een tennisrooster, dat vrijwel zeker het oudst overgeleverde in de Nederlandse sportgeschiedenis is.

De overgeleverde brief was gedateerd 'Amsterdam, 15 april 1886' en ondertekend door bestuurslid Frans Waller. Hij schreef aan een stel andere, hem kennelijk welbekende hoofdstedelijke tennisclubjes:

²⁵⁰ *Sport-almanak 1886*, 43.

²⁵¹ *De Turnvriend* 6, nr. 12 (15 juni 1886): 201.

²⁵² Piercey, 'Sport and the New Culture', 716.

²⁵³ De lijst van investeerders is te vinden in: *Nederlandsche Staatscourant* (10 mei 1886), en is opgenomen in: Piercey, 'Sport and the New Culture', 718.

²⁵⁴ Bijleveld, *Gedenkboek Noorthey*, [s.p.].

²⁵⁵ Piercey, 'Sport and the New Culture', 713.

‘Namens het Bestuur der **Amsterdamsche Tennis-Club “Sport”**, verzoek ik U beleefd mij **vóór Zaterdag 17 dezer** te willen mededeelen of U gedurende het Zomerseizoen, aanvangende **1 Mei e.k.**, gebruik wenscht te maken van de Tennis-courts, op het terrein achter het Rijks-Museum, tegen een contributie van f **10.-**. Op het terrein, geheel afgesloten en niet toegankelijk voor het publiek, worden door de “Olympia-Vereeniging” twee Tennis-courts in gereedheid gebracht, waarvan de onkosten zullen bedragen ongeveer f 150,- per court, f 300,-. Benevens een tent voor toeschouwers, etc. f 60,- Het salaris voor een club-bediende zal waarschijnlijk bedragen per week f 4,-, voor 22 weken f 90,- [totaal] f 450,-. Voor het aanschaffen van Tennis-netten en palen zal noodig zijn f 40,- Onvoorziene uitgaven f 10- [totaal] 50,- [eindtotaal] 500,- Tot dekking dezer kosten moeten dus minstens 5 clubs à f 100 per club voor het Zomerseizoen toetreden. Tegen betaling der kosten verklaart de “Olympia-Vereeniging” zich bereid het uitsluitend gebruik harer courts aan “Amsterdamsche Tennis Clubs” af te staan, met de daarbij behoorende tent, bergplaats voor rackets, enz. De huur van het Clublokaal der “A.T.C.’s” loopt tot 1 Mei a.s., zoodat deze zaal van af dien datum voor de leden gesloten zal zijn. Het bestuur voornoemd: F.G. Waller, Secretaris-Penningmeester.’²⁵⁶

In het late voorjaar van 1886, aldus een bericht in het *Algemeen Handelsblad*, waren er zeven sportvelden in gebruik op het terrein achter het Rijksmuseum (zie afbeelding 40), waarop diverse cricketclubs hun oefeningsmiddagen hielden, en ‘twee lawntennisbanen met loodsje, die aan een aantal clubs verhuurd worden tegen een vaste som ’s jaars, welke ongeveer de kosten van aanleg en onderhoud dekt’.²⁵⁷ En in de *Sport-almanak 1887* was te lezen over de situatie circa eind 1886 dat negen verenigingen op het ‘Museumterrein’, zoals het toen bekend stond, gebruikmaakten van het gymnastiekterrein en dat de lawntennisvelden vast verhuurd waren aan vijf clubs: “Sport”, “Deuce”, “O.T.C.”, “Nos” en “Amstelclub”.²⁵⁸ Het was de Amsterdamsche Tennisclub “Sport” als initiatiefnemer dus vrijwel meteen in april 1886 gelukt om nog vier tennisclubjes voor elk fl. 100,- mee te krijgen, zodat de twee ter beschikking gestelde tennisbanen vanaf 1 mei 1886 exclusief gespeeld konden worden door deze vijf Amsterdamse ‘Tennis Clubs’. Vermoedelijk werd met de afloop op 1 mei 1886 van de huur van het ‘Clublokaal’ der ‘Amsterdamsche Tennis Clubs’ de faciliteiten van de gebruikte speellocatie in het Vondelpark bedoeld.

Een tennisrooster (zie afbeelding 49) dat volgens het roosterbijschrift voor het seizoen 1886-1887 was en dus in het voorjaar van 1886 inging, bevatte in

²⁵⁶ Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 779 Familie Waller en de Familie Waller Stichting, Inv.nr. 764.

²⁵⁷ *Algemeen Handelsblad* (29 mei 1886): 5.

²⁵⁸ *Sport-almanak 1887*, 63.

het speelrooster ook secretaris-penningmeester Frans Waller ('F.G. Waller') en op elk van de drie avonden stond er een meespelend 'bestuurslid' vermeld. Waarschijnlijk rouleerden zij over de drie avonden om een oogje in het zeil te kunnen houden. Behalve Frans Waller waren dat de twee overige 'bestuursleden' die niet in het rooster werden genoemd, maar wel vermeld stonden in de *Sport-Almanak 1886*: Henk Hooft (president) en Daan Wolterbeek (medebestuurder). En vrijwel zeker was Cor van Eeghen – later dat jaar opvolger van Waller als secretaris-penningmeester – er ook al bij betrokken.²⁵⁹

Woensdagavond	Donderdagavond	Zaterdagavond
Dames	Dames	Dames
Mrs. J. van Eeghen	Mrs. J. Baeker	Mrs. J. van Eeghen
J. van Eeghen	E. Kierboer	J. E. Kierboer
J. van Eeghen	H. van Eeghen	M. de Kierboer
M. de Kierboer	M. de Kierboer	H. de Kierboer
H. de Kierboer	E. de Kierboer	E. de Kierboer
A. M. Scholten		
Heren	Heren	Heren
E. J. Blaauw	E. J. Blaauw	J. P. de Kierboer
J. van Eeghen	A. Blaauw	M. de Kierboer
H. van Eeghen	E. J. van Eeghen	J. E. van Eeghen
M. de Kierboer	H. de Kierboer	E. van Eeghen
H. de Kierboer	E. J. Waller	H. de Kierboer
Bestuurslid	M. Hillel	H. de Kierboer
	Bestuurslid	Bestuurslid

Afbeelding 49. Het speelrooster 1886-1887 van de Lawn-Tennisclub "Sport", vermoedelijk opgesteld door secretaris Frans Waller, of door zijn opvolger Cor van Eeghen. Bron: Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 779 Familie Waller en de Familie Waller Stichting, Inv.nr. 764.

Waren eind 1885 de oefeningsdagen nog vastgesteld op maandag en woensdag voor heren- en damesleden, donderdagmiddag voor damesleden en zondagmorgen voor heren²⁶⁰, vanaf 1 mei 1886 waren er drie avonden beschikbaar voor dames én heren. De 37 jongelui – zeven meer dan de '30' die eind 1885 en 1886 aan de *Sport-Almanak* waren doorgegeven²⁶¹ – hadden dus besloten dat het gezamenlijk tennissen een stuk gezelliger was. Uit welke verbanden deze leden waren gerekruteerd en tot welke verdere verbindingen deze tennisclub leidde, met als gevolg een nóg nauwer vervlochten netwerk,

²⁵⁹ *Sport-almanak 1886*, 43; *Sport-almanak 1887*, 29.

²⁶⁰ *Ibidem*, 43.

²⁶¹ In de *Sport-almanak 1887*, 62, staat een '?' bij het aantal werkende leden.

blijkt uit het nader inzoomen op deze ledenlijst van de Amsterdamsche Tennis-Club “Sport”. De uitgewerkte namenlijsten van de mannelijke en vrouwelijke leden laten alle onderlinge familie- en vriendenverbanden zien en de echtelijke relaties die uit zo’n sociaal sportnetwerk voortkwamen.

Het ging in dat tennisseizoen om deze 37 leden (eenentwintig heren en zestien dames), in alfabetische volgorde.²⁶²

Mannen bij Lawn-Tennisclub “Sport”

- Carel Adriaan Beels van Heemstede (1860-1894). Neef en huwelijksgetuige van Alexander Hercule ‘Lex’ Beels (1859-1917), sinds 1883 zwager van onderstaande leden, de broers Dop en David van Lennep.
- Jonkheer Pierre Herbert Bicker (1866-1945). Neef van onderstaande lid Anna Louisa Hooft. Hij hertrouwde in 1927 op 61-jarige leeftijd met de 35-jarige Sophia Wilhelmina Petronella ‘Fiti’ van Lennep (1892-1966), dochter van onderstaande David van Lennep. Bezocht van 1881-1885 het Instituut Schreuders en was in ieder geval in 1884 secretaris van de Noordwijksche Cricket-Club. Bicker had dus aantoonbare cricket- en voetbalervaring, en als teamspeler in 1886 was hij zeker lid van de cricket- en voetbaltak van “Sport”.
- Abraham Jacob ‘Abbie’ Blaauw (1861-1945). Achterneef van onderstaande lid Frans Ernst. Hij trouwde in 1884 met jonkvrouw Anna Maria Backer (1860-1942), de oudste zus van onderstaande lid jonkvrouw Isabella Backer.
- Frans Ernst Blaauw (1860-1936). Achterneef van bovenstaande lid Abbie. Trouwde in 1890 met jonkvrouw Louise Digna Catharina ‘Loukie’ Six (1862-1934), de oudste zuster van Noorthey-alumnus jonkheer Rudolf Carel Six.
- Cornelis ‘Cor’ van Eeghen (1861-1940).²⁶³ Achterneef van onderstaande lid Johanna Louisa van Eeghen en van haar zus Petronella Clasina ‘Nel’ van Eeghen, die in 1892 trouwde met onderstaande lid Jaap Wolterbeek.

²⁶² Met dank aan Hans Warnar voor de genealogische achtergrondgegevens van een aantal van deze “Sport”-leden.

²⁶³ Cor van Eeghen trouwt op 20 september 1888 met Maria ‘Mary’ of ‘Marij’ Boissevain (1869-1959), dochter van de eerder genoemde journalist Charles Boissevain en Emily Heloise MacDonnell. In een brief van Mary’s neef Tijs aan zijn broer Karel op 9 april 1888 beschrijft hij de aanloop naar dit huwelijk: ‘Cor v. Eeghen is een heel aardig nieuw familielid. Hij is 26 jaar heeft een mooie snor en zachte stem, sympathieke oogen en heeft money. In één woord Hij is ce qui il y a de plus désirable. Oom Karel [= Charles Boissevain sr.] is in de wolken; hij is toch ook een bofkontje! Marij houdt, geloof ik, echt van Cor, al flirtte ze ook vroeger met Henk Sillem, Henk Hooft, Philippe v. Hemert enz. Cor heeft Zondag zijn proposal gedaan. Men zegt dat Hooft het Dinsdag had willen doen. Willem Waller is medium geweest. Hij is groot vriend van Cor, ofschoon die veel ouder is, en Marij houdt ook van hem, zoodat hij met buitengewone list aan het werk is aangegaan en dikwijls tot 2 uur ‘s nachts bij Cor heeft gezeten, voortdurend hem maar aansporende om aanziek te doen.’ Stadsarchief Amsterdam, Archief 394 Archief van de Familie Boissevain en Aanverwante Families, 1.45 Charles Daniël (1866-1944) x Willemina de Vos (1869-1951), 619-620 Brieven van hun broers en zusters 1877-1944 2 pakken, Inv.nr. 619 1877 – 1889, Brief van 9 april 1888 (Matthijs Gideon Jan (Tijs) Boissevain (1870-1941) aan broer Karel). Met dank aan Hans Warnar.

Secretaris-penningmeester van de tennisclub en secretaris van de cricket- en voetbaltak.

- Herman Jean von Hemert (1865-1934). Jongere broer van onderstaande lid Philippe Louis. Zijn oudere zus Caroline Sara trouwde op 10 juni 1886 met Willem Hendrik Blaauw, een broer van bovenstaande lid Frans Ernst.
- Philippe Louis von Hemert (1863-1924). Oudere broer van bovenstaande lid Herman Jean. Zijn oudere zus Caroline Sara trouwde op 10 juni 1886 met Willem Hendrik Blaauw, een broer van bovenstaande lid Frans Ernst.
- Jonkheer Hendrik Daniël Wijnand 'Henk' Hooft (1865-1917). Hij was president van de tennisclub én van de cricket- en voetbaltak. Trouwde in 1889 met onderstaande lid Henriëtte 'Lettie' Labouchère, een nicht van onderstaande Dop en David van Lennep.
- Adolf George 'Dop' van Lennep (1862-1931). Oudere broer van onderstaande lid David. Neef van onderstaande lid John Charles. Neef van onderstaande leden Constance en Lettie Labouchère. Trouwde in 1890 met Elise Henriëtte 'Lize' Sillem (1870-1950), een jongere zuster van onderstaande lid Henk Sillem.
- David Eliza van Lennep (1865-1934). Jongere broer van bovenstaande lid Dop. Neef van onderstaande lid John Charles van Lennep. Neef van onderstaande leden Constance en Lettie Labouchère. David trouwde in 1889 met het onderstaande lid Bella Backer. David was de eerste president van de Haarlemse cricketclub Rood en Zwart, die vanaf oktober/november 1881 ging rugbyvoetballen, en in de loop van 1882 op association-voetbal overstapte, onder de naam Haarlemsche Football Club. David had dus aantoonbare cricket- en voetbalervaring, en was ongetwijfeld een van de zeventien leden van de cricket- en voetbaltak van "Sport".
- John Charles van Lennep (1864-1921). Neef van de bovenstaande leden Dop en David. Zijn moeder was de Engelse Caroline Elisabeth West (1833-1909).
- Jonkheer Ernst Hendrik van Loon (1863-1944). Jongere broer van onderstaande lid Louis Antoine. Zijn vader was jonkheer Hendrik Maurits Jacobus van Loon (1831-1901), oud-leerling van Noorthey (periode 1842-1849) en een van de eerder besproken eerste cricketers van Nederland. Hij trouwde in 1889 met onderstaande lid Cornelia Schimmelpenninck van der Oye.
- Jonkheer Louis Antoine van Loon (1862-1953). Oudere broer van het bovenstaande lid Ernst Hendrik. Zijn vader was jonkheer Hendrik Maurits Jacobus van Loon (1831-1901), oud-leerling van Noorthey (periode 1842-1849) en een van de eerder besproken eerste cricketers van Nederland.
- Maurits Jacob van Gelder de Neufville (1861-1943). Oud-leerling van het

jongensinstituut Bijsterveld in Oirschot.

- Bernhard Heinrich Schröder (1865-1918).²⁶⁴ Trouwde in 1889 met onderstaande lid Marie Jacqueline Hermance Isabelle de Neufville. Was al minstens sinds 1883 lid van de cricketclub "Sport", was in 1883-1884 penningmeester, had als teamspeler in 1886 voetbalervaring en dook in 1888 op als president van de cricket- en voetbaltak van "Sport".
- Henrik 'Henk' Sillem (1866-1907). Noorthey-alumnus, captain van de cricket- en voetbaltak en een van de voetbalteamspelers in 1886. Ontsnapte samen met zijn vriend Frans Waller aan de dood bij de beklimming van de Matterhorn in augustus 1886.²⁶⁵
- François Gérard 'Frans' Waller (1867-1934). Oudere broer van onderstaande lid Willem. In 1885-1886 secretaris van de cricket- en voetbaltak en secretaris-penningmeester van de lawntennisclub.
- Pieter Wilhelm 'Willem' Waller (1869-1938).²⁶⁶ Jongere broer van bovenstaande lid Frans. In 1887-1890 penningmeester van de cricket- en voetbaltak. Hij was een van de voetbalteamspelers in 1886.
- Marius Willet (1861-1932). Zijn oudere zuster Jacoba Elisabeth Willet trouwde in 1880 met Henri Luden (1850-1900), oud-leerling van Noorthey (periode 1865-1868) en klasgenoot van Willem van der Vies, een van de oprichters van de Amsterdamsche Cricket-Club in 1871.
- Jacob Cornelis 'Jaap' Wolterbeek (1863-1939). Noorthey-alumnus en jongere broer van onderstaande lid Daan. Zijn vader was Willem Pieter Wolterbeek (1832-1909, periode op Noorthey 1842-1851). Jaap trouwde in 1892 met Nel van Eeghen, een jongere zus van onderstaande lid Johanna Louisa van Eeghen.
- Robert Daniël 'Daan' Wolterbeek (1860-1920). Noorthey-alumnus en oudere broer van bovenstaande lid Jaap. Zijn vader was Willem Pieter Wolterbeek (1832-1909, periode op Noorthey 1842-1851). In 1885-1887 was hij medebestuurder van de lawntennisclub, in 1886 een van de voetbalteamspelers en in 1886-1887 penningmeester van de cricket- en voetbaltak.

²⁶⁴ Bernhard Schröder en Willem Waller worden in een brief van Helena Boissevain aan haar broer Karel, op 1 juni 1887, gekwalificeerd als tenniscracks: '[D]aar [Willem Waller] zich [te Zandvoort] zich alleen min of meer verveelde eens kwam kijken of hij ook met ons kon tennissen. Dat was een goede aanwinst want hij is met Schröder de beste tennisser van de Amsterdamsche clubs.' Stadsarchief Amsterdam, Archief 394 Archief van de Familie Boissevain en Aanverwante Families, 1.45 Charles Daniël (1866-1944) x Willemina de Vos (1869-1951), 619-620 Brieven van hun broers en zusters 1877 - 1944 2 pakken, Inv.nr. 619 1877 - 1889, Brief van 1 juni 1887 (van Teijlingerbosch) (Helena M. Boissevain (1867-1946) aan broer Karel). Met dank aan Hans Warnar.

²⁶⁵ Luitzen en Zonneveld, 'Kicksen en wickets', 116-117.

²⁶⁶ Bernhard Schröder en Willem Waller worden in een brief van Helena Boissevain aan haar broer Karel, op 1 juni 1887, gekwalificeerd als de twee Amsterdamse toptennissers van dat moment; zie noot 264.

Afbeelding 50, 51 en 52. Van links naar rechts: Henk Sillem (rond 1895, 29 jaar), Frans Waller (rond augustus 1886, 19 jaar) en Daan Wolterbeek (rond 1880, 20 jaar). Bronnen: www.geni.com, Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 779 Familie Waller en de Familie Waller Stichting, Inv.nr. 782 en Collectie Gert Jan van Rhijn, achterkleinzoon van Jaap Wolterbeek.

Vrouwen bij Lawn-Tennisclub "Sport"

- Jonkvrouw Isabella 'Bella' Backer (1868-1938). Jongere zuster van de echtgenote – sinds 1884 – van bovenstaande lid 'Abbie' Blaauw. Ze trouwde in 1889 met bovenstaande lid David van Lennep.
- Johanna Louisa van Eeghen (1865-1957). Ze was een achternicht van "Sport"-bestuurslid Cor van Eeghen en een oudere zus van Petronella Clasina 'Nel' van Eeghen, die in 1892 trouwde met bovenstaande lid Jaap Wolterbeek. Johanna Louisa trouwde in 1888 met Ernst van Lennep (1860-1922), een neef van de bovenstaande leden David, Dop en John Charles van Lennep.
- Jonkvrouw Eveline Elisabeth Jacoba Hartsen (1868-1957). Dochter van Cornelis 'Cees' Hartsen (1830-1895), oud-leerling van Noorthey (1842-1846) in de periode dat het cricket werd geïntroduceerd.
- Emilie Cornelie van Heukelom (1866-1944). Dochter van ex-Noortheye-naar Walrave van Heukelom (1835-1878), op Noorthey tussen 1847-1853.
- Anna Louisa Hooft (1867-1948). Via haar moeder een nicht van bovenstaande lid jonkheer Pierre Herbert Bicker.
- Constance Labouchère (1862-1945). Oudere zus van onderstaande lid Lettie Labouchère. Via haar moeder een nicht van Dop en David van Lennep.
- Henriëtte 'Lettie' Labouchère (1866-1922). Jongere zus van bovenstaande lid Constance Labouchère. Via haar moeder een nicht van Dop en David van Lennep. Trouwde in 1889 met bovenstaande lid jonkheer Hendrik Daniël Wijnand Hooft.
- Marie Jacqueline Hermance Isabelle de Neufville (1867-1909). Trouwde in

1889 met bovenstaande lid Bernhard Heinrich Schröder.

- Wilhemmine Agathe Henriette van Notten (1865-1955). Nicht van Carolina van Notten, de latere echtgenote (1898) van jonkheer Bernard van Merlen, een van de oprichters in 1880 van het Haarlemse Blauw en Wit (Progress).
- Maria Cornelia barones Schimmelpenninck van der Oye (1857-1891). Oudere zuster van onderstaande lid Maria. Haar oudere broer Alexander Willem (1859-1914) zat op Noorthey tussen 1870 en 1876, net als drie broers van haar moeder: Nicolaas Adriaan Steengracht (1835-1906, op Noorthey 1846-1853), Hendricus Adolphus Steengracht (1836 1912, op Noorthey 1846-1855) en Gustaaf Steengracht (1843 1908, op Noorthey 1852-1859).
- Cornelia barones Schimmelpenninck van der Oye (1868-1944). Jongere zuster van bovenstaande lid Maria. Haar oudere broer Alexander Willem (1859-1914) zat op Noorthey tussen 1870 en 1876, net als drie broers van haar moeder: Nicolaas Adriaan Steengracht (1835-1906, op Noorthey 1846-1853), Hendricus Adolphus Steengracht (1836 1912, op Noorthey 1846-1855) en Gustaaf Steengracht (1843 1908, op Noorthey 1852-1859). Ze trouwde in 1889 met bovenstaande lid Jonkheer Ernst Hendrik van Loon.
- Anna Maria Scholten (1866-1937). Jongere nicht van haar naamgenote (1837-1919), de moeder van Anthonie Johannes van Oostveen, die met "Sport" eind 1886 meespeelde tegen H.F.C.
- Jonkvrouw Jeanne Isabelle van Teijlingen (1865-1941). Oudere zuster van onderstaande lid Adriana Johanna. Ze trouwde in 1913 met Louis Gaspard Adrien graaf van Limburg Stirum (1862-1924), op Noorthey tussen 1872 en 1878.
- Jonkvrouw Adriana Johanna van Teijlingen (1867-1918). Jongere zuster van bovenstaande lid Jeanne Isabelle.
- Maria Elisabeth 'Li' Wolterbeek (1869-1926). Dochter van Willem Pieter Wolterbeek (1832-1909, op Noorthey 1842-1851), wiens broers Joan Leonard (1831-1913) en Dirk Jacob (1836-1870) ook op Noorthey zaten, respectievelijk 1842-1848 en 1847-1853. Jongere zus van ex-Noortheyenaren en bovenstaande leden Daan en Jaap, en van onderstaande lid Ada. Ze trouwde in 1900 met haar neef Dirk Jacob Wolterbeek (1869-1950).
- Petronella Alida 'Ada' Wolterbeek (1867-1950). Dochter van Willem Pieter Wolterbeek (1832-1909, op Noorthey 1842-1851), wiens broers Joan Leonard (1831-1913) en Dirk Jacob (1836-1870) ook op Noorthey zaten, respectievelijk 1842-1848 en 1847-1853. Jongere zus van ex-Noortheyenaren en bovenstaande leden Daan en Jaap. Oudere zus van bovenstaande lid Li. Ze trouwde in 1892 met Wopco Cnoop Koopmans.

Uit Wallers brief en uit de geïnventariseerde namen in het tennisschema is een aantal zaken af te leiden. Het lawntennis was in 1886-1887 een gepri-vilegieerde sport voor de welgestelden, want wie anders kon zich de con-tributie, exclusieve baanhuur en tennismaterialen en -kleding veroorloven? Het was dus niet vreemd dat de herenledenlijst vier jonkheren telde, en de damesledenlijst vier jonkvrouwen en twee baronessen. Veel bekende fami-lienamen verwezen naar de oude Amsterdamse elite, zoals Van Loon, Hooft, Van Lennep, Van Eeghen, Bicker en Van Heukelom. Het ledenbestand van de tennisclub lijkt tot stand te zijn gebracht via de dan geëigende manier van onderlinge, nauw verweven familiebanden (broers, zussen, zwagers, schoon-zusters, neven en nichten) en via de onderlinge band van jeugd- en (kost) schoolvriendschappen, waarbij de sportliefde vaak ook nog eens was door-gegeven door vaders en ooms die zelf op Noorthey actief aan Engelse sport hadden gedaan. Ook in de hoofdstad studerende (familie)connecties met een sportachtergrond, opgedaan in hun thuisstad, sluisden in. Van de 21 tennis-mannen binnen "Sport", in leeftijd variërend van 17 tot 26 jaar, waren er drie Noorthey-alumni (waarvan twee met een bestuursfunctie), hadden er vier een sterke Noorthey-familieconnectie en was er één Schreuders-alumnus. Van de zeventien tennismannen binnen "Sport", in leeftijd variërend van 15 tot 24 jaar (met één uitschieter van 29 jaar), waren er maar liefst zeven met een duidelijke Noorthey-link in de familie. Vaders die zelf hadden gesport op Noorthey, zoals Hendrik Maurits Jacobus van Loon, John Sillem, Willem Pieter Wolterbeek, Cees Hartsen en Walrave van Heukelom, stimuleerden dus ken-nelijk niet alleen hun zonen om het lawntennis in clubverband op te pakken, maar ook hun dochters. Opmerkelijk, en voor die tijd een maatschappelijke doorbraak, omdat vrouwen tot dan toe van de Engelse sporten buitengeslo-ten werden.

De lawntennisbaan was bij uitstek de plek om te ontspannen met welbe-kende vrienden en familieleden, maar ook om onbekende leeftijdgenoten te leren kennen. Een man of vrouw kon naar de tenniscourts toe gaan en ter plekke contact leggen met interessante lieden van het eigen en andere ge-slacht, want ook meisjes konden op fraaie zomeravonden 'rustig alleen naar 't tennisveld [gaan] met onze "bat" in de hand, zonder dat iemand daaraan aanstoot zal nemen'.²⁶⁷ Het tennisrooster bood die mogelijkheid ook, want op woensdag- en donderdagavond waren er twaalf personen beschikbaar voor twee banen en op zaterdagavond dertien. Als er enkel- en dubbelspel werd gespeeld, stonden er dus steeds vier tot acht personen op de baan. Acht (of negen) tot vier (of vijf) personen konden aandacht aan elkaar besteden naast

²⁶⁷ Mandele, Egbertina van der. *Het wetboek van Mevrouw Etiquette in 28 artikelen*, 5^e herz. en veel verm. druk. Utrecht: Honig [1903], 157.

Afbeelding 53. De sociale (gender-)innovatie van het lawntennis (*daten* naast het speelcourt) is helder in beeld gebracht op dit schilderij 'Lawn Tennis Club' uit 1891, geschilderd door Frederick Arthur Bridgman (1847-1928). Bron: <https://www.flickr.com/photos/repolco/27025273626/in/photolist-Hb8Aiy> (bezoekt op 15 juni 2019).

de baan, in het clublokaal, ook wel 'loodsje' genoemd, waar jongelui elkaar het 'een of ander' konden aanbieden, want 'op het tennisveld worden bijna altijd ververschingen gebruikt'. De auteur van het bewerkte naslagwerk *Het wetboek van Mevrouw Etiquette* voegde er in 1903 waarschuwend aan toe dat het geen enkel bezwaar was voor een meisje om van een 'jongmensch' zo'n 'beleefdheid' aan te nemen, 'mits 't geen gewoonte worde'.²⁶⁸

Overigens vond 'Mevrouw Etiquette' het niet heel erg positief, zo blijkt uit haar ietwat teleurgestelde terugblik uit 1909 op de maatschappelijke en sociale ontwikkelingen aan het eind van de negentiende eeuw, dat 'invité-bals van een vijf-en-twintig jaar geleden' (dus rond 1885-1886) en 'particuliere bals' (diner met 'na-dansen') op het moment van schrijven uit de mode waren geraakt. Volgens haar had 'de sport' daar 'wel wat schuld' aan. Vroeger boden alleen 'bals' en 'dergelijke amusemenen' jongens en meisjes gelegenheid elkaar te ontmoeten én om de 'lenigheid te bewaren', maar nu gingen in *daten* geïnteresseerde jongens en meisjes samen fietsen en zochten ze elkaar op de tenniscourts en hockeyvelden op.²⁶⁹

²⁶⁸ Ibidem, 157.

²⁶⁹ Mandele, Egbertina van der. *Etiquette voor Heeren*. Tweede vermeerdere druk. Utrecht: Honig, [1909], 117-118.

Ook combinaties daarvan waren mogelijk, zo blijkt uit correspondentie van de familie Boissevain. Op zondag 22 januari meldde de 20-jarige Helena Mensina Boissevain aan haar 21-jarige broer, de eerder genoemde Charles Daniël 'Karel' (inmiddels luitenant ter zee 2^e klasse) – kinderen van Jan Boissevain, een broer van de eerder genoemde journalist Charles Boissevain – dat ze een leuk zaterdagavondje uit had gehad: 'Eindelijk gisteren hadden we een dol aardig partijtje op de Tennisclub Sport waarbij wij ook geïnviteerd waren. We dansten op het asphalt dat prachtig glad was gemaakt zoodat sommigen telkens vielen gelukkig zonder zich te bezeeren. Een mannetje speelde op de piano maar er was geen bediening!²⁷⁰ Een week later was het weer bal, zo blijkt uit een brief van zaterdag 28 januari 1888 van de 17-jarige Matthijs Gideon Jan 'Tijs' Boissevain. Hij schreef aan zijn broer Karel dat hun jongere broer en zusjes 'An en Nel en Wallie en Mia' in bed lagen,²⁷¹ en dat de meisjes (hun oudere zussen, de 23-jarige Elisabeth Antonia en de 20-jarige Helena) 'aan het dansen' waren 'in de tenniszaal: een klein balletje van Sport, waar zij genoodigd' waren door 24-jarige 'Philippe von Hemert', een van de boven genoemde leden van de Lawn-Tennisclub "Sport" en toen nog vrijgezel.²⁷² De net 16-jarige An was dus kennelijk te jong om mee te mogen dansen.

Dat Mevrouw Etiquettes stelling klopte, blijkt behalve uit de Boissevain-brieven ook uit de persoons- en relatieanalyse van het tennisrooster. Vier herenleden trouwden in 1889 met een dameslid, en drie heren en één dame trouwden met een connectie uit het tennisnetwerk. Dat is een score van twaalf uit 37 jongelui die het tennis niet alleen gebruikten als sportactiviteit, maar ook als koppelmarkt. Overigens strekte het sociale netwerk van "Sport" zich uit tot buiten de eigen vereniging. Ook tussen bijvoorbeeld de bestuursleden van R.U.N. en "Sport" bestonden nauwe relaties in de persoonlijke sfeer. De vier R.U.N.'ers Herman Gorter, Willem Jonker, Egbert Jan Bok en Jaap Koenen zaten net als Frans Waller en Henk Sillem op het Amsterdams

270 Stadsarchief Amsterdam, Archief 394 Archief van de Familie Boissevain en Aanverwante Families, 1.45 Charles Daniël Walrave (1866-1944) X Willemina de Vos (1869-1951), 619-620 Brieven van hun broers en zusters 1877-1944 2 pakken, Inv.nr. 619 1877-1889, brief van 22 januari 1888 van Helena M. Boissevain (1867-1946) aan haar broer Karel. Met dank aan Hans Warnar.

271 Tijs meldde ook nog: 'Annie zit in haar kamer.' Hij had het over kinderjuffrouw Annie Barker, geboren in Richmond, Yorkshire, in 1852. Zij was eerst in dienst bij het echtpaar Willem Boissevain (1849-1925) en Cecilia Henriette Catharine 'Cissy' Nugent (1849-1886), afkomstig uit Longford in Ierland, en daarna bij diens neef Jan Boissevain. Haar oudere zus Mary, geboren in Richmond, Yorkshire, in 1850, was op haar beurt nanny bij Charles Boissevain, de broer van Jan. De Engelse invloed binnen de familie Boissevain was groot.

272 Stadsarchief Amsterdam, Archief 394 Archief van de Familie Boissevain en Aanverwante Families, 1.45 Charles Daniël Walrave (1866-1944) X Willemina de Vos (1869-1951), 619-620 Brieven van hun broers en zusters 1877-1944 2 pakken, Inv.nr. 619 1877-1889, brief van 28 januari 1888 van Matthijs Gideon Jan (Tijs) Boissevain (1870-1941) aan zijn broer Karel. 'An' is Anna Maria Boissevain (1872-1916), 'Nel' is Petronella Johanna Boissevain (1873-1970), 'Wallie' is Walrave Boissevain (1876-1944) en 'Mia' is Maria Boissevain (1878-1959), toen respectievelijk 16, 14, 11 en 9 jaar. Met dank aan Hans Warnar.

Stedelijk Gymnasium. In het schooljaar 1881-1882 zaten Gorter, Jonker en Bok in de vijfde klas, en Koenen in de derde, samen met Henk Sillem.²⁷³ Als studenten aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam waren Gorter, Koenen en Jacob van Schevichaven ("Sport"-bestuurder 1883-1886) vanaf 1883 alle drie lid van studentendispuut 'Westersch literarisch gezelschap Unica'. Hermans vrouw 'Wies' Cnoop Koopmans, een Haarlemse patriciërsdochter, had als broer Wopco, en die trouwde in 1892 met Petronella Alida 'Ada' Wolterbeek, een zus van Daan en Jaap.

Ook vanuit Gorters cricketclub R.U.N. werden er lawntennisinitiatieven ontplooid. Sinds 1888 was hij secretaris Van de "Algemeene Olympia Vereeniging" en in die hoedanigheid maakte hij in *Nederlandsche Sport* van 11 mei 1889 bekend dat er in Amsterdam op het Museumterrein nu 'naast het grint-court ook een asphalt-baan is gemaakt', die aan alle speeleisen voldeed. Voor aanvragen om van de extra baan gebruik te kunnen maken voor oefenpartijtjes of wedstrijden, diende men contact op te nemen met Gorter.²⁷⁴ Op onderstaande foto poseerde Gorter met zijn artistiek georiënteerde tennisclubje, waarin zijn mede-R.U.N'ers Floris Arntzenius en Willem Jonker ook speelden.

Ook hier blijkt uit de namen van de zeven heren en zes dames, net als bij "Sport", de familierelaties en de latere huwelijksverbanden. De verschillende sportclubs en hun onderlinge vervlechting boden dus een zeer indrukwekkend sociaal-maatschappelijk netwerk, waarvan deze voorbeelden vermoedelijk maar het topje van de ijsberg zijn.

Het samen sporten en ontspannen middels een (deels zelf opgerichte) sportclub is tot op zekere hoogte vergelijkbaar met de clubvormingsmotivatie van twee amateurfotografieverenigingen die in datzelfde tijdvak – jaren tachtig van de negentiende eeuw – werden opgezet, allebei ook in Amsterdam. Het gaat om de 'Amateur-Fotografen Vereeniging' (A.F.V., september 1887) en Helios (28 december 1887), zoals beschreven door Mattie Boom in haar dissertatie over de opkomst van de amateurfotografie 1880-1910: *Kodak in Amsterdam* (2017).²⁷⁵ De oprichters van de AFV – ze komen ook in Hoofdstuk 6 voor – waren Abraham Dirk Loman jr. (1868-1954), Hendrik 'Hein' van der Masch Spakler (1868-1960, ook tennismaat van Herman Gorter), Joan Julien Marie Guy de Coral (1867-1930), Adrianus 'Adriaan' Scheltema Beduin (1864-1944) en George Peck (1863-?).

273 Stadsarchief Amsterdam, Archiefnummer 260 Scholarchen en Curatoren en Rector van de Latijnse School, Curatoren van de Openbare Gymnasia en van de Rector van het Stedelijk of Barlaeusgymnasium.

274 *Nederlandsche Sport* 8, nr. 354 (11 mei 1889): 10.

275 Boom, Mattie. *Kodak in Amsterdam. De opkomst van de amateurfotografie in Nederland 1880-1910*. Rotterdam: Erasmus University, 2017.

Afbeelding 54. Herman Gorter met zijn artistiek georiënteerde tenniscubje op het Museumterrein in Amsterdam, rond 1888-1889, met links de Van Baerlestraat en rechts de achtergevels van de P.C. Hooftstraat. Naast het net van de tennisbaan, staand van links naar rechts: drukker en amateurfotograaf Hendrik 'Hein' van der Masch Spakler (1868-1960), kunstschilder Martinus van Regteren Altena (1866-1908), dichter Herman Gorter, Lucas van Regteren Altena (1865-1934), broer van onderstaande Maria Engelina, schilder Louis Willem van Soest (1867-1948), schilder Floris Arntzenius (1864-1925), als cricketspeler zowel actief bij R.U.N. als bij "Sport" en Willem Jonker, medeoprichter van R.U.N.²⁷⁶. Zittend op de middelste rij: Jeanette Heybroek (later mevrouw W.M. Spakler), R. van der Waals, Jo Jonker (zus van onderstaande Willem en verloofde van Herman Gorters broer Douwe) en Charlotte Octavia Loman (1874-1964), zus van onderstaande Ida Augusta, later getrouwd met boven genoemde Lucas van Regteren Altena. Zittend op de voorste rij: zanglerares Ida Augusta Loman (1870-1947) en kunstschilderes Maria Engelina van Regteren Altena (1868-1958). Stadsarchief Amsterdam, collectie beeldarchief.

De vijf waren jongelui uit welgestelde gezinnen in de leeftijdscategorie 18-24 jaar, die ook verbonden waren aan het verenigingsleven van de jonge sportclubs: ze deden alle vijf aan fietsen en Hein was rond die tijd ook verbonden aan de lawntennisclub van Herman Gorter. Het wielrennen en de amateurfotografie vormden een interessante tandem. *De Kampioen*, het orgaan van de in 1883 opgerichte Algemeene Nederlandsche Wielrijders-Bond, had enkele A.F.V.-leden in het bestuur, dus het was niet vreemd dat in een lang artikel over amateurfotografie wielrijders werden opgeroepen om foto's te

²⁷⁶ Endt, Enno. *Herman Gorter Documentatie 1864-1897*. Amsterdam: Van Oorschot, 1986, 286 en 635.

gaan maken en fotograferen om op de fiets te stappen en lid te worden van de A.N.W.B.²⁷⁷

De door Boom veronderstelde motivatie van deze heren van stand met veel vrije tijd om lid te zijn van de A.F.V., was dat ze daar andere amateurfotografen, 'net als zichzelf succesvol in het maatschappelijk leven', konden ontmoeten om fotografie-ervaringen en -technieken uit te wisselen. Ze hielden regelmatig gehouden vergaderingen, 'causerieën, soirees, uitjes', fotografeertochten, exposities in binnen- en buitenland en onderlinge wedstrijden. Volgens Boom hielden de heren wellicht wel meer van het clubleven dan van de fotografie. Hoe dan ook was de fotografie voor deze jongelui 'liefhebberij, tijdverdrijf én sociale bezigheid tegelijk'. Ze waren er trots op tot zo'n vereniging te behoren en voerden 'de titel "amateurfotograaf" alsof het een geuzennaam was'.²⁷⁸

Hetzelfde gold ook voor het sportclubleven, zo blijkt uit een brief van de 17-jarige Tijs Boissevain aan zijn broer Karel: 'Ik werk schandalig weinig, maar het is ook zoo prettig voor je plezier te leven. Maar ik hoop toch dat het zal veranderen, hoewel ik vrees dat er niet veel kans op is daar het tennis-seizoen weer aanbreekt'.²⁷⁹

5.9 Slot

Sportminnende alumni van het jongensinstituut Noorthey keken over het algemeen met voldoening en nostalgie terug op hun kostschooltijd, en dan met name op de vriendschappen die ze hadden gesloten en op het dagelijkse sporten. Alumni die op hun kostschool van de Engelse teamsporten gecharmeerd waren en er bedreven in waren, wilden na hun schooltijd getraind blijven, met Engelse sport – als 'liefhebberij, tijdverdrijf én sociale bezigheid' – actief blijven en in jongensgroepsverband blijven opereren.

Pas vanaf eind augustus 1881, na de internationale cricketmatch op de Maliebaan in Den Haag tussen het Engelse Uxbridge en een Nederlands mixteam (met ruime inbreng van Noorthey-alumni), organiseerden de diverse groepjes jongeren zich in clubverband met besturen en reglementen. Toen werd cricket in Nederland ook echt een populaire en grote sport, en verspreidde het zich ook buiten de grote steden. Vanaf 1882-1883 kwam ook voetbal op, aanvankelijk als wintersport, ter afwisseling van cricket. De vroegst opgerichte clubs organiseerden vanaf najaar 1881 onderlinge en (inter)stedelijke wedstrijden om hun krachten met anderen te kunnen meten.

²⁷⁷ *De Kampioen* 6, nr. 7 (1 juni 1889): 161-162.

²⁷⁸ Boom, *Kodak in Amsterdam*, 36-37.

²⁷⁹ Stadsarchief Amsterdam, Archief 394 Archief van de Familie Boissevain en Aanverwante Families, 1.45 Charles Daniël (1866-1944) x Willemina de Vos (1869-1951), 619-620 Brieven van hun broers en zusters 1877-1944 2 pakken, Inv.nr. 619 1877-1889, Brief van 6 april 1888 (Matthijs Gideon Jan (Tijs) Boissevain (1870-1941) aan broer Karel). Met dank aan Hans Warnar.

In het kielzog van cricket en voetbal ontstonden vanaf 1885 ook lawn-tennisclubjes, zoals de lawntennisafdeling van “Sport” in Amsterdam. Daarin mochten voor het eerst ook jonge vrouwen participeren. Van zowel de mannelijke als de vrouwelijke leden waren er diversen te koppelen aan Noorthey. De courts en ‘loodsjes’ van deze lawntennisclubjes fungeerden als informele kennismakings- en datinglocaties voor jongens en meisjes van gegoede komaf.

Vanaf de jaren tachtig raakten met name de schoolgaande jongens in de ban van de Engelse teamsporten. In ieder geval op het gebied van sport was Engeland toen voor de jeugd de referentiecultuur, met als adagium het door Pim Mulier geformuleerde ‘Engelsch moest het zijn, anders deugde het niet’.²⁸⁰ Bovendien boden de zelf opgerichte en bestuurde sportclubs de jongelui de vrijheid om buiten het gezichtsveld van ouders en school een eigen cultuur op te bouwen, met als interessante bijvangst een eigen jeugdnetwerk dat de jongens bij hun latere maatschappelijke loopbanen van nut zou kunnen zijn. Dat netwerk bestond al snel niet meer alleen uit eigen familieleden, vrienden en klas- en schoolgenoten, maar werd uitgebreid met jongens van andere scholen, en dus eigenlijk van andere standen.

De ex-Noortheyenaren fungeerden bij de overdracht van Engelse sport in de diverse steden als zogenaamde cultuurmakelaars. Ze droegen de Engelse sportcultuur die ze zich op hun kostschool eigen hadden gemaakt over op andere sportgeïnteresseerden in hun thuissteden. Zo speelden ze een cruciale rol bij het oprichten en vormgeven van de vroegste sportclubs. Dat gebeurde in elke stad net iets anders, afhankelijk van de lokale omstandigheden en van de referentiekaders van de ontvangers.

De sportende jongelui namen de Engelse sporten zo goed mogelijk over, maar eigenden die zich ook op hun eigen manier toe. Zo implementeerden de pionierende jonge sportbestuurders naar Engels voorbeeld bestuurlijke regelgeving, maar de Nederlandse reglementsboekjes werden aangepast en uitgebreid, al naar de lokale behoefte. Ook de fleurige Engelse kleding die met Engelse sport werd geassocieerd was voor de jongens een aantrekkelijke must. Haarlemse pioniersclubjes als Blauw en Wit, Rood en Zwart, Zwart en Geel en Rood en Wit begonnen zich pas zo te noemen toen ze over kledingstukken beschikten in die onderscheidende kleuren. Aanvankelijk waren dat petjes en dassen, gemaakt door goedwillende familieleden en hulpen in de huishoudens, later kwamen daar truien, broeken en insignes bij. Onder invloed van Engeland als referentiecultuur veranderde Blauw en Wit haar

²⁸⁰ *Het Sportblad* 17, nr. 44 (4 november 1909): 6-9, hier: 7. Deze uitspraak van Mulier ging weliswaar specifiek over de beginperiode van de Engelse sport, 1880-1882, maar was in algemene zin ook van toepassing op de hier mede behandelde voortzetting 1882-1886. Vandaar de keuze voor Muliers uitspraak als algemene titel voor dit proefschrift.

naam eind oktober 1881 in Progress. Rood en Wit probeerde in diezelfde periode een Angelsaksische naam uit: Practice. Die hang naar het Engelse kostte het toenmalige bestuur de kop, waarna het nieuwe bestuur zich de oude Nederlandse naam weer toe-eigende.

De bijbehorende Engelse sporttaal eigenden de jongens zich ook toe. Sommige woorden werden één-op-één overgenomen, maar er werden ook termen vernederlandst of vertaald. Soms wilden de clubs zelf een Nederlands clubidroom creëren, soms was er druk van buitenaf, bijvoorbeeld omdat toeschouwers een Engelse sport als cricket niet begrepen vanwege de hardop geroepen Engelse terminologie.

Met behulp van een microhistorische onderzoeksaanpak heb ik relevante 'sport-Noorthey-alumni' en oud-docenten die in het Noorthey-*Nachleben* initiatieven ontplooiden of nauw betrokken waren bij de oprichting van de vroegste cricket-, voetbal- en lawntenniscubs, kunnen identificeren en hun rol kunnen blootleggen en analyseren binnen de lokaal-sociale sportcontext. Onderstaande 37 oud-Noortheyenaars speelden aantoonbaar in 1846-1886 cruciale sporthistorische pioniersrollen of waren actief bij stedelijke sportinitiatieven betrokken.

- Rotterdam-Amsterdam (1846): Richard, James en William en oud-docent Frederick Martin Cowan.
- Utrecht (1856-1860): Brian Nahuys.
- Amsterdam (1871-1876): Emile Sillem, Dirk van Bosse, Willem van der Vies en Fedor Christiaan Bunge.
- Leiden (1875-1882): Charles Enschedé, Gus Huysen van Kattendijke, Freerk Tuinhout, Otto de Kat, Theo van Tricht, de broers Alexander en Alfred Insinger, Dolf van Blommestein en Carel Loopuyt.
- Haarlem (1880-1882): Bernhard van Merlen, Willem van Welderen, Henri Loopuyt en Rudolf Six.
- Den Haag (26 en 27 Augustus 1881): de broers Jan en Henk Kramers, Johnny Fransen van de Putte en de al genoemde Henri Loopuyt.
- Amsterdam (1882-1886): Henk Sillem en Daan Wolterbeek.
- Goes (1882-1885): de al genoemde Johnny Fransen van de Putte.
- Noordwijk (1882-1885): André en Anton Fransen van de Putte, Bernard Ruijs en de oud-docenten Otto Schreuders en John Helsdon Rix.
- Leeuwarden (1883): de broers Pieter, Coert en Andries Harinxma thoe Slooten en hun vader Binnert Philip.
- Arnhem (1885-1886): de al genoemde broers Johnny, André en Anton Fransen van de Putte.
- Amsterdam (1885-1886): de al genoemde Henk Sillem en Daan Wolterbeek, en zijn broer Jaap Wolterbeek.

DEEL III NOORTHEY REVISITED

**De analyse van een voetbalactiefoto op Noorthey, de kostschool van Adam Hendrik Raabe en Johannes Wilhelmus Lely 1888-1907.
Artikel, gepubliceerd in De Moderne Tijd**

6 Actie op het veld

Een visuele benadering van negentiende-eeuwse voetbalgeschiedenis in Nederland¹

Jan Luitzen en Wim Zonneveld

6.1 Abstract

Within the framework of social and cultural history, this article illustrates the 'visual turn' approach to sports history in an analysis of traditionally under-researched material from the late nineteenth century. Focusing on football ('soccer') action photography, we argue that interpreting this visual material contributes significantly to exploring and interpreting the broader social and cultural context within which sports were practised and the visual material was produced. Regarding the latter, the photographer's challenge was to capture the movement inherent in the practice of sports generally and of football specifically. Our analysis explains the time at which these pictures first appear as a consequence of developing possibilities and skills in ongoing photographic experimentation. This is illustrated by a case study of a football action photograph from the archives of the Noorthey Institute for boys in Voorschoten, presumably dating from 1895-1897. There, conducting sports was seen as a way of enhancing the students' physical and mental strengths, including improved study performance. It took place in an atmosphere of camaraderie among teachers and students, the latter acting as supervisors and teammates at the same time. Beyond the texts, the photographs visualize what this educational approach entailed in actual practice.

6.2 Introductie

De in Nederland relatief late industriële revolutie ging in de tweede helft van de negentiende eeuw gelijk op met een culturele anglomanie. Daarbij werd het onder de maatschappelijke bovenlaag gangbaar om de leefstijl (of gepercipieerde leefstijl) van de Engelse elite in taal, mode en gebruiken te kopi-

¹ Gepubliceerd als: Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld. 'Actie op het veld. Een visuele benadering van negentiende-eeuwse voetbalgeschiedenis in Nederland.' In: *De Moderne Tijd* 1 (mei 2017): 27-50. Een bewerkte versie van dit artikel is op 13 april 2020 online gepubliceerd (<https://doi.org/10.1080/14660970.2020.1751467>) als Luitzen, Jan, & Wim Zonneveld. 'Looking at action: a visual approach to nineteenth-century football history in the Netherlands.' De papieren versie van dit artikel is verschenen in *Soccer & Society* 21, nr. 4 (juni 2020): 421-432.

eren.² Ook de toe-eigening van Engelse sporten zoals cricket en voetbal was onderdeel daarvan. Traditioneel *spel* (zonder competitief element, beoefend om redenen van ‘gezondheid’ en ‘verstrooiing’) transformeerde naar moderne, op Engelse leest geschoeide, (team)sport (fysieke inspanning met georganiseerd competitief element). Dit proces is in de literatuur omschreven als ‘sportificatie’.³ Nederlandse sportclubs en -organisaties namen niet alleen de in Engeland ontstane regulering, speelwijze en trainingsmethodes over, maar ook normen en waarden als fair play en amateurisme.

In het nog weinig omvangrijk wetenschappelijk sportgeschiedenisonderzoek in Nederland zijn met name vanuit de sociologie vooral brede concepten geschetst, grote processen, maatschappelijke groepen en overkoepelende sportorganisaties. Miermans onderzocht de maatschappelijke en sportieve aspecten van voetbal.⁴ Stokvis concentreerde zich in pionierend werk op processen als standaardisatie, verspreiding en popularisering, de maatschappelijke gelaagdheid van sportbeoefening en het sociaal onderscheidend karakter ervan.⁵ Maarten van Bottenburg verklaarde maatschappelijke tendensen in de receptie van de Engelse balsporten in Nederland aan de hand van het begrip ‘distinction’ van de socioloog Pierre Bourdieu.⁶

In het laatste decennium is er binnen dit onderzoeksgebied sprake van een ‘cultural turn’, met vanuit een cultuurhistorisch perspectief specifieke aandacht voor wat er bij het sportificatieproces gebeurde in kleinschaligere verbanden. Derks geeft daarbij het belang aan van onderzoek naar hoe sport door specifieke sociale groepen en individuen werd geïnterpreteerd, hoe sport werd geconstrueerd, gerepresenteerd en verbeeld, met welke culturele associaties dat gebeurde en welke identificaties daarbij een rol speelden.⁷ Op metaniveau gaat het hierbij om processen van cultuuroverdracht, acculturatie en toe-eigening. In zijn biografie van de Haarlemse sportpionier Pim Mulier betoogde Rewijk dat een cultuurhistorische benadering ruimte biedt voor details en nuanceverschillen en zo bijdraagt aan een vollediger en daarmee accurater beeld van de culturele betekenis van sport.⁸

2 Bottenburg, Maarten van. *Verborgen competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Amsterdam: Bert Bakker, 1994, 140. Deze anglomanie was geenszins beperkt tot Nederland, zie: Buruma, Ian. *Voltaire's Coconuts, or Anglomania in Europe*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1999.

3 Zie bijvoorbeeld: Stokvis, Ruud. *Strijd over sport. Ideologische en maatschappelijke ontwikkelingen*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1979, 34; Luitzen, Jan, Thijs Kemmeren and Pascal Delheye. ‘The Introduction and Meaning of the Word Sport in the Netherlands, 1600-1900.’ In: *The International Journal of the History of Sport* 32, nr. 11-12 (2015): 1416-1436.

4 Miermans, Cees. *Voetbal in Nederland. Maatschappelijke en sportieve aspecten*. Assen: Van Gorcum, 1955.

5 Stokvis, *Strijd over sport*; Stokvis, Ruud. ‘Belgium and the Netherlands.’ In: Pope, Steven, and John Nauright (eds.). *Routledge Companion to Sports History*. London and New York: Routledge, 2010, 350-359.

6 Van Bottenburg, *Verborgen Competitie*, 68; Bourdieu, Pierre. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984.

7 Derks, Marjet. ‘Deep Play.’ In: *de SPORTWERELD*, nr. 69 (2014): 9-13.

8 Rewijk, Daniel. *Captain van Jong Holland. Een biografie van Pim Mulier, 1865-1954*. [Gorredijk]: Bornmeer, 2015, 16.

Tegelijkertijd zijn met name Angelsaksische onderzoekers op het gebied van sportgeschiedenis begonnen om een lange empirische onderzoekstraditie bij te stellen, in een methodologisch proces dat de ‘visual turn’ wordt genoemd. Voortbordurend op pionierend werk van Prosser en Burke, uitgevoerd in andere disciplines dan de sportgeschiedenis, constateerden Phillips, O’Neill en Osmond in 2007, en Huggins in 2008, dat bijdragen van sporthistorici aan tijdschriften en in boeken traditioneel gebaseerd waren op geschreven bronnen, omdat die inhoudelijk het meest te bieden hadden – althans, vaak impliciet gedacht werden het meest te bieden.⁹ Een bron als een foto werd beschouwd als decoratie bij de tekst om daar emotionele waarde aan toe te voegen, maar was kritisch commentaar of eigen duiding niet of nauwelijks waard. Dat is merkwaardig, stellen deze auteurs, want in de huidige ‘post-literale’ samenleving is het kunnen begrijpen en duiden van beelden van vitaal belang.¹⁰ Cultuurhistorica Brabazon gaat zelfs zo ver om te stellen dat de sportgeschiedenis een bijzondere plaats binnen de ‘visual turn’ inneemt vanwege de diversiteit aan bronnenmateriaal, die veel groter is dan in de meeste andere historische subdisciplines.¹¹ Booth en in Nederland Derks wezen erop dat onderdeel van het cultuurhistorische domein ook is om niet alleen te kijken naar ‘discursieve praktijken (dus tekstanalyses)’ als verenigingsarchieven, maar dat er ook aandacht moet zijn voor bronnen als foto’s, films, lieux de mémoire (monumenten, herinneringsmaquettes, e.d.) en vlaggen.¹² Ook Pas wees op nieuwe ontwikkelingen als de ‘visual turn’ (beelden), de ‘linguistic turn’ (discourseanalyse) en de ‘spatial turn’ (ruimte).¹³

Inhakend op deze ontwikkeling stelde Huggins recent dat de interpretatie van ‘visual sporting representations’ op twee manieren betekenisvol kan bijdragen aan onderzoek naar sport in een historische context. Allereerst werpen sportfoto’s licht op de inhoud: de maatschappelijke en culturele context waarbinnen sport werd beoefend kan worden verduidelijkt, omdat afgebeel-

9 Prosser, Jon (red.). *Image-based Research. A Sourcebook for Qualitative Researchers*. Fourth reprint of the first 1998 publication. London: Routledge, 2006; Burke, Peter. *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. New York: Cornell University Press, 2001; Phillips, Murray, Mark O’Neill and Gary Osmond. ‘Broadening Horizons in Sport History: Films, Photographs, and Monuments.’ In: *Journal of Sport History* 34, nr. 2 (Summer 2007): 272 en 278; Huggins, Mike. ‘The Sporting Gaze: Towards a Visual Turn in Sport History Documenting Art and Sport.’ In: *Journal of Sport History* 35, nr. 2 (Summer 2008): 314.

10 Phillips, e.a., ‘Broadening Horizons’, 288; Derks, Marjet. ‘Omstreden sporterfgoed en culturele herinnering.’ In: *de SPORTWERELD*, nr. 73-74 (2015): 4-9. Zie ook: Rose, Gillian. *Visual Methodologies. An Introduction to Researching with Visual Materials*. London: Sage Publi., 2001.

11 Brabazon, Tara. *Playing on the Periphery: Sport, Identity and Memory. Sport in the Global Society*. New York: Routledge, 2006, 83.

12 Booth, Douglas. ‘Sport history: Modern and postmodern approaches.’ In: Delheye, Pascal (red.). *Making sport history: disciplines, identities and the historiography of sport*. London: Routledge, 2014, 71-100; Derks, ‘Deep Play,’ 12.

13 Pas, Niek. ‘Grand Départ. Nieuwe uitdagingen voor sportgeschiedenis in Nederland.’ In: *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 128, nr. 3 (2015): 464.

de spelers, toeschouwers en de sportomgeving kunnen worden ontleed. Ten tweede geeft onderzoek naar de productiezijde van foto's (de makers en de gebruikte technieken) informatie over de rol van sportfotografen en het belang van sportfoto's in een zich ontwikkelende markt.¹⁴

Dit artikel introduceert deze benadering voor de Nederlandse sportgeschiedenis. We analyseren daartoe een voetbalactiefoto uit het laatste decennium van de negentiende eeuw, op beide manieren: wat betreft zijn inhoud en wat betreft zijn techniek. De foto is geschoten op het sportterrein van het onderwijsinstituut Noorthey bij Voorschoten. We gebruiken dat gegeven om te laten zien dat sporten, waaronder voetbal, niet alleen bewust onderdeel uitmaakte van het onderwijsconcept van dat instituut, zoals de geschreven bronnen al laten zien, maar ook hoe dat gebeurde, met samen sportende leerlingen en leraren. Dat we hier te maken hebben met voetbalactie, beschouwen we tegen de achtergrond van negententiende-eeuwse modernisering met technologische vooruitgang, zowel bij het uitvoeren van sporten als bij het vastleggen daarvan door fotografen. Er werd steeds sneller gerend, geschaatst en gefietst,¹⁵ en fotografen moesten bij het voetbal de technologische uitdaging aangaan van het vastleggen van complexe, typisch driedimensionele en vooral ook onvoorspelbare beweging, van bal en spelers.

We zetten eerst onze onderzoeksmethode uiteen. Om de Nederlandse voetbalactiefoto's goed te kunnen plaatsen, verkennen we de technologische ontwikkelingen binnen de Nederlandse sportfotografie vóór 1895. Wij presenteren de door ons verzamelde Nederlandse voetbalactiefoto's uit het tijdvak 1890-1898 en uit deze collectie analyseren we de genoemde foto van instituut Noorthey vanuit de zojuist beschreven achtergrond en doelstelling. In de conclusie gaan we met name in op hoe ons voorbeeld het belang illustreert van visuele bronnen voor de sport- en cultuurgeschiedenis.

6.3 Onderzoeksmethode

Bij gebrek aan robotachtige procedures voor het herkennen van voetbalactiefoto's en hun inhoud is handmatig gezocht binnen een selectie van papieren en digitale bronnen. Er is gebruikgemaakt van gedigitaliseerde media op www.delpher.nl en van de digitale bronnencollectie van Jan Luitzen, bestaan-

14 Phillips, e.a., 'Broadening Horizons,' 272, 278 en 287-288; Huggins, 'The Sporting Gaze,' 314-318.

15 Ward, Brian. 'Speed.' In: *A Journal of Media and Culture* 3, nr. 3 (2000), online: <http://journal.media-culture.org.au/0006/speed.php>. (bezoekt op 18 augustus 2016); Rosa, Hartmut, and William E. Scheuerman (red.). *High Speed Society. Social Acceleration, Power, and Modernity*. University Park, PA: Penn State University Press, 2008; Hassan, Robert. *Empires of Speed, Time and the Acceleration of Politics and Society*. Leiden/Boston: Brill, 2009; Vooren, Jurryt van de. 'De eeuw der snelheden.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 76 (2016): 28-29.

de uit onder meer gedigitaliseerde sportnaslagwerken en sporttijdschriften.¹⁶ Dit corpus bleek van bijzonder belang bij het controleren van de bijschriftgegevens in de primaire bronnen van de foto's, die vaak niet alleen onvolledig en onprecies bleken, maar ook incorrect. Bij het hanteren van deze bronnen maakten we gebruik van Google Search en met behulp van optical character recognition (OCR) doorzoekbaar gemaakte boeken, tijdschriften en kranten. Via zoekmachine dtSearch is in deelverzamelingen naar vindplaatsen, citaten en gebruikscontexten van sportwoorden gezocht. Een kanttekening hierbij is dat door de beperkingen van OCR binnen Delpher waarschijnlijk voorbeelden gemist zijn. Voor dit verkennende artikel waren de uitkomsten echter zodanig dat ze als representatief kunnen worden bestempeld.

Bij het analyseren en interpreteren van negentiende-eeuwse voetbalactiefoto's volgen we een methode geïnspireerd door het nog steeds invloedrijke werk van de Duits-Amerikaanse kunsthistoricus Panofsky (1939/1972 en elders). Bij het beschrijven en interpreteren van kunstwerken onderscheidde Panofsky drie lagen. De eerste is de pre-iconografische beschrijving, waarbij natuurlijke objecten zoals mensen, dieren, planten, huizen, gebruiksvoorwerpen, etc. worden beschreven en waarbij in hun onderlinge betrekkingen een situatie of gebeurtenis wordt herkend. De tweede is de iconografische beschrijving, waarbij het secundaire of conventionele onderwerp wordt vastgesteld. De derde laag is de iconografische interpretatie, waarbij de intrinsieke, diepere betekenis of inhoud wordt geduid.¹⁷

Deze methode met zijn drie stappen volgend, formuleren we allereerst een vraagstelling vanuit een specifieke invalshoek om uitputtende beschrijvingen, identificaties en interpretaties in te perken. Vervolgens beschrijven we de natuurlijke objecten zoals mensen, gebruiksvoorwerpen, etc., waarbij we in hun onderlinge betrekkingen een situatie of gebeurtenis proberen te herkennen, zonder verdere verbanden te leggen of te interpreteren. Dan stellen we vast en identificeren we de conventionele betekenis en controleren we die met behulp van andere bronnen. Tot slot duiden we de maatschappelijke en culturele context met behulp van andere bronnen.

16 Luitzen heeft deze digitale verzameling van bronnenmateriaal zelf samengesteld en deze collectie wordt uitsluitend aangewend voor eigen academisch onderzoek.

17 Panofsky, Erwin. *Studies in Iconology. Humanistic Themes In the Art of the Renaissance*. Boulder, CO: Westview Press, 1939 en 1972 (reprint), 3-17; Panofsky, Erwin. *Iconologische studies. Thema's uit de Oudheid in de kunst van de Renaissance*. Tweede druk. Nijmegen: SUN, 1994, 7-20. In *Eyewitnessing*, 36, wees Burke er op dat 'these pictorial levels of Panofsky's correspond to the three literacy levels distinguished by the classical scholar Friedrich Ast (1778-1841), a pioneer in the art of interpreting texts ("hermeneutics"): the literal or grammatical level, the historical level (concerned with meaning) and the cultural level, concerned with grasping the "spirit" (Geist) of antiquity or other periods.' Panofsky paste dus een traditionele Duitse methode voor het interpreteren van teksten toe op afbeeldingen, om die zo te kunnen 'lezen'.

6.4 Sportfotografie voor 1895

De vroegst bekende Nederlandse sportfoto's dateren van 1862. Foto's, want ze vormen een serie van drie. Een ervan werd gepubliceerd in *Het Boek der Sporten*, in 1900 verschenen onder redactie van *Algemeen Handelsblad*-journalist Jan Feith, waarin, geïllustreerd met foto's, fotootjes en tekeningen, de stand van zaken rond de eeuwwisseling werd weergegeven voor maar liefst 21 verschillende sporten.¹⁸ De drie foto's tonen liggende roeiboten en werden gemaakt naar aanleiding van de opening van het nieuwe clubgebouw van de Amsterdamse Roei- en Zeilvereniging De Hoop aan de Amstel op 1 mei 1862. Ze zijn een indicatie voor de betekenis die Engelse elitesporten in dat tijdsgewricht hadden.

Vóór 1900 zijn sportactiefoto's schaars en dat geldt in het bijzonder voor voetbalactiefoto's. Pas na de eeuwwisseling gingen geïllustreerde (sport) tijdschriften hiervoor een podium bieden. Het *Rotterdamsch Nieuwsblad* is op 16 mei 1905 het enige dagblad dat illustraties levert bij de eerste voetbalinterland op Nederlandse bodem (Nederland-België in Rotterdam op 14 mei 1905), maar doet dat nog met – overigens zeer fraaie – actie-tekeningen. Pas in het gespecialiseerde sporttijdschrift *De Revue der Sporten*, waarvan het eerste nummer op 1 juni 1907 verschijnt, wordt het usance om voetbalactiefoto's bij een wedstrijdverslag te publiceren.¹⁹

Dat wil niet zeggen dat het genre van de sport-actiefoto niet al bestaat in de negentiende eeuw. De vroegst bekende toont de finish van een wielervedstrijd op 26 april 1886 op de baan van Nijmegen en is bekend geraakt door publicatie ervan in Hogenkamps *Een halve eeuw wielersport* uit 1916. Te zien is hoe de voluit sprintende Emile 'Pim' Kiderlen, de grote Nederlandse wielercrack van die tijd, op zijn 'hoge bi' de winst grijpt in de race over een mijl, met drie verslagen rijders die hem volgen.²⁰

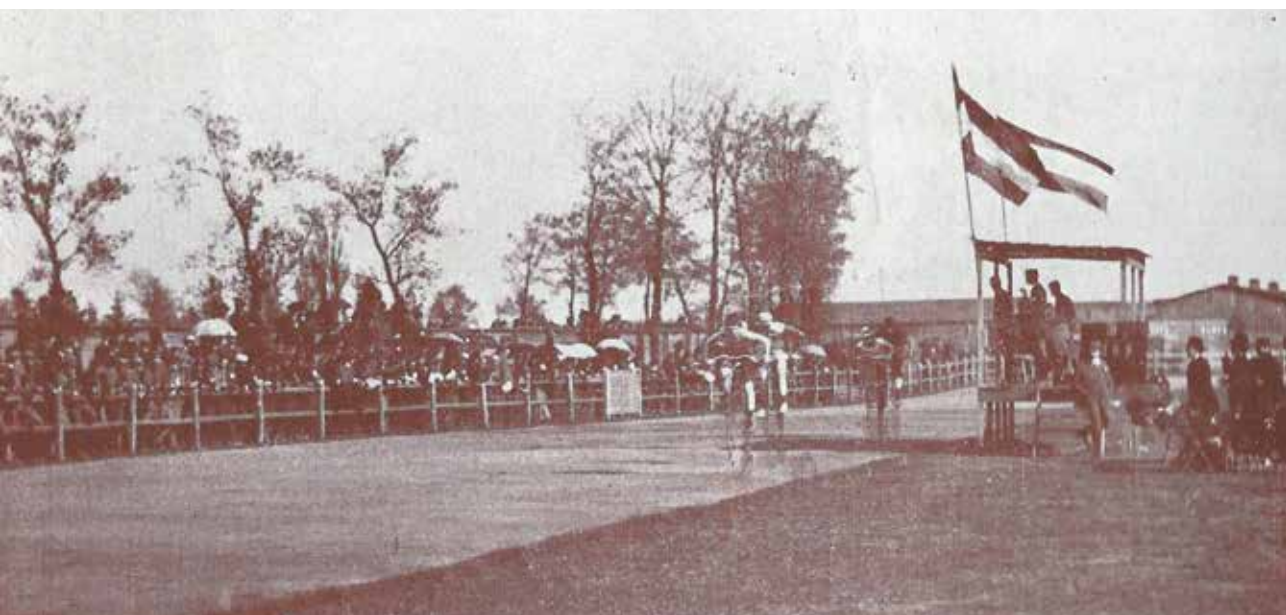
In het *Nieuws van den Dag* was twee dagen na de race te lezen: 'De fotograaf Bruining, uit Arnhem, was op het middenterrein druk bezig met het nemen van afbeeldingen van de wielrijders.'²¹ De foto toont actie, maar dan wel op een technologisch significante manier: vier rijders, vrijwel *en face*, die de finish in een rijtje passeren. Eind 1889 schreef de Amsterdamse fotograaf C.H. Groote in een artikel over sportfotografie in *Het Sportblad* aanbevelingen

18 Feith, Jan. *Het boek der sporten*. Amsterdam: Van Holkema en Warendorf, [1900], 35. De serie foto's werd in 2014 gepresenteerd door Jurryt van de Vooren, onder de titel 'Oudste Nederlandse sportfoto's zijn 150 jaar oud', op www.sportgeschiedenis.nl (bezoekt op 14 mei 2016). 'De oudste 3d-foto uit de Nederlandse sport is uit 1862', op <https://sportgeschiedenis.nl/beeld/de-oudste-3d-foto-uit-de-nederlandse-sport-is-uit-1862/> (opnieuw bezocht op 16 december 2019).

19 Hylkema, J. 'Het seizoen 1906-1907.' In: *De Revue der Sporten* 1, nr. 1 (1 juni 1907): 6.

20 Hogenkamp, George. *Een halve eeuw wielersport. 1867-1917*. Amsterdam, 1916 [i.e. 1917], 70.

21 'Wielerswedstrijden te Nijmegen.' In: *Het Nieuws van den Dag* (28 april 1886): 9. Tenzij anders aangegeven zijn verwijzingen naar krantenafleveringen in dit artikel afkomstig van www.delpher.nl.

Afbeelding 1. 'Emile Kiderlen slaat de Stuers, de Beukelaer en Meijer Timmerman Thijssen. Een kijkje op de baan te Nijmegen'. In: Hogenkamp, *Een halve eeuw wielersport*, 70.

over hoe dergelijke 'instantané-opnemingen' of 'momentfoto's' van bijvoorbeeld roeiers, schaatsenrijders, hardlopers en dravende paarden te maken waren. Het was raadzaam om het toestel zo op te stellen dat de racer de fotograaf in schuine richting tegemoet kwam en hem daarna zijdelings passeerde. De invloed van de snelle beweging van de racer zou dan aanmerkelijk minder zijn dan als de racer dwars voorbij het toestel langs zou gaan.²² Zo zijn inderdaad de wielrenners afgebeeld, als gevolg dus van een weloverwogen, technisch gemotiveerde keuze.

Meer informatie over de technische kant van vroege sportfotografie komt met name uit het schaatsen. Van 8 tot en met 10 januari 1889 werd het eerste wereldkampioenschap allround gehouden in Amsterdam. Op een foto met het gloednieuwe Rijksmuseum op de achtergrond is de Haarlemse schaatser Klaas Pander te zien. Bij deze wedstrijd was de zojuist genoemde Groote aanwezig, met als partner A.D. Loman jr. De actiefoto van Pander werd opnieuw genomen zoals beschreven door Groote: *en face*.²³ Groote en Loman waren er bovendien met een speciaal doel. Ze hadden midden op het ijssterrein een 'photographietoestel' zo gepositioneerd dat in de tijd van 1/10 seconde ne-

²² Groote, C.H. 'Moment-fotographie. Toegepast op sport.' In: *Het Sportblad* 1, nr. 52 (Kerstnummer, 1889): 27.

²³ Een uitsnede uit de foto komt voor in: Balbian Verster, Jan de. *De Amsterdamsche IJssclub 1864-1914. Gedenkschrift bij het 50-jarig bestaan*. [S.p: s.n.], [1915], 54, met als bijschrift 'Klaas Pander in volle vaart'. De gehele foto werd afgedrukt in: Koolhaas, Marnix. *Schaatsenrijden. Een cultuurgeschiedenis*. Amsterdam: Veen, 2010, 126, met als bronvermelding 'Schaatsmuseum Hindeloopen'.

gen afdrukken van elke schaatser kon worden gemaakt. Doordat de schaatser tijdens het rijden draden verbraken die met het fototoestel waren verbonden, ontstonden de opnamen automatisch.²⁴

Het resultaat van deze methode was te zien in het *Gedenkschrift* van de IJscub, waarin vier van deze snel op elkaar volgende actiefoto's zijn opgenomen, met als onderschrift: 'Merkwaardige proeve van "moment-fotografie" van C.H. Groote en A.D. Loman jr. (1889).'²⁵ Met deze techniek, het vastleggen van snelle beweging in stadia, experimenteerden Groote en Loman verder op het befaamde pionierswerk van de Engelsman Muybridge, die in 1878 voor het eerst een galopperend paard vastlegde via een opstelling van meerdere met draad aan elkaar gekoppelde camera's.²⁶

Chr. J. Schuwer schreef er in 1892 in het tijdschrift *Eigen Haard* een serie van maar liefst vier samenhangende artikelen over. Hij definieerde 'moment-photographie' als 'het photographeeren van bewegende voorwerpen, in zoo korten tijd, dat de beweging van het voorwerp in de photographische afbeelding niet zichtbaar is'.²⁷ Schuwer rekende mathematisch voor dat beweging sneller dan die van een lopende man, wilde hij scherp vastgelegd worden, een sluitertijd vereiste van minstens 1/500 seconde. Daarvoor was professionele apparatuur nodig en '[h]et eenige goede instrument van dien aard, dat op dit oogenblik in den handel voorkomt, is (...) een van den heer Loman te Amsterdam'.²⁸

Het is niet toevallig dat de eerste Nederlandse sportactiefoto's *baan*-sporten betreft, waarin de actieruimte bij voorbaat vastligt. Een veel grotere uitdaging deed zich voor bij voetbalactiefoto's, waarin de onvoorspelbare, driedimensionele bewegingen van mannen die op een voetbalveld een heen en weer schietende bal volgen, op de gevoelige plaat moest worden vastgelegd.

6.5 De eerste Nederlandse voetbalactiefoto's 1890-1898

Onderzoek van buitenlandse bronnen wijst uit dat in Engeland, België en Duitsland de eerste voetbalactiefoto's in de vroege jaren negentig van de

²⁴ *Algemeen Handelsblad* (10 januari 1889): 1.

²⁵ De Balbian Verster, *De Amsterdamsche IJscub 1864-1914*, 54.

²⁶ Resultaat is bijvoorbeeld te zien op: https://en.wikipedia.org/wiki/Eadweard_Muybridge (bezocht op 3 juni 2016).

²⁷ *Eigen Haard*, nrs. 1-4 (1892).

²⁸ Dat het belang van foto's voor de sport werd ingezien, blijkt ook uit een serie artikelen in het tijdschrift *Nederlandsche Sport* 8, nrs. 360-364, 366, 369, 380 en 387 (1889), over de geschiedenis en techniek van de fotografie.

negentiende eeuw verschenen, meer specifiek in de periode 1892-1895.²⁹ Binnen deze periode valt, interessant genoeg, ook een foto met een directe Nederlandse connectie, in Engeland genomen. De bijdrage 'Voetbal' aan *Het boek der sporten* van 1900, geschreven door B.J. Zuiderhoff, voorzitter van de Rotterdamsche Voetbalbond en sportverslaggever, bevat een actiefoto met als ondertekening: 'Sparta in Engeland tegen Felixtowe in 1893/4'.³⁰ Het gaat daarbij om een van meerdere oefenwedstrijden die het Rotterdamse Sparta vanaf 1892, als eerste Nederlandse vereniging, speelde tegen Engelse clubs. Voorjaar 1894 werd een toernooi gemaakt, naar Harwich and Felixstowe, met wisselende resultaten.³¹ De genoemde foto stamt van 26 maart 1894, aangezien op deze paasmaandag '2.15 Both Teams will be Photographed'.³² Daar ontstond een wedstrijdfoto met daarop Nederlanders, voetballend op buitenlandse bodem.

De door ons, volgens de boven beschreven methodologie, verzamelde Nederlands voetbalactiefoto's van voor 1900, bevat de volgende items.

De Haarlemse Football Club H.F.C. geldt als de oudste voetbalvereniging (1879) van Nederland. De club kent een lange traditie van *Gedenkboeken*: sinds 1919 zijn het er elf. Het *Gedenkboek* van 1979 bevat voor het eerst twee vroege voetbalactiefoto's van vóór 1899, volgens de bijschriften daterend van 1898.³³

De Arnhemsche voetbalvereniging Vitesse werd opgericht in 1892 als cricketclub, maar was vanaf 1894 ook actief in het voetbal. In de collectie van het Gelders Archief in Arnhem bevinden zich zeven foto's uit de vroege geschiedenis van de club.³⁴ Zes ervan zijn opstellingsfoto's (daaraan is geen gebrek voor deze vroege periode), de zevende is een actiefoto, omschreven als 'Een

29 In Charles Alcock's naslagwerk *Football. The association game*. London: Bell, 1897, 30a, staat een ongedateerde afbeelding met als bijschrift: 'From a photograph by R.W. Thomas. A close dribble. "Ware sharp shot!"'. 'From' wijst erop dat de afdruk was verkregen via de techniek van houtgravure of autotypie. Richard Williams Thomas werkte als sportfotograaf in 1892-1893; zie: 'Thomas, Richard Williams', <http://www.photolondon.org.uk/pages/details.asp?pid=7676> (bezoekt op 16 mei 2016). In *Kroniek van het Belgische voetbal. Deel I. Pioniers en Rode Duivels 1863-1906*. Antwerpen: Assoc.Be., 2003, 19, publiceerden Jean Fraiponts en Dirk Willocx een voetbalactiefoto met als bijschrift 'Wedstrijd tussen Brussels FC en Léopold FC (9-0) op ten Bosch in 1893'. Deze twee clubs werden opgericht in respectievelijk 1889 en 1893. In: Beutmann, Claudia, und Hans Peter Hock. *Dresden Fußball-Archäologisch. Ein Tribut an die English Football Clubs in Deutschland. Das WMC Magazin spezial*. Dresden: Hänge-Produktion, 2013, 32 en 81, zijn twee actiefoto's opgenomen uit de wedstrijd Neue Dresdner Fussball Club (NDFC) – B.F.C. Frankfurt, gespeeld op 14 augustus 1895.

30 Zuiderhoff, B.J. 'Voetbal.' In: Feith, Jan (red.). *Het boek der sporten*. Amsterdam: Van Holkema en Warendorf, [1900], 87.

31 Zie ook: Kampers, N.J. 'De Engelsche toer van "Sparta".' In: *De Athleet* 2, nr. 21, Bijvoegsel (31 maart 1894): 1.

32 'Wedstrijd tegen de Harwich en Parkeston Football Club.' In: *Nederlandsche Sport* 13, nr. 610 (31 maart 1894): 12. Het artikel bevat ook wedstrijdverslagen.

33 De hele reeks H.F.C.-gedenkboeken staat online op <http://nha.courant.nu/periodicals/HFC> (bezoekt op 31 mei 2016); de aflevering van 1979: Surendonk, Huub (red.). *Honderd Jaar eigenzinnig amateur. 1879-1979*. Haarlem: Enschedé, 1979, 14-15 en 18-19.

34 Gelders Archief online. Zie: http://www.geldersarchief.nl/zoeken/?mivast=37&miaadt=37&mizig=84&miview=gal1&mi-lang=nl&micols=3&mires=0&mizk_alle=Vitesse&mibj=1890&miej=1898 (bezoekt op 20 april 2016).

oefenpartijtje op het wielersbaanterrein op Klarenbeek in 1897'.³⁵

Noorthey was een protestants-christelijke kostschool voor elitejongens, die in 1820 in Veur bij Voorschoten op een chic landgoed was opgericht door de onderwijzer-pedagoog Petrus de Raadt. Hij hanteerde een voor die tijd vooruitstrevend onderwijsconcept met veel fysieke buitenactiviteiten, waaronder al vroeg, via Engelse leraren, vanuit Engeland geïmporteerde balsporten. Het grote archief van het instituut in het Nationaal Archief in Den Haag bevat een teamfoto gedateerd 8 april 1894, met daarop een mengeling van 28 docenten en leerlingen, en twee voetbalactiefoto's, gezien de uitgebeelde actie kort na elkaar genomen. Volgens onze reconstructie beneden in dit artikel kunnen die twee voetbalactiefoto's vermoedelijk gedateerd worden tussen juli 1895-juli 1897'.³⁶

Afbeelding 2. 'Voetbalactiefoto uit het Noorthey-archief'. Eerder gepubliceerd in: Luitzen, Jan, Thijs Kemmeren and Pascal Delheye, 'The Introduction and Meaning of the Word Sport in the Netherlands, 1600-1900.' In: *The International Journal of the History of Sport* 32 (2015), nr. 11-12: 1424.

³⁵ In alle zeven gevallen is de fotograaf 'onbekend'. Gelders Archief online (ibidem).

³⁶ Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 618. Luitzen, e.a., 'The Introduction and Meaning of the Word Sport', 1424, gebruikten de hier weergegeven voetbalactiefoto op de traditionele manier als illustratie, met als bijschrift: 'Presumably the first photograph of football in Dutch history taken on the meadow behind Noorthey, where pupils and teachers unwound together playing cricket, gandi, football, etc.' Zoals de hier weergegeven lijst laat zien, is 'Presumably the first' terecht voorzichtig gesteld, aangezien er door ander onderzoek minstens twee vroeger gedateerd kunnen worden.

De Haagsche Voetbalvereniging werd opgericht als Olympia in 1883 en bekend als H.V.V. vanaf 1889. Het *Gedenkboek* 1883-1933 bevat drie vroege voetbalactiefoto's. De oudste is precies gedateerd op 12 november 1893, en betreft de wedstrijd Victoria Rotterdam-H.V.V., gespeeld op het Schuttersterrein in Crooswijk in Rotterdam, uitslag 2-2. De andere twee zijn vooral nog te vaag omschreven om goed gedateerd te kunnen worden.

In het familiearchief van de industriële familie Van Heek in Enschede bevindt zich een voetbalactiefoto die gedateerd is met '1890'. Het gaat om een wedstrijd of onderlinge oefenmatch van de Enschedesche Footballclub Prinses Wilhelmina, in 1888 ontstaan na een fusie van de Enschedesche Footballclub en Prinses Wilhelmina.³⁷

In totaal gaat het om zeven, misschien zelfs negen, voetbalactiefoto's, die in verschillende mate van nauwkeurigheid vóór 1899 geplaatst kunnen worden. Als casus voor dit artikel lichten we een van de twee foto's van Noorthey uit deze collectie. Met behulp van de andere foto's zouden we vooral punten kunnen maken over 'visuele' aspecten van het vroege voetbal (het veld, materiaal, het publiek), maar deze foto is bij uitstek een 'visual representation' die 'sportgeschiedenis als cultuurgeschiedenis' toont, met name op het gebied van 'onderwijscultuur'. Aangetoond wordt dat de vanuit geschreven bronnen overgeleverde onderwijscultuur van Noorthey niet alleen door deze foto visueel ondersteund wordt, maar ook met nieuwe informatie daarover kan worden uitgebreid.

6.6 Noorthey: een voetbalactiefoto

Het instituut Noorthey in Veur huisvestte nogal wat aristocratische jongheeren en richtte zich ook op de Engelse cultuur, met bij voorkeur native speakers als onderwijzers. Ter voorbereiding op de maatschappelijke carrière waren er niet alleen theoretische lessen, maar organiseerden de jongemannen zelf ook fysieke buitenactiviteiten, waaronder vanuit Engeland geïmporteerde sporten, die hen lichamelijk en karakterologisch moesten vormen. Na sluiting in 1882 als gevolg van een zelfmoord van een van de leerlingen,³⁸ maakte het instituut in 1888 een doorstart op het buiten Groot-Stadwijk, ook bij Voorschoten, dat in 1862 bij het overlijden van De Raadt aan de stichting Noorthey was overgedragen uit diens nalatenschap. In 1907 werd het bij gebrek aan leerlingen definitief opgeheven. Het Nationaal Archief in Den Haag bevat een groot archief, aangeleverd door het Genootschap Noorthey, dat voor dit onderzoek is geraadpleegd. Twee soorten 'circumstantial evi-

³⁷ Met dank aan Olaf Visscher, archivaris van de Stichting Edwina van Heek.

³⁸ Bijleveld, Willem, e.a. *Gedenkboek Noorthey, uitgegeven bij den honderdsten gedenkdag van den stichting*. Haarlem: Johannes Enschedé en Zonen, 1920.

dence' leiden samen tot de suggestie dat de twee daarin ontdekte Noorthey-voetbalactiefoto's vóór juli 1900 moeten zijn geschoten.

Ten eerste bevinden de foto's zich in het Noorthey-archief in een mapje met tien op karton geplakte foto's. Op twee foto's van tekeningen van het Noorthey-gebouw is een bedrijfssticker geplakt: 'Willem Bongenaar, fotograaf. 16. Apothekersdijk, Leiden, Hogewoerd, Woerden'. Willem Nicolaas Bongenaar (1870-1936) is volgens de database van het RKD Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis van 1893 tot 1899 op dat adres gevestigd geweest. Deze twee foto's kunnen dus tussen deze jaartallen gedateerd worden. Mogelijk geldt hetzelfde voor fotograaf en datering van de andere foto's in de map, inclusief de voetbalfoto's, maar dat is vooralsnog slechts speculatie.³⁹ Daarbij moet worden aangetekend dat er van Bongenaar verder geen enkele sportfoto bekend is: in de fotodatabase Special Collections van de Universiteit Leiden zijn alleen door hem gemaakte portretfoto's overgeleverd.⁴⁰ De foto's lijken niet te zijn gebruikt bij een wedstrijdverslag in een krant of tijdschrift of in Noorthey-materiaal zoals nieuwsbrieven of brochures.

Ten tweede was Willem baron Schimmelpenninck van der Oye (1889-1957) leerling op Noorthey vanaf het lesseizoen 1901-1902, tot de sluiting in 1907. Vanaf 1912 was hij de heer van Kasteel Duivenvoorde in Voorschoten, op een steenworp afstand van Noorthey. In het archief van Stichting Duivenvoorde bevindt zich een fotoalbum uit zijn Noorthey-tijd. Daarin zit een serie van vier opstellingsfoto's, maar geen voetbalactiefoto's, uit de periode 1900-1905 van het Noorthey-voetbalelftal, waar de dan 15-jarige Willem in ieder geval in het seizoen 1904-1905 deel van uitmaakte. Omdat Willem blijkbaar voetbalfoto's bewaarde zelfs van (vlak) voor zijn eigen Noorthey-tijd, is het vermoeden gewettigd dat de twee afwezige actiefoto's nog van eerder dateren, van vóór juli 1900.

Wat kunnen we op de boven weergegeven Noorthey-foto identificeren dat ons meer informatie geeft over de sportieve en culturele context van de activiteiten en omstandigheden die hij laat zien? Om het aantal identificatiemogelijkheden en mogelijk te stellen vragen in te perken, laten we ons leiden door wat Noorthey ten tijde van de foto bovenal was: een onderwijsinstelling voor elite-jongens, met sport hoog in het vaandel. We demonstreren hier een methode, niet uitputtende identificatie en interpretatie. Al doende laten we

39 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr.618. Zie: database van het RKD Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis: 'Willem Bongenaar. Man/Nederlands fotograaf' <https://rkd.nl/nl/explore/artists/Bongenaar%2C%20Willem> (bezoekt op 21 maart 2017). De datering van de Noorthey-voetbalactiefoto's op 1893-1899 is dus veel minder zeker dan op Luitzens aangeven gesuggereerd is, zoals te lezen in: 'Vondsten uit het archief', <http://www.ru.nl/geschiedenis/onderzoek/culturele/collectief-project-sportcultuur/nieuwsbrief3/vondsten/> (bezoekt op 29 april 2016).

40 'Special Collections', 'Bongenaar', <http://catalogue.leidenuniv.nl> (bezoekt op 4 mei 2016).

ook zien dat visuele gegevens meehelpen bij de datering van de foto's en een bijdrage leveren aan de geschiedenis van de sportfotografie.

6.7 Noorthey: de onderwijsmethode

Het belang van sport voor het jongensinstituut Noorthey bracht oprichter Petrus de Raadt in 1832 als volgt onder woorden: 'Uwe uitspanningen beschouw ik als een zoo gewichtig deel uwer opvoeding, dat ik die niet minder behartig dan uw onderwijs, en geene gelegenheid laat voorbij gaan om u dezelfde te verschaffen.' Volgens De Raadt was het expliciet niet de bedoeling om 'lusteloos' te staan kijken of 'dwaas en doelloos heen en weder stappen', maar een buitenactiviteit te beoefenen die 'eene of andere uwer ligchaamskrachten of zielsvermogens in werking brengt'.⁴¹ In 1849 voegde hij er nog aan toe dat het van belang was dat de leerlingen door te sporten hun lichaamskrachten versterkten en hun behendigheid en snelheid vergrootten.⁴²

De eerst op Noorthey geïntroduceerde Engelse sport was cricket in 1845 en dit was tot begin 1878 de dominante 'uitspanning'.⁴³ Toen verscheen in het handgeschreven *Noortheysch Nieuwsblad* van 9 december 1877 een uitgebreid stuk van de net aangestelde docent Engels, de 20-jarige John Joseph Helsdon Rix, waarin hij onder meer het verschil uitlegde tussen rugby en voetbal, met regels en randvoorwaarden: 'Football a more favourite game is at this season of year played very intensively in England. There are two kinds of Football – Association & Rugby, in the 1st the hands are not permitted to touch the ball, in the other anything is allowed to get the ball through the goal post.'⁴⁴ In de week erna werd door directeur Jan Henk Kramers, sinds 1851 de opvolger van De Raadt, een voetbal besteld, en begin januari 1878 werd er op Noorthey voor het eerst gevoetbald volgens de door Helsdon Rix gedicteerde Engelse regels.⁴⁵

Binnen het theoretische curriculum was de docent de evidente en gezaghebbende leermeester. Maar volgens De Raadt mocht het tot de 'karaktertrekken' van het instituut gerekend worden dat de sfeer buiten de lessen gemakkelijk en los was, met een informele omgang tussen onderwijzers en leerlingen. Dat leidde tot een 'genoegelijke zamenleving' die onder meer be-

41 Raadt, Petrus de. *Aan mijne beminde leerlingen, bij den aanvang onzer werkzaamheden na de vakantie van 1832*. [S.l.: s.n.], 1832, 42.

42 De Raadt, *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 286. Zie voor de opvoedkundige visie van De Raadt ook: Nijs, Thimo de. 'Eton in Holland. Kostscholen in de eerste helft van de 19de eeuw.' In: *Holland. Historisch Tijdschrift* 37, nr. 3 (2005): 205-216.

43 Zie: Luitzen, Jan, and Pascal Delheye. 'Wicket Game: The (Re-) Introduction of Cricket in the Netherlands, 1724-1883.' In: *The International Journal of the History of Sport* 32, nr. 2 (2015): 185-199.

44 Muller, Abram (red.). *Noortheysch Nieuwsblad*, nr. 31, Bijblad (9 december 1877): 4.

45 Fransen van de Putte, Jan Willem, en Henri du Bois (red.). *Noortheysch Nieuwsblad*, nr. 32 (16 december 1877): 3; Wolterbeek, Daan, en Abram Muller (red.). *Noortheysch Nieuwsblad*, nr. 1 (13 januari 1878): 2.

vorderlijk was voor het met elkaar spreken van vreemde talen. Maar: hoe vrij de leerlingen zich tijdens de speeluren in de vrije lucht ook voelden, toezicht door docenten ontbrak nooit.⁴⁶

Bij de heropening van Noorthey in 1888 nam Adam Hendrik Raabe (1834-1899) de leiding op zich. Op de nieuwe plek waren uitstekende sportfaciliteiten aanwezig, aldus een tijdgenoot: 'Noorthey beschikte over een – door de leerlingen aangelegde – véloupèdebaan, een tennisveld, een zwemplaats en een aan de overzijde van de straatweg gelegen goed voetbalveld.'⁴⁷ Deze locatie, ook bekend als Klein-Stadwijk, werd in een wedstrijdverslag in het sportblad *De Athleet* (24 maart 1897) omschreven als 'het veld, dat tegenover het huis lag, een breed, goed droog veld'. Dit moet het veld zijn dat op de Noorthey-foto te zien is.

Nieuw op de nieuwe school was dat er nu werd gesport in georganiseerde vorm. Op 4 oktober 1889 werd de multidisciplinaire Sportclub Noorthey opgericht,⁴⁸ met een voetbaltak, die speelde in het zwart en geel van de gemeente Voorschoten. Men meldde zich aan bij de Nederlandsche Voetbal Bond, maar speelde geen competitie: 'Om het ernstig beoefenen van de sport aan te moedigen, schreef de sportclub Noorthey voortdurend wedstrijden uit, welke echter een onderling karakter behielden.'⁴⁹

Vanaf 1891 leidde het Noorthey-voetbal een sluimerend bestaan en kwam pas weer tot leven met de oprichting op 1 oktober 1894 van de nieuwe Voorschotensche Sport Club Noorthey.⁵⁰ Vanaf eind september 1895 werd er vrij fanatiek gevoetbald, met per seizoen diverse 'friendly games' tegen andere clubs.⁵¹ Johannes Wilhelmus Lely (1852-1923), in 1893 de opvolger van Raabe als hoofd, noteerde daarover, terugkijkend op 5 februari 1899: 'Reeds bijna 6 jaren werd op Noorthey het voetbalspel geregeld beoefend, en wel voornamelijk des Woensdags, Zaterdags en Zondags, van 2 tot 4 ½ uur.'⁵² Over de invloed van het voetbalspel op de schoolsfeer was dr. Lely zeer te spreken. De jongens werden door het fysieke contact bij het sporten flink

46 De Raadt, *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 68-69 en 284.

47 Gouw, Jacobus Leonardus van der. *Voorschoten. Historische studiën*. Den Haag: Kruseman, [1971], 244-245.

48 Om 'zich te bekwamen in het Cricket-, Football- en Lawn-Tennis spel, en tevens het billarten te beoefenen'. *Reglement der "Sportclub Noortheij."*. *Opgericht 14 oktober 1889*. [Voorschoten]: [s.n.], [1889], 3. In het reglement wordt op pagina 17 nog expliciet melding gemaakt van het feit dat het 'Footbalspel wordt gespeeld volgens de regels van het "Association Game" van den Heer C. Nolet te 's Hage. Deze regels zijn bij het Bestuur à f 0.20 verkrijgbaar.'

49 Bijleveld, e.a., *Gedenkboek Noortheij*, [s.p.].

50 *Voetbal-Almanak 1898-99*. Amsterdam: Nederlandsche Voetbalbond, 1898: 79 en 124-125.

51 De activiteiten van Sportclub Noorthey zijn te traceren in Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 637 en Inv.nr. 638: *Kasboek der Tennis-, Hockey-, Veloupède en Voetbalclub, Cricketclub, en Bandyclub Noortheij*. Oktober 1894-juli 1907. Voorschoten: Noorthey, 1894-1897, een Noorthey-schrift met aantekeningen over de fietstochten en de gespeelde wedstrijden van de 'Noorthey Football Club' tussen 21 september 1895 en 8 mei 1897, en daarnaast in de sportbladen *Nederlandsche Sport*, *De Athleet* en *Het Sportblad*.

52 'Voetbal op de scholen.' In: *Het Sportblad* 8, nr. 41 (12 oktober 1900): 4.

en gehard, en leerden goed met elkaar omgaan. Bovendien werd het studiegedrag van de leerlingen positief beïnvloed: was er 's middags gespeeld, dan werd er 's avonds rustig en geconcentreerd geleerd en huiswerk gedaan.⁵³

Directeur Lely zette de door De Raadt gehanteerde ongedwongen omgangsvormen tussen leerlingen en leraren in combinatie met docenten-‘toezigt’ voort. Hoe hij het in de praktijk vertaalde, blijkt uit de randvoorwaarden die hij hanteerde bij het aanstellen van docenten. Een goed voorbeeld daarvan deed zich voor toen in het voorjaar van 1895 de 29-jarige Camille Vinet vanuit Frankrijk aan dr. Lely om toelichting vroeg op de vacature voor docent Frans. Lely antwoordde per brief op 24 april 1895 dat het een van de taken van de nieuwe docent zou zijn om zich om de leerlingen te bekommeren als ze vrijaf hadden, en om aan hun spelen mee te doen. Waarbij hij meldde dat de leerlingen op woensdag- en zaterdagmiddag tussen 13.00 en 17.00 uur vrij waren; ze speelden dan voetbal en cricket en maakten fietstochten.⁵⁴ Hij impliceerde zo dat participeren in deze activiteiten tijdens de vrije middagen onderdeel van Vinets taak zou zijn. Bovendien was sportparticipatie volgens Lely ‘une bonne occasion pour la conversation française’.

6.8 Noorthey: het voetbal

De drie seizoenen van 1895 tot 1898 bestond het voetbalteam van Noorthey uit een groep roulerende leerlingen die in leeftijd varieerden van 13 tot 19 jaar, met steeds weer terugkerende namen, zoals jonkheer Van Tets, Thurkow, Mosselmans, Tim, Prins, Lely, De Beaufort en Boissevain. Bovendien blijkt uit het Noorthey-aantekeningenschrift dat gedurende 1895-1897 twee docenten consequent opgesteld stonden: bovengenoemde Camille Vinet (geboren in 1866, docent Frans) en Gerrit Jan Klokman (geboren in 1864, docent wiskunde en aardrijkskunde). Ook twee docenten, die tot de kerstvakantie van 1896 in dienst waren, Francis John Robinson (geboren in 1873, docent Engels) en John Malcolm Brodie (geboren in 1867, docent Duits), en de latere dichter Pieter Cornelis Boutens (geboren in 1870, docent klassieke talen) voetbalden mee. Sportblad *De Athleet* had expliciet waardering voor dat meevoetballen door docenten: de ‘ouderen van dagen’ gaven zo het goede voorbeeld.⁵⁵ Nog een handvol andere docenten speelden mee op verschillende momenten van 1896 tot 1898.

Van 1898 tot 1903 is er weinig berichtgeving over voetbal op Noorthey. We

⁵³ ‘Voetbal op de scholen,’ 4.

⁵⁴ In de 24 april 1895 gedateerde brief in Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 493, staat het zo: ‘[p]rendre part dans les jeux des élèves (...) s’occuper des garçons, quand ils sont libres. (...) Le mercredi et le samedi les élèves sont libres d’une heure jusqu’ à cinq heures. Alors on joue aux football, le cricket ou fait des courses à velocipèdes.’

⁵⁵ Dijkhoorn. ‘Uit de Residentie.’ In: *De Athleet* 4, nr. 7 (13 februari 1896): 5.

nemen aan, omdat er nauwelijks werd gespeeld.⁵⁶ In 1903-1904 volgde weer een opleving, die kan worden toegeschreven aan leerling (jonkheer) Constant Willem Feith (1884-1958), een telg uit een Haagse aristocratenfamilie, broer van de eerder genoemde Jan Feith. Hij was in deze periode goalgetter bij het Leidse Ajax (1902-1903), op schappelijke afstand van Noorthey gevestigd, daarna bij het Haagse H.V.V. (1903-1920) en later in het Nederlands elftal (1906-1912). Het lijkt er sterk op dat Feith wedstrijden bij Noorthey beschouwde als een welkome afwisseling op, en waarschijnlijk goede oefening voor het competitievoetbal.⁵⁷

Waarschijnlijk is er vanaf 1905 geen regulier elftal meer op de been gebracht, aangezien er van die periode geen elftalfoto's in het archief Schimmelpenninck van der Oye aanwezig zijn. Het aantal leerlingen was inmiddels sterk teruggelopen.⁵⁸ Dit leidde tot geringere inkomsten, zodat de wijze waarop directeur Lely 'zijne school had ingericht' niet langer bekostigd kon worden.⁵⁹

6.9 Noorthey: fotoanalyse

In de sportbeoefening op Noorthey vloeiden de gemengde voetbalelftallen van leerlingen en docenten direct voort uit het onderwijsconcept van het instituut. Dat wetend, kunnen we nu uitmaken wat de voetbalactiefoto's ons aan informatie opleveren over dit concept, over de manier van fotograferen die ter plaatse, onder de gegeven omstandigheden, werd gehanteerd en over een preciezere datering van de gegeven foto. Met deze doelstelling in gedachten passen we onze driestapsmethode, geïnspireerd door Panofsky, toe om de Noorthey-voetbalactiefoto te 'lezen'.

Bij stap 1 registreren we een grasveld met daarop minstens 24 stilstaande, lopende en rennende personen. De foto lijkt op een visuele representatie van onderlinge oefening of een onderlinge wedstrijd. Er zijn niet duidelijk twee partijen te onderscheiden, laat staan het officiële zwart-geel van voetbalteam Noorthey. Er staat publiek langs de lijn. Onderdelen van de beoefende sport zijn aan de zijkant van het veld een paal met een dwarslat en een (stilhangende) bal. Bij stap 2 bevestigt uitvergroting op een beeldscherm dat we spelers

56 De enige vermelding uit 1899 komt uit: Draaijer, J. 'L.C. en V.V. Ajax.' In: *Het Sportblad* 7, nr. 42 (19 oktober 1899): 9: Noorthey speelt thuis gelijk tegen Ajax II uit Leiden.

57 Pick. 'Korte Wedstrijdverslagen.' In: *Het Sportblad* 11, nr. 46 (13 november 1903): 29; 'Voorschoten.' In: *Het Sportblad* 12, nr. 9 (4 maart 1904): 17; G.J.K. 'Korte Wedstrijd-verslagen.' In: *Het Sportblad* 12, nr. 11 (18 maart 1904): 22.

58 De teloorgang van Noorthey was vermoedelijk mede te wijten aan de concurrentie van andere kostscholen in de directe omgeving; zie bijvoorbeeld: 'Voorschotens erfgoed: 3000 inwoners 11 kroegen en 3 kostscholen', <http://grootvoorschoten.nl/nieuws/voorschotens-erfgoed-3000-inwoners-11-kroegen-en-3-kostscholen-1.5102899> (bezoekt op 23 oktober 2016). Kostschool Beresteyn had vanaf 1902 een eigen voetbalvereniging, die in de officiële competitie speelde van de Haagsche Voetbalbond.

59 Bijleveld, Willem. 'In memoriam Scholae Noortheyanae, 1820-1907.' In: *Leidsch Jaarboekje* 5 (1908): 82-83.

in actie zien in sportkledij, die een mix vormen van jongeren (leerlingen) en (minstens) één oudere figuur. Met name de derde veldspeler van rechts is overduidelijk baarddragend en heeft een kruin en scheiding aan de linkerkant van zijn hoofd. Als deze oudere speler een docent is, wat aannemelijk lijkt, dan illustreert deze foto in stap 3 het onderwijsconcept van Noorthey: docenten en leerlingen deden gezamenlijk aan sport.

De visuele informatie over de figuren op de voetbalactiefoto werken we nu verder uit. Naast een nauwere datering van de foto laten we zien, belangrijk binnen de doelstelling van dit artikel, welke aanvulling de foto geeft op wat al bekend is over het onderwijsconcept van Noorthey.

6.10 Camille Vinet (1866-1956)

Bestudering van (portret)foto's in het archief Noorthey levert op dat voetballende docenten, en niet alleen zij, over het algemeen snordragend waren.⁶⁰ We denken juist daarom een goede kandidaat te hebben gevonden voor de baarddragende docent van de voetbalfoto: bovengenoemde Fransman Camille Vinet, werkzaam op Noorthey van 1895 tot 1897.

Vanaf het moment dat Camille Vinet was aangesteld, deed hij actief mee aan de fietstochten van de 'Velocipède-Club Noortheij' en speelde hij tussen 21 september 1895 en 8 mei 1897 maar liefst 52 van de 63 wedstrijden voor het voetbalteam, als 'halfback': middenvelder.⁶¹ Dat klopt met zijn positie op de foto, waar hij in de tweede rij vóór de keeper staat.

Vinet werd op 1 februari 1866 geboren in Nieul-lès-Saintes in de regio Nouvelle-Aquitaine ten noorden van Bordeaux. Toen hij in 1895 solliciteerde op Noorthey, was hij werkzaam op het Collège de Châtellerault ten zuiden van Tours. In 1896 huwde hij Marie Cantot in Parijs en in 1897 emigreerde het paar naar Amerika, waar Vinet ging lesgeven aan The Academy of the New Church in Bryn Athyn, Pennsylvania.⁶² Zijn dochter Rachelle Vinet Sellner werkte een in 1954 gehouden serie interviews met haar vader in 1973 om tot een biografie. Camille was, aldus deze dochter, één van 'the soccer football players' en 'remained in Holland at this school, Instituut Noorthey for two years'. Hij had graag langer gebleven, 'but they wanted only single teachers to live in the dormitory with the boys'.⁶³

60 Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14, Inv.nr. 487, 498 en 618.

61 Schrift met aantekeningen over de fietstochten en over de gespeelde wedstrijden van de 'Noorthey Football Club' tussen 21 september 1895 en 8 mei 1897. Zie ook: *Reglement der Velocipède-Club, "Noortheij". Opgericht den 1sten October 1894, onder Eere-Voorzitterschap van den WelEdel Zeer Gel. Heer Dr. J.W. Lely.* [Voorschoten]: [s.n.], [1894].

62 De geschiedenis van de nederzetting is te vinden op <http://glencairnmuseum.org/newsletter/2016/4/15/a-hill-of-unity-the-founding-of-bryn-athyn-borough> (bezocht op 23 oktober 2016).

63 Vinet Sellner, Rachelle. *Monsieur Vinet*. Huntingdon Valley, PA, 1973: 146-147. Unpublished manuscript. Volgens Gregory Jackson van Bryn Athyn Historic District Archives, in een e-mail van 21 september 2016, bevindt een exemplaar van het manuscript zich 'in the Swedenborg Library vault (not for circulation) and an unbound copy in the archives vault'.

Dochter France schreef haar eigen memoires, waaruit blijkt dat haar vader ook in The States een enthousiast sporter was, 'Father looking very well pleased to be using his interesting skates acquired in Holland' en een grage amateurfotograaf: 'He enjoyed photography, one of his hobbies.'⁶⁴

Rachelle's dochter Raquel Sellner Martin (geboren in 1935) was bereid via e-mail toelichting te geven. Zij bevestigt dat hij klein van postuur was ('about 5 [feet] 2 [inches]'), zo'n 1 meter 58, wat goed overeenkomt met de lengte van de bebaarde speler op de foto. Op foto's van vóór zijn Noorthey-tijd en op een foto uit 1899 (zie de foto hieronder) is hij snor- en baarddragend, en heeft hij een haarscheiding links, net als de docent-speler. 'I agree', schrijft Mrs. Sellner Martin dat 'it looks like he is the small athlete near the soccer

Afbeelding 3. 'Camille Vinet in 1899 (met wijnfles in de hand), samen met zijn vrouw Marie Cantot en zoontje Pierre, een van zijn zeven kinderen, en uiterst links Marie Louise "Lu Lu" Xandry Odhner'. Op: <https://glencairnmuseum.org/newsletter/2016/4/15/a-hill-of-unity-the-founding-of-bryn-athyn-borough>. Volgens de bron, Academy of the New Church Archives, waren zij 'residents from the newly formed New Church community in Huntingdon Valley picnicking in Alnwick Grove park'.

⁶⁴ Vinet White, France. 'Early Childhood Memories in Bryn Athyn and Life on the Farm.' Bryn Athyn, PA 1987. Te lezen op: <http://www.newchurchhistory.org/articles/fvw1987/fvw1987.php> (bezoekt op 24 oktober 2016).

ball'. Camille Vinet overleed op 25 januari 1956 in Bryn Athyn.

Als onze hypothese klopt, en Vinet inderdaad op de voetbalactiefoto staat, betekent het dat we de datering van allebei de Noorthey-voetbalfoto's tussen 21 september 1895 (de eerste wedstrijd waarin hij meedeed) en 8 mei 1897 (de laatste waarin hij meespeelde) kunnen vaststellen. De aanwezigheid van een leraar op het veld wil niet zeggen dat niet meer docenten afgebeeld zijn, maar ze zijn op de foto moeilijker te identificeren door het ontbreken van opvallende individuele uiterlijke kenmerken.

Op een subtiele manier geeft de Noorthey-foto informatie over het beschreven onderwijsconcept van Noorthey die niet uit tekstuele bronnen is af te leiden. Op de foto zien we hoe de leraar het meedoen aan voetballen vormgeeft. Vol passie mengt hij zich in het gevecht om de bal. Maar belangrijker is dit. De foto maakt duidelijk dat een leraar bij het voetbalspel niet te onderscheiden was, omdat hij niet speelde in kostuum of andere afwijkende kledij, maar precies hetzelfde tenue droeg als de andere spelers op de foto: lichte shirts/truien met lange mouwen, korte broeken, of lange broeken met opgerolde pijpen tot net onder de knie. In het veld zag iedereen er dus 'gelijk' uit.

Die gelijkheid ging verder dan de fysieke *look*. Status gebaseerd op cognitieve capaciteiten buiten het veld, verdampte bij het spel. En daarbovenop: een positie van sportief aanzien kon voetballend opgebouwd worden. Stokvis maakte in 'Anti-sportsentiment en hiërarchie' inzichtelijk dat de toenemende populariteit van sport tot nieuwe vormen van onderlinge concurrentie bij de jeugd leidde, 'in het bijzonder onder de middelbare scholieren, de voornaamste categorie waaruit sportbeoefenaren gerekruteerd werden'. En: 'De zichtbaarheid van verschil in sportief prestatievermogen, samen met de populariteit van sport, maakte het voor scholieren vrijwel onontkoombaar om veel belang te hechten aan hun plaats in de sportieve hiërarchie.'⁶⁵ Datzelfde gold natuurlijk niet minder voor de docenten, waarbij het meevoetballen voor een jonge Fransman als Vinet wellicht ook nog een versnelde manier van geaccepteerd worden door de leerlingen opleverde: sociale integratie met behulp van sport. Op dit punt geeft de foto informatie die geen enkele geschreven bron bij ons beste weten verschaft.

6.11 Fotografische techniek, de vastgelegde bal en de bronnen

Voetbal is behalve een actiesport ook een balsport en de fotografische vastlegging ervan noemden we boven een 'uitdaging'. Ons onderzoek levert op dit gebied een uitermate interessante bijvangst op. Op de foto is de kern van de sport exact vastgelegd: spelers zijn verward in een verwoed gevecht om de

⁶⁵ Stokvis, Ruud. 'Anti-sportsentiment en hiërarchie.' In: Wilterdink, Nico, Willem Joan Heilbron en Johan Goudsblom (red.). *Alles verandert. Opstellen voor en over J. Goudsblom*. Amsterdam: Meulenhoff, 1997, 156-157.

bal, met rennende en soms voluit sprintende benen. Schuiver rekende in 1892 al voor dat voor het scherp vastleggen van snelle beweging een zeer kleine sluitertijd vereist was en professionele fotoapparatuur. De grote uitdaging om de bal, het snelst voortbewegende object op het veld, zo te fotograferen dat 'de beweging van het voorwerp in de photographische afbeelding niet zichtbaar is', wordt op de Noorthey-foto waargemaakt met scherpe figuren én de fraai stilhangende bal. Eenzelfde vastgelegde bal is te zien op de H.V.V.-foto uit 1893, en op de Vitesse-foto van 1897. Deze foto's hebben daardoor een unieke positie in de Nederlandse voetbalgeschiedenis die met geen enkele geschreven tekst kan worden overgebracht: de kern van de sport wordt gevisualiseerd.

De datering van de negen voetbalactiefoto's in onze collectie van voor 1900, met de eerste in 1890 en een toenemende hoeveelheid daarna, is compatibel met de bevindingen voor de ons omringende landen, wat eenzelfde technologische fotografie-ontwikkeling suggereert.

Een onvoorziene, maar zeer productieve bron van relevant materiaal blijken sportnaslagwerken en gedenkboeken. Van de door ons gevonden

Afbeelding 4. Ongedateerde afbeelding uit: Alcock, Charles. *Football. The Association Game*. London: Bell, 1897, 30A, met als bijschrift: 'From a photograph by R.W. Thomas. A close dribble. "Ware sharp shot!"'.

voetbalactiefoto's op Nederlandse bodem die we met verschillende mate van nauwkeurigheid vóór 1899 konden dateren, zijn er vijf afkomstig uit gedenkboeken. Als men zich bewust is van de onvermijdelijke valkuilen, zoals slechte herinnering en simpelweg fouten,⁶⁶ zijn de gedenkboeken visueel en inhoudelijk van grote waarde. Het digitaal toegankelijk maken ervan, dat nog maar in de kinderschoenen staat, zal veel bruikbaar materiaal opleveren voor academisch onderzoek, inclusief research in het kader van de 'visual turn'.

6.12 Conclusies

Dit artikel bepleit het toepassen van de 'visual turn' op sportgeschiedenis.

Op jongensinstituut Noorthey was sport, en meer in het bijzonder vanaf 1878 voetbal, een belangrijk onderdeel van het onderwijsconcept. Dát er op Noorthey werd gevoetbald, hebben we aangetoond op basis van textueel onderzoek. Hóé er door de leerlingen en docenten werd gevoetbald (passief, vol overgave en onderling gelijk), is alleen te zien op de Noorthey-voetbalactiefoto('s). Op het veld vielen de maatschappelijke rangen en standen, zoals die tussen leerling en leraar, grotendeels weg, wat zich weer spiegelt in de uniforme voetbaltenues. Zowel leerlingen als docenten konden middels het voetbal hun populariteit (binnen en) buiten het veld opkrikken. Op basis van de voetbalprestaties op het veld konden nieuwe, informele hiërarchieën ontstaan. Native speakers als Camille Vinet konden het voetbal gebruiken als middel om snel(ler) geaccepteerd te worden binnen hun nieuwe werkomgeving, zowel bij de leerlingen als bij hun collega-docenten. Uitgaand van de bindende werking van sport creëerde Vinet vermoedelijk zijn eigen integratieproject. Deze kracht van sport zou ook vandaag de dag nadrukkelijker ingezet kunnen worden als oplossing bij het opnemen van nieuwkomers in een vreemd land.

Het nemen van sportactiefoto's in de late negentiende eeuw stelde fotografen, professioneel of semi-professioneel, voor een uitdaging. De sport dwong hen gebruik te maken van technologisch geavanceerd materiaal om de toenemende snelheid bij het rennen, fietsen en schaatsen, en de complexe driedimensionele bewegingen van voetballers en de voetbal vast te leggen. De resulterende foto's kunnen dienen als context en onderbouwing van sportgeschiedenis.

Met het 'lezen' van de Noorthey-foto menen we aangetoond te hebben – in navolging van Phillips, O'Neill en Osmond, Huggins, Booth en Derks – dat

⁶⁶ Sommige *Gedenkboeken* bevatten simpelweg tekst in de directe rede, zie bijvoorbeeld: Lotsy, Karel (red.). *Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Haarlemsche Football Club, 1879-1919*. [Haarlem]: [Haarlemsche Football Club], [1919], 32. Voor de methodologie rondom 'oral history', zie bijvoorbeeld, onder veel andere bronnen: Charlton, Thomas, Loys Myers and Rebecca Sharpless (eds.). *History of Oral History. Foundations and Methodology*. Lanham, MD: Altamira Press, 2006.

beelden veel extra's te bieden hebben ten opzichte van niet-geschreven bronnen. Visueel materiaal laat zien hoe theoretisch geschetste ontwikkelingen er in de praktijk uitzagen. Ook beelden – in ons geval foto's – zijn dus kritisch commentaar of duidende uitleg waard. Het identificeren van Camille Vinet als gloedvol meesportende leraar op de Noorthey-voetbalactiefoto leidde tot, gedeeltelijk weer visueel gebaseerd, onderzoek met behulp van bronnen in de Verenigde Staten, die onze bevindingen bevestigden en aanvulden. 'Visuele research' kan dus net zulke waardevolle data en kennis genereren als onderzoek dat zich baseert op woorden en getallen. Textueel onderzoek kan een nieuwe stimulans krijgen door het gericht onderzoeken van een met het onderwerp samenhangende foto.

Aan de meer theoretisch georiënteerde constatering van bovengenoemde auteurs hebben we een empirische onderzoeksmethode van foto's toegevoegd, met als inspiratie het model van Panofsky. Voor ons doel was deze methode effectief. Nader onderzoek moet uitwijzen of de methode ook binnen andere geschiedkundige wetenschappen bruikbaar is bij het analyseren van foto's.

CONCLUSIE

Noorthey onder het vergrootglas

In 1849 maakte de 53-jarige Petrus de Raadt met *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs* een tussenbalans op van zijn instituut. Met zijn boek droeg hij op haast symbolische wijze de dagelijkse leiding van zijn Franse privé-school Noorthey over aan zijn assistent Jan Henk Kramers en sloot hij zijn eigen periode vanaf 1820 als oprichter en directeur af. Tegelijkertijd richtte hij zich met de uitgebreide beschrijving en uitleg van zijn educatieve format tot het lezerspubliek van onder meer ouders van kinderen uit de bovenlaag van de Nederlandse maatschappij, want zijn pedagogische statement was ook een uitgebreide wervingsprospectus om jongens in de leeftijdscategorie van ongeveer 10 tot 17 jaar geplaatst te krijgen op zijn en opvolger Kramers' instituut. De Raadt was een pedagoog in hart en nieren, maar ook een commercieel ondernemer die zijn kostschool op een winstgevende manier probeerde uit te baten. In dat kader etaleerde hij de buitenactiviteiten die op Noorthey plaatsvonden als iets dat toegevoegde waarde bezat. Met betrekking hiertoe constateerde hij:

‘Doch alles heeft zijn’ tijd en ook de spelen zijn aan mode onderhevig. Over veertien dagen zal ik à la barre of cricket of balslaan, of bal in ‘t hoedje of ik weet niet welk ander spel in zwang zien; maar, welk het ook zijn mag, het zal een gezond amusement zijn, dat doorstraling geeft, de poriën opent en de ledematen oefent; een spel, dat vrolijk maakt, dat belang inboezemt, dat overwinnaars bekroont en verwonnelingen den lust verschaft om morgen de kans nog eens te wagen.’¹

De manier waarop hij over ‘spel’ schreef, was tekenend voor De Raadt en de manier waarop hij 29 jaar lang zijn vernieuwende pedagogische inzichten in de praktijk had gebracht. Uit zijn nonchalante omschrijving en vermenging van spel (‘bal in ‘t hoedje’), gymnastiek (‘à la barre’ = turnoefeningen op de brug), spel/sport (‘balslaan’ = vermoedelijk het tot ‘rounders/Duitsch spel’ getransformeerde kastie) en sport (‘cricket’) blijkt dat wat hem betrof alles best was wat de jongens buiten in de speelplaats of op de grote weide beoefenden, als dat ‘amusement’ maar vrolijk stemmend was, de lichaamskrachten versterkte en een competitief karakter had. Bovendien, zo vervolgde De Raadt, moesten de spelen ‘behendigheid, snelheid, vlugheid’ ontwikkelen en aan de lichaamsbewegingen van de jongens een ‘zekere losheid en onge-

¹ De Raadt, *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs* 1849, 286.

dwongenheid' geven. Door het in groepsverband beoefenen van deze spelen kreeg de speelplaats het aanzien van een 'ongekunstelde zamenleving' waar 'gemeenschappelijkheid' de boventoon voerde.² De Raadt wilde mannen van de wereld met een christelijke inborst kweken, die mentaal en fysiek goed in hun vel zaten en in staat waren om in hun leven ná Noorthey individueel en in teamverband soepeltjes te opereren. Zo konden ze van grote waarde voor hun land zijn.

De Raadts vooruitstrevende woorden over 'teamsport' waren veelzeggend voor het moment waarop zijn boek uitkwam. Tussen 1647 en 1845 kwamen woorden als *sport*, *cricket*, *hockey* en *voetbal* en de (meestal summiere) uitleg ervan alleen maar voor in tweetalige woordenboeken, en in (vertaalde) literatuur, egodocumenten en ontspannings- en instructieboekjes voor de jeugd. Afgezien van deze incidentele verschijningsvormen waren sporttermen in Nederland dus niet in omloop, en (theoretische) uitleg op papier stimuleerde al helemaal niet tot actieve introductie en structurele beoefening van Engelse sporten. Dat wil zeggen: op het vooralsnog eenmalige zogenaamde 'mob football' in Noordwijk in 1789 na, waarbij Engelse leerlingen het initiatief hadden genomen om deze sportvorm als middel in te zetten om een gelijk geëindigde wedstrijd-speeldag te beslissen. Cricket was in 1849 voor de Nederlanders een nog volslagen onbekende teamsport die uitsluitend en alleen sinds vier jaar op Noorthey werd beoefend. Het lijkt er bovendien op dat het weinige gebruik van sporttermen rond het midden van de negentiende eeuw een vrij algemene houding weerspiegelde van desinteresse, zelfs negativiteit ten opzichte van sport, zoals eerder al gesuggereerd door taalkundige en sporthistoricus Pieter Breuker.³

De Raadt lichtte het woord *cricket* in zijn pedagogische standaardwerk niet toe, dus voor hem was het wél een al bekend, en op zijn internaat ingeburgerd begrip, hoewel hij het niet als 'sport' categoriseerde, maar als een 'spel'. Dat was niet zo vreemd, want het woord *sport* was pas in 1847 voor het eerst opgenomen in een Nederlands woordenboek: Jacob Kramers' *Algemeene Kunstwoordentolk* uit 1847. Kramers had voor het lemma *sport* de daar vermelde betekenissen (zoals 'veldvermaak', 'wedlopen', 'wedstrijden van allerlei aard') voornamelijk uit Engelse bronnen gehaald, want die omschrijvingen hadden geen betrekking op de toenmalige Nederlandse situatie, maar exclusief op de Engelse.⁴ Kramers leek dus geen weet te hebben van het feit dat er in Nederland op Noorthey sinds 1845 werd gecricket. Zijn naslag-

² Ibidem, 286-287.

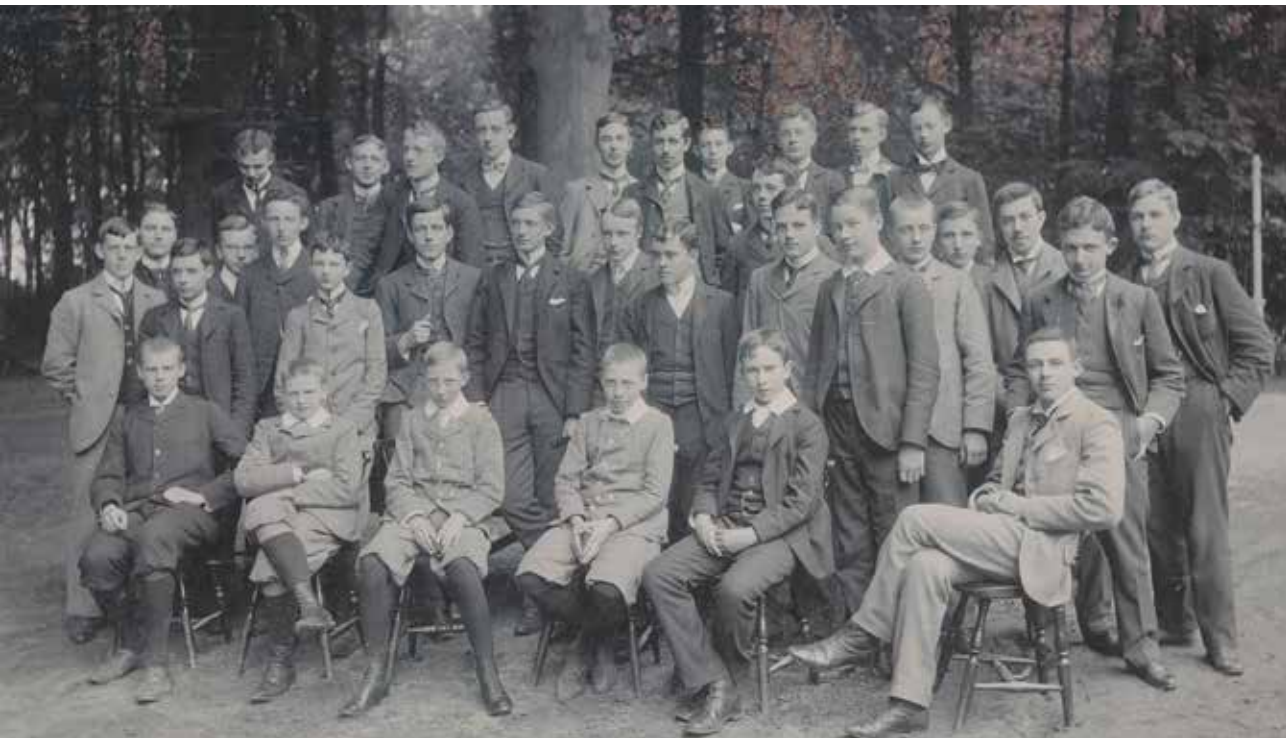
³ Breuker, "'Sport' in het Nederlands", 5-6.

⁴ Met dank aan taalkundige dr. Jan Posthumus (1925-2016), die mij in e-mails van 1, 2 en 4 december 2015 onder meer schreef: 'Aan deze praktijk, het bij gelegenheid vermelden van betekenissen die alleen gelden voor de vreemde taal, maken trouwens meer vreemdewoordenboeken zich bij gelegenheid schuldig.'

werk fungeerde meer als vertaalwoordenboek Engels-Nederlands dan als een woordenboek voor het Nederlands dat verwees naar in Nederland bestaande praktijken. Dat illustreert de algemene onbekendheid in Nederland anno 1847 met wat Engelse teamsporten precies waren en inhielden.

Het Engelse sportvocabulaire begon net als nieuwe woorden in andere vakgebieden pas status in Nederland te verwerven toen het veelvuldig in de dagelijkse taal gebruikt ging worden. Dat was pas tientallen jaren ná de introductie op Noorthey het geval, vanaf 1880-1881, toen de Engelse sport(en) vaste voet kregen in Nederland en razendsnel populair werden. Het Engelse woord *sport* werd niet eerder dan in 1910 voor de eerste keer in een woordenboek als 'sport' vertaald. Dat was wel erg aan de late kant, maar woordenboeken liepen ook toen al achter met het registreren van taalontwikkelingen en woordenboekmakers zagen het vaak in de eerste plaats als hun taak om voor 'vreemde binnendringers' een goed Nederlands equivalent te bieden. Ze deinsden er soms voor terug om het leenwoord als vertaling te geven, totdat men het overweldigend gebruik in het Nederlands niet langer kon negeren.⁵

De enthousiast-adverterende tekst waarmee Petrus de Raadt al in 1849

Abbeelding 1. Klassenfoto Noorthey, circa 1905. Bron: Kasteel Duivenvoorde.

⁵ Met dank aan taalkundige dr. Jan Posthumus (1925-2016), in e-mails van 1, 2 en 4 december 2015.

ook cricket bij de lezers aanpreekt als essentieel onderdeel van zijn protestants-christelijke opvoedingsaanpak onderstreept dat er een forse discrepantie zat tussen het veronderstelde startmoment van Engelse sporten in Nederland zoals naar voren komt in verschillende primaire bronnen (Mulier '1845' voor cricket en Enschedé 'omstreeks 1850' voor cricket, voetbal en hockey) enerzijds en de bestaande wetenschappelijke literatuur (voetbal ruwweg vanaf 1880) anderzijds. Hieruit leidde ik het onderwerp van mijn proefschrift af: het transnationale proces van de introductie en verspreiding van moderne Engelse sporten in Nederland in het midden van de negentiende eeuw. Rode draad was de vraag in welke opzichten de microgeschiedenis van de protestants-christelijke jongenskostschool Noorthey (1820-1882) de bestaande geschiedschrijving over de introductie van Engelse sport in Nederland problematiseert of nuanceert en welke waarden, idealen en (nieuwe) categorisering hierbij in het geding waren. Vanuit een cultuurhistorische benadering bestudeerde ik daartoe vooral kleinschalige processen van cultuuroverdracht en toe-eigening die bij dit transnationale proces van Engeland naar Nederland plaatsvonden. De (sportsub)cultuur van Noorthey, met de daar werkzame docenten en schoolgaande leerlingen, diende daarbij als locus van onderzoek.

De reden voor de keuze van Noorthey als centrale casus was drieledig. Ten eerste was het Veurse instituut voor elitejongeren een Franse school: een wat diffuus begrip in het midden-negentiende-eeuwse onderwijspalet dat de mogelijkheid openliet om in het curriculum in klaslokalen gegeven inhoudsvakken te combineren met fysieke, sportieve inspanning in de buitenlucht. Uit bestaande literatuur was al bekend dat dit op Noorthey bij uitstek het geval was, maar de mate waarin en de precieze vorm waarin dit educatieve onderwijsconcept was gegoten en hoe dat binnen de Noorthey-cultuur paste, waren tot nu toe onbekend. Ten tweede leek het veelbelovend om de onderzoeksvraag te benaderen vanuit het idee dat er vanuit de instituutspopulatie sprake kon zijn van individuen en groepen die een tot nu toe onderbelicht gebleven rol hadden gespeeld als (sport)cultuurmakelaars en (sport)netwerkbouwers, zowel binnen de kostschool (Engelse leerlingen en Engelse leraren 1845-1882) als daarbuiten (alumni 1871-1886). Het uitgangspunt van deze studie was om de relevante spilfiguren in deze microgemeenschap Noorthey en daarbuiten als alumni zo precies mogelijk te identificeren en hun (sport)handelingen en de sociale context daarvan te analyseren. Een derde reden was praktisch van aard: in het Nationaal Archief in Den Haag is een omvangrijk en zorgvuldig gedocumenteerd archief van het Genootschap Noorthey aanwezig. Dit archief met 633 stukken was nog nooit onderwerp geweest van sporthistorisch onderzoek en bevat bijzondere items, zoals jaargangen van

de jongensschoolkrant, notulen, brochures en gedenkboekjes.

Door heen en weer te schakelen tussen twee verschillende vormen van tekstanalyse – distant en close reading – en door het in verband brengen van verschillende bronnen heb ik de vermeldingen van de benamingen voor de Engelse sporten en attributen, of van de toenmalige benamingen, en van de namen van relevante Nederlandse sportclubs en personen kunnen ontdekken en verbinden met relevante thema's als Noorthey, native speaker-docenten, leerlingen en alumni. Naast deze tekstuele onderzoeksmethode heb ik ook een visuele methode toegepast.

Dankzij de cultuurhistorische analyse van de groepsbiografie van de minimaatschappij Noorthey heb ik de actoren die bij dit proces waren betrokken kunnen identificeren en de gelaagde betekenissen die sport binnen deze cultuur had, kunnen duiden. Ter operationalisering van de centrale vraag dienden vier concepten: cultuuroverdracht en toe-eigening, mannelijkheid en muscular christianity, Engeland als referentiecultuur en de betekenis van (sport)netwerken. Daarbij speelde taal een belangrijke rol in dit onderzoek.

Cultuurmakelaars en mannelijkheid

Een eerste conclusie van deze studie is dat de culturele intermediairs of tussenpersonen die een centrale rol speelden bij de transnationale overdracht van Engelse sport, niet de in de bestaande literatuur genoemde Engelse handelslui, industriële vaklieden, zeelui, diplomaten en Nederlandse jongens van goeie komaf waren die een opleiding in Engeland hadden genoten, maar jonge Engelse leraren (en Engelse leerlingen) op de Franse privékostschool Noorthey en instituutsalumni in de grote steden. Bij de sportcultuuroverdracht op Noorthey en binnen de vroegste sportverenigingen was er sprake van een interactief proces van toe-eigening, waarbij afhankelijk van de lokale situatie opvattingen en praktijken selectief werden overgenomen en aangepast.

Het Noorthey-voorbeeld bestrijdt ook de historiografische aanname van wanneer voetbal voor het eerst in Nederland werd beoefend (namelijk vanaf ongeveer 1880). De invoering van Engelse sport in Nederland in het algemeen kreeg al veel eerder gestalte, vanaf het schooljaar 1845-1846, toen op Noorthey drie Engelse leerlingen (de gebroeders Smith), en wellicht ook hun ouders, de hulp inriepen van hun Engelse leraar Cowan om samen de Engelse sport cricket op de kostschool te introduceren. Later in dat seizoen gingen zij ook hockey en rounders beoefenen. 'Football' deed zijn intrede op Noorthey in 1854, dankzij de Engelse leraar Henry Attwell. Na diens vertrek werd dit tussen 1857 en 1877 af en aan gespeeld, met bewezen pogingen in 1864 en 1873-1874. De zogenaamde 'association'-variant (voetbal volgens de regels

van de in 1863 opgerichte Engelse Football Association) werd vanaf 1878 structureel ingevoerd onder aanvoering van John Joseph Helsdon Rix. Het krachtigste, zeer concrete bewijs voor het vroegst in Nederland gespeelde association-voetbal in Nederland, is een brief van 8 oktober 1864, geschreven door Noorthey-leerling Cornelis Gülcher.

Deze jeugdige Engelse leerlingen en leraren waren niet al te vertrouwd met De Raads aanvankelijke aanpak om naar Duits voorbeeld gymnastiek-achtige activiteiten te laten plaatsvinden naast de cognitieve lessen. Zij benutten vanaf 1845 de progressieve vrijheid van spelkeuze om wat zij kenden en in hun thuisland Engeland graag beoefenden naar Noorthey mee te brengen: veldsporten in teamverband. Met de sportieve praktijken hing een ideologie samen van duidelijke leefregels en een gedragscode van fair play, teamgeest en sportieve mannelijkheid. Uit het warme enthousiasme waarmee de jongens in de schoolkrant hun Engelse leraren op een voetstuk zetten, blijkt dat zij die jonge Engelsmannen als een soort helden beschouwden. De Engelse leraren waren degenen die twee keer per dag in de lange pauzes de eentonige sleur van de 'dorre lesuren'⁶ doorbraken en het voortouw namen bij het beoefenen van cricket, hockey, rounders en voetbal: teamsporten die een gevoel van kameraadschappelijkheid en solidariteit opriepen. Decennia later zouden zogenaamde sportpaters op elitaire katholieke kostscholen in België en Nederland een soortgelijke rol van sport aanzwengelende leiders en toezichthouders gaan vervullen.

In de contemporaine sportpers werd dat meevoetballen door docenten op prijs gesteld. In 1896 meldde *De Athleet*: 'Te bewonderen is het dat in deze vereeniging nog de ouderen van dagen zoo'n goed voorbeeld geven.'⁷ Hoe uitzonderlijk die docentparticipatie in die tijd was, blijkt uit een artikel uit 1914 waarin de terugblikkende schrijver verzuchtte dat de jeugd dolgraag voetbalde, maar dat de schoolleiding dat niet actief meer stimuleerde. Hoe anders was dat in het verleden: 'Op de kostscholen van voorheen (Noorthey, Noordwijk enz.) waren de Engelsche leermeesters steeds de vrienden van de jongens omdat zij met hen cricket en voetbal speelden.'⁸

De protestants-christelijke jongenswereld Noorthey kende een eigen algemene kostschoolcultuur, waarvan een vaste dagindeling, religieuze rituelen en handelingen en door de leerlingen zelf vormgegeven en uitgevoerde soirees deel uitmaakten. Vanaf 1845 kwam daar een sportsubcultuur bij, in de vorm van uniforme kleding tijdens het sporten, hiërarchische teamregels (de jongsten moesten bijvoorbeeld de sportmaterialen naar de speelweide

⁶ Mulier, *Cricket*, 121.

⁷ *De Athleet* 4, nr. 7 (13 februari 1896): 5.

⁸ T. 'Lichamelijke opvoeding.' In: *De Revue der Sporten* 7, nr. 45 (24 maart 1914): 716.

sjouwen), in elftallen samen sportende leerlingen en (jonge) leraren, een schoolkrant met ruimte voor sportverslagen, toegeëigend sportjargon en de in maart 1881 opgerichte Noorthey Cricket Club. De visuele analyse van de voetbalactiefoto uit Noorthey 1895-1897 laat zien hoe die Noorthey-sportsubcultuur er op het veld uitzag. Standen en hiërarchie vielen vrijwel weg in het gevecht om de bal. Kleding waarmee docenten zich van leerlingen, en adellijke zich van 'gewone' leerlingen zonder titel zouden kunnen onderscheiden, waren bij het voetballen vervangen door een gemeenschappelijk tenue, bestaande uit shirts/truien met lange mouwen, korte broeken (of lange broeken met opgerolde pijpen tot net onder de knie), scheenbeschermers en gestreepte mutsjes.⁹ Het inoefenen van de dagelijkse porties van twee keer een uur teamsport samen met de Engelse leraren leidde tot een transformatie van de jongens tot de primaire sportcultuur-(uit)dragers in Nederland. Het beschrijven en interpreteren van visueel sportmateriaal draagt dus significant bij aan de bredere verkenning en duiding van de sociale en culturele context van de tijdperiode (laatste twee decennia van de negentiende eeuw) waarin Engelse sport in Nederland opkwam en populair werd. Foto's kunnen

Afbeelding 2. Een van de twee ongedateerde voetbalactiefoto's uit het Noorthey-archief'. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, Archiefnummer 3.22.14, Inv.nr. 618.

⁹ Zie bijvoorbeeld ook: Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld. 'Blok-costuums en Bussey-doelen. Tijdsbepaling van vroege voetbalactiefoto's op Nederlandse bodem.' In: *Ex Tempore* 36, nr. 3 (december 2017): 222-242.

dus fungeren als ondersteunend en aanvullend bewijsmateriaal van textuele bronnen.

Net als in België (waar een vergelijkbaar proces vanaf 1863 plaatsvond) was de moderne Engelse sport Noorthey vanaf 1845 als een soort 'vreemd lichaam'¹⁰ binnengedrongen. Engeland was halverwege de negentiende eeuw op economisch en politiek-militair gebied weliswaar een toonaangevende natie, maar met betrekking tot populaire cultuur was het nog geen dominante factor. Op Noorthey werd Engeland ('het Engelse') ook in populair-cultureel opzicht een referentiecultuur. Het protestantse Noorthey liep met de toegeëigende Engelse sporten in de periode 1845-1882 en de daaruit voortvloeiende 'Anglo-orientated' sportsubcultuur niet alleen ver vooruit op de latere katholieke jongensinternaten, maar ook op de breed gedragen, nationale sport-anglofilie die zich pas vanaf de jaren tachtig als een olievlek over Nederland verspreidde.

De sportcultuur werd wel aan de plaatselijke omstandigheden aangepast. Was het Engelse voorschrift een voetbalveld van 183 meter lang (en 46 meter breed) terwijl de jongens slechts over een speelplaats met een lengte van 82,3 meter beschikten, dan volstond dat laatste ook. Werd er door de Engelse docent om twee doelpalen per goal gevraagd, zodat daar een tape of touw als doellat tussen gespannen kon worden, maar waren die niet beschikbaar, dan werden er kledingstukken (of andere hulpstukken) als doelpalen neergelegd en werden de kruinhoogtes van de twee keepende jongens als doellatten beschouwd. Zo ontstonden er op lokaal niveau transnationale vervlechtingen en toe-eigeningen van concrete Engelse sportregels die vertaald werden naar en ingepast op het beschikbare Noorthey-terrein.

Die naar Engels voorbeeld op Noorthey gevormde sportsubcultuur was het beginpunt van verdere verspreiding. De actief sportende Noorthey-alumni richtten in hun woonplaatsen nieuwe sportclubs op – een vertaalslag van de praktijken waarmee ze op school hadden kennisgemaakt. De vroegste cricketclub(je)s tussen 1871 en 1881 in Amsterdam, Deventer, Den Haag en Haarlem speelden volgens de algemene regels die hun op Noorthey (of andere Franse privéscholen) of lokaal door Engelsen mondeling waren overgedragen. Om de finesses van het spel goed te begrijpen en helder over te kunnen dragen aan nieuwe leden gebruikten de clubinitiatiefnemers spelregelboekjes uit Engeland, zoals het in 1862 verschenen *Routledge's Handbook of Cricket*. Al naar gelang de lokale omstandigheden (zoals beschikbare velden en materialen) en het al dan niet juiste begrip en interpretatie van de Engelse voorschriften speelden de club(je)s in grote lijnen het Engelse cricket dat op

¹⁰ Zie ook: Renson, 'Corpus Alienum', 101.

onderdelen per stad kon verschillen. Vooral in die beginperiode ontstond er vanwege die lokale toe-eigeningsvariaties verwarring. Toen cricketers uit de steden Deventer, Den Haag en Haarlem, aangevuld met drie ex-Noortheyenaren, op 26 en 27 augustus 1881 op de Haagse Maliebaan voor de eerste keer in één gemengd team samenspeelden, moest aanvoerder Jaap van Stolk flink zijn best doen om zijn spelers qua speelwijze op één lijn te krijgen. De Engelsen vroegen zelfs om een scheidsrechter – een voor alle Nederlanders geheel nieuw fenomeen. Die internationale match op de Maliebaan maakte duidelijk dat het hoog tijd werd dat de cricketgezelschappen uit de diverse Nederlandse grote steden tegen elkaar zouden gaan spelen, zodat er een start gemaakt kon worden met uniformering en gemeenschappelijke reglementering. Dat eerste gebeurde toen er tussen eind 1881 en 1883 door het hele land jongensgroepjes omgevormd werden tot clubs met besturen en interstedelijke wedstrijden gespeeld gingen worden. Het tweede kwam tot stand met de oprichting van de Nederlandsche Cricketbond op zondag 30 september 1883 in Utrecht.

In ideologische zin werd Engelse teamsport vanaf het midden van de negentiende eeuw een educatieve kernwaarde van de protestants-christelijke identiteit van Noorthey: het werd ingezet als een voor Nederland volstrekt nieuw middel bij de geestelijke vorming van talloze generaties elitejongens die opgeleid werden tot de fine fleur van bestuurlijk en commercieel Nederland. Identiteit en mannelijkheid speelden daarbij een belangrijke rol.

Vanuit pedagogisch-educatief en protestants-christelijk perspectief beschouwden Petrus de Raadt en zijn opvolgers Jan Henk Kramers, Adam Hendrik Raabe en Johannes Wilhelmus Lely – de laatste twee tussen 1888 en 1907 – een aantal karakterversterkende aspecten van Engels sport als nuttige toevoegingen op het opleidingscurriculum. Toen directeur Lely begin 1899 terugblikte, constateerde hij dat de fysiek uitputtende teamsport voetbal de algehele sfeer op de school ten goede kwam. Was het lichaam in een gezonde conditie, dan oefende dat een directe invloed uit op de ‘zielsgesteldheid’, en dan met name op de ontwikkeling van zelfbedwang, deugdzzaamheid, soberheid en eerbeseft.¹¹ Sportbeoefening maakte de jongens fysiek krachtiger, kweekte doorzettingsvermogen, werkte disciplinerend, gaf mentale rust (om ’s avonds geconcentreerd huiswerk te doen) en verhoogde het gevoel voor teamspirit, samenwerking en fair play. Net als de inhoudelijke vakken bereidde ook het beoefenen van teamsport de elitejongelui voor op hun toekomstige maatschappelijke, leidinggevende posities, onder meer tot ‘captains of industry’ en leiders in het bedrijfsleven en de commerciële industrie in

¹¹ De Raadt, *Noortheij, Huis van opvoeding en onderwijs 1849*, 128; Boissevain, ‘Engelsche Kroniek’, 1.

Nederland en de koloniën. Bovendien putten de inspannende veldsporten de jongens dusdanig uit dat ze geen energie meer zouden moeten hebben voor een kwalijk geachte activiteit als masturbatie en/of voor fysieke homoseksuele experimenten.

Afbeelding 3. Oudst bekende elftalfoto (met docenten) van het jongensinstituut Noorthey, met datering op de foto: 8 april 1894. Bron: Nationaal Archief, Noorthey-Genootschap, 3.22.14.

Eigenlijk kwam op Noorthey na het seizoen 1845-1846 een Nederlandse vorm van muscular christianity tot stand, die vrijwel parallel liep aan de ontwikkeling en praktisering ervan op Britse eliteprivéscholen als Eton, Charterhouse, Harrow, Rugby, Westminster en Winchester.¹² Het robuuste sportethos dat op Noorthey heerste, had veel meer weg van de Engelse public schools dan van het door Rewijk geschetste kostschoolcricketmodel met sport als vrijblijvende afleiding van het geestelijke studeren. Sport was op Noorthey allesbehalve vrijblijvend, al stond het hier veel minder dan in Engeland in functie van een nationalistisch *Empire*-sentiment. Het ging om competitie en winnen. De Raadt noemde de buitenactiviteiten 'amusement', maar dat was wel vermaak waarbij de winnaars in het zonnetje werden gezet en de verliezers werden aangemoedigd om middels training beter te wor-

¹² Zie bijvoorbeeld: Collins, *How Football Began*, 17.

den en dan een nieuwe kans te wagen. Günther Lüschen suggereerde in 'The Interdependence of Sport and Culture' (1969) al dat binnen de protestantse cultuur de combinatie van presteren ('achievement') en asceticisme, in de zin van zelfbeheersing om een groter spiritueel bewustzijn te bereiken, een rechtvaardiging was van sport als middel naar lichamelijke en geestelijke gezondheid.¹³

De voorbeeldfunctie die de Engelse public schools voor teamsport hadden, had Noorthey voor Nederland. In navolging van Noorthey tekende zich een vergelijkbare cultuur af op het protestants-christelijk instituut Schreuders in Noordwijk, en vanaf de tweede helft van de jaren zeventig ook op andere protestantse Franse privéscholen, zoals Groot Bijsterveld onder leiding van Jan Söhngens in Oirschot. Deze toe-eigening – via de Engelse leraren – van het gedachtegoed van *Britain's elite schools* was moderniteit in de vorm van sportieve training van de protestantse geest.

Dat proces vond revolutionair veel eerder plaats dan op katholieke internaten in Nederland, namelijk ongeveer een halve eeuw. In tegenstelling tot de in katholieke kring aanwezige angst dat sporten tot overwaardering van het lichaam zou leiden, werd op Noorthey het verlichte principe gehanteerd dat lichaam en geest gelijkwaardig waren. Het lichaam moest in een goede conditie gebracht worden, zodat in dat gezonde lijf de geestelijke vermogens en christelijke deugdzaamheid tot volle wasdom konden komen. Voor morele zwakheid en zonde zou dan geen plaats meer zijn.

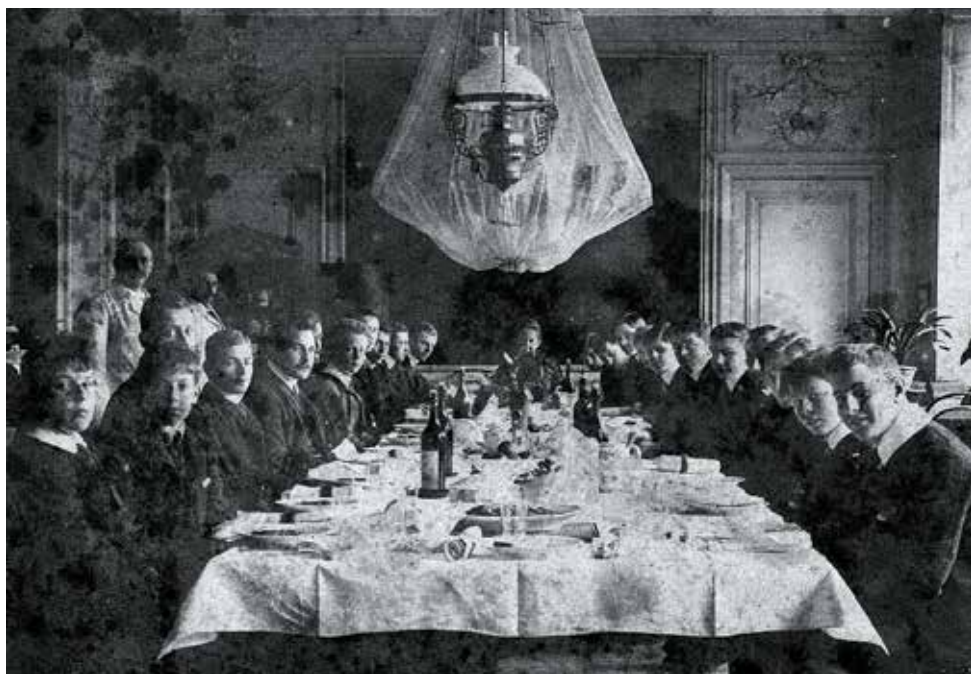
Het lijkt gerechtvaardigd dit Nederlandse Noorthey-gedachtegoed een eigen naam te geven: teamsport-protestantisme. Hoewel tijdens de tweede periode van Noorthey (1888-1907) dit ook toen nog steeds behoorlijk progressieve beleid werd gecontinueerd, leverde het instituut met name tussen 1845 en 1882 de lichten alumni af die na hun opleiding, toegerust met een mentaliteit van teamsport-protestantisme, over het hele land voor vervolgoopleidingen uitzwermden en bij de vroegste sportclubs vanaf 1871 een actieve rol speelden als (mede-)oprichters of nauw betrokkenen.

Maar de sportcultuur op Noorthey kweekte nog een andere mentaliteit: ze versterkte een specifiek soort mannelijkheid. In de veelvuldige verslagen van de onderling gespeelde cricketwedstrijdjes in het *Noorthey'sch Weekblad* werd stevast vermeld welke partij had gewonnen, wie van de leerlingen en leraren de meeste runs hadden gelopen en wie de meeste spelers hadden uitgebowl en uitgevangen. Zelfs blessure-incidenten vanwege ruw spel werden in de schoolkrant uitgemeten. Het lijkt erop dat ook builen, blauwe

13 Lüschen, Günther. 'The Interdependence of Sport and Culture.' In: *International Review for the Sociology of Sport* 2 (1967): 127-139, hier: 130-131. Later herdrukt in: Dunning, Eric, and Dominic Malcolm (red.). *Sport. Critical Concepts in Sociology. Volume I. Approaches to the Study of Sport*. London/New York: Routledge, 2003, 121-133, hier: 124-125.

ogen en andere zichtbare lichaamskneuzingen bijdroegen aan het onderlinge jongensmachismo. Die uitslagen- en rangordelijstjes gaven klip-en-klaar de prestaties op het sportveld weer en waren – publiekelijk gecommuniceerd – medebepalend voor de status van leerlingen én docenten op het instituut. De beste sporter kon ook aanzien verwerven, net als de ‘primus perpetuus’¹⁴: de bolleboos van de klas die verstandelijk het best scoorde. Excelleren in fysiek ruige teamsport kon benut worden om gespierd leiderschap te tonen en op te klimmen in de hiërarchische rangorde binnen en buiten het veld. Ook native speaker-leraren konden sneller integreren en een plek verwerven binnen de kostschoolcultuur of hun populariteit een *boost* geven door uit te blinken in het cricket, hockey, rounders en/of voetbal.

Voor de kostschooljongens betekende het dat ze met het beoefenen van Engelse sport een nieuwe invulling konden geven aan hun zich ontwikkelende identiteit. Die specifieke teamsportmannelijkheid en onderlinge competitiedrang verschaften de mogelijkheid om op een fysieke in plaats van cognitieve manier te experimenteren met hun mannelijkheid. Dit schiep mogelijkheden, maar de nieuwe hiërarchieën sloten ook uit. Jongens die fysiek minder goed waren in het beoefenen van sport en liever studeerden of artis-

Afbeelding 4. Avondmaaltijd op Noorthey, circa 1905. Bron: Kasteel Duivenvoorde. fotonummer DV50753.003.

¹⁴ Renson, 'Corpus Alienum', 120.

tiek bezig wilden zijn, waren bij dit kostschoolmodel-met-sport in het nadeel. Dat blijkt onder meer uit het voorbeeld van de fysiek kleine en op jongens vallende Gerard Fontein Tuinhout die deze druk niet meer aankon en uit het leven stapte.

Referentiecultuur en (sport)netwerken

Een volgende conclusie is dat het (mede) oprichten van de eerste sportclubs door Noorthey-alumni werd ingegeven door een nostalgisch verlangen naar de voorbije kostschooltijd, de daar gesloten vriendschappen en het samen sporten. De redelijk goed traceerbare, vroege cricketclub-start-ups in Amsterdam (1871-1876) en Leiden (1875-1882) waren geen lang leven beschoren, maar door de groeiende invloed van het Engelse als referentiecultuur kregen latere initiatieven een momentum vanaf het begin van de jaren tachtig, toen gymnasium- en H.B.S.-scholieren zich in groten getale aansloten bij de stedelijke sportclubs. Het beoefenen van teamsport representeerde een gevoel van vernieuwing en vrijheid. De gecultiveerde Anglo-sportsubcultuur met Engelse sportmaterialen, kleding, regelgeving en besloten clubvergaderingen bood ook maatschappelijk beter gesitueerde scholieren die Engelse sport niet in hun (school)systeem hadden zitten, een mogelijkheid om zich superieur te profileren ten opzichte van het gewone volk, buiten het gezichtsveld van ouders en school. 'Engelsch moest het zijn, anders deugde het niet', zo schreef Pim Mulier in *Cricket* over dat tijdsgewricht.¹⁵ De moderne Engelse (team)sporten werden hip en *happening*.

De Engelse sporten waren voor de kosmopolitisch ingestelde jeugd uit de bovenlaag van de Nederlandse samenleving typeringen van de moderne tijd, die zij als hún tijd zagen. Die jeugd belichaamde wat Van der Woud heeft getypeerd als 'de nieuwe mens'; zij was een vroege exponent van een cultuur waarin vrijheid, het ondernemende en het lichamelijke meer op de voorgrond traden en de oude beschaving uitdaagde en voorbijging. Georganiseerde en gereguleerde sport is wel voorgesteld als een voorbeeld van een beschavingsoffensief dat beoogde om het traditionele volksvermaak te disciplineren, maar de laatnegentiende-eeuwse sportcultuur had meer weg van een jeugdige rebellie binnen de bezadigde burgerlijke cultuur.

Toen met name voetbal snel populair werd, kwamen er woedende reacties op de luidruchtige manier waarop voetballende jongens de publieke ruimte innamen, zich opzettelijk losjes en fleurig kleedden en zo de nieuwe open cultuur vormgaven. In ingezonden stukken in kranten werd gefulmineerd tegen dat frequente vertoon van pure fysieke mannelijkheid en de manier waarop sport als een *Umwertung alle Werte* alle aandacht van serieuze za-

¹⁵ *Het Sportblad* 17, nr. 44 (4 november 1909): 6-9.

ken – het hoogste goed in de oude beschaving – leek weg te nemen. Ook de op Duitsland georiënteerde leerkrachten lichamelijke opvoeding zagen de opkomst van de Engelse sporten met lede ogen aan. Door al dat buiten de scholen georganiseerde en beoefende gesport onttrokken de jongelui zich aan het opvoedkundige toezicht van de school en ondermijnden ze de orde en zin van het nog redelijk nieuwe vak gymnastiek. Bovendien kwam die sterk toenemende lichaamsbeweging buiten de scholen de toch al niet al te hoge status van de gymleraren niet ten goede. Aanhangers van de gymnastiek hadden het zelfs over de Engelse ziekte, bekritiseerden de al te grote nadruk op competitie en winnen en zagen het afsluiten van weddenschappen als moreel verval langs de sportvelden dat gestuit moest worden, anders zou het de hele maatschappij infecteren.

Afbeelding 5. Het voetbalelftal van de Voorschotense Sport Club Noorthey, seizoen 1903-1904. Staand, uiterst links: Charles Edward Pryer (docent Engels 1903-1905). Bron: Stichting Duivenvoorde, fotonummer DV51086.001. Met dank aan Hans Gorter, archivaris bij Kasteel Duivenvoorde, voor de spelersherkenning.

Tot slot leverden juist de nieuw opgerichte sportclubs de toekomstige mannelijke gezagsdragers netwerken op in allerlei leeftijdscategorieën die aanvullingen en uitbreidingen waren op de familierelaties. Die netwerken hadden in eerste instantie vooral een sociale en maatschappelijke functie: de jongens verbreedden hun tamelijk besloten en elitaire familie- en kostschool-netwerk met leeftijdsgenoten uit andere standen en via de lawntennisclubs konden jongens én meisjes elkaar op informele wijze ontmoeten.

Het netwerk rond de vroegste sportclubs – tussen 1880 en 1886 – bestond al snel niet meer alleen uit eigen familieleden, vrienden en klas- en schoolgenoten uit de twee hoogste standen die op Noorthey vooral waren vertegenwoordigd (de aanzienlijke stand en de deftige stand), maar werd zoals eerder al opgemerkt uitgebreid met jongens van andere scholen, en dus eigenlijk van een andere stand: de middenstand of burgerij. Sport creëerde aldus een vroege vorm van sociale vermenging in de negentiende-eeuwse standenmaatschappij. Gymnasiumclubjes werden bijvoorbeeld beter dankzij zich aansluitende en (en vanwege hun sportkwaliteiten) uitgenodigde H.B.S.'ers. De uit de Handelsschool voortgekomen cricket- en voetbalclub "Sport" in Amsterdam groeide dankzij gymnasiasten en H.B.S.'ers en won aan kwaliteit door in Nederland gestationeerde Engelsen mee te laten voetballen. Maar er werden vanuit andere leeftijdsgroeperingen ook verenigingen opgericht en datzelfde gebeurde als een soort contra-elitaire reactie op de balloterende gymnasiumclubs, toen vanuit de H.B.S. eigen clubs ontstonden, zoals Rood en Wit in Haarlem. Een club als R.U.N. in Amsterdam rekruteerde onder aanvoering van Herman Gorter bij voorkeur sporttalent uit een artistieke subcultuur. Er werd dus in eerste instantie gestart vanuit een samenbindende achtergrond (afkomst, school, leeftijd, maatschappelijke doelgroep), maar de uitgangsprincipes werden bijgesteld als er groei bewerkstelligd moest worden of als de teamkwaliteit omhoog moest.

De verbroedering tussen de drie hoogste standen die teamsport al had bewerkstelligd op Noorthey, zette in de grote steden dankzij de sportclubs dus door. De sociaal-culturele cohesie werd als het ware opgerekt. Ook hierin tekende zich de nieuwe cultuur af, die opener was dan de vaste orde en afbakeningen van voorheen. Die lossere omgang was ook een resultaat van de uniformerende clubtenues, de gemeenschappelijke sporttaal en de noodzaak tot teamverband en samenwerking op het veld. De nieuwe jeugdnetwerken verlostten de grote steden van de 'reputatie van stijf-burgerlijkheid'¹⁶ van de traditionele oudere-generatie-coterie met een netwerk oude stijl, zoals in Amsterdam geworteld in sociëteit 'De Groote Club', op formele avonden van Het Casino, bij de vereniging Het Buitenland, bij Felix Meritis, bij het Leensmuseum, in het Concertgebouw, café Krasnapolsky of bij Arti.

Bij deze (sport)netwerken speelde ook het perspectief op toekomstige macht en invloed een rol, want de jongens konden het eigen jeugdnetwerk inzetten en gebruiken bij hun nog in te vullen maatschappelijke loopbanen. Daarop werd binnen de opgerichte clubs door de jongens al geanticipeerd door het onderling verdelen (met stemmingen en al) van prestigieuze, aan-

¹⁶ Van Vonderen, *Deftig en ondernemend*, 153 en 202.

zien gevende bestuursbaantjes als president, vicepresident, secretaris, penningmeester, commissaris van het materieel, captain en under-captain.

Die nieuwe sportcultuur was zoals gezegd bovenal een jongens- en manencultuur. Een uitzondering daarop vormde lawntennis: het was de eerste Engelse sport waaraan vrouwen mee mochten doen. Tennis gaf vrouwen de kans om een nieuw type vrouwelijkheid te ontwikkelen, zij het in beperkte mate en veel minder roldoorbrekend dan sport voor jonge mannen was. Tennissende vrouwen hadden te maken met fatsoensrestricties op kledinggebied, en de aanbeveling om niet bovenhands te serveren en niet te smashen, want naar de bal springen oogde onvrouwelijk. Er ontstonden al snel ook vrouwenverenigingen met jongedames die het bestuur vormden, dus vanuit genderperspectief greep het vrouwelijk geslacht via het lawntennis de geboden kansen. Toch ontwikkelden de lawntennisclubs vanaf 1885 zich vooral – onder meer via dansavondjes in de tenniszaal – tot besloten huwelijksnetwerken en koppemarkten waar mannelijke en vrouwelijke generatiegenoten elkaar in een losse atmosfeer beter konden leren kennen. Het casusvoorbeeld van de Amsterdamse lawntennisvereniging “Sport” maakt inzichtelijk dat op basis van een speelrooster of een ledenlijst de onderlinge familie- en vriendenverbanden effectief zijn bloot te leggen, net als de huwelijken die zo’n sociaal sportnetwerk opleverden. Maar liefst twaalf van de 37 leden van de lawntennistak van “Sport” vonden via het lawntennisnetwerk een huwelijksgezel(lin). Deze studie toont op club-, familie- en persoonsniveau aan dat de onderlinge vervlechting van de leden van de vroege sportclubs zicht biedt op een breed vertakt sociaal-maatschappelijk netwerk dat families, clubs en steden oversteepte.

Een conclusie uit Hubert Schijfs dissertatie *Netwerken van een financieel-economische elite* is dat het belang van het netwerk in het netwerk zelf lag. Wat buiten het bereik van mijn onderzoek is gebleven, is of en hoe de Noortheyenaars door hun Noorthey-verblijf en/of hun sportbestuursfuncties profiteerden van dit netwerk in hun latere maatschappelijke carrière. Wie kwamen er dankzij bevriende sportclubgenoten op hoge sociale posities terecht? De respectievelijke banen en carrières van de eerste sportclubbestuurders zouden bij nieuwe research betrokken kunnen worden, in kaart kunnen worden gebracht en onderzocht op onderlinge verbondenheid. Een vervolgonderzoek naar de populatie van Noorthey 1845-1882 en 1888-1907 als netwerkdragers is dus aan te bevelen, vanuit het perspectief van de alumni die na hun kostschoolverband in clubverband doorgingen met sporten.¹⁷

¹⁷ Hubert Schijf zelf vindt dat ook, zo schreef hij in e-mails van 8 april en 26 juni 2019: in een ‘grijs verleden’ had hij het *Gedenboek Noorthey 1920* doorgenomen, maar van een sociologisch en cultuurhistorisch onderzoek naar de levensloop van de Noorthey-leerlingen in vergelijking met die van andere deftige privékostscholen was het nooit gekomen.

Afbeelding 6. Lawntennis in 1887. Bron: Library of Congress, Prints & Photographs Division, LC-USZC4-1180.

Tot slot: het belang van sporttaal

Als aangrenzend vakgebied van de cultuurgeschiedenis heeft taal op verschillende manieren een rol in deze dissertatie gespeeld. Vooral in de hoofdstukken 1 en 2 was er naast de cultuurhistorische insteek voor een deel sprake van een woordhistorische invalshoek, ingezet om aan te tonen dat woorden als *sport* en *cricket* in geschreven teksten vóór het midden van de negentiende eeuw niet samengingen met het daadwerkelijk introduceren en beoefenen van Engelse sport: dat gebeurde pas in de volgende periode. Met de volstrekt nieuwe Engelse sportactiviteiten in de tweede helft van de negentiende eeuw kwam in Nederland een nieuw vocabulaire mee, dat – wel of niet als vertaalde terminologie – ontstond in wisselwerking met de sporthistorische en bredere maatschappelijke veranderingen. In deze studie heb ik uitvoerig beschreven hoe Engelse sporten uit Engeland zijn komen overwaaien en hoe die sporten zijn overgedragen aan en toegeëigend door de Nederlanders, die

er in meer of mindere mate een eigen wending aan gaven. Datzelfde geldt voor de sportterminologie in de geschetste ontwikkelingen, want er moest uiteraard gecommuniceerd worden tijdens het beoefenen van zo'n Engelse sport. Er werd ook over de sport gepraat en geschreven, en dat gebeurde in overvloed in het voor deze studie gebruikte bronnenmateriaal. Ook daaruit blijkt toe-eigening, vanuit taalkundig perspectief, met onder meer als gevolg een gemêleerd scala aan reacties in het publieke discours.

De eerste maal dat 'voetbal' aan de orde kwam in het *Noorthеys Weekblad* (9 november 1873) werd de sport gespeld als 'footbol'. Deze semifonetische woord-'toe-eigening' kon alleen maar zijn oorsprong vinden in de uitspraak van een native speaker, hetzij leerling of leraar. Hoe onbekend een woord als *match* in 1877 nog was, blijkt uit een bericht in het studentenblad *Vox Studiosorum*, waarin enigszins fonetisch gespeld de aankondiging was opgenomen dat een 'mittch' gespeeld ging worden op het terrein achter het Leidse café Zomerzorg.¹⁸ Ook hier: de auteur van het stukje gaf een eigen draai aan het Engelse woord dat hij van horen zeggen had. In datzelfde jaar 1877 spelden de kostschooljongens in het *Noorthеysch Weekblad* het woord *uitgebowl* als 'uitgebold'. Het kan haast niet anders dan dat dit Engelse woord mondeling was overgedragen door de Engelse leraar, en via een geheel eigen schrijfwijze was overgenomen en toegeëigend door de jonge auteur van het artikeltje. Zes jaar eerder gebruikten de jongens overigens nog eigen Nederlandse vertalingen: *uitgebowl* was 'uitgemaakt' en *33 runs* werd 'gehaald 33'. De notatie was afhankelijk van de notulist en zei niet veel meer dan dat hij wel of niet kennis had van de Engelse taal, en wellicht iets over zijn taalvoorkeur. Nog in 1881 leidde de onbekendheid met het Engels er in Amsterdam toe dat een 14-jarige scholier geen zin had om bij sportwinkel Perry geld uit te geven aan een cricketspelregelboekje, omdat dat alleen verkrijgbaar was in het Engels. Er waren dus ook jongens die het Engels op school (nog) niet (goed genoeg) gehad hadden om er op het sportveld mee uit de voeten te kunnen. Deze taalvoorbeelden ondersteunen de teneur van dit proefschrift, namelijk dat het Engelsen waren die in Nederland hun sportcultuur overdroegen, inclusief de terminologie, waarna de ontvangende Nederlandse jongens het overnamen en zich toe-eigenden, afhankelijk van hun eigen referentiekader en van de context waarin zij verkeerden.

In deze studie heb ik ook gekeken naar Nederlandse vertalingen van oorspronkelijk Engelse publicaties, en ook daarin was sprake van toe-eigening. Uit vergelijking van de boeken *Luke Ashleigh* en de Nederlandse vertaling *Een Engelsche jongen* uit 1864 blijkt dat een sportwoord als *cricket* werd

¹⁸ *Vox Studiosorum. Studenten Weekblad* 3, nr. 18, Bijvoegsel (31 mei 1877).

weggelaten, omdat de vertaler dat woord minder geschikt achtte voor het Nederlandse publiek. Hieruit is op te maken dat de sport cricket ook halverwege de jaren zestig bij het doorsnee leespubliek nog steeds een onbekend fenomeen was. De vertaler eigende zich het begrip cricket toe door het in *Een Engelsche jongen* te afficheren als een activiteit waarmee men zich kon 'vermaken'. Ook de transformatie in het voorjaar van 1846 van het al beoefende kastie naar het Engelse rounders (Duitsch spel), op basis van het boek *Jongens!*, is een voorbeeld van toe-eigening. Andere markante exemplen van transnationale toe-eigeningsprocessen zijn het verschijnen van het *Noorthey'sch Weekblad*, waarvoor *The Nassau Observer*, de schoolkrant van Henry Attwells jongenskostschool Nassau House in Barnes, model had gestaan en de vertaling in het Engels – met aanpassingen – door Attwell van een op Noorthey ontwikkeld geschiedenisboek. Het toont aan dat de kostschoolhouders in Veur en Barnes in nauw overleg samenwerkten, het beste uit beide werelden overnamen – vice versa – en geschikt maakten voor de eigen markt.

Ook binnen de vroegst opgerichte sportclubs experimenteerden de jongens met toe-eigening van de Engelse sporttaal. Sommige woorden werden één-op-één overgenomen, maar er werden ook termen vernederlandst of vertaald. Al in de jaren zeventig wilden de clubs zelf een Nederlands club-idioom creëren, ingegeven ook door druk van buitenaf, omdat geïnteresseerde toeschouwers een Engelse sport als cricket niet begrepen vanwege de hardop geroepen Engelse terminologie. Dat was positief bedoeld, namelijk om de sport verder te helpen. Nog in 1897 stelde Pim Mulier vanuit die gedachte voor om een achttal Engelse cricketkernwoorden te incorporeren in het Nederlands en de overige terminologie te vertalen, want dat zou op de verdere 'popularisatie' van cricket een positief effect hebben.¹⁹ Voor veel jongens was dat innemen en afbakenen van de openbare ruimte met sportmaterialen, bont gekleurde kleding en een eigen sportgroepstaal ('Engelsch moest het zijn') juist een aantrekkelijke kant van het elitaire cricket. Mulier schreef daarover dat wat hem betreft de jongelui gewoon over het veld zouden mogen blijven gillen: "'Well-played, well hit', en de 10 of 12 overige Engelsche woorden, die zij machtig' waren."²⁰

Parallel aan de snelle popularisering van Engelse sport, ongeveer vanaf 1886-1887, dus eigenlijk buiten mijn onderzoeksperiode, werd er een andere taaldiscussie gevoerd. Onder invloed van het Nederlandse nationalisme van de late negentiende eeuw verschenen in de media protesten van taalpuristen tegen de vervuiling van het Nederlands. De anglicismen wierpen een smet op

¹⁹ Mulier, *Cricket*, X-XI.

²⁰ Ibidem, X-XI.

de zuivere Nederlandse taal en om de snel gemeengoed wordende Engelse sportleenvoorden een halt toe te roepen zou er creatiever gebruikgemaakt moeten worden van Nederlandse wordequivalenten. De pogingen om voor al die crickettermen met Nederlandse equivalenten te komen, strandden, onder meer omdat men het niet eens kon worden over alternatieve terminologie in het Nederlands: zo lang bijvoorbeeld 'kolf' een bespottelijk alternatief werd gevonden voor *bat*, en 'wachter' voor *keeper*, was er geen beginnen aan. Ook op taalgebied introduceerde sport een nieuwe wereld.

Afbeelding 7. Ketende leerlingen op Noorthey, circa 1905. Bron: Kasteel Duivenvoorde. fotonummer DV50753.005.

SUMMARY

This dissertation is part of the overarching research project 'Sport, Identity and Modernity (1813-2013)' executed at Radboud University, Nijmegen, which addresses aspects of modernity and modernisation of Dutch sports culture from a transnational perspective. Against this background, this study focuses on the transnational process of the introduction and dissemination of modern English sports in the Netherlands from the mid-nineteenth century onwards. More specifically, it addresses the issue to which extent and in which different ways the micro-history of Noorthey, a Protestant public school for boys situated in Veur near Leyden 1820-1882, illustrates, problematises and qualifies current thinking on this process of introduction and dissemination and the accompanying ideals and ideology. Taking a cultural historical approach, I present processes of cultural transfer and appropriation, especially in social and educational culture among the policy-making directorate on the one hand and interacting Noorthey teachers and students on the other.

From the outset three reasons argued for Noorthey as an interesting central case. The first is simply practical. The National Archive at The Hague holds an extensive and carefully documented archive of the *Genootschap Noorthey* ('Noorthey Society') which clearly showed signs of sports-historical interest but which also, before the start of my research in 2013, had never been the subject of any type of thorough investigation. This archive holds items such as volumes of the school's newsletter, records and minutes of meetings, brochures and commemorative publications.

The second reason is that educationally speaking the Noorthey institute was a mid-nineteenth century 'French' school, with a curriculum geared towards relatively practical subjects aiming at elite boys' future positions in commerce or the civil service. However, underlying the purpose of this dissertation is the observation that indoor classes were integrated, seemingly much more so than elsewhere, with outdoor physical activities. A two-pronged but integrated curriculum of this type, in which these physical activities took the form of one-hour, and occasionally longer, twice-daily exercises, has never been studied before.

The third reason took the view of individuals and groups with a Noorthey background as potential (sports-)cultural brokers and network builders. Establishing a Noorthey group biography could likely contribute to the central research question by a focused investigation, much more than hitherto executed, into the role in the introduction of modern sports in the

Netherlands of, first and interestingly, English teachers and students at Noorthey 1845-1882, and subsequently of alumni 1845-1886 elsewhere. The purpose of this study from this perspective is to identify pivotal figures and to analyse their sports (and other related) acts and behaviour within their social context. Consequently, this enables an interpretation of the layered meaning of sport and sport-related values within this context.

The operationalisation of the research question is underpinned by four concepts: cultural transfer and appropriation, masculinity and 'muscular christianity', the significance of (sports) networks, and England as a reference culture. This significantly includes 'language' as a way of expressing and describing a situation, a context or an event.

In the two centuries between 1647 and 1845, words such as sport, cricket, hockey and voetbal, and their – most often – summary explanation, appeared sporadically in bilingual dictionaries and here and there in translated literature, egodocuments and educational books for the young. They were certainly not in general use and did not exert any stimulating influence towards the actual practice of English sports. Cricket as practised just prior to 1850 at Noorthey was completely unknown to the Dutch general public. In fact, the scarcity of early instances of sports terms may well have reflected a lack of interest, if not an outright negative attitude, towards exercising sports.

The introduction of English sports in the Netherlands can be associated with the Noorthey 1845-1846 school year, when cricket started being played, quickly followed by hockey (as 'gandi') and rounders. 'Football' started at Noorthey in 1854 and was played off and on between 1857 and 1877. The 'association' variant was structurally introduced into the curriculum in 1878. The strongest and most concrete evidence for association-type football, i.e. a 'kicking' rather than a 'handling' variety, being played in the Netherlands can be found in a letter written by a Noorthey student to his father, October 8, 1864. In unearthing and discussing such cases, this study shows that the standard historiography of football being introduced and played in the Netherlands since 1880 is simply not tenable.

The cultural intermediaries or 'brokers' central to the initial transnational transfer of English sports are not the routinely assumed English traders, industrial specialists, sailors, diplomats and Dutch students in the United Kingdom returning home, but young English teachers (and students) at Noorthey and its alumni in the bigger Dutch cities. Unfamiliar with and uninitiated in Noorthey founder Petrus de Raadt's German gymnastics-based approach to physical exercise, these teachers exploited from 1845 onwards their relative freedom of contributions to the physical curriculum to introduce what they knew and liked from home: field sports in a team setting. Hence,

this transfer from 1845 onwards at the Noorthey school and from 1871 in the earliest Dutch sports clubs was an interactive process of appropriation, in which, depending on local circumstances, views and practices were selectively adopted and adjusted. This process implied transnational interwoven patterns of concrete English rules and regulations, which were translated for use in the available Noorthey grounds, and fields and grounds in or in the vicinity of Dutch towns.

The Noorthey student population considered their young native speaker teachers as virtual heroes, because they were the ones to use the long intervals twice a day for English team sport exercise, thereby interrupting the drag of the daily classes. Joint sports exercises by students and young teachers evoked a feeling of male comradeship and solidarity and implied an ideology of sports-based rules of life and a code of conduct incorporating fair play and team spirit. Around the turn of the century so-called 'sportpaters' ('sports priests') at Belgian and Dutch Catholic elite public schools were to act similarly in their roles of initiators and supervisor in sports. In introducing and appropriating English sports and its associated Anglo-oriented subculture 1845-1882, not only did Protestant Noorthey run far ahead of Catholic public schools, the institute similarly ran far ahead of the nation-wide sports Anglophilia (if not social and broadly cultural Anglophilia) that spread virtually unchecked across the Netherlands (and, for that matter, continental Europe) from the eighties onwards. The visual analysis of the 1895-1897 Noorthey football action photo shows what this subculture looked like in actual practice 'on the pitch'. Social class boundaries and hierarchy fell away in the struggle for the ball.

From the mid-nineteenth century onwards the Noorthey directorate viewed English team sport as a core value of the school's ideology, i.e. of its Protestant-Christian identity. It was applied as a means, completely novel in a Dutch context, towards the mental-spiritual development of numerous elite youngsters educated to be the pick of the country's administrative and commercial basket. Moreover, physical effort in field team sport, or so the idea was, exhausted the boys to such a degree that no energy would be left for deplorable activities such as masturbation or homosexual experimentation. Thus, Noorthey sports culture resulted in the creation and cultivation of a specific brand of sportsman manliness. Excelling in physically rough team sport could be employed to show muscular leadership and to advance in school hierarchy on and off the field. This Dutch form of muscular Christianity, established at Noorthey from 1845-1846 onwards, ran virtually parallel to the development and practicing of the similar, but English concept of morality at public schools such as Eton, Charterhouse, Harrow, Rugby,

Westminster and Winchester. This Noorthey realm of thought deserves its own name: (Dutch-Noorthey) team sport Protestantism. It should be noted though that team sport Protestantism is simultaneously an excluding notion: boys less well endowed with sports versatility or with a preference for the study or artistic activities, were at a disadvantage in this educational model.

Crucially, the Noorthey 'French' curriculum did not include graduation opportunities to formalised secondary degrees such as 'H.B.S.' (pre-commerce and administration) and 'gymnasium' (pre-university). To obtain these degrees students in their mid-teens dispersed around the country, often returning to their home towns, thereby causing the spread of Noorthey culture, including – for those inclined towards it – sports culture. Early cricket in Amsterdam and Rotterdam (1848) and Utrecht (1855-1860), presumably initiated or supported by Noorthey alumni, as yet came to little, but attempts in Amsterdam (1871) and Leiden (1876) were more structured, in the form of relatively well-documented clubs that lasted for a number of years, in which the former students interpreted practices acquired at school and were able to accommodate and express their nostalgia for days gone by, with their friendship and joint sports activities.

In the first cricket match against an English team at the Maliebaan in The Hague, August 26-27, 1881, the Dutch side was represented by players from principally The Hague (club cricket from 1880) but also from Deventer (1875) and Haarlem (1880). Little direct Noorthey influence on this match and its Dutch team can be discerned other than the participation of five Noorthey alumni, but there may well have been a local less traceable oral tradition emanating from Noorthey and/or other Dutch public schools. At least the 1862 Routledge's Handbook of Cricket is known to have circulated among Dutch cricket enthusiasts. Thus, depending on local circumstances concerning the availability of suitable grounds and equipment, and on the probably varying degree of understanding of the (rules of the) game, small clubs at various locations played English cricket. At the Maliebaan, differently interpreted rules among the Dutch players caused confusion on the pitch which, coupled with straightforward inexperience, led to a heavy defeat. This embarrassing experience brought home the urgency for the fragmented Dutch cricket population of playing many more matches and of developing uniform and shared rules and regulations. The former occurred when between 1881 and 1883 across the country informal groups of boys upgraded into clubs with boards and plans, and 'county'-type matches started being played between teams representing towns and provinces. The second came about with the establishment of the Nederlandsche Cricket Bond ('Dutch Cricket Federation') on Sunday, September 30, 1883, in Utrecht.

The growing influence of the English reference culture on Dutch society led to a genuine boom in the early eighties, when secondary school (H.B.S. and gymnasium) students joined pioneering sports clubs, especially football and cricket clubs, in large numbers. Exercising team sport represented a feeling of innovation and freedom and offered youngsters the opportunity to rebel against suffocating bourgeois culture, outside of view of parents and school in the fields. To that end and in doing so, the boys cultivated an Anglophile sports subculture, using English materials, rules and regulations, outfits, language and club structure with official and often minuted meetings. When football gained popularity, the media started to publish indignant reactions to the loud and rowdy manner in which ball kicking boys usurped public space, dressing casually and colourfully, thereby creating, interpreting and advancing the new 'open' culture and challenging the old.

The earliest sports clubs doubled as networks for the future elite in a range of age categories, with primarily a social function: now adolescent boys extended their relatively closed and elite family and school networks with contemporaries from different, though principally lower, classes. Thus, sports created an early form of social merger in nineteenth century Dutch class society. Lawn tennis was the first English sport allowing women to participate, giving them the chance of developing a new type of femininity, although limitedly so and accompanied by much less disruption of conventions than was the case for men. From 1885 onwards, lawn tennis clubs turned into marriage networks and match-making markets, where contemporaries of both sexes could meet and get acquainted in a comparatively informal atmosphere.

The completely new English sports came with a new vocabulary which, translated or adopted, was used and developed in a context of broader social change. Here the sources of this study again show appropriation, of the linguistic kind, resulting in a mixed range of reactions in public discourse. Interested onlookers had a hard time grasping the flow of a game of cricket because of the foreign terms shouted out on the pitch, which made the early clubs and players feel pressed to create Dutch idiom. A different kind of discussion was initiated and maintained by nationalist language purists, whose reactions became a crusade against the pollution by sports anglicisms of the presumed to be pure Dutch language.

This dissertation is underpinned by a mixed research method, in the form of a combination of qualitative and quantitative research using a corpus of digitized material assembled as a personal collection over the past decade. This corpus contains Noorthey documentation, sports reference books, club and federation commemorative publications, sports magazines and almanacs, and contemporary epistolary exchanges. This corpus enabled text-mining tech-

niques towards quantitative data, using the dtSearch indexing machine, facilitating finding early, including the earliest, occurrences and contexts of key English sports words and idioms, and easy switching between the different forms of textual analysis, close and distant reading. It did not imply, however, frequency measurements or statistics, these being less relevant to this study. By combining the whole range of different sources, I was able to discover and relate instances of contemporary and later references to English sports and sports attributes, the names of Dutch sports clubs and their members and other relevant individuals, in a comprehensive description of themes such as Noorthey as an educational institution, its history and educational policy, its native speaker teachers, and its (generations of) students and alumni. In addition to this textual method I applied a visual method in the case of completely unexpected but gratefully accepted Noorthey photographic material.

The same mixed research method was particularly opportune in solving language-technological problems in accessing digital texts using Optimal Character Recognition. These problems arise from the multitude of spelling variants of key terms and identification mistakes by scan tools such as those incorporated in the Delpher corpus of Dutch textual material (but not just there). This often requires considerable linguistic creativity if not simply know-how on the part of the investigator, one of whose tasks it becomes to acquaint themselves thoroughly with the relevant jargon, in the current case sports jargon (and its spelling rules or lack thereof) in the period under investigation.

Ultimately and in summary, the contributions of this dissertation are the following.

The introduction of team field sports, such as especially cricket and football, in the Netherlands occurred from the mid-nineteenth century onwards, originating in England. This study identified the Noorthey public school for elite boys in Veur near Leyden as a locus in which this introduction occurred with considerable vigour, with – as shown here extensively for the first time – English teachers, and to some extent (Dutch-)English students functioning as intermediaries. Many Noorthey students turned out to be susceptible to these teachers' ideas, became sports enthusiasts ('appropriating' the subculture) and as alumni spread out to establish 'modern English' sports elsewhere.

Presumably uniquely, but in any case, clearly and consciously so, team sport was incorporated in the Noorthey curriculum as a core value of its Protestant-Christian identity, providing the boys with the opportunity of a masculine profile based partly or wholly on physical prowess. This – as it was dubbed here – 'team sport Protestantism' developed as a home variant of

English 'muscular Christianity', running far ahead of later much more widespread sports and social (Dutch and continental) Anglophilia. Next to the necessary introduction of suitable vocabulary and the more small-scale cases, 'team sport Protestantism' stands out as the major form of English-to-Dutch 'appropriation' argued for in this dissertation.

Finally, the kind of digitally supported research applied here enables the combination, much more fruitfully, insightfully and effectively than the traditional method does on its own, of a wide range of sources, in many cases supporting and reinforcing this dissertation's argumentation.

GERAADPLEEGD MATERIAAL

BRONNEN

Archieven en documentatiecentra

Archief Huyssen van Kattendijke (privé-archief)

Archief Gus Huyssen van Kattendijke

Archief Koninklijke D.C. en F.C. Utile Dulci 1875 (Deventer)

Notulen van algemene vergaderingen

Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam

Sector Bijzondere Collecties

Centraal Bureau voor Genealogie (Den Haag)

Familiearchief Haitsma Mulier

Collectie Six Amsterdam

Fotoboeken CS 53393-001, CS 53395-000 en CS 53396-000.

Erfgoed Leiden en omstreken

Archief Familie Dozy

Archieven van het Leidsche Studenten Corps (deel 2) betreffende de subverenigingen, commissies, (streek-)gezelschappen, genootschappen en disputen, 1820-1972 (1990).

Beeldbank

Bevolkingsregister

Haags Gemeentearchief

Archief Gemeente Leidschendam

Bevolkingsregister

Nationaal Archief 's-Gravenhage

Archief Noorthey-Genootschap ca. 1820-1984

Archief Bewindslieden: Archieven van ministers en staatssecretarissen, Verzameling papieren afkomstig van jhr. E.A.O. de Casembroot en betrekking hebbende op den tijd dat hij gouverneur van ZKH den Prins van Oranje was

Bevolkingsregister

Noord-Hollands Archief (Haarlem)

Bevolkingsregister

Collectie Kennemerland

Haarlemsche Cricketclub Rood en Wit

Koninklijke Haarlemsche Football Club (KHFC) te Haarlem

Rechtsvoorgangers van de Spaarne Scholengemeenschap te Haarlem, 1864-1969

Rector van het Stedelijk Gymnasium te Haarlem, 1873-1981

Regionaal Archief Zutphen*Bevolkingsregister***Stadsarchief Amsterdam***Scholarchen en Curatoren en Rector van de Latijnse School, Curatoren van de Openbare Gymnasia en van de Rector van het Stedelijk of Barlaeusgymnasium**Archief van Bankiers- en Familiezaken Sillem**Archief van De Booy**Archief van de Familie Boissevain en Aanverwante Families**Archief van de Familie Crommelin**Archief van de Familie Kruseman**Archief van de Familie Luden en Aanverwante families**Archief van de Familie van Lennep**Archief van de Familie Waller en de Familie Waller Stichting**Archief van de Vereniging tot Aanleg van een Rij- en Wandelpark Genaamd Vondelpark**Beeldbank**Bevolkingsregister***Stadsarchief Harlingen***Archief familie Fontein Tuinhout***Stadsarchief Rotterdam***Archieven van de families Molewater en Rose***Stichting Duivenvoorde***Collectie Schimmelpenninck van der Oye***Tresoar (Leeuwarden)***Archiefnummer BW/O 9-13 (Sport-almanakken 1886-1890)***Wimbledon Lawn Tennis Museum (Londen)***Ledger of French & Co***Kranten, tijdschriften en andere seriële publicaties***Algemeen Dagblad**Algemeen Handelsblad**Algemeen Nederlandsch Studenten-Weekblad Minerva**De Amsterdammer**De Athleet**Bataviaasch Nieuwblad**De Eendracht**Eigen Haard**Goessche Courant**Dagblad van Zuid-Holland*

De Grondwet
Haarlemsch Advertentieblad
Java-bode
De Kampioen
Leeuwarder Courant
De Locomotief
De Maasbode
Meijersche Courant
Nederlandsche Sport
Nederlandsche Staatscourant
Nieuwe Amerfoortsche Courant
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Nieuwe Tilburgsche Courant
Nieuwe Tilburgsche Courier
Het Nieuws van den Dag
Nieuwsblad voor den Boekhandel
Noortheijische Courant, Noortheisch Weekblad, Noortheysch Nieuwsblad,
Noortheysch Weekblad, Noortheysche Courant, Noortheysche Weekblad,
Weekblad van Noorthey
Provinciale Drentsche en Asser Courant
Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant
Provinciale Overijsselsche Zwolsche Courant
De Revue der Sporten
Rotterdamsch Nieuwsblad
Rotterdamsche Courant
Sportimonium
Het Sportblad
de SPORTWERELD
De Telegraaf
Tilburgsche Courant
De Turnvriend
De Tijd
Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad
Utrechtsche Provinciale en Stads-Courant
Het Vaderland
Volksblads
Uxbridge Gazette
Vox Studiosorum. Studenten Weekblad
De Wekker

Overige schriftelijke bronnen

- Alcock, Charles. *Football. The association game*. London: Bell, 1897.
- Almanak van het Leidsche Studentencorps voor 1877. Drie en zestigste jaargang*. Leiden: P. Somerwil, 1877.
- Almanak van het Leidsche Studentencorps voor 1878. Vier en zestigste jaargang*. Leiden: P. Somerwil, 1878.
- Almanak van het Leidsche Studentencorps voor 1879. Vijf en zestigste jaargang*. Leiden: P. Somerwil, 1879.
- Almanak van het Leidsche Studentencorps voor het schrikkeljaar 1880. Zes en zestigste jaargang*. Leiden: P. Somerwil, 1880.
- Arendsen de Wolff, W.G.K., e.a. (red.). *Haagsche Cricket Club 1878-1978. Eeuwboek*. Den Haag: Smits, [1978].
- Attwell, Henry. *Manual of General History, for the Use of Schools. Translated from the Noorthey Course*. London: Longman, Green, Longman, and Roberts, 1859.
- Balbian Verster, Jan de. *De Amsterdamsche IJclub 1864-1914. Gedenkschrift bij het 50-jarig bestaan*. [S.p: s.n.], [1915].
- Beets Pz., Pieter. *De spring in 't veld, of: gemakkelijke gymnastiek en spel in de vrije Lucht en in de speelkamer...* Leiden: D. Noothoven Van Goor, 1869.
- Beijnen, Laurens. *Herinnering aan de feestelijke bijeenkomst op den 24sten Juni 1870, ter viering van het vijftigjarig bestaan (1820-1870)*. 's-Gravenhage: H.P. de Swart en Zoon, 1870.
- Beneke, Louis. *Lawn-tennis. Handleiding en beschrijving*. 's-Gravenhage: P.J. Kraft, 1892. Het boekje is in Nederland en daarbuiten onvindbaar, en is dus niet geraadpleegd.
- Bijleveld, Willem, e.a. *Gedenkboek Noorthey, uitgegeven bij den honderdsten gedenkdag van den stichting*. Haarlem: Johannes Enschedé en Zonen, 1920.
- Bijleveld, Willem. 'In memoriam Scholae Noortheyanae, 1820-1907.' In: *Leidsch Jaarboekje* 5 (1908): 70-84.
- Blanken, Wim, en Huib van Rees. *Oegstgeester Lawn Tennis Club 1886-1986. Oegstgeest*: OLTC, 1986.
- Boissevain, Walrave, e.a. (red.). *Gedenkboek 50-jarig bestaan Openbare Handelsschool te Amsterdam*. Amsterdam: Hollandsche Uitgevers-Maatschappij "Amsterdam", [ca. 1919].
- Bosse, Dirk van, e.a. *Statuten der Amsterdamsche Cricket-Club*. Amsterdam: [s.n.], 1871.
- Braaksma, André. *Tennispark De Bontekoe 1888-1973-1998*. [S.l.: s.n.], 1998.
- Brongers, J.A. 'De oorsprong en de oertijd van cricket.' In: *De Corinthian. Geïllustreerd Weekblad voor Amateursport* 5, nr. 26 (29 juni 1928): 545-546.

- Casembroot, Eduard August Otto. 'Herinneringen uit mijn leven gedurende mijne betrekking als Gouverneur van Z.K.H. den Prins van Oranje, 1849-1858. Ongepubliceerd manuscript.
- Cattie, J. Th. 'De zoogenaamde "sporttaal"' In: *Nederlandsche Sport* 8, nr. 368 (1889): 7-8.
- Clarke, William (red.). *The Boy's Own Book, a complete Encyclopedia of All the Diversions, Athletic, Scientific and Recreative, of Boyhood and Youth*. Fourth Edition. London: Vizetelly, Branston and Co, 1829.
- Coops, Johan Willem George. *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van den Nederlandschen Cricket Bond. 1883-30 september-1933*. Amsterdam: NCB, [1933].
- Coops, Johan Willem George, e.a. (red.). *Haagsche Cricketclub 1878-1928. Gedenkboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan*. 's-Gravenhage: Moorman's Periodieke Pers, 1928.
- Cowan, Frederick Martin, en Adrianus Bruinvisch Maatjes. *Engelsch lees- en vertaalboek voor eerstbeginnenden. Eene verzameling van stukken in proza en poëzij*. Amsterdam: Gebhard, [1862].
- Cowan, Frederick Martin, en Adrianus Bruinvisch Maatjes. *Leercursus ter beoefening der Engelsche taal*. Amsterdam: J.H. Gebhard & comp, 1854.
- Cowan, Frederick Martin, en Adrianus Bruinvisch Maatjes. *Practische inleiding tot de beoefening der Engelsche taal*. Zevende druk. Amsterdam, J.B. Gebhard & Comp., 1874.
- Crawfurd, John. *De Indische archipel, in het bijzonder het eiland Java, beschouwd in de zeden, wetenschappen, talen, godsdienst, beschaving, koloniale belangen en koophandel van derzelver inwoners*. Deel 1. Haarlem: Wed. A. Loosjes, Pz., 1823.
- Crawfurd, John. *History of the Indian Archipelago: Containing an Account of the Manners, Arts, Languages, Religions, Institutions, and Commerce of its Inhabitants*. Vol. I. Edinburgh: Archibald Constable and Co., 1820.
- Defauconpret, Auguste. *Nog zes maanden te Londen, in 1816. Een vervolg op de vijftien dagen te Londen op het einde van 1815*. Leeuwarden: J.W. Brouwer, 1818.
- Defauconpret, Auguste. *Vijftien dagen te Londen, op het einde van 1815*. Leeuwarden: J.W. Brouwer, 1816.
- Déking Dura, J. 'Don quixoterie of niet.' In: Roodhuyzen, H.G., en J.A. Bientjes (red.). *Olympia. Letterkundig-pedagogisch Tijdschrift*. Eerste Jaargang. Deventer: W. Hulscher G.Jz., 1883, 145-176.
- Dekker, Lucas Kzn. *Handleiding tot het cricketspel*. Haarlem: F. Bohn, 1881.

- Dickens, Charles. *Lotgevallen en Ontmoetingen van Samuël Pickwick en Zijne Reisgenooten*. Vertaald door C. M. Mensing. Deel 1. Amsterdam: Hendrik Frijlink, 1840.
- Dijxhoorn. 'Uit de Residentie.' In: *De Athleet* 4, nr. 7 (13 februari 1896): 5.
- Disse, J.S.G., en L.D. Labberté. *Het bewegingsspel. Handleiding voor ouders en opvoeders*. Rotterdam: Nijgh en Van Ditmar, 1885.
- Dozy, Gualtherus Jacob. *De Latijnsche school te Noordwijk-Binnen en het Instituut Schreuders*. Leiden: E.J. Brill, 1886.
- Dozy, Gualtherus Jacob. *Spel en spelen [in de 17e eeuw]*. Baarn: Hollandia-Drukkerij, [1909].
- Draaijer, J. 'L.C. en V.V. Ajax.' In: *Het Sportblad* 7, nr. 42 (19 oktober 1899): 9.
- Duinen, R. van (red.). *Campagne's woordenboek der Engelsche en Nederlandsche talen. A New Dictionary of the English and Dutch Languages*. Zesde druk. Amsterdam: H.C.A. Campagne & Son, 1914.
- Elwes, Alfred. *Een Engelsche jongen op een Hollandsche school*. Naar het Engelsch bewerkt door P.J. Andriessen. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1864.
- Elwes, Alfred. *Luke Ashleigh; or, School-Life in Holland*. London: Griffith and Farran, 1864.
- Endt, Enno. *Herman Gorter Documentatie 1864-1897*. Amsterdam: Van Oorschot, 1986.
- Evangeline. *Nieuwe spelen in huis en buiten voor jongens en meisjes*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1864.
- Eijssens, Henk (red.). 'Hoe zal het met mij aflopen'. *Het studentendagboek 1833-1835 van Jan Bastiaan Molewater*. Ego-documenten deel 17. Hilversum: Verloren, 1999.
- Farrar, Frederic. *Drie cricket-spelers*. Utrecht: H. Honig, 1897.
- Farrar, Frederic. *Een schooljongen, of Van kwaad tot erger*. Deel 1 en 2. Amsterdam: W.H. Kirberger, 1862.
- Farrar, Frederic. *Een Student of Eene loopbaan met hindernissen*. Amsterdam: W.H. Kirberger, 1864.
- Farrar, Frederic. *Eric, or Little by Little. A Tale of Roslyn School*. Edinburgh: Adam and Charles Black, 1858.
- Farrar, Frederic. *Julian Home. A Tale of College Life*. Edinburgh: Adam and Charles Black, 1859.
- Farrar, Frederic. *St. Wimpfried, of De schoolwereld*. Amsterdam: Binger, 1875.
- Farrar, Frederic. *St. Winifred's, or The World of School*. Edinburgh, Adam and Charles Black, 1862.

Farrar, Frederic. *The Three Homes. A Tale for Fathers and Sons*. London: Cassell, Peter & Galpin, 1873.

Feestwijzer. Viering van het 250-jarig bestaan der Utrechtsche Hoogeschool 21 juni – 26 juni 1886. Utrecht: J.L. Beijers en J. van Boekhoven, 1886.

Feith, Jan (red.). *Het boek der sporten*. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, [1900].

Fransen van de Putte, Dignus. *Familiegeschiedenis Fransen van de Putte*. Ongepubliceerd manuscript (versie 18 maart 2019).

Geel, Jacob. *Onderzoek en phantasie. Gesprek op den Drachenfels. Het proza* Introduction by Cornelis de Vooys. Amsterdam: De Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur, 1911.

Geïllustreerd jaarboekje 1916. Met seizoensverslag 1916. Verslagen met cijfers van vroegere jaren. Krasse verrichtingen! (Records). Rotterdam: Bieshaar, 1916.

G.J.K. 'Korte Wedstrijd-verslagen.' In: *Het Sportblad* 12, nr. 11 (18 maart 1904): 22.

Gorter, Simon. 'Arcachon. Uit brieven: februari '66.' In: *De Gids* 31 (juni 1867): 437-495.

Griffiths, D.M. *200 Not Out, The Uxbridge Cricket Club 1789-1989*. London: Uxbridge C.C., 1989.

Groote, C.H. 'Moment-fotographie. Toegepast op sport.' In: *Het Sportblad* 1, nr. 52 (Kerstnummer, 1889): 27.

GutsMuths, Johann Christopher Friedrich. *Volledig leerstelsel van kunstmatige ligchaams-oefeningen. Eene bijdrage tot de opvoeding der jeugd*. Twee delen. Gevolgd naar het Hoogduitsch door Jan van Geuns. Leyden/Haarlem: Du Mortier/Loosjes, 1806-1812.

GutsMuths, Johann Christopher Friedrich. *Volledig leerstelsel van kunstmatige ligchaams-oefeningen. Eene bijdrage tot de opvoeding der jeugd*. Vernieuwde uitgave. 's-Gravenhage/Amsterdam/Breda: Gebroeders van Cleef/W. van Bergen & Comp., 1818.

GutsMuths, Johann Christopher Friedrich. *Verlustigingen en spelen, voor de beschaafde jeugd*. Tweede druk. Haarlem: A. Loosjes Pz, 1810.

Gymnasten-almanak voor 1879. 2^e Jaargang. Amsterdam, Ipenbuur & Van Seldam, 1879.

Gymnasten-almanak voor het jaar 1884. 7^e Jaargang. Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1884.

- H[aan], P.A. de. *L.A.C. Frisia 1883.1908.1908*. [S.l.: s.n.], [1908].
- Haan, P.A. de, L.L. van Keijzersweerd en A. de Metz (red.). *Vervolg gedenkboek L.A.C. Frisia 1883 1933*. [Leeuwarden: L.A.C. Frisia], [1933].
- Handleiding voor het kricketspel*. Amsterdam: C.A. Spin & Zoon, 1875.
- 'Herinneringen van mr. J.A. Sillem (24 okt. 1840-29 april 1912).' In:
Tweeënzestigste Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum. Amsterdam:
De Bussy Ellerman Harms, 1970, 132-192.
- 'Het Cricketspel.' In: *Het Leeskabinet. Mengelwerk tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen*. Derde deel. Amsterdam: Hendrik Frijlink, 1848,
107-112.
- Hexham, Henry. *A Copious English and Dutch Netherduytch Dictionarie, Composed out of our Best English Authours. Het groot woorden-boeck: gestelt in 't Engelsch ende Neder-Duytsch...* Rotterdam: Aernout Leers, 1647.
- Hexham, Henry. *Het groot woorden-boeck: gestelt in 't Neder-Duytsch, ende in 't Engelsch. Als oock tot dienst van den leer-gierigen verrijckt met een korte ende bondige Nederduytsche grammatica. A Large Netherdutch and English Dictionarie....* [Edited by Nicoline Van Der Sijs et al., 2010]. Rotterdam: Aernout Leers, 1648.
- Hillen, Jan Daan, en Jan Hendrik Wiggers. *Hoera! Victoria loopt in het honderd*. Rotterdam: Victoria, 1981.
- Hoeufft, Jacob. *Proeve van Bredaasch taal-eigen. Of Lijst van eenige in de stad en den Lande van Breda gebruikelijke en in sommige oorden van ons vaderland min gewone woorden en spreekwijzen*. Breda: F.P. Sterk, 1836.
- Hogenkamp, George. *Een halve eeuw wielersport. 1867-1917*. Amsterdam, 1916 [i.e. 1917].
- Holland, Jan van (= Anne Johan Vitringa). *Dat getob met onze jongens!* Deventer: W. Hulscher G.J. Zn., 1882.
- Holtrop, John. *A New English and Dutch Dictionary. Wherein the Initial English Words are Accented, According to the Dutch Pronunciation; and also Explained by Synonima's, and a Variety of Phrases...* *Nieuw Engelsch en Nederduitsch woorden-boek...* Deel 1. Dordrecht en Amsterdam: A. Blussé en Zoon, en W. Holtrop, 1789.
- Holtrop, John. *Nieuw Engelsch en Nederduitsch woorden-boek. Agter-aan zijn gevoegd: naamlijsten der doopnaamen, zoo van mannen als vrouwen. Ook van de voornaamste Landen, steden, volken, enz. der waereld. A New English and Dutch Dictionary...* Deel 2. Dordrecht en Amsterdam: A. Blussé en Zoon, en W. Holtrop, 1801.

Hughes, Thomas. *Tom Brown*. Den Haag: Kruseman's uitgeversmaatschappij, 1974.

[Hughes, Thomas.] *Tom Brown's School Days*. Cambridge: MacMillan & Co, 1857.

Hull, Willem van den. *Autobiografie (1778-1854)*. Uitgegeven door Raymonde Padmos. Met een register van persoonsnamen door Bert Sliggers. Hilversum: Verloren, 1996.

Hylkema, J. 'Het seizoen 1906-1907.' In: *De Revue der Sporten* 1, nr. 1 (1 juni 1907): 6.

Jaarboekje der Adelborsten aan het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord. 1889. Achttiende Jaargang. Helder: C. de Boer Jr., 1888.

Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken. 1973. Vijf en zestigste deel. Leiden: Vereniging Oud Leiden, 1973.

Jaeger, A. *A New Pocket-Dictionary of the English and Dutch and Dutch and English Languages; Containing also: a Vocabulary of Proper Names and a Catalogue of the Irregular Verbs*. Gouda: G.B. Van Goor, 1859.

Janson, Baldwin. *A New Pocket-Dictionary of the English and Dutch Languages in Two Parts. I. English-Dutch. II. Dutch-English. Containing: All the Words of General Use [...]*. Edited by Rudolph Van Der Pyl. Dordrecht: Blussé en Van Braam, 1819.

Jongens! Wat zal er gespeeld worden? Handboekje voor knapen bij hunne onderlinge oefeningen en Spelen. Leeuwarden: G.T.N. Suringar, 1845.

Kampers, N.J. 'De Engelsche toer van "Sparta".' In: *De Athleet* 2, nr. 21, Bijvoegsel (31 maart 1894): 1.

Kasboek der Tennis-, Hockey-, Velocipède en Voetbalclub, Cricketclub, en Bandyclub Noorthey. Oktober 1894-juli 1907. Voorschoten: Noorthey, 1894-1897.

Kat, Otto de. *Noorthey's tocht naar Antwerpen. Een heldendicht in drie Zangen, opgedragen aan de leden van het gezelschap Noorthey*. Leiden: P. Somerwil, 1881.

Keller, Gerard. *Geïllustreerd uitspanningsboek voor jongens: naar het Hoogduitsch*. Tweede druk. Arnhem: J. Minkman, 1881.

Kloos, Jan. *Noordwijk in den loop der eeuw*. Drukkerij-Uitgeverij Buijze, 1973. Facsimile van de oorspronkelijke uitgave uit 1928.

Kneppelhout, Johannes. *Noorthey op den 30sten Junij 1845*. [S.l.: s.n.], 1845.

Koster, Edward Bernard. 'Sportlied in het stadion.' In: *Nederland* 81 (1929): 722-726.

- Kramers, Johannes Hendrik. *De leercursus van Noorthey*. Rotterdam: H.A. Kramers, 1864.
- Kramers, Johannes Hendrik. *Herinnering aan de feestviering den 27sten Juni 1880, bij het zestigjarig bestaan van het Instituut Noorthey*. [Amsterdam]: Gebr. Van Es, [1880].
- Kramers, Johannes Hendrik. *Herinnering aan Petrus de Raadt*. Rotterdam: H.A. Kramers, 1863.
- Kramers, Johannes Hendrik. *Noorthey in 1878*. Rotterdam: H.A. Kramers & Zoon, 1878.
- Kramers Jz., Jacob. *Algemeene kunstwoordentolk, bevattende de vertaling en verklaring van alle vreemde woorden en zegswijzen, die in geschriften van allerlei aard, in de taal der zamenleving, in handel, bedrijvenz. voorkomen...* Gouda: G.B. Van Goor, 1847.
- Lint, Rita de, Frits Darlang en Koos Weidema (red.). *Haarlemsche Lawn Tennis Club, 1885-1895*. [S.l.: s.n.], [1985].
- Loos, D. de. *De Leidsche Hoogere Burgerschool (voor jongens) gedurende haar twintigjarig bestaan*. [Leiden]: Van de Breuk & Smits, 1884.
- Lotsy, Karel (red.), e.a. *Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Haarlemsche Football Club, 1879-1919*. [Haarlem]: [Haarlemsche Football Club], [1919].
- Maatjes, Adrianus Bruinvisch. *Selection of English Words and Dialogues/ verzameling van Engelsche woorden en zamenspraken*. Leiden en Amsterdam: J.H. Gebhard & Comp., 1850.
- Mandele, Egbertina van der. *Etiquette voor Heeren*. Tweede vermeerdere druk. Utrecht: Honig, [1909].
- Mandele, Egbertina van der. *Het wetboek van Mevrouw Etiquette in 28 artikelen*, 5^e herz. en veel verm. druk. Utrecht: Honig [1903].
- Meerum Terwogt, Albert, Gerrit Jan Nijland en Leo Lauer (red.). *Nationaal sport gedenkboek*. Amsterdam: Koloniale Boek Centrale, 1927.
- Merlen, Bernard Cornelis van. *Eenige opmerkingen over art. 266 strafrecht*. Utrecht: Lentz & De Haan, 1890.
- Minimus, 'A Visit to Noorthey'. In: *The Educational Times* (1 November 1848): 35-36.
- Mitford, Mary. *Ons Dorp. Karakterschetsen en tooneelen uit het buitenleven. Naar het Engelsch van Miss M.R. Mitford*. Amsterdam: Hendrik Frijlink, 1843.

Monchy, Salomon de. 'Eens cricketer, altijd cricketer!' In: Coops, Johan Willem George. *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van den Nederlandschen Cricket Bond: 1883-30 September-1933*. Amsterdam: NCB, 1933.

Mulder, Lodewijk. *Kompleete werken van den ouden heer Smits*. Deel 5. 's-Gravenhage: D.A. Thieme, 1879.

Mulier, W. *Athletiek en Voetbal*. Haarlem: De Erven Loosjes, 1894.

Mulier, W. *Cricket*. Haarlem: De Erven Loosjes, 1897.

Mulier, W. 'Mijmeringen van een Sport-veteraan. De brief van den onbekende.' In: *De Revue der Sporten* 21, nr. 25 (20 februari 1928): 511.

Mulier, W. *Wintersport*. Haarlem: De Erven Loosjes, 1893.

Nederland's Patriciaat. 's-Gravenhage: Centraal Bureau voor Genealogie, 1918.

Niemeyer, August. A.H. *Niemeyers Grondbeginselen van Opvoeding en Onderwijs, verkort voor ouders en onderwijzers, naar F. Stiller, door P.J. Prinsen*. Tweede druk. Amsterdam: Schalekamp en Van de Grampel, 1830.

Niemeyer, August. *Grondbeginselen van de opvoeding en het onderwijs voor ouders, leermeesters en opvoeders*. Zes delen. Haarlem: François Bohn, 1799-1819.

Niemeyer, August. *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Schulmänner*. Twee delen. Halle: bey dem verfasser und in commission der Waisenhaus-buchhandlung, 1796.

Niemeyer, August. *Waarnemingen op reizen in en buiten Duitschland, met herinneringen van merkwaardige levensgevallen en tijdgenooten in de laatste vijftig jaren*. Eerste deel. Haarlem: De Wed. A. Loosjes Pz, 1821.

Niemeyer, August. *Waarnemingen op reizen in en buiten Duitschland, met herinneringen van merkwaardige levensgevallen en tijdgenooten in de laatste vijftig jaren*. Tweede deel. Haarlem: De Wed. A. Loosjes Pz, 1822.

Nieuw Arnhemsch Adresboek met de gemeenten Velp, Oosterbeek en Westervoort, voor 1886. Arnhem: J.J. Coers, 1886.

Oudenaerde, M. van [= Charles Boissevain]. 'Op den Familiedag.' In: *De Gids* 50, nr. 4 (1886): 307-335.

Parmley Paret, J. 'Lawn Tennis on the European Continent.' In: *Outing. An Illustrated Monthly Magazine of Sport, Travel and Recreation* 34 (August 1899): 465-472.

- Picard, Hendricus. *A New Pocket Dictionary of the English and Dutch Languages, Remodelled and Corrected from the Best Authorities. Nieuw zakwoordenboek der Nederduitsche en Engelsche talen...* Zalt-Bommel: John Noman & Son, 1843.
- Pick. 'Korte Wedstrijdverslagen.' In: *Het Sportblad* 11, nr. 46 (13 november 1903): 29.
- Pückler-Muskau, Hermann von. *Brieven van eenen afgestorvenen. Tafereelen uit Engeland, Wales, Ierland en Frankrijk. Naar het Hoogduitsch. Met platen. Vierde en laatste deel.* Haarlem: De Erven François Bohn, 1833.
- Raadt, Petrus de. *Aan mijne beminde leerlingen, bij den aanvang onzer werkzaamheden na de vacantie van 1832.* [S.l.: s.n.], 1832.
- Raadt, Petrus de. *Aan ouders en voogden; bij de opening van een opvoedings-gesticht, te Voorschoten, bij Leijden.* [S.l.: s.n.], 1820.
- Raadt, Petrus de. *Dissertatio sistens comparationem principiorum educationis apud Romanos et recentioris artis paedagogicae auctores.* Halae: [s.n.], 1819.
- Raadt, Petrus de. *Herinnering aan de feestelijke bijeenkomst op den 30sten junij 1855, ter viering van het vijfendertigjarig bestaan van Noortheij.* [Leyden]: [s.n.], [ca. 1855].
- Raadt, Petrus de. *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs.* Amsterdam: P.N. van Kampen: 1849.
- Raadt, Petrus de. *Noortheij, huis van opvoeding en onderwijs, gesticht, den 24.n junij, 1820.* [S.l.: s.n.], [1838].
- Raadt, Petrus de. *Over de opvoedingsgestichten van den heer Emanuel van Fellenberg.* [S.l.: s.n.], circa 1820.
- Raadt, Petrus de. *Vijf jaar na de opening.* [Veur: Noortheij], 1825.
- Reglement der Leeuwarder Cricket-Club "Frisia." Onder beschermheerschap van den weledel gestr. Heer Mr. B.P. Baron van Harinxma thoe Slooten, Commissaris des Konings in de provincie Friesland.* Leeuwarden: Wed. J.R. Miedema & Co, [1883].
- Reglement der "Sportclub Noortheij." Opgericht 14 oktober 1889.* [Voorschoten]: [s.n.], [1889].
- Reglement der Velocipède-Club, "Noortheij". Opgericht den 1sten October 1894, onder Eere-Voorzitterschap van den WelEdel Zeer Gel. Heer Dr. J.W. Lely.* [Voorschoten]: [s.n.], [1894].
- Reglement en volledige beschrijving met platen van het lawn-tennis-spel. Volgens de in Engeland bij de verschillende clubs geldende wetten.* Naar het Eng. Bewerkt door Cedée. 's-Gravenhage/Amsterdam: W. Cremer/H.G. Koster C.Jzn., 1887. Het boekje is in Nederland en daarbuiten onvindbaar, en is dus niet geraadpleegd.

- Reinsma, Riemer, e.a. *Zuid-Hollandse studiën deel XI*. [S.l.]: Historische Vereniging voor Zuid-Holland onder de zinspreuk "Vigilate Deo Confidentes", 1965.
- Roland Holst-Van der Schalk, Henriëtte. *Kinderjaren en jeugd van R.N. Roland Holst*. Zeist: Ploegsma, 1940.
- Roodhuyzen, H.G., en J.A. Bientjes (red.). *Olympia. Letterkundig-pedagogisch Tijdschrift. Eerste Jaargang*. Deventer: W. Hulscher G.Jz., 1883.
- Routledge, Edmund. *Routledge's Handbook of Cricket*. London: George Routledge and sons, 1862.
- Rules of Lawn Tennis and Badminton*. London, [1880].
- Rules of Lawn Tennis and Badminton*. London, 1881.
- Salmon, Thomas. *Hedendaagsche historie, of tegenwoordige staat van Groot Brittanie*. Deel 1. Amsterdam: Isaak Tirion, 1754.
- Scheurleer, Gerard, e.a., *Haagsche lawn-tennis club Leimonias: 1888-1938*. [S.l.: s.n.], [1938].
- Schevichaven, Herman Diederik Joan van. *De Stad om*. Samengesteld door Nicole Hagemans. Nijmeegse Studiën deel XIV. Nijmegen: Gemeentearchief, 1988.
- Schimmel, Hendrik Jan. *Struensee*. Arnhem, G.J. Thieme, 1868.
- Schulte, H.J., e.a. *Gedenkboek L.A.C. Frisia Leeuwarden. Ter herinnering aan het veertig bestaan (1883-1923)*. [S.l.: s.n.], [1923].
- Sewel, William. *A New Dictionary English and Dutch: Wherein the Words are Rightly Interpreted, and their Various Significations Exactly Noted. Enriched with Many Elegant Phrases and Select Proverbs...* *Nieuw woordenboek der Engelsche en Nederduytsche taale*. Amsterdam: Widow of Stephen Swart, 1691.
- Sewel, William. *Nieuw woordenboek der Nederduytsche en Engelsche taale, waar in de woorden eygentlyk vertaald, en de verscheydenerleye betekenissen der zelve naauwkeuriglyk aangewezen zijn. Verrykt met veele nette spreekwyzen, en doorgaans met fraaije spreekwoorden verzien...* *A New Dictionary Dutch and English*. Amsterdam: Weduwe Steven Swart, 1691.
- Sewel, William. *Korte wegwyzer der Engelsche taale...* Amsterdam: Janssoons van Waesberge, 1724.
- Skinner, John. *Sketches in Holland A.D. 1788 & 1789. I*. In: British Library, London. Reference: Add MS 33633.
- Slechte, Christiaan. *De Bataafsche boer. Van landbouwexperiment tot tennispark*. 's-Gravenhage: Boekencentrum B.V., 1981.
- Sport in het Gemeente-Museum*. 's-Gravenhage: Koninkl. Nederl. Boek- en Kunsthandel van M.M. Couvée, 1892.

Sport-almanak voor het jaar 1886. 1e Jaargang. Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1886.

Sport-almanak voor het jaar 1887. 2e Jaargang. Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1887.

Sport-almanak voor het jaar 1888. 3e Jaargang. Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1888.

Sport-almanak voor het jaar 1889. 4e Jaargang. Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1889.

Sport-almanak van het jaar 1890. 5e Jaargang. Amsterdam: Ipenbuur & Van Seldam, 1890.

Surendonk, Huub (red.). *Honderd Jaar Eigenzinnig Amateur. 1879-1979.* Haarlem: Enschedé, 1979.

Swaving, Justus. *Levensschets van Prins Frederik van Brunswijk Lunenburg, hertog van York en Albany, benevens eene schets zijner prachtige begraafenis.* Dordrecht: Blussé en Van Braam, 1827.

Tyssot. *Het onanisme of verhandeling over de ziekten, oorspronkelijk uit de zelfbesmetting.* Utrecht: Gisbert. Timon van Paddenburg, boekverkoper, 1771.

Utrechtsche studenten-almanak voor het schrikkeljaar 1856. Utrecht: Post Uiterweer & Comp, 1856.

Utrechtsche Studenten-almanak voor het jaar 1857. Utrecht: Post Uiterweer & Co, 1857.

Utrechtsche Studenten-Almanaks Mutua Fides 1857. Utrecht: J.G. Broese, 1857.

Utrechtsche Studenten-Almanaks Mutua Fides 1858. Utrecht: J.G. Broese, 1858.

Utrechtsche Studenten-Almanaks Mutua Fides 1859. Utrecht: J.G. Broese, 1859.

Utrechtsche Studenten-Almanaks Mutua Fides 1860. Utrecht: J.G. Broese, 1860.

Veertig Jaar A.N.W.B., Toeristenbond voor Nederland. Eigen Uitgave. 's-Gravenhage: [s.n.], 1923.

Verslag Handelingen Tweede Kamer (25ste vergadering, 12 december 1898): 463.

Vinet Sellner, Rachelle. *Monsieur Vinet.* Huntingdon Valley, PA, 1973. Unpublished manuscript.

'Voetbal op de scholen.' In: *Het Sportblad* 8, nr. 41 (12 oktober 1900): 4.

Voetbal-Almanak 1898-99. Amsterdam: Nederlandsche Voetbalbond, 1898.

'Voorschoten.' In: *Het Sportblad* 12, nr. 9 (4 maart 1904): 17.

- Voort, J.H. van der (red.). *H. Picard's Pocket Dictionary of the English-Dutch and Dutch-English Languages*. Zevende druk. Gouda: G.B. van Goor Zonen, 1890.
- Wal, L. van der (red.). *K. ten Bruggencate's Engelsch woordenboek. Eerste deel: Engelsch-Nederlandsch*. Vijfde uitgave. Groningen: J.B. Wolters' U.M, 1910, 515.
- W.C.W. [= Wingfield, Walter Clopton]. *Σφαριστική or Lawn Tennis. The Game of Sphairistike or Lawn Tennis. A Facsimile of the Original (1874) Rules of Tennis by Walter Wingfield*. Wisley: Wimbledon Society Museum Press, 2008.
- W.C.W. [= Wingfield, Walter Clopton]. *Σφαριστική or Lawn Tennis. The Major's Game of Lawn Tennis, Dedicated to the Party Assembled at Nantclwyd in December, 1873*. London: Harrison and Sons, 1874.
- 'Wedstrijd tegen de Harwich en Parkeston Football Club.' In: *Nederlandsche Sport* 13, nr. 610 (31 maart 1894): 12.
- Weekley, E. *An Etymological Dictionary of Modern English*. Vol. 1: A-K. New York: Dover, 1967. Unabridged and unaltered republication of the work originally published in London by John Murray in 1921.
- Weg, Hans van de, F. Dijkveld Stol-Marinkelle, N.A. Dijkveld Stol, A.C. De Graaf en F.P. Saarloos (red.). *Jubileumboek ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan. Haagsche Lawn Tennis Club Leimonias 1888-1978*. [Den Haag]: [s.n.], 1978.
- Werninck, Jan. *A New Pocket Dictionary of the Dutch and English Languages, with a Vocabulary of Proper Names, Geographical, Historical &c. In Two Parts: I. English and Dutch. II. Dutch and English. Carefully and Properly Arranged According to the Present Spelling Adopted in Holland*. London: T. Cadell, 1824.
- Wetten van het gezelschap Noorthey. Opgericht te Leiden den 22 October 1875*. Haarlem: Joh. Enschedé en Zonen, Haarlem, 1875.
- Willigen, Adriaan van der. *Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Engeland, in het jaar 1823*. Haarlem: Wed. A. Loosjes Pz, 1824.
- Winkler, Cornelis. *Herinneringen van Cornelis Winkler 1855-1941*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1947.
- Winkler Prins, Anthony (red.). *Geïllustreerde encyclopædie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid*. Deel 13. Amsterdam: Brinkman, 1880.
- Winkler Prins, Anthony (red.). *Geïllustreerde encyclopædie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid*. Deel 3. Amsterdam: Brinkman, 1871.

Zuijderhoff, B.J. 'Voetbal.' In: Feith, Jan (red.). *Het boek der sporten*. Amsterdam: Van Holkema en Warendorf, [1900].

Bronnen via e-mailcontact

Barford, Mike (30 juli 2019)
 Bettink, Hugo, en Bert Vermeer (1 mei 2018, 16 september 2018, 9, 11 en 23 november 2018 en 2 januari 2019)
 Glaze, Matthew (11 september 2014)
 Jackson, Gregory (21 september 2016)
 Klerk, Frank de (18 maart 2019)
 Posthumus, Jan (9 maart en 1, 2 en 4 december 2015)
 Reurink, Ferry (15, 16 en 18 maart 2019)
 Schijf, Bert (8 april en 26 juni 2019)
 Sellner Martin, Raquel (25 en 26 september, 10 en 12 oktober en 2 november 2016)

Bronnen via websites

Archieven. www.archieven.nl.
 Alamy, 'Hofwyl' (M. Fellenberg's Chief School at Hofwyl). www.alamy.com.
 Ancestry. www.ancestry.com.
 BBC News, Brussels, Chris Mason, 'Cricket "was invented in Belgium"' (2 maart 2009). <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7919429.stm>
 Boissevain, 'Charles Boissevain (1842-1927) NP VIIb 67'.
<http://www.boissevain.org/NL/frames/charles.htm>.
 De Sportwereld. Geschiedenis en achtergronden van de sport, 'Reurink, Ferry. "19de eeuwse jeugdrages in Arnhem. Cricket en het eerste Vitesse, dat ook voetbal introduceert." In: *Arnhems Historisch tijdschrift* 37, nr. 4 (december 2017): 196-205'. <https://www.desportwereld.nl/cricket-en-het-eerste-vitesse-arnhems-historisch-tijdschrift/>.
 Dr. Chris Oakley's Home Page, 'Charles Boissevain'.
<http://www.cgoakley.org/efa/1842CB.html>.
 Eddies News Extracts, Belfast Newsletter (12 november 1877), 'Births'.
<http://freepages.rootsweb.com/~econnolly/genealogy/bnlextracts/bnl18771100.html>.
 Ensie, Pieter Scheen, *Rode Scheen: Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950*, lemma 'William Fleming'. <https://www.ensie.nl/pieter-scheen/william-fleming>.
 Flickr, 'Frederick Arthur Bridgman – Lawn Tennis Club'.
<https://www.flickr.com/photos/repolco/27025273626/in/photolist-Hb8Aiy>.

Flying Kitty Monster, The Vermande family in America, 'Johannes Cornelis Anthonie Vermande (jr)'. <https://www.flyingkittymonster.net/family/jcav.html>.

Geneagraphie, Families all over the world, 'Captain Count Robert Charles Bentinck'. <http://geneagraphie.com/getperson.php?person-ID=I156228&tree=1>.

Genealogieonline, 'Zoek naar uw voorouders / publiceer uw stamboom'. <https://www.genealogieonline.nl/>.

Gelders Archief, Bronnen, Foto's, 'Vitesse'. http://www.geldersarchief.nl/zoeken/?mivast=37&miadt=37&mizig=84&miview=gal1&milang=nl&micols=3&mires=0&mizk_alle=Vitesse&mibj=1890&miej=1898.

Geni, 'Discover your family tree, together'. www.geni.com.

Genootschap Noorthey. www.noorthey.com.

Glencairn Museum, Glencairn Museum, 'A Hill of Unity: The Founding of Bryn Athyn Borough' (22 april 2016). <https://glencairnmuseum.org/newsletter/2016/4/15/a-hill-of-unity-the-founding-of-bryn-athyn-borough>.

Google Books, 'Attwell, Bill. *A History of the Attwell Family 1640-1890*. Second Edition. Lulu, 2014'. <https://books.google.nl/books?id=24W2BgAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=history+attwell+family&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwiRlqXmgsfmAhV0lFwKHYYaBk4Q6AEIKzAA#v=onepage&q=history%20attwell%20family&f=false>.

Google Books, 'Cavanaugh, Jack. *The Gipper. George Gipp, Knute Rockne, and the Dramatic Rise of Notre Dame Football*. New York: Skyhorse, 2012'. <https://books.google.nl/books?id=xFmCDwAAQBAJ&pg=PT192&dq=the+knute+gipper&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwie3oi1g8fmAhUKf-MAKHtCjCH8Q6AEINzAB#v=onepage&q=the%20knute%20gipper&f=false>.

Groot Voorschoten, '3000 inwoners, 11 kroegen en 3 kostscholen'. Was op 23 oktober 2016: <http://grootvoorschoten.nl/nieuws/voorschotens-erfgoed-3000-inwoners-11-kroegen-en-3-kostscholen-1.5102899>, maar is op 18 juli 2019: <https://issuu.com/weeklies/docs/150722200931-9d96e-49aa2164b1393f5b1d399087c30>.

Historic Shipping - facts, pictures, presentations on ships from yesteryear, 'The General Screw Steam Shipping Company'. <http://www.historic-shipping.co.uk/gsssc/The%20Company.html>.

Huygens Instituut, Resources, 'Boissevain, Charles (1842-1927)'. <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/boissevainc>.

Instituut voor de Nederlandse taal, 'Historische woordenboeken Nederlands en Fries. Search'. <http://gtb.inl.nl/search/>.

- Internationaal Instituut Voor Sociale Geschiedenis, 'Waarde van de gulden / euro'. <http://www.iisg.nl/hpw/calculate2-nl.php>.
- Kipdf, 'Jarndyce Antiquarian Booksellers, Unique Run of a School Newspaper'. https://kipdf.com/jarndyce-antiquarian-booksellers-catalogue-ccxv-autumn-conduct-education-part-i-_5b360e17097c476a418b45a5.html.
- Leesmuseum, 'Feestwijzer. Viering van het 250-jarig bestaan der Utrechtsche Hoogeschool 21 juni – 26 juni 1886'. leesmuseum.bibliotheekarnhem.nl/Books/mp-pdf-bestanden/LM03682.pdf.
- Meteolink, Actueel en historisch weer, 'Winter 1871'. <http://www.meteolink.nl/winter-1871>.
- Midvliet: Radio, Televisie, Internet, 'Instituut Noorthey VEUR 1820-1880'. <https://www.midvliet.nl/radio/programma-s/weekend-kompas/historische-rubriek/9369-4-november-2018-instituut-noorthey-veur-1820-1880>.
- MyHeritage, 'Ontdek je familiegeschiedenis'. www.myheritage.nl.
- New Church History, France Vinet White, 'Early Childhood Memories in Bryn Athyn and Life on the Farm' (1987). <http://www.newchurchhistory.org/articles/fvw1987/fvw1987.php>.
- Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, Deel 3 (1914), 'Cowan, Martin Frederick'. https://www.dbnl.org/tekst/molh003nieu03_01/molh003nieu03_01_0450.php.
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, Deel 3, 'Maatjes'. http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=3&page=411&view=imagePane&accessor=accessor_index.
- Noord-Hollands Archief, Krantenviewer, 'Jubileumboeken HFC: 1919, 1924, 1929, 1939, 1954, 1969, 1979, 1989, 1994, 1999, 2004'. <https://nha.courant.nu/periodicals/HFC>.
- Openarchieven, 'Doorzoek de genealogische gegevens van Nederlandse en Belgische archieven'. <https://www.openarch.nl/>.
- PhotoLondon, 'Thomas, Richard Williams'. <https://photolondon.org.uk/#/details?id=7676>.
- Radboud Universiteit Nijmegen, Faculteit der Letteren, Afdeling Geschiedenis. 'Vondsten uit het archief' (maart 2016). <https://www.ru.nl/geschiedenis/onderzoek/culturele/collectief-project-sportcultuur/nieuwsbrief3/vondsten/>. Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld, 'Epistolaire cultuur en de methodologie van sporthistorisch onderzoek' (april 2019). <https://www.ru.nl/geschiedenis/onderzoek/culturele/collectief-project-sportcultuur/nieuwsbrief-7/epistolaire-cultuur-methodologie-sporthistorisch/>.
- Remery, 'Schoolmeesters Remery en het onderwijs in de 19^e en 20^e eeuw'. <http://www.remery.nl/sm-remery/wijnbeek/wijnbeek-wiewashij.html>.
- Ripernet, John, 'Buderman: Pax Intransigentibus aan de Bergweg' (10 oktober

- 2013). <http://wp.ripernet.com/buderman-pax-intrantibus-aan-de-berg-weg-1614>.
- RKD, Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, 'de Graaf', 'Gülcher', 'Sillem', 'Willem Bongenaar'. <https://rkd.nl/nl/collecties/explore>.
- Rootsweb, 'Finding our roots together'. <https://wc.rootsweb.com/>.
- Schrijversinfo, 'P.J. Andriessen'. <https://www.schrijversinfo.nl/andriessenpj.html>.
- Scots International Church, Rotterdam Archives, 'Baptised children in the Scots Church, Rotterdam (1643-1900)'. <http://www.scotsintchurch.com/sicarchives/baptisms/SCRDBAPTS.html>.
- Sportgeschiedenis.nl, Beeld en Geluid, 'De oudste 3d-foto uit de Nederlandse sport is uit 1862' (1 mei 2017). <https://sportgeschiedenis.nl/beeld/de-oudste-3d-foto-uit-de-nederlandse-sport-is-uit-1862/>.
- Stadsarchief Amsterdam, Beeldbank, 'Vondelpark'. https://beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail?q_searchfield=vondelpark&width=480.
- Stadsarchief Amsterdam, Inventarissen, 352 Archief van de Vereniging tot Aanleg van een Rij- en Wandelpark Genaamd Vondelpark, '1 Notulen van de bestuursvergaderingen 1864-1954'. <https://archief.amsterdam/inventarissen/inventaris/352.nl.html>.
- Universiteit van Leiden, Special Collections, 'Bongenaar'. https://catalogue.leidenuniv.nl/primo-explore/search?query=any,contains,bongenaar&tab=special&search_scope=special&vid=UBL_V1&lang=en_US&offset=0.
- WieWasWie, 'Iedereen heeft een geschiedenis'. <https://www.wiewaswie.nl/>.
- Wikipedia, 'Alfred Elwes'. https://en.wikipedia.org/wiki/Alfred_Elwes#cite_ref-A_1-0.
- Wikipedia, 'Eadweard Muybridge'. https://en.wikipedia.org/wiki/Eadweard_Muybridge.
- Wikipedia, 'Franse school'. https://nl.wikipedia.org/wiki/Franse_school.
- Wikipedia, 'Huibert Gerard Nahuys van Burgst'. https://nl.wikipedia.org/wiki/Huibert_Gerard_Nahuys_van_Burgst.
- Wikipedia, 'Rounders'. <https://en.wikipedia.org/wiki/Rounders>.
- Wikipedia, 'Woolwich Cricket Club'. https://en.wikipedia.org/wiki/Woolwich_Cricket_Club.

LITERATUUR

- Alexander, George. *Lawn Tennis. Its Founders & Its Early Days*. Lynn: H.O. Zimman Inc., 1974.
- Attwell, Bill. *A History of the Attwell Family 1640-1890*. Second Edition. [S.l.]: Lulu, 2014.
- Beutmann, Claudia, und Hans Peter Hock. *Dresden Fußball-Archäologisch. Ein*

- Tribut an die English Football Clubs in Deutschland. Das wmc Magazin spezial.* Dresden: Hänge-Produktion, 2013.
- Boekholt, Petrus Theodorus Franciscus Maria, en Engelina Petronella de Booy. *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot de huidige tijd.* Assen: Van Gorcum, 1987.
- Boekholt, Petrus Theodorus Franciscus Maria. *Het lager onderwijs in Gelderland 1795-1858.* Zutphen: De Walburg Pers, 1978.
- Boekholt, Petrus Theodorus Franciscus Maria. *Onderwijsgeschiedenis.* Zutphen: Walburgpers, 1991.
- Boekhorst, Peter te (red.), e.a. *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief.* Meppel/Heerlen: Boom/Open Universiteit, 1992.
- Bollerman, Theo. *Gravel & gras. Witte tenniskleding verplicht. Heden en verleden van de tennisparken, de clubs en de mensen in Den Haag en omstreken.* Voorburg: 'De Nieuwe Haagsche', 2003.
- Bollerman, Theo. 'De oudste nederlandse tennisrackets.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 52 (2009): 16-18.
- Bollerman, Theo. 'De eerste vermeldingen van lawntennis in Nederland.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 59 (2011): 16-18.
- Bondt, Cees de. *'Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen...?' Tennis in Nederland 1500-1800.* Hilversum: Verloren, 1993.
- Bondt, Cees de, Theo Bollerman en Pieter Breuker. 'Kaatsen of tennis.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 70 (2014): 17-21.
- Boom, Mattie. *Kodak in Amsterdam. De opkomst van de amateurfotografie in Nederland 1880-1910.* Rotterdam: Erasmus University, 2017.
- Booth, Douglas. 'Sport history: Modern and postmodern approaches.' In: Delheye, Pascal (red.). *Making sport history: disciplines, identities and the historiography of sport.* London: Routledge, 2014, 71-100.
- Bottenburg, Maarten van. *Global Games.* Urbana: University of Illinois Press, 2001.
- Bottenburg, Maarten van. 'Het Bruine Monster en de "King of Sports". De uiteenlopende populariteit van voetbal en cricket in Nederland, 1870-1930.' In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 9, nr. 2 (1992): 3-35.
- Bottenburg, Maarten van. 'Historiografie van de Nederlandse sportgeschiedenis.' In: *Theoretische geschiedenis* 25, nr. 1 (1998): 12-24.
- Bottenburg, Maarten van. *Verborgene competitie. Over de uiteenlopende populariteit van sporten.* Amsterdam: Bert Bakker, 1994.

Bottenburg, Maarten van. 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen

- in de sociale geschiedenis van de sport in Nederland.' In: Buuren, Wilfred van, en Peter-Jan Mol (red.). *In het spoor van de sport. Hoofdlijnen uit de Nederlandse sportgeschiedenis*. Haarlem: Arcadia, 2000, 221-246.
- Bourdieu, Pierre. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984.
- Brabazon, Tara. *Playing on the Periphery: Sport, Identity and Memory. Sport in the Global Society*. New York: Routledge, 2006.
- Breuker, Pieter. 'Kaatsen en Kaatsen.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 69 (2014): 19-28.
- Breuker, Pieter (red.). *Kaatsen: Lange Traditie, Levende Sport. Bij het Eeuwfeest (1897-1997) van de Koninklijke Nederlandse Kaatsbond (KNKB)*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij, 1997.
- Breuker, Pieter. "'Sport" in het Nederlands. Introductie en acceptatie van woord en activiteit in Nederland (1840-1900).' In: *Sportimonium*, nr. 3-4 (2008): 67-79.
- Breuker, Pieter. "'Sport" in het Nederlands. Introductie en acceptatie van woord en activiteit (1840-1900).' In: *de SPORTWERELD*, nr. 50-51 (2008): 3-19.
- Brookes, Christopher. *English Cricket. The Game and its Players through the Ages*. Second impression. London: Weidenfeld and Nicolson, 1978.
- Bruning, Thilde. 'Het goed Bijsterveld.' In: *Campinia* 2, nr. 8 (1972): 197.
- Buijnsters, P.F., en L. Buijnsters-Smets. *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse kinderboek in de negentiende eeuw*. Zwolle: Waanders, 2001.
- Burke, Peter. *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. New York: Cornell University Press, 2001.
- Burke, Peter. *Wat is cultuurgeschiedenis?* Utrecht: Erven J. Bijleveld, 2007.
- Burke, Peter. *What is Cultural History?* Cambridge: Polity, 2004.
- Buruma, Ian. *Anglomanie*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2000.
- Buruma, Ian. *Voltaire's Coconuts, or Anglomania in Europe*. Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1999.
- Buuren, Wilfred van, en Peter-Jan Mol (red.). *In het spoor van de sport. Hoofdlijnen uit de Nederlandse sportgeschiedenis*. Haarlem: Arcadia, 2000.
- Buuren, Wilfred van, en Theo Stevens (red.). *Sportgeschiedenis in Nederland*. Amsterdam: Stichting Historisch Platform en Stichting de Sportwereld, 1998.

- Personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw.' In: *BMGN - Low Countries Historical Review* 110, nr. 4 (1995): 608-611.
- Cavanaugh, Jack. *The Gipper. George Gipp, Knute Rockne, and the Dramatic Rise of Notre Dame Football*. New York: Skyhorse, 2012.
- Charlton, Thomas, Loys Myers and Rebecca Sharpless (eds.). *History of Oral History. Foundations and Methodology*. Lanham, MD: Altamira Press, 2006.
- Clerck, Karel De. 'Petrus de Raadt en zijn instituut "Noorthey".' In: *Paedagogica Historica* VI (1966): 46-67.
- Collins, Tony. *How Football Began. A global history of how the world's football codes were born*. London: Routledge, 2019.
- Dam, Peter van. 'Vervlochten geschiedenis: hoe "histoire croisée" de natiestaats bedwingt.' In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125, nr. 1 (2012): 96-109.
- Delheye, Pascal (red.). *Making Sport History. Disciplines, Identities and the Historiography of Sport*. London and New York: Routledge, 2014.
- Delheye, Pascal. 'Statistics, Gymnastics, and the Origins of Sport Science in Belgium (and Europe).' In: *European Journal of Sport Science* 14, nr. 7 (2014): 652-660.
- Delheye, Pascal, Stijn Knuts, and Thomas Ameye. 'London Is Just Around the Corner: Belgium, Britain and Sport.' In: *The International Journal of the History of Sport* 30, nr. 7 (2013): 736-756.
- Delheye, Pascal, Thomas Ameye, and Stijn Knuts. 'Expansionism, Physical Education and Olympism: Common Interests of King Leopold II of Belgium, Cyrille Van Overbergh and Pierre de Coubertin (1894-1914).' In: *The International Journal of the History of Sport* 31, nr. 9 (2014): 1158-1177.
- Derks, Marjet. 'Deep Play. Pleidooi voor een sociaal-cultureel perspectief op sportgeschiedenis.' In: *de SPORTWERELD* 69 (2014): 9-13.
- Derks, Marjet. 'Een niet te winnen wedstrijd. Sportster Madzy Rollin Couquerque (1903-1994) en het vrouwelijk script.' In: Bange, Petty, en Jac Geurts (red.). *Onbegrensd perspectief. Cultuurhistorische verkenningen*. Amersfoort: Bekking & Blitz, 2015, 140-156.
- Derks, Marjet. 'Gespierd katholicisme. Priesters en religieuzen als schakel in de Nederlandse sportgeschiedenis, 1900-1940.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 67 (2013): 3-8.

Derks, Marjet. 'Hand in hand, kameraden. Sekse en "de voetballerij"' In:

- Buuren, Wilfred van, en Theo Stevens (red.). *Sportgeschiedenis in Nederland*. Amsterdam: Stichting Historisch Platform en Stichting de Sportwereld, 1998, 31-50.
- Derks, Marjet. "Harten warm, hoofden koel". Katholieken en lichaamscultuur: dans en sport, 1910-1940.' In: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum* 12 (1982): 100-130.
- Derks, Marjet. 'Modesty and Excellence: Gender and Sports Culture in Dutch Catholic Schooling, 1900-40.' In: *Gender & History* 20, nr. 1 (2008): 8-26.
- Derks, Marjet. 'Omstreden sporterfgoed en culturele herinnering.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 73-74 (2015): 4-9.
- Derks, Marjet. 'Sport, geschiedenis en sportgeschiedenis.' In: *Ex Tempore* 36, nr. 3 (2017): 171-180.
- Derks, Marjet. 'Sportlife. Medals, Media and Life Courses of Female Dutch Olympic Champions, 1928-1940.' In: *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 39, nr. 1 (2014): 144-162.
- Derks, Marjet, en Marc Budel. *Sportief en katholiek. Geschiedenis van de katholieke sportbeweging in Nederland in de twintigste eeuw*. Nijmegen: Katholiek Documentatie Centrum, 1990.
- Dona, Hans. *Sport en socialisme. De geschiedenis van de Nederlandse Arbeiderssportbond, 1926-1941*. Amsterdam: Van Gennep, 1981.
- Dyreson, Mark. 'The United States of America.' In: Pope, Steven, and John Nauright (red.). *Routledge Companion to Sports History*. Paperback edition. London/New York: Routledge, 2012, 599-623.
- Eck jr., P.L. van. 'Van 'n oud huis van opvoeding en onderwijs.' In: *Paedagogisch Tijdschrift. Orgaan der Vereeniging voor Paedagogiek* 10 (1918): 145-188.
- Elias, Norbert. *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Twee delen. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1982.
- Elias, Norbert. *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Twee delen. Basel: Haus zum Falken, 1939.
- Fraiponts, Jean, en Dirk Willocx. *Kroniek van het Belgische voetbal. Deel I. Pioniers en Rode Duivels 1863-1906*. Antwerpen: Assoc.Be., 2003.
- Frijhoff, Willem. 'Inleiding: Historische antropologie.' In: Boekhorst, Peter te, Peter Burke en Willem Frijhoff (red.). *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*. Meppel/Heerlen: Boom/Open Universiteit, 1992.
- Frijhoff, Willem. 'Kerk en Heks: troebel water.' In: *Archief voor de Geschiedenis*

- van de Katholieke Kerk in Nederland* 25 (1983): 102-103.
- Frijhoff, Willem. 'Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving.'
In: *Trajecta, Tijdschrift voor de Geschiedenis van het Katholiek Leven in de Nederlanden* 6, nr. 2 (1997): 108-109.
- Frijhoff, Willem. 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs.
Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw.' In: *Onderwijs & Opvoeding in de Achttiende Eeuw. Verslag van het Symposium, Doesburg 1982. Werkgroep Achttiende Eeuw.* Amsterdam/Maarssen: Holland University Press, 1983, 3-39.
- Furnée, Jan Hein. *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890.* Amsterdam: Bert Bakker, 2012.
- Gillmeister, Heiner. *Kulturgeschichte des Tennis.* München: Wilhelm Fink Verlag, 1990.
- Gillmeister, Heiner. *Tennis: A Cultural History.* London: Leicester University Press, 1997.
- Gillmeister, Heiner. 'The Origin of European Ball Games: A Re-Evaluation and Linguistic Analysis.' In: *Stadion* 7 (1981): 19-51.
- Gorter, Gerrit. *Anderhalve eeuw economieonderwijs in Nederland 1863-2012. Biografie van een schoolvak.* Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2013.
- Gouw, Jacobus Leonardus van der. *Voorschoten. Historische studiën.* Den Haag: Kruseman, [1971].
- Harvey, Adrian. *Football: The First Hundred Years. The untold story.* London: Routledge, 2005.
- Hassan, Robert. *Empires of Speed, Time and the Acceleration of Politics and Society.* Leiden/Boston: Brill, 2009.
- Haverkamp, Aad. *Biografieën in beweging. Een cultuurhistorische analyse van levensverhalen van Nederlandse topsporters, 1928-2014.* Hilversum: Verloren, 2019.
- Hekma, Gert. *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland.* Amsterdam: Uitgeverij SUN, 1987.
- Hekma, Gert. 'Profeten op papier, pioniers op pad.' In: *Spiegel Historiael* 17, nr. 11 (november 1982): 566-567.
- Helsloot, Johannes Ignatius Antonius. *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896.* Amsterdam: P.J. Meertens Instituut, 1995.
- Hilvoorde, Ivo van. *Bewegingsrijkdom. Onderzoek naar professionalisering van*

- onze sport- en bewegingscultuur*. Lectorale rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het lectoraat Bewegen, School en Sport aan de Christelijke Hogeschool Windesheim te Zwolle op vrijdag 27 mei 2011.
- Hobsbawn, Eric, and Terence Ranger (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Hock, Hans-Peter. 'Der Dresden Football Club von 1872. Ein Beitrag zur Geschichte des frühen Assoziationsfußballs in Mitteldeutschland.' In: Dietz, Manuela, Michael Thomas und Josef Ulfkotte. *Tagungsdokumentation "Sportgeschichte mitten in Deutschland". Sammeln – Erforschen – Zeigen. Vorträge des gleichnamigen 7. DAGS-Symposiums am 9. bis 11. Oktober 2014 in der Jahnstadt Freyburg (Unstrut)*. Hildesheim, Arete Verlag, 2014, 77-91.
- Holt, Richard. *Sport and the British. A Modern History*. Fifth edition. Oxford: Clarendon Press, 1993.
- Horn, Nico van. 'Socrates tenniste in Leiden.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 38-39 (2005): 20.
- Horn, Nico van. 'Terug naar school!.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 33 (2004): 11-13.
- Horn, Nico van. '125 jaar voetbal in Nederland.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 35 (2004): 6-14.
- Horne, Bob. 'Early Cricket in Brighouse: From Its Origins up to 1875.' In: *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics* 15, nr. 2 (2012): 265-282.
- Huggins, Mike. 'The Sporting Gaze: Towards a Visual Turn in Sport History Documenting Art and Sport.' In: *Journal of Sport History* 35, nr. 2 (Summer 2008): 314.
- Hulshof, Hans, Erik Kwakernaak en Frans Wilhelm. *Geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland*. Groningen: Passage, 2015.
- Johnes, Martin. 'Great Britain.' In: Pope, Steven, and John Nauright (red.). *Routledge Companion to Sports History*. Paperback edition. London/New York: Routledge, 2012, 444-460.
- Kaandorp, Frans. *We hebben gym!* Scriptie. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2013.
- Kemmeren, Thijs. 'Over koffiehuisen, herbergen en handboogschieten: De geschiedenis van het handboogschieten in de tweede helft van de negentiende eeuw in Tilburg.' In: *Tilburg. Tijdschrift voor Geschiedenis, Monumenten en Cultuur*, nr. 1 (2011): 15-23.
- Kloek, Joost Jacobus, en Wijnandus Wilhelmus Mijnhardt. 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001.
- Knuijt, Marieke, Sunny Jansen en Cees de Bondt. *De adel in beweging*.

- Aspecten van een sportief leven op een adellijk Huis*. Amerongen: Stichting Vriendenkring Kasteel Amerongen, 1999.
- Koolhaas, Marnix. *Schaatsenrijden. Een cultuurgeschiedenis*. Amsterdam: Veen, 2010.
- Kooman, Kees. *Heimwee naar Hairos. 100 Jaar Paardenkracht op Duindigt*. Amsterdam/Antwerpen: Veen, 2006.
- Kuiper, Yme. *Adel in Friesland 1780-1880*. Groningen: Wolters Noordhoff/Egbert Forsten, 1993.
- Liempt, Ad van, en Jan Luitzen. *Sportlegendes. Twaalf winnaars die geschiedenis schreven*. Amsterdam: Balans, 2012.
- Lintsen, Harry (red.). *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel VI. Techniek en samenleving*. Zutphen: Walburg Pers, 1995.
- Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld. 'Blok-costuums en Bussey-doelen. Tijdsbepaling van vroege voetbalactiefoto's op Nederlandse bodem.' In: *Ex Tempore* 36, nr. 3 (december 2017): 222-242.
- Luitzen, Jan. 'Gorter de Sporter: Herman Gorter, cricketer/voetballer.' In: Liempt, Ad van, en Jan Luitzen. *Sportlegendes. Twaalf winnaars die geschiedenis schreven*. Amsterdam: Balans, 2012, 102-123.
- Luitzen, Jan, Theo Bollerman, and Pascal Delheye. 'Playing on the Field of Innovation: The Impact of the Sale of Lawn Tennis Sets in the Netherlands, 1874-1887.' In: *The International Journal of the History of Sport* 32, nr. 9 (2015): 1181-1204.
- Luitzen, Jan, and Pascal Delheye. 'Wicket Game: The (Re-)Introduction of Cricket in the Netherlands, 1724-1883.' In: *The International Journal of the History of Sport* 32, nr. 2 (2015): 185-199.
- Luitzen, Jan, Thijs Kemmeren, and Pascal Delheye. 'The Introduction and Meaning of the Word *Sport* in the Netherlands, 1647-1910.' In: *The International Journal of the History of Sport* 32, nr. 11-12 (2015): 1416-1436.
- Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld. 'Actie op het veld. Een visuele benadering van negentiende-eeuwse voetbalgeschiedenis in Nederland.' In: *De Moderne Tijd* 1 (mei 2017): 27-50.
- Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld. 'Cadetten aan de bal. Van cricket naar voetbal in Breda en Brabant 1884-1900.' In: Klinkert, Wim (red.). *Jaarboek 'de Oranjeboom'* 71. Breda: Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom', 2019, 191-217.

Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld, 'Epistolaire cultuur en de methodologie van

- sporthistorisch onderzoek.' Online artikel. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen, Faculteit der Letteren, Afdeling Geschiedenis, 2019.
- Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld. *Hoe voetbal verscheen in Nederland. Rood en Wit, H.F.C., H.V.V. en hun kornuiten, 1880-1910*. Boekspecial van *de SPORTWERELD*, nr. 87-88. Nijmegen: Stichting de Sportwereld, najaar 2018.
- Luitzen, Jan, en Wim Zonneveld. 'Kicksen en wickets. Van cricket naar voetbal in Nederland 1845-1888.' In: *Hard gras* 115, special (augustus 2017): 3-150.
- Luitzen, Jan, & Wim Zonneveld. 'Looking at action: a visual approach to nineteenth-century football history in the Netherlands.' Online gepubliceerd op 13 april 2020: <https://doi.org/10.1080/14660970.2020.1751467>. De papieren versie van dit artikel is verschenen in *Soccer & Society* 21, nr. 4 (juni 2020): 421-432.
- Lüschen, Günther. 'The Interdependence of Sport and Culture.' In: *International Review for the Sociology of Sport* 2 (1967): 127-139.
- Mangan, James. *Athleticism in the Victorian and Edwardian public school. The Emergence and Consolidation of an Educational Ideology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. Herdruk van de eerste druk uit 1981.
- Mathijsen, Marita. *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam: Querido, 2002.
- Maxton, Peter. *From Palm to Power. The Evolution of the Racket*. London: Wimbledon Lawn Tennis Museum, 2008.
- McCrone, Kathleen. *Sport and the Physical Emancipation of English Women 1870-1914*. London: Routledge, 1988.
- Miermans, Cees. *Voetbal in Nederland. Maatschappelijke en sportieve aspecten*. Assen: Van Gorcum, 1955.
- Mijland, Jacques. 'De Franche School in de kom van Oirschot 1770-1868.' In: *Campina* 28, nr. 108 (januari 1998): 34-48.
- Mijland, Jacques. 'De Franche School in de kom van Oirschot 1770-1868.' In: *Campina* 28, nr. 109 (april 1998): 90-100.
- Mijland, Jacques. 'De Franche School in de kom van Oirschot 1770-1868.' In: *Campina* 28, nr. 110 (juli 1998): 122-152.
- Murphy, Brandan. *From Sheffield With Love. Celebrating 150 Years Of Sheffield FC, The World's Oldest Football Club*. Cheltenham: Sports Books, 2007.
- Neleman, Wim, en Harry Oltheten. 'Over krikket & cricket': 125 jaar later en 16 miljoen runs verder. Barendrecht: Paperware, 2008.
- Nijs, Thimo de. 'Eton in Holland. Kostscholen in de eerste helft van de 19de

- eeuw.' In: *Holland. Historisch Tijdschrift* 37, nr. 3 (2005): 205-216.
- Norden, Gilbert. 'Tennis in Austria 1878-1914: A Footnote in the Social History of Austria.' In: *The International Journal of the History of Sport* 11, nr. 2 (1994): 270-280.
- Onderwijs & Opvoeding in de Achttiende Eeuw. Verslag van het Symposium, Doesburg 1982.* Werkgroep Achttiende Eeuw. Amsterdam/Maarssen: Holland University Press, 1983.
- Oltheten, Harry. 'De geschiedenis van het cricket in Nederland (1883-2008).' In: *de SPORTWERELD*, nr. 42 (2006): 30.
- Oltheten, Harry. *Het gebeurt overal in den lande. De koninklijke U.D. en de ontwikkeling van de sport in Nederland.* Amsterdam: Rap, 1998.
- Oosterbaan, A. 'Dr. Petrus de Raadt en zijn huis van opvoeding en onderwijs "Noorthey".' In: Gouw, J.L. van der (red.). *Voorschoten. Historische Studiën.* Den Haag: Kruseman's Uitgeversmaatschappij N.V., [1971], 231-246.
- Panofsky, Erwin. *Studies in Iconology. Humanistic Themes In the Art of the Renaissance.* Boulder, CO: Westview Press, 1939 en 1972 (reprint).
- Panofsky, Erwin. *Iconologische studies. Thema's uit de Oudheid in de kunst van de Renaissance.* Tweede druk. Nijmegen: SUN, 1994.
- Pas, Niek. 'Grand départ. Nieuwe uitdagingen voor sportgeschiedenis in Nederland.' In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 128, nr. 3 (2015): 453-469.
- Pas, Niek, Yvan Gastaut et Pascal Delheye (eds.). *Who is who? Les champions sportifs à l'épreuve des colonisations et des migrations.* Bécherel: Éditions Les Perséides, 2019, 69-88.
- Petersen, J.W. van. *De lange schoolweg. Een rondgang door de onderwijsgeschiedenis van de Liemers en Doesburg.* Zutphen: De Walburg Pers, 1984.
- Phillips, Murray, Mark O'Neill and Gary Osmond. 'Broadening Horizons in Sport History: Films, Photographs, and Monuments.' In: *Journal of Sport History* 34, nr. 2 (Summer 2007): 272 en 278.
- Piercey, Nick. 'Sport and the New Culture of the "Second Golden Age": Amsterdam's Sporting Entrepreneurs in the 1880s and 1890s.' In: *The International Journal of the History of Sport* 35, nr. 7-8 (2018): 709-726.
- Piercey, Nick, and Dilwyn Porter. 'Transnational connectivity, cultural interaction and selective adaptation: English Corinthians and amateur football in the Netherlands, c. 1906-39.' In: *Sport in History* 37, nr. 2 (2017): 124-145.

- History*. Paperback edition. London/New York: Routledge, 2012.
- Popta, W.M. van. *De 'Landerziehungsheime' (new schools, écoles nouvelles). Geschiedenis, ontwikkeling en betekenis*. Amsterdam: H.J. Paris, 1929.
- Posthumus, Jan. *Lexicografie in Nederland. Peilingen in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU, 2009.
- Prosser, Jon (red.). *Image-based Research. A Sourcebook for Qualitative Researchers*. Fourth reprint of the first 1998 publication. London: Routledge, 2006.
- Rayvern Allen, David. *Early Books on Cricket*. London: Europa Publications, 1987.
- Renson, Roland. 'Corpus Alienum. Naschoolse sport in het katholiek onderwijs.' In: D'hoker, Mark, Roland Renson en Jan Tolleneer. *Voor lichaam & geest. Katholieken, lichamelijke opvoeding en sport in de 19de en 20ste eeuw*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1994, 98-121.
- Reurink, Ferry. '19de eeuwse jeugdrages in Arnhem. Cricket en het eerste Vitesse, dat ook voetbal introduceert.' In: *Arnhems Historisch tijdschrift* 37, nr. 4 (december 2017): 196-205.
- Rewijk, Daniël. *Captain van Jong Holland. Een biografie van Pim Mulier, 1865-1954*. [Gorredijk]: Bornmeer, 2015.
- Rewijk, Daniël. 'Enige opmerkingen bij "Kicksen en wickets".' In: *de SPORTWERELD*, nr. 82-83 (herfst 2017): 46-47.
- Rewijk, Daniël. 'Het Spel, de regels en een code. De Nederlandse kennismaking met cricket en voetbal, 1847-1870'. In: *Holland Historisch Tijdschrift*, nr. 43 (2011): 295-305 en 380-382.
- Rewijk, Daniël. 'Sport voor Iedereen. F.W.C.H. Baron van Tuyll van Serooskerken en de Nederlandse Sportwereld.' In: *Virtus Jaarboek voor Adelsgeschiedenis*, nr. 14 (2007): 141-156.
- Rinsum, Henk J. van. *Sol Iustitiae en de Kaap. Een geschiedenis van de banden van de Utrechtse Universiteit met Zuid-Afrika*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2006.
- Rosa, Hartmut, and William E. Scheuerman (red.). *High Speed Society. Social Acceleration, Power, and Modernity*. University Park, PA: Penn State University Press, 2008.
- Rose, Gillian. *Visual Methodologies. An Introduction to Researching with Visual Materials*. London: Sage Publi., 2001.

- verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw.* Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1993.
- Sijs, Nicoline van der. *Etymologie in het digitale tijdperk. Een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld.* Leiden: Universiteit Leiden, 2001.
- Steendijk-Kuypers, Jacoba. *Vrouwen-beweging. Medische en culturele aspecten van vrouwen in de sport, gezien in het kader van de sporthistorie (1880-1928).* Rotterdam: Erasmus Publishing, 1999.
- Stegenga, Willem, Yme Kuiper, Fred Dijkstra en Dirk de Boer. *"The field is very glad, sir..." 125 jaar L.A.C. "Frisia 1883".* Leeuwarden: L.A.C. "Frisia 1883", 2008.
- Sterkenburg, Piet van. *Van woordenlijst tot woordenboek. Een geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands.* Schiedam: Scriptum, 2011.
- Stokvis, Ruud. 'Anti-sportsentiment en hiërarchie.' In: Wilterdink, Nico, Willem Joan Heilbron en Johan Goudsblom (red.). *Alles verandert. Opstellen voor en over J. Goudsblom.* Amsterdam: Meulenhoff, 1997.
- Stokvis, Ruud. 'Belgium and the Netherlands.' In: Pope, Steven, and John Nauright (eds). *Routledge Companion to Sports History.* London and New York: Routledge, 2010, 350-359.
- Stokvis, Ruud. *De sportwereld. Een sociologische Inleiding.* Alphen aan den Rijn: Samsom, 1989.
- Stokvis, Ruud. *Strijd over sport. Ideologische en maatschappelijke ontwikkelingen.* Deventer: Van Loghum Slaterus, 1979.
- Swijtink, André. *In de pas. Sport en lichamelijke opvoeding in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog.* Haarlem: De Vrieseborch, 1992.
- Tadié, Alexis. 'The Fictions of (English) Cricket: from Nation to Diaspora.' In: *The International Journal for the History of Sport* 27, nr. 4 (2010): 690-711.
- Todd, Tom. *The Tennis Players, from Pagan Rites to Strawberries and Cream.* Guernsey: Vallancey Publishers, 1979.
- Tyson, Frank. *The Terms of the Game. A Dictionary of Cricket.* Victoria: Houghton Mifflin, 1990.
- Uuden, Cornelia van, en Peter Stokvis. *De gezusters Van Vloten. De vrouwen achter Frederik van Eeden, Willem Witsen en Albert Verwey.* Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2008.
- Vanysacker, Dries. *Van FC Brugeois tot Club Brugge KV [1891-2010]. De*

- maatschappelijke inbedding van een Brugse, Vlaamse, Belgische en Europese voetbalploeg*. Brugge: Genootschap voor Geschiedenis/Uitgeverij Van de Wiele, 2010.
- Verhoog, Jeroen. 'Een voetbalwedstrijd in Noordwijk anno 1789.' In: *De Blauwdotter*, nr. 182 (voorjaar 2018): 31-33.
- Verhoog, Jeroen. *Noordwijk door de ogen van Lutgens*. Noordwijk: Uitgeverij aan Zee, 2014.
- Vertinsky, Patricia. 'Mixed Fortunes in an Academic Environment. The Institutional Gendering of Sport History.' In: Delheye, Pascal (red.). *Making Sport History. Disciplines, Identities and the Historiography of Sport*. London and New York: Routledge, 2014, 151-169.
- Vonderen, Barbara van. *Deftig en ondernemend. Amsterdam 1870-1910*. Amsterdam: Meulenhoff, 2013.
- Vooren, Jurryt van de. 'De eeuw der snelheden.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 76 (2016): 28-29.
- Vovelle, Michel. *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld*. Nijmegen: SUN, 1985.
- Waerden, Kees van der. *Toen football voetbal werd. Taal en cultuur van het oervoetbal in Nederland*. Nijmegen: Sylfaen, 2010.
- Ward, Brian. 'Speed.' In: *A Journal of Media and Culture* 3, nr. 3 (2000).
- Waser, Anne Marie. 'Tennis in France, 1880-1930.' In: *The International Journal of the History of Sport* 13, nr. 2 (1996): 166-176.
- Werner, Michael, and Bénédicte Zimmermann. 'Beyond Comparison. *Histoire croisée* and the challenge of reflexivity.' In: *History and Theory* 45, nr. 1 (2006): 30-50.
- Wevers, Melvin. *Consuming America. A Data-Driven Analysis of the United States as a Reference Culture in Dutch Public Discourse on Consumer Goods, 1890-1990*. Enschede: Ipskamp Printing, 2017.
- Wilson, Elisabeth. *Love Game. A History of Tennis, from Victorian Pastime to Global Phenomenon*. London: Serpent's Tail, 2014.
- Wilterdink, Nico, Willem Joan Heilbron en Johan Goudsblom (red.). *Alles verandert. Opstellen voor en over J. Goudsblom*. Amsterdam: Meulenhoff, 1997.
- Woud, Auke van der, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Amsterdam, Prometheus/Bert Bakker, 2015.
- Wumkes, Geert Aeilco Durks. *Paden fen Fryslan*. Deel IV. Boalsert: Osinga, 1943.
- Wynne-Thomas, Peter, and Peter Arnold. *The Hamlyn Encyclopedia of Cricket*. Twickenham, Middlesex: Hamlyn, 1987.

- Zondag, Jelle. 'Een weerbaar volk. C.M.J. Muller Massis, het lichaam en de sport aan het eind van de negentiende eeuw.' In: *De Negentiende Eeuw*. Themanummer 'Wel en onwel. Het lichaam in de negentiende eeuw' 39, nr. 3/4 (2015): 191-192.
- Zondag, Jelle. 'Voor 't heil van Nederland.' In: *de SPORTWERELD*, nr. 90 (2019): 19-23.
- Zonneveld, Peter van. *Panorama van de 19e eeuw. De tijd van Romantiek en Biedermeier*. Tweede druk. Amsterdam/Barneveld: Bulkboek, 1987.
- Zonneveld, Wim. 'Football wordt voetbal. De vroegste geschiedenis van voetbalvocabulair in het Nederlands – lexicologie, fonologie en morfologie.' In: *Nederlandse Taalkunde* 18 (2013), nr. 1: 65-86.
- Zonneveld, Wim, en Jan Luitzen. 'The Tea Lord Cyclist. Adriaan Kerkhoven (1868-1944): an Indo rider in Dutch nineteenth century bicycle racing.' In: Zonneveld, Wim, en Jan Luitzen. 'Weg met die "eenzijdige geestesdressuur". Opkomst en ondergang van de Algemeene Olympia-Vereeniging (1882-1892).' In: *de SPORTWERELD*, nr. 71 (2014): 31-40.

DANKWOORD

Het voltooien van deze dissertatie ervaar ik als een persoonlijk triomf, maar het verleggen van deze academische grens (taalkundige → historicus) was me nooit en te nimmer gelukt als ik de steun en het vertrouwen niet zou hebben gehad van familieleden, vrienden, collegae en liefhebbers van sportgeschiedenis. Op deze plaats wil ik graag iedereen bedanken die mij tijdens dit promotietraject heeft bijgestaan. Een aantal van hen wil ik hier graag met name noemen.

Allereerst bedank ik mijn promotoren Marjet Derks en Nicoline van der Sijs. De gesprekken die ik als buitenpromovendus op de Radboud Universiteit in Nijmegen vanaf het seizoen 2014-2015 met hen heb gevoerd, waren altijd prettig van toon en inhoudelijk opbouwend en constructief. Wat ze goed vonden, prezen ze, en als het beter kon en moest, zeiden ze dat zonder terughoudendheid en dachten ze mee in oplossingen. Deze sympathieke professionaliteit heb ik de afgelopen vijf jaar zeer gewaardeerd. Ik wens elke promovendus/promovenda zulke fijne en leerzame begeleiding toe.

In 2010 werd ik docent Taal bij de opleiding Sport, Management & Ondernemen (SM&O) aan de Hogeschool van Amsterdam (faculteit Bewegen, Sport & Voeding). De eerst initiërende verkenningsgesprekken voor een mogelijk promotietraject voerde ik in 2010-2011 met ALO-lector Huub Toussaint, ALO-opleidingsmanager Hans Mackaaij en Topsport & Onderwijs-lector Cees Vervoorn. Samen met makker Ewoud Sanders – taalhistoricus, journalist en digitaliseringspionier – was ik toen al een paar jaar bezig met het opzetten en inrichten van een gezamenlijke digitale bronnencollectie voor thuisgebruik. Tussen 2013-2015 werden de promotietrajectplannen geconcretiseerd, met faculteitshulp van SM&O-lector Jan Janssens, SM&O-opleidingsmanager Ikina Morsch en haar opvolger Jaap van Hulten. Dit alles in prettig overleg met faculteitsvoorzitter Jacomine Ravensbergen, en vanaf december 2016 met dean Wilma Scholte op Reimer. Na ‘promotoren- gesprekken’ met eerst taalkundige Fons Moerdijk aan de Universiteit van Amsterdam, en later met taalkundige Nicoline van der Sijs en cultuurhistorica Marjet Derks, leidde deze aanpak eind 2014 tot de officiële start van het dissertatietraject aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, met positieve stimulansen in de zomer van 2015: de toekenning van een promotiebeurs voor leraren van de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en effectieve steun van het Genootschap Noorthey. Dankzij dit overheidsstipendium voor een periode van 4,5 jaar kon ik twee

dagen per week aan mijn dissertatie werken, gefaciliteerd door mijn werkgever, de Hogeschool van Amsterdam, en het affiliatie-instituut, de Radboud Universiteit.

Ook opleidingsmanagers Matthijs Mennes en Katelijne Boerma, de opvolgers van Jaap van Hulten in 2018, hebben mij namens SM&O en de in 2012 gestarte opleiding International Sports, Management and Business (ISMB) volop gesteund, onder meer door in te stemmen met een schrijfsabbatical in de periode 15 april-19 augustus 2019. Verder had en heb ik mijn collegiale kamergenoten (2.76!) in het FBSV-faculteitsgebouw. Deze roomies kon en mocht ik gelukkig steeds weer lastigvallen met mijn voortgangsvondsten: Michael Breedt, Wilko de Graaf, Janneke de Noord, Rem Pronk, Nadine Vrolijk en Henri de Weerd. Maar ook met andere opleidings- en faculteitsmedewerkers had ik fijne en tot nadenken stemmende ‘spar’-gesprekken over de geschiedenis van het cricket, voetbal en lawntennis, en over de voortgang van de dissertatie. Voor deze support dank ik al mijn SM&O/ISMB-collegae, maar ook diverse teamleden van de Academie voor Lichamelijke Opvoeding (ALO) en van Voeding & Diëtetiek.

Een groot aantal professionals uit het onderzoekswerkveld – van archief- en collectiespecialisten tot website- en stichtingbeheerders – heeft met inhoudelijke opmerkingen, aanvullingen, fotomateriaal en andere informatie bijgedragen aan mijn dissertatie. Ik noem ze hier in alfabetische volgorde: Hugo Bettink, Loulou Bierens de Haan, Sander van Bladel, Theo Bollerkamp, Idsard Bosman, Pieter Breuker, Rien Buikema, Michel van Dam, Andy Dixham, Roeland Engelen, Hans van Felius, Dignus Fransen van de Putte, Jelle Gaemers, Matthew Glaze, Hans Gorter, Martijn Haitsma Mulier, Marc Hameleers, Louk Hartong, Aad Haverkamp, Jan Heijboer, Jelle Hoekstra, Etienne van den Hombergh, jonkheer Gilles Hooft Graafland, Nico van Horn, Hugo en Katrientje Huyssen van Kattendijke, Gregory Jackson, Thijs Kemmeren, Fons Kemper, Frank de Klerk, Robert Kottman, Hans Krol, Richard de Lange, Louk Lapikás, Roland Hugo graaf van Limburg Stirum, Wilhelmina Nicolasina gravin van Limburg Stirum-Hooft Graafland, Maarten van der Linde, Alex de la Mar, Fons Moerdijk, Rob Naborn, Chris Oakley, Jeanine Otten, Nick Piercey, Dil Porter, Jan Posthumus († 2016), Gert-Jan Pruijn, Ferry Reurink, Daniël Rewijk, Gert Jan van Rhijn, Jan Rijpstra, Dirk Jan Rutgers, Laszlo Scheltens, Bert Schijf, Agnes Scholten van Aschat, Piet Schreuders, Raquel Sellner Martin, Evert Sillem, Kohar Sillem, Roland Sillem, jonkheer Jan Six van Hillegom, Reinder Storm, jonkheer Jeroen van Tets, Milou Ulrich, Ernest Verhees, Jeroen Verhoog, Bert Vermeer, Jon Verriet, Olaf Visscher, Jurryt van de Vooren, Barteld de Vries, Tjaard de Vries, Kees van der Waerden, Huib van Walsem, Martin Westby en Jelle Zondag.

Veel dank dank gaat uit naar Hans Warnar, sporthistorisch onderzoeker- genealoog in Helmond. Na het lezen van de studie 'Kicksen en wickets' bleek hij bereid de door hem gevonden brieven en het beeldmateriaal over en van de Haarlemse familie Van Lennep te delen, net als zijn database met genealogische gegevens. Deze archiefbronnen gaven een nog veel beter inzicht in de vroege Nederlandse sportwereld. Tussen 2017-2020 correspondeerden we uitvoerig over allerlei onderzoeksresultaten. Zijn objectieve blik en constante bereidheid om mee te denken en mee te lezen heb ik enorm op prijs gesteld.

Tijdens dit dissertatietraject heb ik met twee sportonderzoekers intensief samengewerkt: Pascal Delheye en Wim Zonneveld, allebei 'straffe' methodologen die met hun academische onderzoeksattitude mijn journalistieke 'neigingen' inhoudelijk steeds stevig tegengas boden. Daarbij waren ze altijd vriendelijk, vrolijk, geestig en uiterst scherpzinnig. Met Pascal¹ heb ik tussen 2013 en 2015 drie artikelen gerealiseerd voor *The International Journal of the History of Sport*. Samen met Wim heb ik tussen 2015 en 2020 diverse academische artikelen gepubliceerd en de monografieën 'Kicksen en wickets' (2017) en *Hoe voetbal verscheen in Nederland* (2018). Deze laatste twee boeken fungeerden voor mij ook als voorstudies voor de hoofdstukken 4 en 5 van dit proefschrift en dienen voor Wim en mij als basismateriaal voor een nog te realiseren naslagwerk over de geschiedenis van het Nederlandse cricket en voetbal 1845-1889. Ik kan niet genoeg benadrukken hoe blij en dankbaar ik ben dat ik hen heb leren kennen en hoe belangrijk zij als academische mentoren voor mij zijn geweest, en nog steeds zijn. Dus jazeker: het is mogelijk om als vijftiger nog gewaardeerde en dierbare vrienden te maken. Prachtig: 😊

Wim, Pascal, amigo Marnix Koolhaas en ik zijn sinds eind 2014 verenigd in de redactie van het enige sporthistorische magazine dat Nederland kent: *de SPORTWERELD*. De redactievergaderingen zijn immer interessant, leerzaam, creatief en amicaal, en we maken het blad met een enthousiast en jongensachtig plezier. Word allen lid, via www.desportwereld.nl!

Mijn in 1995 overleden vader Jan de Vries sr. zou de promotie van zijn zoon schitterend hebben gevonden, maar gelukkig is mijn moeder Antje Voordewind er nog om het behalen van deze doctorstitel mee te maken. Ook andere familieleden en goede (jeugd)vrienden zijn tijdens deze dissertatieperiode belangrijk voor me geweest met support vanaf de zijlijn: broer Wilco, zus Trudi, de dierbare Berkhout-schoonfamilie, Taco, Clam, Gurth, Mül, Mik, Hans, Rob, Marcel, Wiep, Mars, Ruurd, plus hun partners en gezinnen, en vanuit het vriendschapelijke achterveld: Wim, Len, Henk, Ed en Ad. Dank aan allen.

Toch constateerde Marjet Derks ergens in het laatste jaar van dit promotie-

traject fijntjes, zij het ook met lichte ironie: 'Ha, de belangrijkste mensen in je leven tijdens deze dissertatie-af rondingsfase zijn vrouwen.' Ze had groot gelijk. Marjet en Nicoline heb ik als professionele steunpilaren al genoemd, maar mijn vrouw en twee dochters als hoekstenen in de privésfeer nog niet. Zonder hen² was en ben ik nergens. Ik weet dat hun constant positieve en liefdevolle aanmoediging helemaal niet vanzelfsprekend was, net als hun soepele aanvaarding van mijn dissertatie-workaholisme en solitaire werkkameropsluiting. Elisa, Marie en Janne: ❤️ ❤️ ❤️

¹ Ook samen met Thijs Kemmeren en Theo Bollerkamp.

² En nog twee eigenzinnige vrouwen hadden een positieve invloed op mijn gemoedstoestand thuis: onze poezen Miep en de helaas in 2018 overleden Tommie.

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

Namen zijn waar mogelijk voluit weergegeven, anders zoals ze in de tekst voorkomen.

- Aken, Antonie van 110
 Albarda, Ferdinand Marius 298, 299
 Alcock, Charles 331, 342, 375
 Aldenburg Bentinck, Godard John
 George Charles 101
 Aldenburg Bentinck, Henry Charles
 Adolphus Frederick William 101,
 102
 Alexander, George 95, 96, 97, 98, 390
 Ameye, Thomas 74, 100, 393
 Andriessen, Pieter Jacob 143, 144,
 304, 377, 390
 Arendsen de Wolff, W.G.K. 267, 375
 Arnold, Peter 122, 402
 Arnold, Thomas 18
 Arnout, Anneleen 6
 Arntzenius, Pieter Florentius
 Nicolaas Jacobus 'Floris' of 'Floor'
 83, 84, 274, 277, 290, 316, 317
 Ast, Friedrich 327
 Atkinson, George William 11, 23, 152,
 153, 161, 162, 164, 170, 176
 Attwell, Bill 171, 173, 388, 390
 Attwell, Henry 11, 12, 20, 153, 170,
 171, 172, 173, 174, 176, 181, 191,
 195, 206, 225, 349, 363, 375, 388
 Attwell-Nicol, Sarah 12, 173, 181
 Avent 284, 286
- Backer, Anna Maria 308
 Backer, Isabella 'Bella' 308, 309, 311
 Balbian Verster, Jan de 296, 329, 330,
 375
 Barfoed, Frederik 119, 184, 186
 Barford, Mike 159, 160, 387
 Barker, Annie 315
 Barker, Mary 315
 Beaufort, Henri Louis de 337
 Beddard, John 94, 97
 Beels van Heemstede, Carel Adriaan
 308
 Beels, Alexander Hercule 'Lex' 308
 Beets Pz., Pieter 62, 80, 375
 Beets, Abraham 'Bram' 129
 Beijnen, Laurens Reijnhard 81, 135,
 162, 174, 181, 375
 Beneke, Louis 107, 375
 Bentinck, Robert Charles 388
 Berkhout, Elisa 406, 407
 Bettink, Hugo 387, 405
 Beukelaer, de 329
 Beutmann, Claudia 180, 331, 391
 Bicker, Pierre Herbert 278, 285, 286,
 308, 311, 313
 Bicker, Willem Herman 278
 Bientjes, Jan Alle 104, 254, 282, 376,
 384
 Bierens de Haan, Johannes Diderik
 262
 Bierens de Haan, Loulou 405
 Bijleveld, Dancker 41
 Bijleveld, Willem 16, 18, 21, 32, 81,
 82, 119, 133, 138, 145, 147, 149,
 151, 153, 163, 167, 168, 170, 205,

- 206, 207, 213, 236, 305, 333, 336, 338, 375
 Birch Reynardson, Aubrey Henry 245, 246
 Bird, Sarah 171
 Blaauw, Abraham Jacob 'Abbie' 308, 311
 Blaauw, Frans Ernst 308
 Blaauw, Willem Hendrik 309
 Blaauw-van Hemert, Caroline Sara 309
 Bladel, Sander van 405
 Blanken, Wim 109, 375
 Blijdenstein, W. 290
 Blommestein, Adolphe François 'Dolf' van 13, 192, 250, 251, 252, 253, 287, 320
 Blommestein, Jules Adriaan van 188
 Boekholt, Petrus Theodorus Franciscus Maria 17, 128, 131, 391
 Boer, A.F. de 211
 Boer, Dirk de 299, 401
 Boerma, Katelijne 405
 Bois, Henri Eduard Johan Godfried du 196, 199, 201, 202, 335
 Boissevain, Anna Maria 'An' 315
 Boissevain, Catharina 'Teau' 280
 Boissevain, Charles 'Karel' 14, 110, 268, 276, 278, 280, 282, 308, 315, 382, 387
 Boissevain, Charles Daniël Walrave 'Karel' 13, 274, 275, 308, 310, 315, 318
 Boissevain, Charles Ernest Henri 276, 278, 280
 Boissevain, Daniël Gideon 279
 Boissevain, Elisabeth Antonia 315
 Boissevain, Eugen Jan 276, 280
 Boissevain, Helena Mensina 310, 315
 Boissevain, Hilda Gerarda 268, 280
 Boissevain, Jan 315
 Boissevain, Jan Maurits 280
 Boissevain, Maria 'Mary' of 'Marij' 308
 Boissevain, Maria 'Mia' 315
 Boissevain, Matthijs Gideon Jan (Tijs) 308, 315, 318
 Boissevain, Olga Emily 280
 Boissevain, Petronella Johanna 'Nel' 'Nella' 280, 315
 Boissevain, Robert Walrave 280
 Boissevain, Walrave 'Wallie' 315
 Boissevain, Willem 315
 Boissevain-MacDonnell, Emily Heloïse 276, 308
 Bok, Egbert Jan 315
 Bollerman, Theo 8, 46, 89, 90, 92, 94, 95, 97, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 230, 391, 397
 Bommeljé, W. 99
 Bondt, Cees de 91, 92, 93, 101, 114, 391, 397
 Bongenaar, Willem Nicolaas 334, 390
 Bool, J. 254
 Boom, Mattie 316, 391
 Boomsma, Adriaan Pieter 262, 288
 Boon, David Andreas 262
 Booth, Douglas 325, 343, 391
 Booy, Adrienne Johanna 'Jo' de 268, 269
 Booy, Engelina Petronella 'Lien' 'Lientje' de 269, 270
 Booy, Engelina Petronella de 128, 131, 391
 Booy, Hendrik 'Henri' 'Han' 13, 14, 268, 269, 271, 280, 373
 Booy, Hendrik Thomas de 269
 Booy-de Mol van Otterloo, Adriana Johanna de 268, 269, 271
 Boreel van Hogelanden, J.W.G. 112

- Boreel, Barthold Willem Lucas 41
 Boreel, Frederik Eduard Paul 41
 Boreel, W. 107
 Borsius, Jacobus 186
 Borski III, Willem 151
 Borst Verdoorn, W.G. de 288
 Bosman, Idsard 405
 Bosse, Dirk van 12, 25, 53, 82, 224, 225, 226, 229, 231, 320, 375
 Bottenburg, Maarten van 6, 21, 22, 23, 29, 30, 33, 34, 52, 53, 66, 85, 86, 88, 95, 98, 324, 391, 392
 Bourdieu, Pierre 29, 324, 392
 Boutens, Pieter Cornelis 337
 Braaksma, André 303, 375
 Braam, Jan Andries van 163
 Brabazon, Tara 325, 392
 Breedt, Michael 405
 Breuker, Pieter 24, 25, 28, 53, 60, 64, 65, 74, 92, 111, 346, 391, 392, 405
 Bridgman, Frederick Arthur 314, 387
 Brien van de Groote Lindt, Arnoud van 111, 112, 114
 Brien van de Groote Lindt, Marguérite Mary 'Daisy' 115
 Brodie, John Malcolm 337
 Brongers, J.A. 75, 375
 Brookes, Christopher 178, 392
 Bruggencate, Karel ten 70, 71, 386
 Bruining 328
 Bruning, Thilde 130, 392
 Brunswijk Lunenburg, Frederik van 77, 385
 Bruyn Tengbergen jr., P.F. de 130
 Budel, Marc 29, 30, 394
 Buijnsters, P.F. 16, 392
 Buijnsters-Smets, L. 16, 392
 Buikema, Rien 405
 Bull, Samuel 12, 173, 180, 181
 Buma, Dirk Rudolph 298, 299
 Buma, Wibo Bernardus 303
 Bunge, Carl Eugen Gustav 119, 174, 224, 305
 Bunge, Fedor Christiaan 119, 224, 229, 231, 234, 235, 305, 320
 Burke, Peter 32, 325, 327, 392, 394
 Buruma, Ian 18, 33, 266, 324, 392
 Bussche, Karel Johan van den 100
 Buuren, Wilfred van 66, 85, 90, 392, 394
 Buys, Egbert 56
 Bylandt van Benthorn, Jules Erneste Othon Anne Adrien 114
 Calmer, Rob 'Clam' 406
 Campbell, Paul 73
 Campo, J.N.F.M.    38, 393
 Capellen, R. van der 112
 Casembroot, Eduard August Otto 148, 168, 169, 372, 376
 Castili  , Philip I van 93
 Cattie, Joseph Theodoor 69, 376
 Causeur der Amst. Ct. 231, 232
 Cavanaugh, Jack 289, 388, 393
 Cavendish (= Henry Jones) 97, 104
 Charlton, Thomas 343, 393
 Christie, Walter Greaves 'Wallie' 12, 199, 203, 204
 Clarke, William 156, 157, 376
 Clerck, Karel De 21, 121, 122, 125, 132, 393
 Cleveringa, Oncko Egberdinus 298
 Cnoop Koopmans, Abraham Jacob 'Bram' 278
 Cnoop Koopmans, Louise Catherine 'Wies' 316
 Cnoop Koopmans, Wopco 312, 316
 Cnoop Koopmans-Wolterbeek, Petronella Alida 'Ada' 312, 316
 Cogan, James Barrymore 203

- Collen, Herman Daniël Willink van 224
Collen, Wilhelm Ferdinand van 224
Collins, Tony 17, 18, 35, 177, 211, 354, 393
Coops, Johan Willem George 245, 246, 263, 265, 266, 267, 286, 376
Cowan, Frederick Martin 53, 81, 144, 145, 154, 155, 161, 170, 215, 219, 220, 221, 260, 320, 349, 376, 389
Crawfurd, John 55, 376

D'hoker, Mark 36, 400
Dakin 285
Dam, Michel van 247, 405
Dam, Peter van 29, 32, 393
Darlang, Frits 107, 381
Dedel, Cornelis Pieter Adriaan 41
Dedel, Pieter Samuël 224
Dedel, Willem Gerrit 177, 224, 305
Defauconpret, Auguste 60, 75, 376
Déking Dura, J. 253, 254, 376
Dekker, Lucas Kzn. 34, 376
Delheye, Pascal 7, 8, 46, 51, 53, 54, 61, 73, 74, 89, 90, 100, 104, 296, 324, 325, 332, 335, 391, 393, 397, 399, 402, 406, 426
Derks, Marjet 6, 19, 21, 29, 30, 31, 35, 36, 90, 148, 324, 325, 343, 393, 394, 404, 407, 426
Dickens, Charles 43, 76, 377
Dickson Romijn, John Richard 243
Dietz, Manuela 180, 396
Dijckmeester, Jan Willem 41
Dijkstra, Erik 426
Dijkstra, Fred 299, 401
Dijkveld Stol, N.A. 115, 386
Dijkveld Stol-Marinkelle, F. 115, 386
Dijxhoorn 337, 377
Disse, Johan Simon Gerrit 107, 377

Dixham, Andy 179, 405
Does, R.W. van der 130
Dona, Hans 29, 30, 394
Donker, Anton Lodewijk 13, 259, 262
Dorsten, Johannes Hendrikus van 262
Dozy, Gualtherus Jacob 'Walther' 130, 158, 196, 243, 244, 246, 247, 285, 292, 295, 296
Draaijer, J. 338, 377
Drooge, Jan van 298, 299, 300, 301
Duinen, Roelf van 70, 71, 377
Dyreson, Mark 21, 394

Easton 284, 285
Eck jr., P.L. van 21, 121, 122, 124, 394
Eden, Jaap 426
Eeden, Ed van 406, 426
Eeghen, Cornelis 'Cor' van 277, 282, 286, 307, 308, 311
Eeghen, David van 277
Eeghen, Johanna Louisa van 310, 311
Eeghen, Petronella Clasina 'Nel' van 310, 311
Eerens, Willem Frederik Carel 'Frits' 163
Egmond, Karel van 93
Eijsbouts, Sjaak 66
Eijssens, Henk 138, 377
Ekelschot, Mike 'Mik' 406, 426
Elias, Norbert 29, 394
Elwes, Alfred 28, 137, 141, 142, 143, 144, 145, 304, 377, 390
Endt, Enno 317, 377
Engeland, Henry IV van 92
Engelen, Roeland 405
Enger, Gerardus Frederik 185, 199
Enger, Willem Johan 202
Enschedé, Charles 12, 13, 15, 16, 19, 22, 82, 85, 145, 152, 153, 170, 182,

- 183, 184, 185, 186, 188, 190, 191,
193, 195, 205, 206, 207, 208, 209,
213, 216, 236, 239, 240, 241, 243,
248, 249, 250, 251, 252, 253, 287,
296, 320, 348
Evangeline 62, 377
Evant 284, 286
Evenblij, Frank 426
- Fak Brouwer, Jan François 186
Farrar, Frederic 33, 61, 377, 378
Feith, Constant Willem 338
Feith, Jan 67, 328, 331, 338, 378
Felius, Hans van 405
Fellenberg, Philipp Emanuel von 124,
125, 383
Fleming, N.R. 141
Fleming, William 140, 141, 387
Flower, 'Mr.' 128
Fontein Tuinhout, Fredericus
Ruardus 'Freerk' 13, 182, 186, 236,
237, 239, 241, 251, 255, 320
Fontein Tuinhout, Gerard Adriaan
12, 203, 205, 207, 208, 209, 210,
211, 212, 213, 217, 261, 292, 297,
357
Fraine, Philip John de 12, 173, 174,
176, 225
Fraiponts, Jean 331, 394
Fransen van de Putte, André
Stephan(o) 291, 292, 293, 295, 296,
320
Fransen van de Putte, Andries Steven
286, 292
Fransen van de Putte, Anton Desiré
14, 291, 292, 293, 295, 296, 320
Fransen van de Putte, Dignus 286,
291, 378, 405
Fransen van de Putte, Isaäk Dignus
287
- Fransen van de Putte, Jan Willem
'Johnny' 13, 199, 201, 202, 252,
253, 264, 265, 286, 287, 288, 289,
290, 291, 292, 296, 320, 335
Frijhoff, Willem 26, 31, 32, 127, 394,
395
Furnée, Jan Hein 6, 38, 39, 119, 127,
131, 395
- G.J.K. 338, 378
Gaemers, Jelle 405
Gandon, Charles 284, 285
Gauthey, Aimé 12, 211, 212
Gebhard, Wilhelm Frederik 224
Geel, Jacob 77, 378
Gelder de Neufville, Maurits Jacob
van 309, 310
Gem, Harry 96
Gerlings, Gerard 108, 109
Gerlings, Henriëtte 108
Gerlings, Suze 108
Gevers, Abraham Daniël Theodoor
'Daan' 245, 246
Gevers, Hugo 245, 246
Gevers, L.A.C. 246
Gidding, Anton 425
Gildemeester van Tuyll van
Serooskerken, Vincent 111
Gillmeister, Heiner 73, 74, 89, 90, 91,
93, 395
Glaze, Matthew 102, 387, 405
Goedhart, Marcel 406
Goekoop, Adriaan Eliza Herman 12,
193, 194, 196, 199
Goes, Hendrik Maurits van der 303
Goodyear, Charles 176
Gorkom, Evert Jan van 298, 299, 300,
301
Gort, Gerrit 'Gert' 'Gurth' 406
Gorter, Douwe 317

- Gorter, Gerrit 128, 395
 Gorter, Hans 358, 405
 Gorter, Herman 14, 83, 84, 86, 273, 315, 316, 317, 359, 377, 397
 Gorter, Simon 52, 378
 Goudsblom, Johan 36, 341, 401, 402
 Gouw, Jacobus Leonardus van der 21, 136, 336, 395, 399
 Gower, John 92
 Graaf, A.C. de 115, 386
 Graaf, Wilko de 405
 Graaff, Anna Margaretha de 259
 Graaff, Boudewina de 259
 Graaff, Frans Arie de 259, 260
 Graaff, Jan Joost de 259
 Graaff, Jeanne Catharina de 259
 Graaff-van Cappelle, Boudewina de 259
 Grase, Jan Carl Gijsbert 70
 Griffiths, D.M. 265, 378
 Groeninx van Zoelen, Otto Frédéric 150, 169
 Groote, C.H. 328, 329, 330, 378
 Grooth, A.H. de 104
 Grosser 186
 Grossman, H.J. 98
 Gruyter, Ferdinand Arnold Ludwig 114, 303
 Gülcher, Jan Cornelis 12, 119, 174, 175, 177, 180, 350, 390
 Gülcher, Karl Fredrik 174
 Gulik, Dirk Augustus van 298, 299
 GutsMuths, Johann Christopher Friedrich 122, 123, 160, 215, 378
 Guy de Coral, Joan Julien Marie 316
 Haan, P.A. de 83, 301, 379
 Hagemans, Nicole 17, 128, 384
 Hagen, Herman 108
 Hagen, Marie 108
 Haitsma Mulier, Martijn 405
 Hameleers, Marc 405
 Hardenbroek van Bergambacht, R. 247
 Harinxma thoe Slooten, Binnert Friso 41
 Harinxma thoe Slooten, Binnert Philip 14, 172, 297, 298, 302, 303, 320
 Harinxma thoe Slooten, Coert Lambertus 14, 212, 253, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 320
 Harinxma thoe Slooten, Douwe Jan Andries 296, 299
 Harinxma thoe Slooten, Johan Sippo 298, 303
 Harinxma thoe Slooten, Maurits Pico Diderik 212, 296, 302
 Harinxma thoe Slooten, Pieter Albert Vincent 'Piet' 14, 298, 299, 300, 301, 302
 Harris, R.J. 99
 Hartevelt, Cecile 108
 Hartevelt, Daniël 108
 Hartevelt, Hermine 108
 Hartong, Louk 264, 405
 Hartsen, Cornelis 'Cees' 119, 311, 313
 Hartsen, Eveline Elisabeth Jacoba 311
 Harvey, Adrian 177, 178, 395
 Hassan, Robert 326, 395
 Havelaar, Jacobus Petrus 151
 Haverkamp, Aad 30, 395, 405
 Hayman, Arthur 284
 Heek, Edwina van 333
 Heijboer, Jan 405
 Heilbron, Willem Joan 36, 341, 401, 402
 Hekma, Gert 210, 395
 Hekmeijer 290

- Helsdon Rix, John Joseph 12, 155,
197, 198, 199, 201, 203, 204, 205,
211, 213, 214, 216, 252, 253, 286,
287, 292, 293, 294, 295, 297, 320,
335, 350
- Helsloot, Johannes Ignatius Antonius
288, 296, 395
- Hemert, Herman Jean von 309
- Hemert, Philip Louis van 308, 309,
315
- Henny 294
- Heukelom, Emilie Cornelia van 311
- Heukelom, Lodewijk Casper 'Louis'
van 119, 224
- Heukelom, Walrave van 119, 311, 313
- Hexham, Edward 54
- Hexham, Henry 54, 55, 56, 57, 58, 62,
71, 75, 76, 92, 379
- Heyde, Willem Carel von der 230,
231, 234
- Heytveldt jr., Willem 103
- Heytveldt sr., Willem 103
- Heytveldt, Maria 103
- Hillen, Jan Daan 108, 109, 110, 379
- Hilvoorde, Ivo van 123, 396
- Hobsbawn, Eric 66, 396
- Hobson, Mary Jane 'May' 296
- Hock, Hans Peter 180, 331, 391, 396
- Hoekstra, Jelle 405
- Hoeufft, Jacob Hendrik 78, 79, 379
- Hogenkamp, George 328, 329, 379
- Hoijtink, Henk 406
- Holland, Jan van (= Anne Johan
Vitranga) 79, 379
- Holt, Richard 17, 36, 114, 396
- Holtrop, John 58, 60, 62, 71, 75, 76,
379
- Hombergh, Etienne van den 405
- Hooft Graafland, Gilles 41, 405
- Hooft Graafland, Jacob Petrus 210
- Hooft, Anna Louisa 308, 311
- Hooft, Gustaaf Willem Joan 303
- Hooft, Hendrik Daniël Wijnand
'Henk' 274, 277, 282, 307, 308, 309,
311
- Hoogstra 211, 212
- Horn, Nico van 23, 24, 25, 81, 104,
108, 142, 152, 153, 245, 396, 405
- Horne, Bob 77, 396
- Hoyack, Ludwig Johann Friedrich
188
- Hoytema, Theo van 109
- Huggins, Mike 325, 326, 343, 396
- Hughes, Thomas 33, 380
- Hull, Willem van den 17, 56, 127, 380
- Hulshof, Hans 127, 129, 131, 396
- Hulten, Jaap van 404, 405
- Huydecoper, Willem Karel 151
- Huyssen van Kattendijke, Gustaaf
Eduard 'Gus' 13, 236, 237, 240,
243, 248, 252, 320, 372
- Huyssen van Kattendijke, Hugo 405
- Huyssen van Kattendijke, Katrientje
405
- Idzenga, Wiep 406
- Insinger, Alexander 'Ali' 13, 119, 186,
193, 236, 238, 297, 320
- Insinger, Alfred 13, 119, 186, 236,
238, 239, 251, 297, 320
- Insinger, Edmond Per 41
- Insinger, Willem Frederik 'Frits' 119,
195, 196, 199, 201, 211, 213, 297
- Isbrücker, Hendrik Sander 'Ies' 258
- Jackson, Gregory 339, 387, 405
- Jaeger, A. (= Jacob Kramers Jz.) 62,
380
- Jahn, Friedrich Ludwig 122
- James, George 245, 246, 247

- Jansen, J. 187
Jansen, Sunny 101, 114, 397
Jansen-Vierdag, Hans 406, 426
Janson, Baldwin 58, 59, 380
Janssen, Levinus Johannes 262
Janssens, Jan 404
Jas, Petrus 298, 299
Johnes, Martin 21
Jones, Henry 97, 396
Jonge van Ellemeet, Willem Cornelis
 Mary de 136
Jonker, Jo 317
Jonker, Willem 315, 316, 317
Joosten, Ferdinand Louis 278
Jowray, G. 284
- Kaandorp, Frans 123, 396
Kam, J.B. 279
Kam-Kruseman, Maria 279
Kampers, N.J. 331, 380
Kanzler, Carl Wilhelm Theodoor 187
Kat, Otto Adriaan de 12, 13, 177, 183,
 186, 236, 237, 239, 240, 243, 249,
 250, 252, 254, 255, 320
Keijzersweerd, L.L. van 83, 301, 379
Keller, Gerard 62, 63, 380
Kemmeren, Thijs 7, 46, 51, 66, 67,
 324, 332, 396, 397, 405, 407
Kemper, Fons 405
Kerkhoven, Adriaan 296, 403
Kerkhoven, Rudolph 104
Kiderlen, Emile 'Pim' 328, 329
Klerk, Frank de 289, 387, 405
Klinkert, Wim 258, 397
Kloek, Joost Jacobus 126, 396
Klokman, Gerrit Jan 337
Kloos, Jan 241, 380
Kneppelhout, Johannes 20, 81, 125,
 133, 144, 145, 147, 150, 158, 210,
 380
- Knobelsdorff, Frederik Willem
 Adriaan Karel van 211, 213
Knottenbelt, Johannes Henricus 133
Knuijt, Marieke 101, 114, 397
Knuts, Stijn 74, 100, 393
Kock van der Leeuwen, Aart de 258
Koenen, Jaap 315, 316
Kollman, A.L.O. 252
Koolhaas, Marnix 329, 397, 406, 426
Kooman, Kees 112, 397
Koster, Edward Bernard 294, 295,
 380
Kottman, Robert 405
Kramers Jz., Jacob 53, 59, 62, 346, 381
Kramers, Hendrik 'Henk' 185, 195,
 197, 264, 265, 287, 320
Kramers, Johannes 'Jan' 197, 264, 320
Kramers, Johannes Hendrik 'Jan
 Henk' 8, 11, 12, 24, 119, 121, 136,
 148, 154, 162, 163, 164, 165, 166,
 167, 173, 174, 177, 181, 182, 185,
 189, 195, 196, 197, 198, 201, 204,
 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211,
 213, 216, 225, 237, 238, 239, 243,
 250, 253, 254, 258, 264, 287, 297,
 335, 345, 353, 381
Kramers-Hoogklimmer, Margaretha
 Anna 154, 173, 181
Krol, Hans 263, 405
Kruseman, Gideon 'Gi' 274, 277, 279,
 285
Kruseman, Jan 262, 274, 279
Kruseman, Suze 279
Kruseman-Boissevain, Annette 279,
 285
Kuiper, Yme 6, 22, 37, 299, 303, 397
Kuiphof, Herman 426
Kwakernaak, Erik 127, 396
- Labberté, Leonardus Daniël 107, 377

- Labouchère, Abel 246
Labouchère, Constance 311
Labouchère, Henriëtte 'Lettie' 309, 311
Laming, James 151
Laming, Robert 151, 152
Laming, William Cotton 152
Landolt, Jean Frederic 17, 129
Lange, Richard de 19, 405
Lapikás, Louk 405
Lauer, Leo 82, 381
Leeuwen, Willem 'Wim' van 406
Leibbrandt, Hendrik Carel Vos 220, 221
Lely, Jan 337
Lely, Johannes Wilhelmus 9, 28, 276, 321, 336, 337, 338, 339, 353, 383
Lely-Boissevain, Constance 276
Lely-Boissevain, Georgina Mathilde 276
Lennep, Adolf George 'Dop' van 263, 278, 308, 309, 311
Lennep, Anna Catharina 'To' 256, 263
Lennep, Cornelis van 263
Lennep, David Eliza van 13, 209, 262, 263, 267, 268, 271, 273, 277, 286, 308, 309, 311
Lennep, Ernst van 311
Lennep, John Charles van 277, 309, 311
Lennep, Samuel 'Sam' van 13, 209, 256, 262, 263, 267, 268, 277
Lennep, Sophia Wilhelmina Petronella 'Fiti' van 308
Lennep-Teding van Berkhout, Sophia Wilhelmina Petronella van 209, 262, 263, 267, 268
Lens 292
Lenshoek, Willem Frederik Karel 289, 290
Lester, Thomas 284
Lettre Biccard, François Louis Charles de 243, 244, 246, 247, 248
Liempt, Ad van 83, 397, 406, 426
Limburg Stirum, Louis Gaspard Adrien van 1 250, 290, 312
Limburg Stirum, Louis Gaspard Adrien van 2 289, 290
Limburg Stirum, Roland Hugo van 41, 405
Limburg Stirum, Samuel John 107
Limburg Stirum-Hooft Graafland, Wilhelmina Nicolasina van 405
Lint, Rita de 107, 381
Lintsen, Harry 33, 397
Loman jr., Abraham Dirk 316, 329, 330
Loman, Charlotte Octavia 317
Loon, Ernst Hendrik van 309, 312
Loon, Hendrik Maurits Jacobus van 150, 261, 309, 313
Loon, Hendrik Willem van 305
Loon, Jan Willem van 261
Loon, Louis Antoine van 309
Loon, Willem van 261
Loopuyt jr., Jan 260
Loopuyt jr., Johannes Henricus 'Henri' 13, 211, 212, 253, 259, 260, 264, 297, 320
Loopuyt sr., Jan 260
Loopuyt sr., Johannes Henricus 'Henri' 150, 260
Loopuyt, Carel Philippe 13, 241, 250, 251, 252, 253, 260, 287, 320
Loopuyt, Jacob 260
Loopuyt, Pieter 'Piet' 12, 186, 192, 194, 260
Loopuyt, Pieter Cornelis 260
Loos, D. de 295, 381

- Lotsy, Karel 40, 245, 268, 285, 343, 381
Loudon, John Francis 153
Luden, Hendrik Lodewijk Maurits 119, 147
Luden, Henri 119, 310
Lüschen, Günther 355, 398
Lutgens, Jan 24, 139, 241, 242, 402
Lutgens, Petrus Josephus 4, 15, 24, 139, 150, 158

Maatjes, Adrianus Bruinvisch 154, 155, 376
Maatjes-Hoogklimmer, Gezina Geertruida Cristina 154
Mackaaij, Hans 404
Maclaren, Ann 81, 151, 220
Mandele, Egbertina van der 313, 314, 381
Mangan, James 17, 36, 398
Manly, Daniel 54
Mans, Derk Bernhard 130
Mansfield, Charlotte Henrietta 111
Mar, Alex de la 405
Marbaix, Auguste de 189, 190
Marshall, J. 141
Masch Spakler, Hendrik 'Hein' van der 316, 317
Mathijsen, Marita 168, 169, 398
Maxton, Peter 97, 398
May, Ch. 284, 285
May, J. 284, 285
McCrone, Kathleen 95, 398
Meerum Terwogt, Albert 82, 381
Meij, Len van der 406
Meijer Timmerman Thijssen 329
Meinesz., Age 235
Meinesz., Jelle 235
Menalda, Albert 298, 299
Mennes, Matthijs 405

Mensing, C. M. 76, 377
Mercier, Ernest 286
Mercier, Jacob Pieter Leonard 278
Merkestein, J. van 17, 128, 129
Merlen, Bernard Cornelis van 13, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 264, 272, 273, 312, 320, 381
Mess 67
Metz, A. de 83, 301, 379
Middelburg, Henri Abraham 221
Middelburg, Marius Catharinus Gezinus 221, 298, 299
Miermans, Cees 21, 30, 52, 64, 324, 398
Mijland, Jacques 17, 129, 130, 398
Mijnhardt, Wijnandus Wilhelmus 126, 396
Miller, 'Mr.' 128
Minimus 23, 152, 381
Mitford, Mary 78, 381
Moerdijk, Fons 404, 405
Mol, Peter-Jan 66, 85, 392
Molewater, Jan Bastiaan 138, 139, 140, 377
Moltzer, Barend 25, 53, 225, 226, 228, 234, 235
Moltzer, Christiaan Nicolaas Jacob 235
Monchy, Johannes Theodorus de 204
Monchy, Salomon de 85, 382
Morrogh, Cyril Bernard 180
Morsch, Ikina 404
Mosselmans, Adriaan Willem 337
Mülder, Hans 'Mül' 406
Mulder, Lodewijk 68
Mulier, Eldina 107
Mulier, Pieter 245, 246, 248
Mulier, Willem Johan Herman 'Pim' 20, 21, 22, 23, 31, 32, 40, 63, 64, 81, 82, 83, 87, 88, 107, 108, 129, 150,

- 151, 152, 154, 169, 170, 209, 220,
234, 244, 245, 246, 247, 248, 256,
261, 262, 265, 266, 268, 271, 272,
278, 284, 285, 288, 290, 291, 295,
299, 300, 319, 324, 348, 350, 357,
363, 382, 400, 426
- Muller, Abram 185, 198, 201, 335
- Murphy, Brandan 178, 398
- Muybridge, Eadweard 330, 390
- Myers, Loys 343, 393
- Naborn, Rob 405, 406
- Nahuys van Burgst, Huibert Gerard
221, 390
- Nahuys van Burgst-Hodgson, Ellen
221
- Nahuys, Huibert Gerard Brian 12,
164, 220, 221, 222, 223, 320
- Naudé, Stephanus Petrus 220, 221
- Nauright, John 21, 51, 324, 394, 396,
400, 401
- Neleman, Wim 86, 265, 398
- Neufville, Marie Jacqueline
Hermance Isabelle de 310, 311
- Niemeyer, August 76, 122, 123, 124,
125, 382
- Nijland, Gerrit Jan 82, 381
- Nijs, Thimo de 18, 19, 126, 127, 168,
335, 399
- Nobbe 284
- Nolet, C. 336
- Noord, Janneke de 405
- Norden, Gilbert 89, 399
- Notten, Carolina van 312
- Notten, Wilhemmine Agathe
Henriette van 312
- Nugent, Cecilia Henriette Catharine
'Cissy' 315
- O'Neill, Mark 325, 343, 399
- Oetgens van Waveren Pancras
Clifford, Richard Daniël 203, 253,
287
- Oltheten, Harry 76, 86, 264, 265, 299,
398, 399
- Onderwater, Frans Adriaan 186
- Oosterbaan, A. 21, 121, 399
- Oosterhoff, Jacobus 298, 299
- Oostveen, Anthonie Johannes van
278, 285, 312
- Oranje, Wilhelmina Helena Pauline
Maria van 66, 67, 112, 333
- Oranje, Willem 'de Zwijger' van 93
- Oranje, Willem 'Prins' van 148, 168,
169, 173, 181, 372, 376
- Ortt, Felix Louis 268
- Ortt, Willem Antonie 268
- Osmond, Gary 325, 343, 399
- Otten, Jeanine 207, 236, 237, 405
- Oudenaerde, M. van [= Charles
Boissevain] 110, 382
- Overbeek, Izaäk Hendrik 289, 290
- Overzee 107
- Pallandt, J.A. van 285
- Pander, Klaas 329
- Panhuijs, F.G. van 288
- Panofsky, Erwin 327, 338, 344, 399
- Parmley Paret, J. 90, 382
- Pas, Niek 21, 296, 325, 399
- Patijn, Jacob Gerard 221, 263
- Patijn, Rudolf Johan Hendrik 221,
263
- Peck, George 316
- Pels Rycken, F.E. 254
- Peltenburg, Theo 23
- Pereira, Augurio 96
- Pestalozzi, Johann Heinrich 123, 124
- Petersen, J.W. van 130, 399
- Petersen, Julius Daniël Alfred 12,

- 120, 183, 184, 185, 186, 305
Philips, Henri Louis 277
Philips, Herman 274, 277
Phillips, Murray 325, 326, 343, 399
Picard, Hendricus 62, 65, 71, 383, 386
Pick 338, 383
Piercey, Nick 31, 33, 231, 305, 399, 406
Pluijgers, Adrianus Cornelis 192
Plummer, Thomas 12, 191, 195, 272
Poll, Ch.F. van de 107
Pompe van Meerdervoort, J.W.J. 288
Poole, Cornelia le 108
Poole, Samuel le 108
Poole, Wilhelmina le 108
Pope, Steven 21, 51, 324, 394, 396, 400, 401
Popta, W.M. van 21, 125, 400
Porter, Dilwyn 'Dil' 31, 33, 399, 405
Posthuma, Carst Jan 290
Posthuma, Job 262, 266, 288
Posthumus, Jan 56, 72, 346, 347, 387, 400, 405
Potter 292
Poutsma, Albert 211, 212
Prins, Ewout 337
Pronk, Rem 405
Prosser, Jon 325, 400
Pruijn, Gert-Jan 405
Pryer, Charles Edward 358
Pückler-Muskau, Hermann von 59, 60, 383
Pyl, Rudolph van der 59, 380

Quill 284
Quintus, Arnold Daniël Hermannus 298, 299, 300

Raabe, Adam Hendrik 9, 28, 321, 336, 353
Raadt, Petrus de 8, 11, 15, 16, 18, 20, 21, 24, 41, 60, 81, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 145, 147, 148, 149, 150, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 205, 206, 210, 214, 215, 222, 332, 333, 335, 336, 337, 345, 346, 347, 350, 353, 354, 366, 381, 383, 393, 399
Raadt, Philippus de 121, 122
Raadt-Achenbach, Elisabeth de 135, 136
Raal van Konijnenburg, Anthonie van 241
Raal van Konijnenburg, Willem 241
Radford, Robert 180, 186, 187, 191
Ranger, Terence 66, 396
Rappard, Hendrik Anton van 41
Rath, Julius Wilhelm Edwin von 119, 204, 213
Ravensbergen, Jacomine 404
Rayvern Allen, David 226, 400
Rechteren Limpurg, Jacob Hendrik van 151
Reede, Jacob Lydias van 82, 220
Rees, Huib van 109, 375
Regteren Altena, Lucas van 317
Regteren Altena, Maria Engelina van 317
Regteren Altena, Martinus van 317
Regteren Altena-Loman, Ida Augusta van 317
Reinsma, Riemer 140, 384
Renson, Roland 36, 180, 352, 356, 400
Repelaer 107
Repelaer, Paul 247
Reudler, Reinhard Theodorus Frederik 187
Reurink, Ferry 291, 387, 400, 405

- Rewijk, Daniël 22, 25, 26, 31, 32, 33, 35, 61, 64, 82, 122, 124, 147, 216, 245, 246, 324, 354, 400, 405
- Rhijn, Gert Jan van 311, 405
- Rijn, Willem van 262
- Rijpstra, Jan 30, 68, 113, 405
- Rinsum, Henk J. van 220, 400
- Ripernet, John 390
- Rix, George R. 197
- Rix, Jane Kerry 197
- Robbins 284
- Robinson, Francis John 337
- Roijen, Jan Herman van 41
- Roland Holst, Richard Nicolaüs 'Rik' 83, 86, 278, 384
- Roland Holst-van der Schalk, Henriëtte 86, 384
- Romijn, Pieter 243
- Roodhuyzen, H.G. 254, 282, 376, 384
- Rosa, Hartmut 326, 400
- Rose, Gillian 325, 400
- Routledge, Edmund 10, 11, 12, 34, 37, 146, 226, 227, 232, 233, 352, 368, 384
- Rühl, Hans Heinrich 12, 201, 202
- Rühle von Liliënstern ter Meulen, Abraham Jacob 224
- Ruijs, Bernardus Ewoud 292, 293, 320
- Rutgers, Dirk Jan 405
- Saarloos, F.P. 115, 386
- Sadler, William 12, 173, 174, 175, 176, 180, 199, 216, 225
- Salmon, Thomas 60, 384
- Salzmann, Christian Gotthilf 123
- Sanders, Ewoud 41, 42, 404
- Savornin Lohman, Bonifacius Christiaan de 41
- Schaezler, Carl Christian Sigismund 138, 192, 193, 194
- Scheen, Pieter 141, 387
- Scheltema Beduin, Adrianus 'Adriaan' 316
- Scheltens, Laszlo 405
- Scheuerman, William E. 326, 400
- Scheurleer, Gerard 110, 384
- Schevichaven, Herman Diederik Joan van 17, 128, 129, 384
- Schevichaven, Jacob van 274, 277, 286, 316
- Schiff, Jan Willem 'John' 129
- Schijf, Hubert 'Bert' 26, 27, 38, 360, 401, 405
- Schimmel, Hendrik Jan 233, 384
- Schimmelpenninck van der Oye, Alexander Willem van der 185, 186, 192
- Schimmelpenninck van der Oye, Cornelia 309, 312
- Schimmelpenninck van der Oye, Maria Cornelia 312
- Schimmelpenninck van der Oye, Willem van der 334, 338
- Schlaeppy, Alphonse Amadée 187
- Scholte op Reimer, Wilma 404
- Scholten van Aschat, Agnes 405
- Scholten, Anna Maria 1 312
- Scholten, Anna Maria 2 312
- Schorer, Jacob Willem 'Wim' 262, 266, 288
- Schots, Mik 406, 426
- Schreuder, Oene 300
- Schreuders, Otto Johannes 14, 139, 243, 244, 245, 248, 285, 293, 295, 320
- Schreuders jr., Otto 254
- Schreuders, Piet 4, 15, 82, 139, 293, 405
- Schröder, Bernhard Heinrich 274,

- 277, 281, 286, 310, 312
 Schulte, H.J. 298, 300, 384
 Schut, Jan Cornelis 278
 Schuver, Chr.J. 330, 342
 Sellner Martin, Raquel 340, 387, 405
 Sewel, William 56, 57, 58, 62, 71, 75, 384
 Sharpless, Rebecca 343, 393
 Sijs, Nicoline van der 6, 55, 56, 57, 58, 75, 92, 379, 401, 404, 426
 Sillem jr., Ernst 25, 82, 210, 281
 Sillem sr., Ernst 131, 172
 Sillem, Elise Henriëtte 'Lize' 309
 Sillem, Emile Jérôme 12, 13, 25, 53, 82, 172, 224, 225, 226, 229, 231, 235, 236, 281, 320
 Sillem, Evert 405
 Sillem, Henrik 'Henk' 14, 25, 82, 210, 281, 282, 284, 285, 293, 308, 309, 310, 311, 315, 316, 320
 Sillem, Jérôme Alexander 'Alex' 11, 82, 131, 132, 169, 171, 172, 225, 230, 379, 390
 Sillem, Johann Gottlieb 'John' 11, 82, 131, 132, 151, 169, 225, 281, 313, 390
 Sillem, Kohar 405
 Sillem, Roland 405
 Sillem, Wilhelm 172
 Six, Jan 13, 119, 135, 184, 186, 187, 188, 189, 192, 193, 261, 262
 Six, Jan Pieter 119
 Six, Louise Digna Catharina 'Loukie' 308
 Six, Pieter Hendrik 119
 Six, Rudolf Carel 12, 13, 119, 202, 203, 205, 208, 209, 211, 212, 259, 260, 261, 262, 271, 272, 297, 308, 320
 Six, Willem 13, 119, 194, 195, 261, 262
 Six van Hillegom, Jan 405
 Skelton, John 73
 Skinner, Edward 150
 Skinner, John 150, 178, 384
 Slechte, Christiaan 103, 384
 Sliggers, Bert 17, 380
 Sloet van Oldruitenborgh, Albert Willem 188
 Slooten, Hobbe Baerd van 298, 299
 Slotemaker 292
 Smith jr., Richard 11, 21, 53, 81, 151, 152, 153, 154, 170, 177, 215, 219, 220, 222, 349
 Smith sr., Richard 81, 151, 152, 220
 Smith, James McLaren 11, 21, 53, 81, 151, 152, 153, 154, 170, 215, 219, 220, 222, 349
 Smith, William 21, 53, 81, 151, 152, 154, 170, 215, 219, 222, 349
 Soest, Louis Willem van 83, 84
 Söhngen, Johan Nicolaas Gottlieb 'Jan' 17, 129, 130, 355
 Sowray 285
 Spakler-Heybroek, Jeanette 317
 Spengler, Guliam Cornelis 185
 Spiller, Thomas Lambert Bladen 284, 285, 286
 Sprenger, M.C.W. 111
 Steendijk-Kuypers, Jacoba 30, 100, 104, 109, 110, 283, 401
 Steengracht, Gustaaf 312
 Steengracht, Hendricus Adolphus 312
 Steengracht, Nicolaas Adriaan 312
 Sterkenburg, Piet van 55, 56, 401
 Steurs, Frieda 6
 Stevens, Theo 90, 392, 394
 Stevenson, A. 58
 Stokvis, Peter 241, 401

- Stokvis, Ruud 21, 29, 30, 36, 51, 95,
98, 324, 341, 401
Stolk, Jaap van 263, 264, 266, 267,
286, 353
Stolp, W.Th. 300
Storm, Reinder 234, 405
Stuers, de 329
Surendonk, Huub 331, 385
Surie, Hendrik Carel 234
Surie, Julia 234
Swaving, Justus 77, 385
Swijtink, André 30, 401
- Tadié, Alexis 79, 401
Teding van Berkhout, W. 107
Teijlingen, Adriana Johanna van 312
Teijlingen, Jeanne Isabelle van 312
Tets, George Catharinus Willem van
337
Tets, Jeroen Jan Joris van 41, 405
Tex, Cornelis Anne 'Kees' den 13, 274,
275, 276, 277, 278, 279
Tex, Gerrit den 119, 305
Thomas, Michael 180, 396
Thomas, Richard Williams 331, 389
Thorbecke, Johan Rudolph 126
Thurkow, George Louis 337
Tim, Johannes Jacobus 337
Tindal Hallungius, Louis Adrianus
287
Todd, Tom 94, 96, 97, 401
Tolleneer, Jan 36, 400
Toussaint, Huub 404
Tricht, Theodorus 'Theo' van 13, 236,
238, 239, 241, 251, 320
Triner, Heinrich 124
Tuyll van Serooskerken, Frederik
Willem Christiaan Hendrik 'Frits'
van 64, 107, 111, 112, 114, 400
Tuyll van Serooskerken, Sophie
- Mathilde Henriette Billitonia
Wilhelmine van 111
Tyson, Frank 179, 401
Tyssot 168, 385
Ulfkotte, Josef 180, 396
Ulrich, Milou 405
Utenhove, Carel Hendrik van 298,
299, 300, 302
Utenhove, Gerardus Maurits van 298,
299
Uuden, Cornelia van 241, 401
- Vaillant, Christiaan Joannes 'Cris'
119, 192, 260
Valck, Frans Carl 135, 148, 149, 154,
155, 158, 159, 160, 162, 163, 164,
165, 166, 169, 188, 192, 206, 215
Vanysacker, Dries 18, 180, 402
Veer, Joseph de 150, 178
Veeran van Veen, Jan van 305
Vegelin van Claerbergen, Philip Ernst
12, 192, 194, 195
Veldheer, Jacobus Gerardus 'Jaap' 268
Verhees, Ernest 405
Verhoog, Jeroen 178, 241, 294, 402,
405
Verhulst, Charles 264
Vermande, Johannes Cornelis
Anthoni 287, 289, 388
Vermeer, Bert 387, 405
Verreck, Marcel 406
Verriet, Jon 30, 405
Vertinsky, Patricia 90, 402
Vervoorn, Cees 404
Vierdag, Hans 406, 426
Vies, Willem van der 12, 25, 53, 82,
177, 224, 225, 227, 229, 231, 234,
310, 320
Vinet Sellner, Rachelle 339, 385
Vinet White, France 340, 389

- Vinet, Camille 9, 14, 337, 339, 340, 341, 343, 344
- Visscher, Olaf 333, 405
- Vitringa, Anne Johan 79, 379
- Vloten, Gerlof van 262
- Vonderen, Barbara van 26, 27, 37, 119, 131, 224, 277, 359, 402
- Voordewind, Antje 406
- Vooren, Jurryt van de 68, 113, 326, 328, 402, 405
- Voort, Asuerus van der 288
- Voort, Jan Hendrik van der 65, 71, 288
- Vooy's, Cornelis de 77, 378
- Vos, Willemina de 308, 310, 315, 318
- Voûte, Edward John 290
- Voûte, Meinhard 25, 53, 225, 235, 290
- Voûte-Fransen van de Putte, Ernestine Louise 290
- Vovelle, Michel 26, 402
- Vries, Barteld de 405
- Vries, de 292
- Vries, Jan de 406
- Vries, Janne de 407
- Vries, Marie de 407
- Vries, Tjaard de 405
- Vries, Trudi de 406
- Vries, Wilco de 406
- Vrolijk, Nadine 405
- W.C.W. [= Wingfield, Walter Clopton] 94, 95, 386
- Waals, R. van der 317
- Waerden, Kees van der 228, 402, 405
- Wal, Luitje van der 70, 71, 386
- Wall Repelaer, Pieter Hendrik 'Piet' van de 245, 246
- Waller, François Gérard 'Frans' 14, 278, 281, 282, 285, 286, 305, 306, 307, 310, 311, 313, 315
- Waller, Pieter Wilhelm 'Willem' 278, 285, 286, 308, 310
- Walsem, Huib van 405
- Ward, Brian 326, 402
- Warnar, Hans 129, 130, 136, 172, 209, 243, 268, 269, 274, 277, 278, 279, 285, 286, 288, 289, 294, 302, 308, 310, 315, 318, 406
- Waser, Anne Marie 90, 402
- Waters, 'Sir' 195, 196, 239, 272
- Webber 266
- Weekley, E. 75, 386
- Weerd, Henri de 405
- Weg, Hans van de 115, 386
- Weidema, Koos 107, 381
- Welderen Rengers, Willem Bernhard Reinier van 13, 211, 213, 259, 260, 297, 320
- Weltevree, Pieter 187
- Werkman, Taco 406
- Werner, Michael 29, 402
- Werninck, Jan 59, 386
- Wertheim Salomonson, J. 254
- West, Caroline Elisabeth 309
- Westby, Martin 179, 405
- Westenberg, Gerhard 186
- Westerveld, Harry 268, 290
- Wevers, Melvin 32, 33, 402
- Whichcord 284, 285
- Wiggers, Jan Hendrik 108, 109, 110, 379
- Wijnbeek, Henricus 140, 389
- Wilcocke, Samuel Hull 56
- Wildervanck de Blécourt, Paulus 298, 299, 300, 301
- Wilhelm, Frans 127, 396
- Wilkens, Hendrik Theodorus 211
- Wilkens, Pieter Bierumer 151
- Wilkens, Unico Aubin 136
- Willet, Jacoba Elisabeth 310

- Willet, Marius 310
Willigen, Adriaan van der 77, 78, 386
Willigen, J. van der 254
Willis, Edward 263
Willocx, Dirk 331, 394
Wilson, Elisabeth 33, 35, 94, 402
Wilson, William Jabes 272, 273
Wilterdink, Nico, 36, 341, 401, 402
Wingfield, Walter Clopton 8, 28, 89,
90, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102,
105, 107, 284, 303, 386
Winkler Prins, Anthony 55, 74, 86,
386
Winkler, Cornelis 17, 129, 386
Wisboom van Giesendam, Herman
Frederik 211, 213
Wolterbeek, Dirk Jacob 1 119, 312
Wolterbeek, Dirk Jacob 2 312
Wolterbeek, Jacob Cornelis 'Jaap' 119,
251, 286, 308, 310, 311, 312, 316,
320
Wolterbeek, Joan Leonard 119, 312
Wolterbeek, Maria Elisabeth 'Li' 312
Wolterbeek, Petronella Alida 'Ada'
312, 316
Wolterbeek, Robert Daniël 'Daan' 14,
119, 196, 201, 251, 282, 284, 285,
286, 293, 303, 307, 310, 311, 312,
316, 320, 335
Wolterbeek, Willem Pieter 119, 251,
252, 310, 312, 313
Woud, Auke van der 34, 357, 402
Wumkes, Geert Aeilco Durks 22, 37,
402
Wynne-Thomas, Peter 122, 402

Xandry Odhner, Marie Louise 'Lu Lu'
340

Zimmermann, Bénédicte 29, 402
Zondag, Jelle 19, 30, 167, 303, 403,
405
Zonneveld, Peter van 22, 403
Zonneveld, Wim 9, 22, 42, 46, 54, 64,
105, 150, 151, 154, 156, 176, 178,
197, 219, 224, 243, 244, 246, 256,
257, 258, 260, 262, 271, 272, 273,
276, 282, 284, 285, 289, 296, 310,
323, 351, 389, 397, 398, 403, 406,
426
Zuijderhoff, B.J. 331, 387

CURRICULUM VITAE

JAN (LUITZEN) DE VRIES

Jan de Vries (Amsterdam, 23 november 1960, schrijversnaam: Jan Luitzen) behaalde in 1979 zijn gymnasium α -diploma. Tussen 1979 en 1986 studeerde hij Nederlandse taal- en letterkunde aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, met als doctoraalspecialisatie Taalkunde. Van januari 1987 tot en met april 1988 vervulde hij zijn militaire dienstplicht als officier bij de School Militaire Inlichtingendienst in Harderwijk, waar hij Russisch leerde. Hij zwaaide af als tweede luitenant en werd vijf jaar later nog bevorderd tot eerste luitenant.

Na een zakelijke carrière van vijf jaar als salesmanager (Oostblok) van machines in de voedselverwerkende industrie in het bedrijfsleven nam hij eind mei 1993 ontslag om fulltime te kunnen werken als schilder, schrijver en freelance journalist. In de periode 1993-1998 had hij onder meer solo-exposities in galerie Reflex in Amsterdam, galerie Année in Haarlem en galerie Anton Gidding in Den Haag. Van 1994 tot 1996 was hij (als 'Vries') opgenomen in de jaargids *100 jonge Nederlandse schilders* en werd zijn naam vermeld bij de 'toonaangevende kunstenaars'. Zijn werk is verkocht in binnen- en buitenland en wordt aan het bedrijfsleven verhuurd via Business Art Service en Art4u. In 1998 verscheen zijn eerste roman, waarvoor hij voor de eerste keer het pseudoniem 'Jan Luitzen' gebruikte.

Tussen 1995 en 2003 heeft De Vries als docent Communicatie en Nederlands gewerkt aan de faculteit Gedrag & Maatschappij van de Ichthus Hogeschool (de tegenwoordige Hogeschool Inholland) in Rotterdam. Ook was hij tussen 2003 en 2017 lid van de Landelijke Commissie HSAO/HBO voor het maken van toelatingsexamens (Nederlands, Engels, Geschiedenis en Maatschappijleer), met als verantwoordelijk vakgebied Nederlands.

Sinds oktober 2009 is De Vries verbonden aan de Hogeschool van Amsterdam. Aanvankelijk werkte hij als docent Communicatie en Nederlands bij HBO Rechten, maar vanaf augustus 2010 switchte hij naar Sport, Management & Ondernemen (SM&O), een opleiding die samen met de Academie voor Lichamelijke Opvoeding, Voeding & Diëtetiek en vanaf 2012 International Sports, Management and Business (ISMB) onderdeel is van de faculteit Bewegen, Sport & Voeding, met als locatie het Dr. Meurerhuis in Osdorp. Vanaf augustus 2013 tot heden is hij fulltime in dienst bij de opleiding SM&O/ISMB, als docent Taal, coach, afstudeercoördinator en manager

van het Alumni Netwerk SM&O/ISMB.

Sinds 1998 werkte De Vries (onder de naam 'Jan Luitzen') als journalist onder meer voor het *Friesch Dagblad*, *Ajax Magazine* en *Boekblad*. Hij leverde artikelen voor onder meer *de SPORTWERELD*, *Achilles*, *Hard gras* en *De Muur*. Hij schreef twee romans (Querido), non-fictiesportboeken (AW Bruna, Chionis en Sdu Uitgevers), dagkalenders (Signature, Arbeiderspers, 521, LJ Veen, Van den Berg, Onze Taal), sportwoordenboeken (Van Dale), biografieën (Arbeiderspers, Nijgh & Van Ditmar) en ander sporthistorisch onderzoekswerk (Balans, Ambo/Anthos, De Sportwereld en Nederlandse Sportliteratuur Uitgeverij). Daartoe werkte hij onder meer samen met Mik Schots, Ed van Eeden, Hans Vierdag, Ad van Liempt, Pascal Delheye en Wim Zonneveld.

De Vries was in 2012 (samen met Marnix Koolhaas) initiator en jurylid van twee nieuwe prijzen: de Herman Kuiphof Trofee voor de beste Nederlandse sportdocumentaire ooit en de Herman Kuiphof Wisselbeker voor de meest opmerkelijke sportdocumentaire/-reportage van de afgelopen vijf jaar. In januari 2013 zat hij als 'Jan de Boekenslachter' in de tweede reeks van zeven afleveringen van het VARA-televisieprogramma Bureau Sport. Onder het toezicht van presentatoren Frank Evenblij en Erik Dijkstra digitaliseerde hij live sportboeken en vertelde hij sporthistorische anekdotes op basis van zijn digitale bronnencollectie.

Vanaf 2014 is De Vries (als 'Jan Luitzen') redacteur van het sporthistorische tijdschrift *de SPORTWERELD*, samen met Wim Zonneveld, Pascal Delheye en Marnix Koolhaas. Het verschijnt vier keer per jaar en biedt een podium voor goed onderbouwde (populair-)wetenschappelijke artikelen, maar ook voor journalistieke stukken. Minstens één keer per jaar is een editie gewijd aan een thema in sporthistorisch perspectief, met als meest markante van de afgelopen jaren 'Pim Mulier' (2015), 'Sport aan zee' (2016), 'Sport in (post)koloniaal perspectief' (2017), 'Wielrennen' (2018), 'De begintijd van het voetbal in Nederland' (2018), 'Lichamelijke opvoeding' (2019), Schaatsen/Jaap Eden (2020) en 'Olympische Spelen' (2020).

In 2014 startte De Vries een promotieonderzoek naar de geschiedenis van de Engelse balsporten in Nederland 1820-1886, met als voorbeeldcasus de jongenskostschool Noorthey in Veur. Affiliatie voor dit promotieproject was de Radboud Universiteit in Nijmegen, Departement Geschiedenis, Kunstgeschiedenis en Oudheid, onder begeleiding van promotores Marjet Derks en Nicoline van der Sijs. In de zomer van 2015 werd hem een promotiebeurs voor leraren toegekend door het NWO (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en steun van het Genootschap Noorthey).

Artikelen over zijn wetenschappelijk onderzoek schreef hij (als 'Jan

Luitzen') voor *The International Journal of the History of Sport*, *Journal of Olympic History*, *De Moderne Tijd* en *Soccer & Society*. Papers over zijn research presenteerde hij onder meer tijdens internationale conferenties van de North American Society of Sport History (Miami 2015, Atlanta 2016, Fullerton 2017 en Winnipeg 2018), de International Society for the History of Physical Education and Sport (Parijs 2016), de International Football History Conference (Manchester 2017 en 2019) en de Australian Society of Sport History (Bathurst 2020). In 2021 presenteert hij de uitkomsten van zijn promotieonderzoek tijdens de International Football Conference in Edinburgh.

Deze dissertatie van Jan (Luitzen) de Vries is een deelproject van het programmatische onderzoeksproject 'Sport, identiteit en moderniteit (1813-2013)', opgezet aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, dat zich specifiek richt op modernisering van de Nederlandse sportcultuur in transnationaal perspectief. Binnen dit onderzoeksprogramma heeft deze studie als onderwerp het transnationale proces van de introductie en verspreiding van moderne Engelse sporten in Nederland in het midden van de negentiende eeuw.

De vraag die daarbij centraal stond was in welke opzichten de microgeschiedenis van de protestants-christelijke jongenskostschool Noorthey (1820-1882) de bestaande geschiedschrijving over de introductie van Engelse sport in Nederland problematiseert of nuanceert. Vanuit een cultuurhistorische benadering bestudeerde (Luitzen) de Vries daartoe vooral kleinschalige processen van cultuuroverdracht en toe-eigening die hierbij plaatsvonden, met als locus van onderzoek de subcultuur van Noorthey, met de daar werkzame docenten en schoolgaande leerlingen.

Deze cultuurhistorische analyse van de groepsbiografie van de jongenskostschool Noorthey heeft een nauwkeurige identificatie opgeleverd van de (sport)cultuurmakelaars en (sport)netwerkbouwers die een cruciale spil-rol hebben gespeeld bij de introductie, beoefening en verspreiding van de Engelse sporten cricket, voetbal en lawntennis in Nederland (1845-1886).

Dit onderzoek biedt bewijs voor de start van cricket, rounders en hockey in Nederland (1845-1846) en van association-football in Nederland vanaf 1854, met een concrete bewijsbrief van een Noorthey-leerling voor een partijtje voetbal op 3 oktober 1864, op de speelweide bij de kostschool. Er werd in Nederland dus niet in Haarlem, Den Haag, Amsterdam of Enschede voor het eerst (met de voeten) gevoetbald, maar in Veur (Zuid-Holland), opgegaan in Leidschendam/Voorburg.

Deze dissertatie is een uitgave van de
Nederlandse Sportliteratuur Uitgeverij